

T.C.

**HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**ANTAKYA’NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI
(1876 - 1918)**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Ömer ÖNAL

Tez Danışmanı

Dr. Öğretim Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI

Hatay - 2022

T.C.

**HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**ANTAKYA’NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI
(1876 - 1918)**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Ömer ÖNAL

Tez Danışmanı

Dr. Öğretim Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI

Hatay - 2022

Buraya ONAY sayfası konacak

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kural ve ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (18/08/2022)

Ömer ÖNAL

ÖNSÖZ

Antakya, Anadolu'nun güneyinde, Akdeniz'e komşu kadim bir yerleşim merkezi olarak tarihte önemli bir alan oluşturmaktadır. Şehir bulunduğu coğrafi konum ile birlikte ticari açıdan bir geçiş noktasında yer aldığından önemli gelişmelere sahne olmuştur. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı idaresine giren Antakya özellikle XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında birçok açıdan değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bu değişimin en hızlı yaşandığı dönem Osmanlı modernleşmesinin de en hissedilir olduğu II. Abdülhamid (1876-1909) dönemidir. Bu çalışmanın konusu II. Abdülhamid döneminin başından Antakya'nın Osmanlı'nın egemenliğinden çıktığı döneme kadar yani Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sonrasında şehrin Fransa'ya bırakılmasına kadarki tarih aralığını kapsamaktadır. Çalışmada Antakya'nın siyasi tarihinden ziyade ekonomik ve sosyal tarihine odaklanılmıştır. Bu çalışma, giriş ve sonuç bölümlerinden ayrı olarak dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında araştırmanın içeriği ve kaynaklarının yanı sıra Antakya'nın kuruluşundan 1876 yılına kadar geçen zamanı kapsayan kısa bir tarihçeye yer verilmiştir. Burada şehrin tarihi bütüncül olarak verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Antakya kazasının fiziki yapısı ele alınmıştır. Bu bağlamda mahalle yapısı, dini ve sosyal kurumlar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, Antakya kazasının idari yapısı ele alınmış olup şehrin yönetim yapısı içerisinde yer alan merkezi ve mahalli yöneticiler ve çalışanlar tespit edilmeye ve açıklanmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, Antakya kazasının sosyal yapısı incelenmiş, Antakya kazasının nüfusu, eğitim kurumları, aile yapısı, Müslim-gayrimüslim ilişkileri ve Antakya kazasının asayiş ve güvenlik olayları ele alınarak örneklerle detaylandırılarak anlatılmıştır. Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise Antakya kazasının iktisadi yapısı üzerinde durulmuş, kazanın zirai, ticari ve sanayi faaliyetleri ile bu dönem içerisinde Antakya kazasındaki menkul, gayrimenkul fiyatları hakkında bilgiler verilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkarılmasında büyük desteğini gördüğüm danışman hocam Sayın Dr. Öğretim Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI'ya minnettarım. Çeşitli kereler tezimi inceleyerek yapıcı yönde tavsiyelerde bulunarak çalışmanın hazırlanmasına katkıda bulunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ ve Doç. Dr. Sacit UĞUZ'a teşekkür ederim. Ayrıca tez konusunu belirlememde bana yardımcı olan ve zaman zaman bilgilerine başvurduğum Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ ve Doç. Dr. Haydar ÇORUH hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Tezin hazırlanmasında ve arşiv belgelerine ulaşma konusunda kıymetli yardımlarda bulunan başta Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı personeline müteşekkirim. Bu çalışma hazırlanırken her daim yanımda olan eşim Gülcihan ÖNAL ile çocuklarım Ceyda ve Emir’e bana manevi desteklerinden dolayı ayrıca minnettarım.

Antakya – 2022

Ömer ÖNAL

ANTAKYA’NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (1876-1918)

Ömer ÖNAL

Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2022

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI

ÖZET

1876-1918 yılları arasında meydana gelen pek çok gelişme, Osmanlı Devleti’ni idari, iktisadi ve sosyal açıdan etkilemiştir. Bu dönemde, gelenekçiler ile Batılılaşmayı savunanlar arasında görüş ayrılıkları yaşanmış ve devletin yönetim şeklinde değişiklikler gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Batılı devletlerin Osmanlı topraklarına ilgisi artmış, bu süreçte yaşanan savaşlar Osmanlı Devleti’nin toprak kaybetmesine neden olmuştur. Sınırların değişmesi ise göç hareketlerini beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan bu gelişmeler, devletin bazı bölgelerini doğrudan bazı bölgelerini de dolaylı olarak etkilemiştir.

Bu çalışma ile meydana gelen iktisadi ve sosyal gelişmelerin Antakya özelinde incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın ana kaynaklarını; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtları içerisinde yer alan konu ile ilgili belgeler, Antakya şer‘iyye sicilleri, devlet ve vilayet salnameleri, *Şark Ticaret Yıllıkları*, *Furat* gazetesi ve istatistikler oluşturmaktadır.

Yapılan çalışmayla 1876-1918 yılları arasında Antakya’da; muhacirlerin yerleştirilmesiyle şehrin nüfusunun arttığı ve buna bağlı olarak yeni mahallelerin kurulmasıyla fiziki yapısının değiştiği, Batılı devletlerin açmış oldukları okullar ile misyonerlik faaliyetlerini yürüttükleri buna karşılık Osmanlı Devleti’nin eğitim reformları çerçevesinde yeni okullar açarak misyoner mekteplerini etkisiz kılmaya çalıştığı, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında iyi ilişkiler kurulmuş olmasına rağmen 1909 Adana Olayları’nın etkisinin Antakya’da da görüldüğü tespit edilmiştir. Antakya ekonomisinin temelini tarıma dayandığı, ipek böcekçiliğinin ve balık avcılığının şehrin ekonomisinde önemli bir yere sahip olduğu, ticaretin geliştiği, geleneksel sanayinin faaliyet gösterdiği, ailelerin sahip oldukları ekonomik kaynaklar ve gündelik eşyalar bakımından dönemin diğer Anadolu şehirleri ile benzerlikler gösterdiği sonucuna varılmıştır.

ANAHTAR KELİMELEK

Antakya, Halep, Aile, Nikâh, Asi Nehri, Mahalle

**THE SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF ANTAKYA
(1876-1918)**

Ömer ÖNAL

Department of History, PhD Thesis, 2021

Advisor: Dr. Lecturer Işıl IŞIK BOSTANCI

ABSTRACT

Many developments that took place between the years of 1876-1918 affected the Ottoman State administratively, economically and socially. In this period, there were differences of opinion between traditionalists and those who defended Westernization, and there were changes in the form of government. At the same time, the interest of the Western states in the Ottoman lands increased and the wars in this process caused the Ottoman State to lose territory. The change of borders has brought about migration movements. These developments have affected some parts of the state directly and some of them indirectly.

With this study, which was prepared as a doctoral thesis, it was aimed to examine the economic and social developments that took place in Antakya. The main sources of the study is Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives of the Ottoman Archive documents related to the subject, Antakya court records, state and provincial yearbooks, *Annuaire Oriental du Commerce*. *Furat* newspaper and statistics.

With this study, in Antakya in the years 1876-1918; it has been determined that the population of the city has increased with the settlement of immigrants and accordingly, its physical structure has changed with the establishment of new neighborhoods, while Western states carried out missionary activities with the schools they opened, the Ottoman State tried to neutralize the missionary schools by opening new schools within the framework of education reforms, although good relations were established between Muslims and non-Muslims, the effect of the 1909 Adana events was also seen in Antakya. It was concluded that Antakya's economy was based on agriculture, silkworm breeding and fishing had an important place in the city's economy, trade developed, traditional industry was active, and it showed similarities with other Anatolian cities of the period in terms of economic resources and daily goods owned by families.

KEY WORDS

Antakya, Aleppo, Family, Marriage, Orontes River, Neighborhood

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar LİSTESİ.....	x
GRAFİKLER ve KROKİ LİSTESİ	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın İçeriği ve Kaynakları	1
2. Antakya'nın Kısa Bir Tarihçesi.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTAKYA'NIN FİZİKİ YAPISI

1.1. Antakya'nın Konumu ve Şehrin Fiziki Yapısı.....	17
1.2. Antakya'nın Mahalleleri.....	18
1.3. Antakya'da Dini ve Sosyal Yapılar.....	26
1.3.1. Antakya Kalesi.....	26
1.3.2. Camiler ve Mescitler.....	28
1.3.3. Diğer Dini ve Sosyal Yapılar.....	38
1.3.4. Hamamlar	40
1.3.5. Bedesten ve Hanlar	42
1.3.6. Sabunhaneler.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

ANTAKYA'NIN İDARİ YAPISI

2.1. Antakya Kazasının İdarî Teşkilatı ve Yapısı	47
2.1.1. Kaza Yönetimi	53
2.1.1.1. Kaymakam	53
2.1.1.2. Kaza İdare Meclisi	58
2.2. Belediyecilik.....	59
2.2.1. Antakya Belediyesi ve Belediye Başkanları	62

2.2.2. Antakya Belediyesi'nin Diğer Çalışanları	65
2.2.3. Antakya Belediyesi'nin Faaliyetleri.....	66
2.3. Adli İdare.....	68
2.3.1. Kadı/Naip	70
2.3.2. Müftü.....	72
2.3.3. Antakya'daki Mahkemeler.....	73
2.3.3.1. Meclis-i Deavi (Nizamiye Mahkemesi)	73
2.3.3.2. Bidayet Mahkemesi	74
2.3.3.3. Şer'î Mahkeme (Mahkeme-i Şer'iyeye)	78
2.4. Güvenlik Güçleri.....	79
2.5. Kazadaki Diğer Görevliler.....	81
2.5.1. Tahrirat Kâtibi	81
2.5.2. Mal Müdürü	82
2.5.3. Sandık Emni	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANTAKYA'NIN SOSYAL YAPISI

3.1. Nüfus ve Yerleşme	84
3.1.1. Antakya Nüfus İdaresi	84
3.1.2. Antakya'nın Nüfusu ve Yapısı	86
3.1.3. Antakya'nın Nahiyeleri ve Köyleri	93
3.1.4. Antakya'nın Nüfus Yapısını Etkileyen Olaylar.....	101
3.2. Eğitim	104
3.2.1. Antakya'da Eğitim.....	104
3.2.2. Antakya Maarif Komisyonu	106
3.2.3. Ana Mektebi	106
3.2.4. Sıbyan Mektepleri.....	108
3.2.5. İbtidailer.....	109
3.2.6. Antakya Rüşdiyesi	110
3.2.7. İnas Mektebi	113
3.2.8. Medreseler	113
3.2.9. Gayrimüslim Okulları.....	115
3.2.10. Kütüphaneler.....	120

3.4. Aile	120
3.4.1. Evlenme	121
3.4.2. Mehir.....	125
3.4.3. Çok Eşlilik	127
3.4.4. Çocuk Sayısı	128
3.4.5. Boşanma	129
3.4.6. Ailenin Ekonomik Durumu	133
3.4.7. Ailede Miras Paylaşımı.....	135
3.5. Antakya'yı Etkileyen Sosyal ve Siyasi Olaylar	137
3.5.1. Şehirdeki Asayiş Olayları	137
3.5.1.1. Musa Dağı Olayları	144
3.5.1.2. 1909 Adana Ermeni Olayları'nın Antakya Kazasına Etkileri.....	145
3.5.2. Salgın Hastalıklar.....	149
3.5.3. Müslim-Gayrimüslim İlişkileri	151

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANTAKYA'NIN EKONOMİK YAPISI

4.1. Zirai Hayat.....	155
4.1.1. Tarım.....	155
4.1.1.1. Tahıl Üretimi	171
4.1.1.2. Baklagil ve Köklü Bitki Üretimi	173
4.1.1.3. Sınai Bitki Üretimi	175
4.1.1.4. Meyvecilik.....	176
4.1.1.5. Zeytincilik	177
4.1.1.6. Bağcılık	177
4.1.2. Hayvancılık.....	179
4.1.2.1. Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvancılık	186
4.1.2.2. Yükl ve Binek Hayvanları.....	189
4.1.2.3. İpek Böcekçiliği	190
4.1.2.4. Arıcılık	197
4.1.2.5. Kümes Hayvancılığı.....	198
4.1.3. Antakya ve Asi Nehri	198
4.1.3.1. Dalyanlar	199

4.1.3.2. Değirmenler.....	202
4.1.3.3. Balıkçılık	205
4.2. Ticaret.....	207
4.2.1. Ticari Faaliyetler	209
4.2.2. Antakya Esnaf Grupları	212
4.3. Sanayi	215
4.3.1. Sanayileşme Çabaları.....	218
4.3.1.1. Hoca İbrahim Nas ve Oğulları İplik Fabrikası (Madambul Fabrikası) .	219
4.3.1.2. Naum Sacati İplik Fabrikası	224
4.3.1.3. Mösyö Buton Un Fabrikası	226
4.4. Fiyatlar	228
4.4.1. Taşınmaz Fiyatları	229
4.4.2. Hayvan Fiyatları	231
4.4.3. Tarım Ürünleri Fiyatları	232
4.4.4. Giyim Eşyalarının Fiyatları	234
4.4.5. Mutfak Eşyalarının Fiyatları	236
4.4.6. Ev Eşyalarının Fiyatları	237
4.4.7. Değerli Maden ve Taş Fiyatları	238
4.4.8. Mesleklere Ait Eşya Fiyatları	239
SONUÇ.....	240
KAYNAKÇA	244

EKLER

Ek 1. Antakya Kazası Güvenlik Güçleri	267
Ek 2. Antakya Kazası 1909 Yılı Baklagiller ve Köklü Bitkiler İstatistik Verileri...	273
Ek 3. Antakya Kazası 1909 Yılı Meyve İstatistik Verileri.....	274
Ek 4. Antakya Kazası 1913 Yılı Meyve İstatistik Verileri.....	275
Ek 5. Antakya Kazasında 1909, 1913 ve 1914 Yılları Arasında İpek Böceği, Arıcılık ve Kümes Hayvancılığı Üretimi	276
Ek 6. Antakya Kasabasının Asi Nehri'nden Görünümü	277
Ek 7. Antakya Kazasında Redif Zabitanına Mahsus Mahallenin Resmi.....	278
Ek 8. Antakya Kasabası Haricinde Muhacir Mahallesinin Resmi.....	279
Ek 9. 1293 Tarihli Halep Salmamesi'nin İlk Sayfası	280
Ek 10. Antakya Buğday Pazarı'ndan Bir Görünüm	281
Ek 11. Antakya Hükümet Konağı'nın Görünüşü	282
Ek 12. Antakya'da Su Çeken Dolaplar	283
Ek 13. Antakya'da Bir Bahçenin Görünüşü	284
Ek 14. 1893-94 Yılına Ait Şark Ticaret Yıllığı'nın Kapağı	285
Ek 15. Furat Gazetesinin 699 Numaralı Sayısı	286
Ek 16. 41 No'lu Antakya Şer'iyye Sicili'nin İlk Sayfası	287
Ek 17. Antakya'da Oturan Esnafların Mali Durumu	288
Ek 18. Antakya Kaza Merkezinde Bulunan Hristiyanların Mahallelere Göre Meslek Çeşitleri	291
Ek 19. 43 Numaralı Şer'iyye Sicili'nde kişilerin bıraktıkları tereke toplamının yüzdelik dilim grafiği (parasal değer kuruş cinsindendir)	293

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Antakya'nın Mahalleleri	22
Tablo 2. Antakya'da Görev Yapan Kaymakamlar	55
Tablo 3. Salnamelere Göre Antakya'da Görev Yapan Belediye Başkanları	62
Tablo 4. Antakya'da Görev Yapan Naiblerin İsimleri ve Görev Seneleri	71
Tablo 5. Antakya'da Görev Yapan Tahrirat Kâtipleri	82
Tablo 6. H. 1308 (M. 1890-1891) Antakya Kazasının Nüfus Cetveli	89
Tablo 7. Antakya Kazası Nüfusu (H. 1310-1326)	90
Tablo 8. Antakya Nahiyesinin Civar Köyleri	96
Tablo 9. Reyhaniye Nahiyesi Köyleri	96
Tablo 10. Harbiye Nahiyesi Köyleri	97
Tablo 11. Karamurt Nahiyesi Köyleri	97
Tablo 12. Kusayr Nahiyesi Köyleri.	98
Tablo 13. Süveydiye Nahiyesi Köyleri	99
Tablo 14. Antakya Kazasında Bulunan Medreseler (1903-1904).....	114
Tablo 15. R. 1307 (M. 1891-1892) Mali Yılı Antakya Kazası Bütçe Kalemleri (Kuruş)	155
Tablo 16. Antakya'da 1890 Yılı Üretim Miktarları	159
Tablo 17. Antakya Kazası 1909 Yılı Tahıl İstatistik Verileri	171
Tablo 18. Antakya Kazası 1913 Yılı Tahıl İstatistik Verileri	172
Tablo 19. Antakya Kazası 1914 Yılı Tahıl İstatistik Verileri	172
Tablo 20. Antakya Kazası 1913 Yılı Baklagiller ve Köklü Bitkiler İstatistik Verileri.....	174
Tablo 21. Antakya Kazası 1914 Yılı Baklagiller ve Köklü Bitkiler İstatistik Verileri.....	174
Tablo 22. Antakya Kazası 1914 Yılı Meyve İstatistik Verileri	176
Tablo 23. Antakya Kazası Zeytincilik İstatistik Verileri	177
Tablo 24. Antakya Kazası Bağcılık İstatistik Verileri	178
Tablo 25. Antakya Kazası Cinslerine Göre Hayvan Sayısı (Baş) İstatistik Verileri	187
Tablo 26. Antakya Kazası Hayvan Ürünleri Üretim Miktarı İstatistik Verileri	187
Tablo 27. Antakya Kazası Hayvan Ürünleri Üretim Değeri İstatistik Verileri (Bin Kuruş).....	188
Tablo 28. Antakya Kazası Hayvan Ürünleri Fiyatları İstatistik Verileri (Bin Kuruş).....	188

Tablo 29. Antakya Kazası 1913 Yılı Canlı Hayvan Fiyatları (Kuruş).....	189
Tablo 30. Antakya Kazası Cinslerine Göre Hayvan Sayısı (Baş) İstatistik Verileri.....	189
Tablo 31. Antakya Kazası 1913 Yılı Canlı Hayvan Fiyatları (Kuruş).....	190
Tablo 32. Antakya Kazası İpekçilik İstatistik Verileri.....	196
Tablo 33. Antakya Kazası Arıcılık İstatistik Verileri	197
Tablo 34. Antakya Kazası Kümes Hayvancılığı İstatistik Verileri.....	198
Tablo 35. Antakya Kaza Merkezinde bulunan Ermeniler'in Mahallelere Göre Meslek Çeşitleri.....	214
Tablo 36. Antakya Kaza Merkezinde bulunan Yahudiler'in Mahallelere Göre Meslek Çeşitleri.....	215
Tablo 37. Antakya Kazası Taşınmaz Fiyatları Örnekleri.....	230
Tablo 38. Antakya Kazası Hayvan Fiyatları Örnekleri.....	231
Tablo 39. Antakya Kazası Tarım Ürünleri Fiyatları	233
Tablo 40. Antakya Kazası Giyim Ürünleri Fiyatları.....	234
Tablo 41. Antakya Kazası Mutfak Eşyaları Fiyatları.....	236
Tablo 42. Antakya Kazası Ev Eşyaları Fiyatları.....	237
Tablo 43. Antakya Kazası Değerli Maden ve Taş Fiyatları.....	238
Tablo 44. Antakya Kazası Mesleklere Ait Eşya Fiyatları.....	239

GRAFİKLER ve KROKİ LİSTESİ

Kroki 1. XX. Yüzyıl Başlarında Antakya'nın Bazı Mahalleleri	25
Grafik 1. Antakya Kazası Toplam Nüfusu İçerisinde Gayrimüslim Vatandaşların Toplam Nüfusa Oranı	91
Grafik 2. Halep Vilayet Salnamelerinde Yıllara Göre Antakya Rüşdiyesi Öğrenci Sayıları.....	112
Grafik 3. Halep Vilayet Salnamelerinde Yıllara Göre Gayrimüslim Mekteplerinde Bulunan Öğrenci Sayıları	116
Grafik 4. Antakya Şer'iyye Sicillerinde Bulunan Terekelerinin Gelir Grubuna Göre Kişi Sayısı Grafiği	133
Grafik 5. Antakya'da 1909 Yılı Tarımsal Ürünlerinin Ekimi Yapılan Araziye Yüzdelik Dağılımı	163
Grafik 6. Antakya'da 1914 Yılı Tarımsal Ürünlerinin Ekimi Yapılan Araziye Yüzdelik Dağılımı	164
Grafik 7. Antakya Kazasında Ekilen Ürünlerin Yıllar İçerisindeki Üretim Miktarı (ton)	165
Grafik 8. Antakya Kazasında 1909, 1913, 1914 Yılları Arasında Hayvan Sayısı (Baş)	182
Grafik 9. Antakya Kazasında Süt Üretimi	183
Grafik 10. Antakya Kazasında Yün Üretimi.....	183
Grafik 11. Antakya Kazasında Keçi Kılı Üretimi.....	184
Grafik 12. Antakya Kazasında Deri Üretimi Adedi.....	185
Grafik 13. Antakya Kazasında İpek Böceği (Yaş Koza) Üretim Miktarı (Ton).....	186
Grafik 14. Antakya Kazasında Kümes Hayvanı Yumurta Üretim Miktarı (Adet)	186
Kroki 2: Antakya Kazası Asi Nehri Üzerinde Bulunan Değirmenler, Bentler ve Dalyanlar	199

KISALTMALAR

AŞS.	: Antakya Şer‘iyye Sicilleri
bk.	: bakınız
BOA.	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Arşive ait fonların kısaltmaları ve numaraları Kaynakça kısmında verilmiştir.)
C.	: Cilt
çev:	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed./ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
H.	: Hicri
HVS.	: Salname-i Vilayet-i Halep/Halep Vilayet Salnamesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
no.	: Numara
ODS.	: Salname-i Devlet-i Osmaniye/Osmanlı Devlet Salnamesi
ODTİ.	: Osmanlı Devleti Tarım İstatistikleri
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R.	: Rumî
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesaire

GİRİŞ

1. Araştırmanın İçeriği ve Kaynakları

Geçmişten bugüne kadar önemli bir yerleşim yeri olduğu bilinen Antakya, Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti gibi geniş coğrafyalara hükmeden devletlerin izlerini taşımaktadır. Bunun yanında Antakya şehri İslam ve Hristiyanlık dinleri için önem içeren bir şehirdir. Ayrıca şehrin ticari yolların kavşağında yer alması ve birçok medeniyete ev sahipliği yapması gibi etkenler, araştırmacıların şehir ile ilgili birçok araştırma yapmasına sebep olmuştur. Ancak Antakya kazasının 1876-1918 yılları arasındaki dönemini içeren kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu durum bu çalışmanın yapılmasının ana sebebini oluşturmuştur. Bu dönemi bütüncül bir bakış açısıyla ele alarak arşiv belgeleri, salnameler, şer'iyeye sicilleri, seyahatnameler ve yerel gazeteler gibi bütün kaynaklardan faydalanılarak yazılmış bir eserin olmaması bu çalışma için ayrıca önemli bir sebep olmuştur. Yapılan çalışmalar genellikle kaynakları sınırlı bir şekilde kullanmıştır. Bütün kaynakları bir arada kullanan bir çalışma bulunmamaktadır.

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde şehir, Osmanlı Devleti idari teşkilatı içerisinde Halep vilayetine bağlı bir kaza statüsündeydi. Özellikle bu dönemde sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik değişimler içerisinde belediye teşkilatının kurulması, seçimlerin yapılması, okullaşma oranındaki artış ve batılı devletlerin desteklediği misyoner okulları ile ilgili olan belgeler ve bulgular dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nin mesleki okullar vasıtasıyla ipek üretimini arttırmak için ortaya koyduğu çabalar, Antakya şehri örneğinde belgelerde görülebilmektedir. Bu çalışmada 1876-1918 yılları arasının tercih edilmesinin önemli bir nedeni de Meşrutiyet döneminde Antakya kazasının fiziki, idari, ekonomik ve sosyal hayatıyla ilgili yaşananların bölgedeki yansımalarını ortaya çıkarmaya çalışmaktır.

Bu araştırmanın temel kaynaklarını arşiv belgeleri, şer'iyeye sicilleri ile devlet, vilayet ve nezaretlerin salnameleri, *Şark Ticaret Yıllıkları*, *Furat gazetesi* ve istatistikler oluşturmuştur. Bunların yanında yerli ve yabancı seyyahların eserleri ile şehir tarihi ile ilgili pek çok tetkik eser ve makaleden faydalanılmıştır.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri:

Bu çalışmada Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgeler çalışma için önemli bir

yer tutmaktadır. Antakya'ya yapılan göçler ve bu göçlere karşı Antakya'da yapılan çalışmalar, kolera salgını, kazada görev yapan idareciler gibi konularda arşivin çeşitli tasniflerinden yararlanılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtları içerisinde Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, Evkaf-ı Hümayun Nezareti belgeleri önemli yer tutmaktadır. Tezin birinci ve ikinci bölümünde bu belgeler kullanılmıştır.

Şer'iyye Sicilleri: Kadı sicilleri, kadı divanı, mahkeme kayıtları, sicillat-ı şer'iyye ve yaygın kullanımı ile şer'iyye sicilleri denilen bu defterler kadı yahut naibi tarafından tutulmakta ve çeşitli türden bilgileri içermektedir. Osmanlı'da merkezde ve taşrada her tabakadan insanlar arasındaki hukukî ilişkilere dair kayıtları içeren bu defterler aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alan için en önemli kaynaklar arasındadır. Kadıların Osmanlı sistemindeki etkin rolleri sebebiyle bu siciller sosyal ve yerel tarih çalışmalarında da ana kaynak niteliği taşımaktadır¹.

Osmanlı yönetiminde eyalet, sancak ve kaza gibi idarî birimlerde bu siciller tutulmuştur. Bu kayıtlardan fertler arasındaki ilişkilerin yanında fert-cemiyet, fert-devlet arasındaki çok yönlü ve oldukça karmaşık ilişkileri takip etmek mümkündür². Ayrıca bu sicillerde sadece mahkemeye intikal etmiş hukukî ihtilafların kayıtları yer almamaktadır. Vakıf senetleri, satım, bağış, ödünç gibi her türlü hukukî işlemler, pazarlarda satılan ürünlerin fiyat listeleri, esnafla ilgili nizamname ve standartlar, miras taksimleri ve vasiyetler, evlenme ve boşanmalar, kamuya ait binaların imar ve tamir bilgileri, merkezden gelen hüküm ve fermanların suretleri de yer almaktadır. Böylece Osmanlı toplumunun sosyal ve iktisadî hayatının zengin bir fotoğrafı sicillerde karşımıza çıkmaktadır³. Bunun yanı sıra siciller, askerî tarih, yerel tarih, şehir tarihi, iktisat tarihi, yer adları ve kişi adları bilimleri, tıp tarihi ve hatta diplomasi tarihi bakımından da önemlidirler. Sicillerde adli teşkilat açısından ise kadılık, naiplik, çavuşluk, subaşılık vb. adli müesseselerin hem idari yapıları hem de gördüğü görevler geniş şekilde yer almaktadır⁴.

¹ Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 39, 2011, s. 8.

² Mehmet İpşirli, Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 157.

³ Esra Karayel Muhacir, "Tarihsel Bir Veri Olarak Şer'iyye Sicilleri", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe, İsmail E. Erünsal'a Armağan*, C. II, haz. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, Mustafa Birol Ülker, Ülke Kitapları, İstanbul 2014, s. 1044.

⁴ Fethi Gedikli, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALiD)*, C. 3, S. 5, 2005, s. 190.

Antakya'nın sosyo-ekonomik yapısı incelenirken yararlanılan ve temel alınan kaynaklar arasında Antakya şer'iyeye sicilleri geniş yer tutar. Antakya'ya ait 54 tane şer'iyeye sicili bulunmaktadır. Bu sicillerden ilki H. 1121-1122 (M. 1709-1711) tarihleri arasını kapsarken 53 numaralı son sicil ise H. 1326-1329 (M. 1908-1911) tarihleri arasını kapsamaktadır⁵. Araştırmada 40 numaralı sicil dâhil olmak üzere 53 numaralı sicile kadar olan 14 şer'iyeye sicilinden faydalanılmıştır. Mehmet Yusuf Çelik, 50 numaralı sicili yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır⁶. 2012'de yapılan bu tezde yazar, metnin çeviriyazısının yanı sıra bir de değerlendirme bölümü yazmıştır. Çalışmada 47 mahallenin ismi ve 75 köyün ismi verilmiştir. Çelik'ten başka bu siciller üzerinde müstakil bir çalışma tespit edilememiştir.

Antakya'ya ait 14 sicilde yer alan 547⁷ tereke kaydı incelenerek çeşitli çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu inceleme sırasında tereke sahiplerinin oturdukları mevki, medeni durumları, eş sayıları, çocuk sayıları ve tereke miktarı gibi konular tespit edilmiştir. Ayrıca sicillerde dönemin ekonomik, kültürel ve sosyal yaşantısını yansıtan belgeler de bu araştırmada kullanılmıştır.

Salnameler: Osmanlı Devleti'nde merkezî yönetimin, nezaretlerin, askerî kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı neşriyata salname adı verilmiştir. Kelime Farsça sal (yıl) ile name (yazılı şey, mektup) kelimelerinden meydana gelmiş olup bu eserlere nev-sal de denilmiştir. Resmî ve özel olarak ikiye ayrılan salnamelerin resmîlerinin devlet, nezaret ve vilayetlere ait olmak üzere üç çeşidi vardır. Devlet salnamelerinin ilki 1847 yılında çıkarılmıştır. Nezaret salnameleri ise devlet salnameleri kadar düzenli basılmamıştır. Yayımlandıkları dönem için önemli bir bilgi kaynağıdır. Nezaretler ve askerî kurumlar tarafından hazırlanan bu salnameler 1865-1908 yılları arasında elli bir adet basılmıştır⁸.

⁵ Antakya'ya ait toplam 54 adet şer'iyeye sicili bulunmasına rağmen numaralandırma işlemi yapılırken H. 1225-1227 tarihli kayıtların bulunduğu defter 13, H. 1227-1229 tarihli kayıtların bulunduğu defter de 13/1 olarak numaralandırılmıştır. Bu nedenle Antakya'ya ait son şer'iyeye sicilinin numarası 53'tür. Bkz. Mehmet Yusuf Çelik, "Antakya Şer'iyeye Sicilleri", *Hatay Araştırmaları II*, (Ed: Ahmet Gündüz – Selim Kaya), Antakya 2016, s. 42, 47, 60, 62; Ömer Önal-Işıl Işık Bostancı, "Şer'iyeye Sicillerine Göre Antakya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (19. Yüzyılın Sonlarından 20. Yüzyılın Başlarına Kadar)", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 2022, s. 78.

⁶ Mehmet Yusuf Çelik, *50 No'lu Antakya Şer'iyeye Sicili (H. 1316-1318 / M. 1898-1901)*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2012.

⁷ Yapılan incelemede 551 tereke kaydı bulunmasına rağmen, bunların 4'ü tekrarladığı için 547 adet tereke incelenmiştir..

⁸ Bilgin Aydın, "Salnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 36, 2009, s. 51-52.

Vilayet salnameleri ise Halep mektupçusu İbrahim Halet Bey'in yayımladığı *Fihrist-i Vilâyet-i Haleb* isimli salname örnek alınarak çıkarılmıştır. İçindeki iktisadî bilgiler ve istatistiklerle Babıali'nin dikkatini çeken bu eserden her vilayete birer nüsha gönderilerek bu tarzda salnameler hazırlanması istenmiştir. Vilayet salnameleri içerik bakımından yayımlandıkları vilayetlere göre farklılık göstermekle birlikte vilayetin teşkilatı, memurları, mahallin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, idari yapısı, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu hakkında bilgiler, fotoğraf ve haritalar yer alır. Vilayet salnameleri, neşredildikleri dönem içerisinde vilayet idari teşkilatında meydana gelen gelişmelerin takip edilmesi açısından önemli birer kaynaktır. Bunlarda vilayete bağlı sancak ve kazalardaki Müslüman ve gayrimüslim okulları, idarecileriyle öğretmen ve öğrenci sayıları hakkında bilgilerin yanı sıra bazı okulların fotoğraflarına da yer verilmiştir. Ayrıca vilayet salnamelerinde vilayetlerdeki su, gaz, demiryolu ve tramvay şirketleri, vilayet dâhilindeki cami, medrese, tekke, imaret, kahvehane, hamam, han, hastane, bedesten gibi yapılar, ticari müesseseler, fuarlar, zirai üretim ve hayvancılık, tarım arazileri, postaneler ve telgraf merkezleri gibi vilayetin iktisadi ve ticari durumuna dair önemli bilgiler ve istatistikler bulunur⁹.

Osmanlı şehir tarihlerinin kendi kaynaklarına dayanılarak yazılması aşamasında salnamelerin rolü büyüktür. Salnameler dikkate alınmadan yazılacak şehir tarihleri, eksik ve yetersiz kalacaktır. Salnamelerde yer alan bilgilerin değeri ve güvenilir olup olmadığı tartışılan bir konudur. Özellikler salnamelerde verilen rakamlar tartışmanın en uç noktasında yer almakla birlikte, dönemin şartları düşünüldüğünde doğal karşılanmalıdır. Salnamelerde aktarılan bilgiler bir tespit çalışmasıdır. Bu sebeple salnamelerdeki bilgiler başka kaynaklarla karşılaştırılarak kullanılmalıdır¹⁰.

Bu çalışmada ise Devlet salnamelerinden H. 1292 (M. 1875-1876) ve H. 1295 (M. 1878) ve Maarif salnamelerinden H. 1321 (M. 1903) tarihli olanlardan yararlanılmıştır. Antakya kazasının bağlı olduğu Haleb vilayeti salnamelerinden¹¹ H. 1286 (M. 1869-1870) ile H. 1326 (M. 1908-1909) salnameleri arasındaki 26 adet

⁹ Aydın, "Salname", s. 53-54.

¹⁰ Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *TALiD*, C. 3, S. 6, 2005, s. 550.

¹¹ Halep vilayetini sadece salnamelerden yararlanarak konu alan çalışma için bk. Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2007.

salname geniş bir şekilde kullanılmıştır. Bunlardan 1319 yılına ait salname tespit edilebildiği kadarıyla ilk defa bu çalışmada kullanılmıştır.

İstatistikler: Antakya ile ilgili genel verilere ulaşmak amacıyla Osmanlı istatistiklerine sıkça başvurulmuştur. Bu istatistikler kısaca şöyle tanımlanabilir;

1. 1909, 1913 ve 1914 tarihli ziraat istatistiklerinden 1914 ziraat istatistiğinde sayfa sayıları her bölümde tekrarlanmaktadır. Ayrıca 1914 istatistiğinde Halep vilayeti kısımlarında Antakya yazılacağına Antalya yazılmıştır. Dördüncü bölümde yer alan dipnotta da belirtildiği üzere bu üç istatistik Tevfik Güran tarafından yayımlanmıştır. Fakat Güran, orijinal metinlerde yer alan Antakya ile İskenderun'a ait sayıları toplayarak Hatay başlığı adı altında vermiştir. Bu sebeple bu tez sadece Antakya kazası incelendiği için orijinal metinlerdeki bilgilere başvurulmuş ve sadece Antakya kazasına ait bilgilere yer verilmiştir.

2. Nizamiye Mahkemelerine ait H. 1296 (M. 1878-1879) tarihli bir adet ve R. 1317 (M. 1901-1902) tarihli iki tane toplamda üç adet istatistik bulunmaktadır. Antakya Bidayet, Antakya Deavi ve Halep İstinaf Mahkemelerine ait bilgilerin yanı sıra mahkûm sayıları ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Bu istatistiklerde Antakya ile ilgili yer alan bilgiler daha önce hiçbir yerde kullanılmamıştır.

3. Çalışmada Antakya'nın nüfusuyla ilgili sağlıklı bir sayıya ulaşmak için matbu nüfus istatistiklerinin yanı sıra sicil-i nüfus tarafından yayımlanan belgelerde yer alan istatistiklerden de yararlanılmıştır.

4. Antakya'nın suç ve hapisaneler istatistiklerinde Emniyet-i Umumiye belgelerinden faydalanılmıştır. Burada yer alan bilgilerden, ne tür suçların işlendiği, kimin ne kadar süredir hükümetten kaçtığı vs. bilgilere ulaşılmaktadır. Hapishane ile ilgili olan istatistikte ise hapisanelerde kaç kişinin olduğu ve cinsiyete göre dağılımı bilgilerine ulaşılmaktadır. Ayrıca burada ayrı bir başlık halinde zikredilmesi gerekmeyen hastalık (kolera) istatistiklerinden de istifade edilmiştir.

Gazeteler: Halep Valisi Ahmed Cevdet Paşa tarafından 1867'de Halep vilayetinin resmi gazetesi olarak haftalık çıkarılan ve 1915 senesine kadar varlığını sürdürdüğü bilinen *Furat* gazetesinin 590 ile 901. sayıları arası taranarak çalışılan dönemle ilgili çıkarımlarda bulunulmuştur.

Seyahatnameler: Araştırmanın bir diğer kaynağını Antakya'ya ziyarette bulunmuş olan seyyahlara ait seyahatnameler oluşturmaktadır. Özellikle yabancı seyyahlardan Vital Cuinet, Antakya ile ilgili çok önemli bilgiler vermiştir. Yine 1876 yılı öncesinde Antakya'da bulunmuş olan Wilbrand von Oldenburg, Jean Baptiste

Tavernier, Carsten Niebuhrs, Abraham Parsons, John Macdonald Kinnear gibi birçok seyyahın Antakya ile ilgili verdiği bilgilere de bu araştırmada yer verilmiştir.

Şark Ticaret Yıllıkları (Annuaire Oriental du Commerce): 1868-1938 tarihleri arasında Cervati kardeşler tarafından Fransızca yayımlanmıştır. Orijinal ismi *Annuaire Oriental du Commerce*'dir. Rehber kitap niteliğinde olup Osmanlı Devleti sınırları içindeki ticari merkezleri ve bu merkezlerde gerçekleşen ticari faaliyetleri tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır. *Şark Ticaret Yıllıkları* sadece Osmanlı değil bütün Balkan ülkeleri ve Doğu Akdeniz dünyasının ticaret merkezleri hakkında bilgi vermektedir¹². Bu çalışmada SALT Araştırma Kütüphanesinde, Osmanlı Arşivi Kütüphanesinde, internet ortamında (Gallica ve Atatürk Kitaplığı) bulunan ve bu çalışma konusu dâhilinde yer alan (Antakya 1876-1918) sayıların tümüne ulaşmaya çalışılmıştır. Buradaki bilgiler Osmanlı salnamelerindeki bilgilerle karşılaştırılmıştır.

Bu çalışmada 1880-1915 tarihleri arasında çıkarılan 28 tane *Şark Ticaret Yıllığı*'nin Antakya ile ilgili kısımları kullanılmıştır.

Araştırma ve İnceleme Eserleri: Bu çalışma oluşturulurken arşiv kaynakları ve diğer birincil kaynaklar dışında, şehir tarihini aydınlatacak fiziki, idari, sosyal ve iktisadi yapıları konu edinen tetkik eserlerden de yararlanılmıştır.

Antakya kazasının 1876-1918 yılları arasını kapsayan müstakil bir eser bulunmamakla birlikte bu dönem içerisinde belli başlıklar altında bazı eserler ortaya konmuştur. Bunun yanında bu dönem öncesini ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Samiye Tunç, 1839-1876 yılları arasında Antakya'nın sosyo-ekonomik yapısını doktora tezinde incelemiştir¹³. Çalışmadan özellikle köylerin isimleri konusunda faydalanılmıştır.

Adem Kara, Antakya'nın 1800-1850 senelerini idarî, sosyal ve iktisadi yönden incelediği tezini 2004 yılında bitirmiş¹⁴, 2005 yılında tezi *19. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri: Antakya* ismiyle kitap olarak basılmıştır¹⁵. Arşiv belgelerinin yanında şer'iyye sicillerinden de geniş bir şekilde yararlanmıştır.

Abdulkadir Gül, Antakya'nın XVIII. yüzyılını ele aldığı doktora tezinde, kazanın sosyal, ekonomik, idari ve demografik yapısını ele almıştır. Bu çalışmada

¹² Ayhan Aktar, "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938", *Toplum ve Bilim*, S. 76, 1998, s. 119.

¹³ Samiye Tunç, *Tanzimat'tan I. Meşrutiyet'e Antakya'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay-2020.

¹⁴ Adem Kara, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya (1800-1850)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

¹⁵ Adem Kara, *19. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri Antakya*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 34.

yazar, şer'iyce sicilleri ve arşiv belgelerini kullanmıştır¹⁶. Çalışması daha sonra kitaba çevrilmiştir¹⁷.

Ülkü Tecimen, yukarıda sayılan çalışmalardan farklı olarak Antakya'yı merkez almak yerine Antakya'nın bir ayanını ve ailesini çalışmasına konu edinmiştir. *Antakya Ayanı Hacı Fethullah Ağa ve Ailesi* isimli bu doktora tezinde XVIII. yüzyılda ailesinin siyasi ve ekonomik nüfuzundan aldığı güçle “devlete kafa tutan bir ayan” olan Hacı Fethullah Ağa ve ailesi çalışılmıştır. XVIII. yüzyılda Antakya kazasında idareci konumunda bulunan bir ailenin yönetim üzerindeki yetki ve sorumluluklarını ele alan bu çalışmanın önemli bir kısmı Ağa'nın terekesinden oluşmaktadır. Tez, 2020 yılında kitap olarak basılmıştır¹⁸.

Berlin Erdoğan, Halep salnamelerinden faydalanarak Antakya'nın 1866-1908 yılları arasını incelemiştir. Yazarın tezde birincil kaynaklar olarak sadece salnameleri kullanmıştır¹⁹.

Son olarak Selahattin Tozlu, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası* isimli eseri hazırlayarak araştırmacıların hizmetine sunmuştur²⁰. Bu çalışmaların yanı sıra Antakya ile ilgili çok sayıda makale ve ansiklopedi bulunmaktaysa da bunlar direkt değerlendirilmemiştir.

Çalışmanın çeşitli bölümlerinde konunun daha anlaşılır izah edilebilmesi açısından grafik ve tablolardan sunumlar yapılmıştır.

2. Antakya'nın Kısa Bir Tarihçesi

Kadim bir tarihe sahip olan Antakya şehrinin kuruluşu Cilalı Taş Devri'ne kadar uzanmaktadır²¹. M.Ö. 2000'li yıllarda Asi Nehri kenarında kurulan şehir, M.Ö. IV. yüzyılda Antigonía adıyla anılmaktaydı. İskender İmparatorluğu'ndan sonra Seleukos Krallığı döneminde I. Seleucus (ölümü M.Ö. 281) tarafından tamamen yıktırılmış olan şehir, M.Ö. 300 tarihinde yeniden kurulmuştur. Şehir kurulduktan

¹⁶ Abdulkadir Gül, *Antakya Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum-2008.

¹⁷ Abdulkadir Gül, *Kültürlerin Kaynaştığı Şehir: Antakya*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

¹⁸ Ülkü Tecimen, *İktidardan Sürgüne-Antakya'da Bir Ayan Ailesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

¹⁹ Berlin Erdoğan, *Salnâmelere Göre (1866-1908) Antakya*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri – 2014.

²⁰ Selahattin Tozlu, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2009.

²¹ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 28.

sonra “Asi kenarındaki Antakya” veya “Defne yakınlarındaki Antakya” adları ile anılmıştır²².

Seleukos Krallığı’nın başkenti Antakya yakınlarında bulunan Seleucia Pieria idi. Başkent, I. Antiokus Soter (M.Ö. 281-261) zamanında Antakya’ya taşınmıştır²³. Antakya bir süre M.Ö. 246-244 arasındaki dönemde Mısır’da bulunan Ptolemaios Krallığı’nın hâkimiyetine girmiş ancak daha sonra tekrar Seleukos hâkimiyetine geçmiştir. M.Ö. 83-69 yılları arasında Ermeni Tigran’ın egemenliği altında kalan şehir, M.Ö. 69 yılında Roma İmparatorluğu’nun egemenliğine girmiştir²⁴.

Şehrin nüfus yapısı, önemli yol güzergâhları üzerinde olan ticari konumu, ayrıca Doğu ve Batı kültürlerinin kaynaştığı bir noktada olması gibi nedenler şehri önemli bir merkez hâline getirmiştir. Hz. İsa’dan sonra Hristiyanlığı yayma düşüncesiyle havarilerden Pavlos ve Barnabas’ın ardından, Antakya Kilisesi’ni tesis eden ve bu kilisede görev yapan ilk din adamı olarak kabul edilen Petrus, Antakya şehrine gelmiştir²⁵. Antakya şehrinde ortaya çıkan bu dini örgütlenme sonucunda şehir Hristiyan dünyasında Roma ve İskenderiye gibi kıymet verilen dini merkezlerden biri olmuştur²⁶.

Birinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Antakya şehri 300 bine yaklaşan nüfusuyla Roma İmparatorluğu’nun en önemli üçüncü kenti haline gelmiştir²⁷. Sasani tehdidi, sık sık meydana gelen depremler, salgın hastalıklar ve şehrin tahribata uğraması bu durumun değişmesine sebep olmuştur²⁸. Sasani hükümdarı I. Hüsrev’in (ö. 579) M.S. 540 yılında yaptığı tahribatı Roma İmparatoru I. Justinianus (ö. 565) tarafından düzeltilmeye çalışıldığı bir sırada güneyden gelen Müslüman Arapların taarruzu şehrin harap olmasına sebep oldu. M.S. 638-969 yılları arasında hüküm

²² Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, Hatay Kültür Turizm ve Sanat Vakfı Yayınları, Antakya 1993, s. 20-21.

²³ Ataman Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1996, s. 30.

²⁴ Gürhan Bahadır, “Kuruluşundan IV. Yüzyıla Kadar Antakya”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13, 2010, s. 354.

²⁵ Gürhan Bahadır, “Hristiyanlığın Antakya’da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 23, s. 209; Gürhan Bahadır, “Farklı Medeniyetlerin ve Kültürlerin Bir Arada Yaşamalarına Örnek Olarak Antakya”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 38, 2011, s. 398.

²⁶ Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, s. 33.

²⁷ “Arabistan levhasının kuzeye doğru hareketi Ölü Deniz Fayı’nda gerilmelerin kümülatif olarak artmasına neden olur. Bu gerilme jeolojik birimlerin direnime gücünü aştığı anda enerji aniden boşalır ve depremler ortaya çıkar. Bu durum Antakya ve yakın çevresinde oldukça yüksek deprem riski potansiyeli oluşturur. Tarihsel ve aletsel dönemlerdeki depremler de bunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle Antakya ve yakın çevresi “Türkiye Deprem Bölgeleri” haritasında, birinci derecede deprem riski olan alanlar içinde yer almaktadır.” Bilgi için bkz. Hüseyin Korkmaz, “Antakya’da Zemin Özellikleri ve Deprem Etkisi Arasındaki İlişki”, *Cografî Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, 2016, s. 52.

²⁸ Gürhan Bahadır, *Antakya ‘Kuruluşundan İslam Fethine Kadar’*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa-2003, s. 63-76.

süren Müslümanların hâkimiyetinden sonra şehir Bizans hâkimiyetine girdi²⁹. Şehir Bizans hâkimiyetinde iken 848 yılında büyük bir deprem yaşanmış ve 20.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Ardından 956 tarihinde Mısır'a kadar olan bölgeyi etkileyen ve Antakya'da yaklaşık 1.500 ev ve şehir burçlarının yıkılmasına sebep olan büyük bir deprem daha yaşanmıştır³⁰. Mart 1054'te de yine büyük bir deprem olmuştur. Bu deprem sırasında Antakya şehrinde şehrin patriği de dâhil olmak üzere 10 bin kişinin öldüğü ifade edilmiştir³¹.

Şehir, Bizans hâkimiyetinde bulunduğu sırada Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alparslan (1064-1072) komutanlarından Emir Afşin ve bazı komutanları Anadolu'nun güneydoğusu ve iç kesimlerinde bazı fetih hareketlerinde bulunmakla görevlendirmiştir. Önemli miktarda ganimet ve tutsakla Ahlât'a döndükten sonra Emir Afşin ile Emir Gümüştekin arasında çıkan kavgada Afşin, Gümüştekin'i öldürmüştür. Afşin, Sultan'ın bu olaya vereceği tepkiden çekinerek Anadolu içlerine çekilmiş ve bir süre Bizans üzerine akınlar yapmıştır. Karargâhını Amanos dağlarında kuran Afşin özellikle Ağustos 1067'de Antep ve Antakya üzerine akınlar yaparak bol miktarda ganimet elde etmiştir. 1067 yılı sonlarında Halep şehrine gelerek elinde bulunan tutsak ve ganimetleri elden çıkartmıştır. Oradan tekrar Antakya'ya gelerek Antakya Bizans valisinden 100 bin altın ve savaş araçları temin etmiştir. Antakya'da bulunduğu sırada Sultan Alparslan Afşin'e kendisini affettiğini bildiren bir mektup göndermiştir. Gelen af mektubunu aldıktan sonra Afşin, Alparslan'ın huzuruna çıkmak için Nisan 1068'de Antakya yöresinden ayrılmıştır³².

Malazgirt Muharebesi'nden (1071) sonra Sultan Alparslan'ın Bizans'tan önemli bir toprak kazanımı peşinde olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte Müslüman esirlerin serbest bırakılması, kurtuluş akçesi verilmesi ve gerektiği zaman asker gönderilmesi konularında taleplerde bulunmuştur³³. Sultan Alparslan'ın toprak konusundaki bu tutumuna rağmen Bizans İmparatoru Romen Diogenes (1068-1071)

²⁹ Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1709-1860)", *Belleten*, C. 58, S. 221, 1994, s. 119.

³⁰ Selim Kaya, "Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2009, s. 406.

³¹ Tekin, *Hatay Tarihi*, s. 41.

³² Ali Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2015, s. 9-10.

³³ A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016, s. 175.

ile yaptığı antlaşmada Antakya yöresinin Selçuklulara bırakılmasının da maddeler içerisinde yer aldığı belirtilmektedir³⁴.

1071 tarihli Malazgirt Muharebesi'nden sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı I. Süleyman Şah (1075-1086) Antakya taraflarına yönelmiştir. Bu sırada Antakya şehrinin Bizans ile ilişkileri kesilmişti. Şehir Ermeni asıllı Bizans generali Filaretos tarafından yönetiliyordu. Filaretos, şehir halkına ve askerlere kötü bir yönetim uygulamaktaydı. Bu yönetim şekline dolaylı oğlu Barsama kendisine karşı çıkınca Barsama'yı hapse attırmıştır. Böyle bir ortamda şehrin Türk asıllı olması muhtemel askeri valisi İsmail, Filaretos'un Urfa'ya gitmesinden faydalanarak Barsama'yı hapisten çıkartıp iş birliği yapmış ve I. Süleyman Şah'ı şehri teslim etmek için davet etmiştir³⁵. Şehrin I. Süleyman Şah tarafından ele geçirilmesi ile ilgili bir diğer rivayet ise şu şekildedir: Filaretos din değiştirerek İslamiyet'e geçmiş, halka zulmünü de devam ettirmiştir. Filaretos'un zulmünden muzdarip olan yöre halkı bir başka Müslüman komutan olan I. Süleyman Şah'a şehri teslim etmekte bir sakınca görmemiş ve 1084 yılında şehri teslim alması için I. Süleyman Şah'ı davet etmiştir³⁶. Bunun üzerine I. Süleyman Şah, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik'ten Antakya yöresine doğru harekete geçmiştir. Suriye ve Filistin Selçuklu Emiri Tutuş ve Antakya'dan her yıl Sultan Melikşah (1072-1092) adına vergi alan Musul Emiri Müslim'in haberi olmadan gizlice ve çok kısa sürede Anadolu'yu aşarak Antakya yöresine gelmiştir. Antakya şehrini fethetmek için harekete geçen I. Süleyman Şah, şehrin valisi İsmail, Filaretos'un oğlu Barsama ve Mencekoğlu adlı bir Türkmen Beyi'nin desteğiyle 12 Aralık 1084'te şehri kuşatmıştır. Bir aylık bir direnç sonrası şehir 12 Ocak 1085'te fethedilmiştir³⁷.

Bu fetihten sonra şehir, Haçlı saldırılarına maruz kalmıştır. I. Süleyman Şah'ın vefatından sonra Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah Antakya'yı hâkimiyeti altına almış³⁸, buraya vali olarak Yağısıyan'ı atamıştır³⁹. Antakya şehri üzerindeki bu faaliyet sonrasında Sultan Melikşah, I. Süleyman Şah'ın şehirde bulunan ailesini alarak Halep üzerinden Bağdat'a yönelmiştir. Böylece Melikşah kendisine bağlı

³⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 23. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 185.

³⁵ Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 57.

³⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 283.

³⁷ Sevim, *Selçuklu Devleti*, s. 57-58.

³⁸ Abdulcelil Işık, *Zengî Atabegliği; Haleb Kolu (1146-1181)*, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hatay – 2018, s. 7.

³⁹ Gürhan Bahadır, *636-1100 Arasında Antakya*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara – 2019, s. 360.

beyler arasındaki krizi çözmüştür. Bölgeye valiler ataması sonucunda bölge yönetimini doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlamış, böylece Anadolu ve Suriye'de bulunan Selçuklular arasında denetim kolaylığı sağlayacak bir ara bölge oluşturulmuştur⁴⁰.

XI. yüzyılın son döneminde Roma (Katolik) Kilisesi desteği ile Avrupa'da Kudüs'ü Müslümanlardan almak için faaliyete geçmenin gerekli olduğu fikri hâkim olmuş ve bu fikir doğrultusunda Haçlı Seferleri gerçekleştirilmiştir. Bu seferlerin en önemli gerekçelerinden bir tanesi İslam dininin gittikçe Hristiyanlık dinine göre hâkimiyet alanını genişleterek daha geniş alanlara hitap eden bir din haline gelmesi olmuştur. Diğer taraftan da Anadolu, Suriye ve Filistin yörelerinde Türklerin yeni devletler kurmuş olmaları bu hareketin bir başka sebebini oluşturmuştur⁴¹.

3 Haziran 1098 tarihinde Antakya şehri Haçlı kuvvetleri tarafından kuşatma altındayken Büyük Selçuklu Devleti'nin Antakya Valisi Yağısıyan, Haçlılara karşı yaptığı mücadelede ölmüştür. Yağısıyan'ın ölümünden sonra Selçuklu kuvvetlerinin müdahalesi geç kalmış ve Haçlılar karşısında etkisiz olmuştur. Haçlılar, I. Bohemund (1054-1111) liderliğinde Antakya şehrini ele geçirmişlerdir⁴². Papa'nın Doğu Temsilcisi Daimbert'in 5 Ocak 1100 yılında I. Bohemund'u Antakya Haçlı Prensliği'nin yöneticisi olarak görevlendirmesiyle Antakya Latin Haçlı Prensliği resmen kurulmuştur⁴³. Bundan sonra Haçlılar, Suriye ve Akdeniz sahilleri ile Filistin'i ele geçirdikten sonra Musul bölgesini baskı altına almaya başlamışlardır⁴⁴. Şehir Haçlılar'ın elindeyken şehri ziyaret edip bir seyahatname yazan gezgin Wilbrand von Oldenburg 25 Ağustos 1211'de karaya çıktığını yazmıştır. Seyyah, seyahatnamenin *Kutsal Ülke*'ye gitmek isteyip de gidemeyenlerin en azından kendisinin yazdıklarını okuyarak hasretlerini biraz olsun gidermeleri ve oradaki durumdan haberdar olmaları maksadıyla kaleme aldığını ifade etmiştir. Oldenburg, Antakya şehriyle ilgili şu ifadeleri kullanmıştır;

⁴⁰ Sevim, *Selçuklu Devleti*, s. 65.

⁴¹ Sevim, *Selçuklu Devleti*, s. 94.

⁴² Sevim, *Selçuklu Devleti*, s. 98-106; Rahime Deniz, *Antakya Haçlı Prensliği Tarihi (1119-1161)*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hatay – 2020, s. 35-37.

⁴³ Gürhan Bahadır, “Antakya Haçlı Prensliği'nde Foulque de Anjou Dönemii (M. S. 1131-1136)”, *Turkish Studies*, C. 9, S. 10, 2014, s. 1222.

⁴⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 12. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 105.

*“Büyük bir zahmetle Franklar’ın Golf diye adlandırdıkları, küçük barınaklarca zengin olan Antakya limanına girdik. Orada, tüyler ürpertici bir mağara (Bataklık haline dönüşen iç havuz) gördük, önce çok korktuk, içeriden dışarıya fena kokulu buğu çıkıyordu. Antakya’nın denizden 5 mil içeride olduğunu, gemilerin Antakya’ya yanaşamadığını, fakat yine de şehrin adından dolayı bu limana Antakya limanı denildiğini bilmek gerekir.”*⁴⁵

Bu dönemde Antakya şehrinin bakıma muhtaç bir şehir olduğu Oldenburg’un ifadelerinden anlaşılabilmektedir. 1098 tarihine kadar devam eden Türk hâkimiyetinden sonra ortaya çıkan Haçlı hâkimiyeti 1268 yılına kadar devam etmiştir. Haçlılardan sonra şehir Mısır Memlûkleri’nin eline geçmiştir⁴⁶. Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277) 12 Mayıs 1268’de Trablus’tan Hıms’a oradan Hama’ya geçmiştir. Ordusunu üç kısma ayırarak ana bölümünü yanında bırakmış, diğer bölümlerini ise sefere göndermiştir. Kendisi de Afamiye, oradan Şağr ve Bekas kalelerinin alt tarafındaki köprüye giderek Antakya üzerine sefere çıkmıştır. Bu sırada Antakya askerlerinin komutanı Connetable Simon Mansel esir edilmiştir. Baybars’a ait birlikler 17 Mayıs 1268’de Antakya’yı kuşatma altına almışlardır. Sultan Baybars, Mansel’den antlaşma için aracı olmasını istemiştir. Mansel, şehrin içerisine girerek kendisiyle birlikte ruhban ve keşişlerden oluşan heyetle geri dönmüştür. Yapılan müzakerelerden bir sonuç çıkmamış, 18 Mayıs 1268’de Baybars hücum için emir vermiştir. Şehir halkı 19 Mayıs 1268’de öldürülmemek şartıyla teslim olmuşlardır. Sultan Baybars kale teslimi sonrasında şehri Bilik el-Haznedar ile Bedreddin el-Beyseri’ye teslim etmiştir. Ganimetler taksim edildikten sonra kale ve şehirdeki bir kısım yerler Sultan Baybars tarafından yaktırılmıştır. Şehirdeki ticaretin gelişmesi için yeniden düzenleme yapılarak çarşılar inşa edilmeye başlanmıştır. 26 Mayıs 1268’de şehrin etrafındaki kalelerin fethi de tamamlanmıştır⁴⁷. Bu fetih sonucunda 170 yıllık Antakya Prensliği şeklindeki Hristiyan egemenliği son bulmuş, böylece Antakya şehri tekrar İslam hâkimiyetine girmiştir⁴⁸. Daha sonra Sultan

⁴⁵ Wilbrand von Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya’ya Seyahat*, çeviren: Mehmet Ersan, İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi, İzmir 2000. s. 22-23. (Aynı eserin sunuş bölümü 5. sayfada bu seyahatnamenin “Kutsal Ülke”ye gitmek isteyip de gidemeyenlerin en azından kendisinin yazdıklarını okuyarak hasretlerini biraz olsun gidermeleri ve oradaki ahvalden haberdar olmaları maksadıyla kaleme aldığını ifade ederken 25 Ağustos 1211’de karaya çıktığını belirtmektedir.)

⁴⁶ Özdemir, “Osmanlı Döneminde Antakya’nın”, s. 120.

⁴⁷ Ramazan Şeşen, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 88-89.

⁴⁸ Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, s. 79.

Baybars Gazze ile Kozan arasında Haçlı varlığına son verilen bölgeye Anadolu'dan gelen 40 bin çadırılık Türkmen taifesini yerleştirmiştir⁴⁹.

Şehri hâkimiyeti altına alan Sultan Baybars, şehirde hâlen varlığını muhafaza eden Habibü'n-Neccar Cami'sini yaptırmıştır⁵⁰. Şehir, iki yüz elli sene gibi uzun bir süre Memlûkler'in elinde kaldıktan sonra Anadolu ve Rumeli'de güçlü bir devlet haline gelen Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.

Osmanlı Devleti ile Memlûkler arasındaki ilişkiler Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) döneminde gerilmeye başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında, Karamanoğulları Beyliği üzerindeki hâkimiyet mücadelesi, hac yolu üzerindeki su kaynakları meselesi ile Dulkadiroğulları Beyliği üzerinde her iki devletin hâkimiyet kurma isteği etkili olmuştur. Bu durum, Osmanlı padişahı II. Bayezid (1481-1512) döneminde savaşa dönüşmüştür. 1486'da başlayan savaş 5 yıl sürmüş ve Nisan 1491 yılında yapılan antlaşma ile son bulmuştur. Bu antlaşma Yavuz Sultan Selim (1512-1520) dönemine kadar devam etmiştir. Antakya şehri nihayet 1516 yılında Mercidabık Savaşı'yla Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmiştir⁵¹.

Osmanlı hâkimiyetine giren şehirde bir süre sonra imar faaliyetleri başlamıştır. Bunlar içerisinde en önemlilerinden bir tanesi 1574 yılında Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa (ö. 1579) marifetiyle gerçekleştirilmiştir. Sokullu Mehmed Paşa şehirde bir han, bedesten ve değirmen inşa ettirmiştir. XVI. yüzyılda imar faaliyetleri bakımından diğer önemli bir husus da şehrin bahçelerinin sulanması amacıyla Asi Nehri üzerine değirmenler ve su dolapları kurulması olmuştur. Ayrıca şehir yol güzergâhında olduğundan kervanlar ve yolcular için önemli hizmet noktalarından biri haline getirilmiştir⁵². Bu hâliyle kısa süre içerisinde Antakya, Osmanlı şehir kimliği kazanmıştır. Bu kimliğin oluşmasında Ahilik teşkilatına mensup esnafın payı büyüktür⁵³.

⁴⁹ Mehmet Yusüf Çelik, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Nevşehir- 2020, s. 2.

⁵⁰ Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, s. 28.

⁵¹ Çelik, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, s. 187-191; Osmanlı-Memlûk ilişkilerine dair daha geniş bilgi için bk. Cihan Yüksel Mutlu, *Osmanlılar ve Memlûklar, İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016 ve Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2010.

⁵² Tekin, *Hatay Tarihi*, s. 56-57.

⁵³ Rifat Özdemir, *Antakya Esnaf Teşkilatı (1709-1860)*, S. S. Antakya Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet Kooperatifi Yay., Antakya 2007, s. 16.

1651 yılında İskenderun-Belen-Antakya üzerinden Halep'e seyahat eden Tavernier, bölgede gördükleri ve yaşadıklarından bahsederken şu tespitlerde bulunmuştur; Antakya'nın bir tepe üzerine kurulduğu ve yeniçerilerin yoldan geçenlerden aldıkları paradan dolayı insanların şehir üzerinden geçen yolu terk ettiğini, bu durum dolayısıyla Antakya'nın dünyadaki tanınırlığını olumsuz etkilediğini aktarmıştır. Şehir içinden geçen yoldan bakıldığında, Amik Ovası'nın alanının uzunluğu yaklaşık 15, genişliği ise 3 mildir. Yılan balıkları şehrin ticaretinde önemli bir yere sahiptir. Zeytin ağacı ve sabun üretiminde kullanılan zeytinyağı yine şehrin ticaretinde önemli bir yerde durmaktadır. Son olarak Halep'e giden Avrupalıların, yollarını değiştirme pahasına Aziz Simeon Stylites Manastırı'nı görmek için bölgeyi ziyaret ettiklerini anlatmıştır⁵⁴.

XVIII. yüzyılda ise Osmanlı Devleti Antakya'da güvenliği sağlamak amacıyla inşaat faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. III. Ahmed (1703-1730) dönemi veziriazamlarından Damat Hasan Paşa (ö. 1713) 1704 yılında Bakras yakınlarındaki Karamurt mevkiinde bir han yapımını başlatmıştır. Hanın yapımı iki yıl içerisinde tamamlanmıştır. Bu han hem konaklama hem de bölgenin asayişini ve yol güvenliğini sağlayacak bir derbent olarak uzun yıllar bölgeye hizmet etmiştir. Bu han inşa edilirken 90 ocaklı kervansarayın yanında cami, imaret ve hamam da yapılmıştır. Ayrıca bu handa mektep ile birlikte bir tekke de yapılmıştır. Diğer taraftan mütevellî ve han ağası gibi görevlilerin ikamet edecekleri odalar da oluşturulmuştur. Yine hanın her köşesinde bir tabya ve toplamda 16 adet olmak üzere kol menzilleri için odalar yaptırılmıştır⁵⁵. Bu yüzyılda şehrin görünümünde en önemli unsurlardan Antakya Kalesi seyyahların dikkatini çekmiştir. Nitekim Haziran 1766 yılında Carsten Niebuhr, Antakya Kalesi ve şehirden şu şekilde bahsetmiştir;

“Antakya Kalesi'nin surlarla çevrili alanı kuzeydoğudan güneybatıya 2.300 çift adım uzunluğundadır. Kalenin ortalama genişliği yaklaşık olarak 950 çift adımdır. Kalede insanların oturdukları yer 800 çift adım boyunda ve 500 çift adım enindedir. Antakya'nın surlarla çevrili olan alanının bir kısmı dağlarla bir kısmı da dut ağaçlarıyla bezenmiş bahçelerden oluşmuştur. Şehrin surları hala çok iyi durumdadır. Şehre 6 büyük kapıdan girilmektedir. Bu kapılar “1- Halep yolu tarafındaki St. Paul Kapısı (Bâb-ı Bolos), 2- Asi tarafındaki Bâbü'l-Dsjenein (Bahçe

⁵⁴ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi: Stefanos Yerasimos Anısına*, ed: Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunç Doğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 167-169.

⁵⁵ Mehmet Tekin, *Hatay'da Bakras Hasan Paşa Vakfı ve Karamurt Hanı*, Özirem Basımevi, Antakya 2000, s. 30.

Kapısı), 3- Dağların arasındaki Bâbü'l-Hadid (Demir Kapı), 4- Asi nehri üzerinde bulunan Bâb-el Medine, 5- Harbiye yönüne açılan Bâbü'z-Zeytun, 6- Antakya'nın hemen güneyinde olan Bâb-ı Jelâğ'dır⁵⁶. ”

Seyyahın verdiği bilgilere göre Asi Nehri üzerinde oldukça büyük bir şelale ile birçok su değirmeni bulunmaktadır. Şehrin 1766 yılı itibariyle hane sayısı -abartılı sayılabilecek bir sayıda olarak ve dönemin kaynaklarınca da desteklenmeyen- 2.500'dür. Halkın önemli uğraşlarından bir tanesi de tütüncülüktür. Şehirde ihraç edilen mallar arasında tütün ve ipek önemli bir yekûn oluşturmaktadır⁵⁷.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Antakya hakkında önemli bir bilgi de bölgenin tarımsal üretimi hakkındadır. Antakya'da bu dönemde önemli tarımsal faaliyetlerden birisi olarak sebze yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Sebze yetiştirmek için oluşturulan sebze bahçeleri Asi Nehri üzerine kurulmuş su dolapları vasıtasıyla sulanmıştır. 1772 yılı itibariyle Antakya, ipek üretimi bakımından Suriye bölgesinin en fazla ipek üreten şehri konumuna gelmiştir. Burada üretilen ipeğin bir bölümü Antakya'da işlenmekte bir bölümü ise Halep'e gönderilmiştir. Halep'e gönderilen ipek işlendikten sonra Antakya İpeği adı altında Fransa ve İngiltere'ye ihraç edilmiştir. Ayrıca pamuk bezi üretimi de önemli bir faaliyet alanı olmuştur. Bunun yanında Asi Nehri'nden elde edilen yılan balıkları tuzlanıp kurutulduktan sonra tüm Suriye'ye dağıtılmıştır⁵⁸.

Başka bir seyyaha göre XIX. yüzyılın başlarında Antakya şehrinin nüfusu 9 ila 10 bin arasındadır. Şehrin en önemli geçim kaynakları arasında ipeğin üretimi ve işlenmesi yer almaktaydı. Yine bu dönemde şehre Mısır'dan kahve, şeker ve tuz ithal edilmiştir. Ayrıca İzmir'den pamuk ithal edilirken şehrin ihracatının ithalatından fazla olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır⁵⁹.

XIX. yüzyılda şehir, Osmanlı Devleti ile Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa (ö. 1849) arasında yaşanan savaş sonrasında el değiştirmiştir. Şehir, 1832 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kontrolüne girmiş, 1839 yılına kadar Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa'nın kontrolü altında kalmıştır⁶⁰. Bu dönemdeki ilginç

⁵⁶ Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien Und Andern Umliegenden Laendern*, ed. Fuat Sezgin, Strauss Offsetdruck, Frankfurt 1994, s. 15-18.

⁵⁷ Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien*, s. 15-18.

⁵⁸ Abraham Parsons, *Travels in Asia And Africa: including a journey from Scanderoon to Aleppo, and over the desert to Bagdad And Bussora*, Longman, Hurst, Rees and Orme, Paternoster, London 1808, s. 70-73.

⁵⁹ John McDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, John Murray, London 1818, s. 154.

⁶⁰ Mehmet Tekin, *Antakya Tarihinden Yapraklar ve Halefzade Süreyya Bey*, Kültür Ofset Basımevi, Antakya 1993, s. 9.

bir gelişme de İngiltere'nin Hindistan'a daha kısa bir zamanda ulaşmak için Asi Nehri'ni kullanmayı tasarlamış olmasıdır⁶¹.

1867 yılında Antakya, şehirden çok büyük bir kasaba görünümünde olup yaşam alanında çok sayıda cami, mescit ve mektep ile 1.000 kadar dükkân ve 8 tane han bulunmaktaydı⁶². Fakat bu tarihten beş sene sonra yani 18 Nisan 1872 tarihinde Antakya ve çevresinde yaşanan deprem, şehrin yaşam alanında büyük hasara neden olurken 18. 000 kişinin ölümüne ve çok sayıda kişinin yaralanmasına sebep olmuştur⁶³.

Antakya şehri İlk Çağ'da kalabalık nüfusuyla dünya üzerinde sayılı yerleşim yerlerinden birisi olmasına rağmen Orta Çağ'da gerek siyasi gerek doğal afetler sonucu eski ihtişamını yitirmiştir. Hristiyanlık dünyası ve İslam dünyası için önemli bir merkez olmasının yanında önemli ticaret yolları üzerinde bulunması şehrin ilk Çağ'daki gibi olmasa da sürekli cazip bir merkez olmasını sağlamıştır. Osmanlı döneminde ticari faaliyetlerin geliştirilmesi için şehrin mimari yapısında han, hamam, kervansaray, köprü gibi yapılar önemli bir yekûn teşkil etmiştir. Yönetim açısından bölgedeki yollarla birlikte bu yapıların da sürekli denetim altında tutulması sonucunda şehre uğrayanların ve şehir halkının hizmet kalitesi artmıştır. Antakya şehri Yavuz Sultan Selim'den (1512-1520) itibaren 400 yıl Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında idare edilerek Osmanlı şehri kimliği kazanmış olarak genel yapısını muhafaza etmiştir⁶⁴.

⁶¹ Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 9, haz. Mümin Çevik, Milliyet Gazetesi Yay., İstanbul 2010, s. 2601.

⁶² Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir: 21-39, C. 3, 2. basım, yay. haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1986, s. 222.

⁶³ Ahmet Gündüz, "Osmanlı Döneminde Hatay Bölgesi", *Hatay Tarihi*, ed. Ahmet Gündüz, Hatay Valiliği Yay., Hatay 2013, s. 184.

⁶⁴ Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkriyalık Olayları", *Belleten*, C. 54, S. 211, s. 967.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTAKYA’NIN FİZİKİ YAPISI

1.1. Antakya’nın Konumu ve Şehrin Fiziki Yapısı

Antakya şehri, Anadolu’nun güneyinde, Akdeniz’in doğusunda, 35° 52’ - 37° 4’ kuzey enlemleri ve 35° 40’ - 36° 35’ doğu boylamları arasında bulunur. Şehrin doğu ve güneyinde Suriye, kuzeybatısında Adana, kuzeyinde Osmaniye ve kuzeydoğusunda Gaziantep şehirleri bulunmaktadır. Şehrin yüzölçümü 5.403 kilometrekaredir. Bu alanın %46,1’ini dağlar oluştururken %53,9’unu ovalar ve platolar oluşturmaktadır. Şehrin en önemli engebeleri Amanos (Nur) dağlarıdır. Amanos dağlarının ortalama yüksekliği 800 ila 1.000 metre arasında değişmektedir. Bunun yanında tarım için uygun iklim özelliklerine ve verimli alüvyal topraklara sahip olan Amik Ovası şehrin en önemli düzlüğüdür⁶⁵. Kentin denizden uzaklığı 20 km, denizden yüksekliği 80 metredir⁶⁶. Amik Ovası’nın ortasında yer alan Amik Gölü ise 1940’lı yıllardan itibaren başlatılan kurutma çabaları neticesinde 1975 yılında tamamen kurutulmuştur⁶⁷.

Kadim bir geçmişe sahip olan şehir birçok isim ile anılmıştır. Şehir Entakiyye, Antakiyye, Ayn-ı Takıyye, Antekye ve en meşhur olarak Antakiyya gibi isimlerle adlandırılmıştır. Yine şehir Kıpti dilinde Cebisiyan adı ile Farsçada ise Ântakiyye olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca şehrin adının Takyanus’un idaresi manasında An-Takyanus’tan bozularak ortaya çıktığı da rivayet edilmiştir⁶⁸. Yine “Antakya” sözcüğünün “örtü” veya “halı” anlamlarına geldiği de bazı kaynaklarda geçmektedir⁶⁹.

Antakya, Silpius (Habibü’n-Neccar) Dağı ile Asi Nehri arasında kurulmuştur. Antakya’nın kenarında kurulduğu Asi Nehri, onu gören kimselerin yukarı doğru

⁶⁵ Hüseyin Korkmaz, “Amik Ovası’nda Kurak Devre ile Buğday, Pamuk ve Mısır Tarımı Arasındaki İlişki”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 11, 2009, s. 63.

⁶⁶ Yücel Dinç, *Antakya (Hatay) Şehir Coğrafyası*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2015, s. 1.

⁶⁷ Hüseyin Korkmaz – Mehmet Gürbüz, “Amik Gölü’nün Kültürel Ekolojisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 17, 2008, s. 6.

⁶⁸ Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, 1. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 68-69.

⁶⁹ Özdemir, “Osmanlı Döneminde Antakya’nın”, s. 119.

aktığını zannetmelerinden dolayı bu şekilde adlandırılmıştır⁷⁰. Başka rivayete göre ise hızlı aktığı için “Asi” şeklinde isimlendirilmiştir⁷¹. Ayrıca Osmanlı döneminde şehirde ticari faaliyetlerinin yapıldığı alanlar ile yerleşim alanları birbirinden ayrı olarak konumlanmıştır. Şehirde ticari faaliyetlerin yapıldığı alanlar içerisinde hanlar önemli bir yer tutarken dini ve sosyal hayatta önemli işlevleri olan camiler de bu ticari alanların içerisinde varlıklarını göstermektedir⁷². Bunun yanında Antakya kazasının fiziki yapısında XIX. yüzyılın sonlarına doğru önemli değişiklikler olmuştur. Bu dönemde şehirdeki dükkân, han, sabunhane ve değirmen gibi ticari işletmelerin sayısı ciddi şekilde artış göstermiştir⁷³.

1.2. Antakya’nın Mahalleleri

Mahalle kelimesi anlam itibariyle “Bir yere inmek, konmak veya yerleşmek” manalarına gelen “hall” kökünden türemiştir. Bu haliyle mahalle, insanların sürekli veya geçici olarak yerleşmek için oluşturdukları küçük yerleşim birimidir⁷⁴.

Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılda mahalle, köy ile birlikte idari yönetim bakımından en küçük birimdir. Bu ikisinin arasındaki en önemli fark, köyler kendi kendine yeter özellikler gösterirken mahalle şehrin bir parçasıdır. İki birim arasındaki benzerlik ise her ikisinin de kapalı toplumsal yapının yansıması olarak aynı din ve dilden insanların birlikte yaşadıkları alanlar olmalarıdır. Devlet, köy ve mahallelerde yaşayan insanların sorumluluğunu imam, papaz ya da hahamlara vermişti⁷⁵. Ancak II. Mahmud (1808-1839) döneminde İstanbul’da 1827 yılında imamların mahallelere giriş ve çıkış yapanları kontrol etmede ihmalkâr tutumları yüzünden her mahalleye birinci ve ikinci olmak kaydıyla iki muhtar atanmıştır. Tanzimat’la birlikte muhtarlık örgütü yaygınlaşınca muhtarlar imamlar karşısında mahalle yönetiminde daha etkin hale gelmiştir. Aynı zamanda muhtarlar vergi, güvenlik ve beledi hizmetler

⁷⁰ Muhammed et-Tancı, *İbni Batûta Seyahatnamesi (Tuhfetü’n-Nuzzâr fî Garaibi’l-Emsâr)*, C. 1-2, sadeleştiren ve baskıya haz. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 50.

⁷¹ Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, s. 134.

⁷² Bülent Nakib, *Eski Antakya’dan Görünümler: Tarihsel Yapılar ve Eski Ünlü Yerler*, Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, Antakya 2012, s. 224.

⁷³ Salname-i Vilayet-i Haleb (Bundan sonraki dipnotlarda Halep Vilayet Salnamesi’nin kısaltması olan HVS şeklinde kullanılacaktır.), H. 1290, s. 109. (Bu konuyla ilgili salnamede; Antakya’da 24 câmiî, 28 mescit, 5 medrese, 3 kilise, 117 çeşme, 1.144 dükkân, 4 mağaza, 8 hân, 30 değirmen ve 5 sabunhâne bulunmaktadır; Karşılaştırmalı örnek için bk. HVS, H. 1326 (M. 1908-1909), s. 291. Antakya kazasında aynı yapıların şu sayıda olduğu görülmektedir: 130 câmi’-i şerîf ve mescit, 15 kilise ve havra, 2.553 dükkân, 330 mağaza, 24 hân, 123 değirmen, 30 çeşme, 15 sabunhane bulunmaktadır.)

⁷⁴ Ali Murat Yel - Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Mahalle”, *DİA*, C. 27, 2003, s. 323.

⁷⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2011, s. 106.

konusunda mahallelerinden sorumlu oldular. 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerinde köy ve mahallelerin yönetimi düzenlendi. Bu düzenlemelere göre muhtar ve ihtiyar meclisi üyeliği seçimleri yılda bir kez yapılacaktı. 20 haneden az olan yerlerde bir kişi muhtar olarak seçilirken 20 hanenin üstünde olan yerlerde muhtar-ı evvel (birinci muhtar) ve muhtar-ı sani (ikinci muhtar) olmak üzere iki kişi görevlendirilecekti. İhtiyar meclisi üye sayısı 3 ile 12 arasında değişirken imam ve papaz bu meclisin doğal üyesi kabul edilmişti. Seçimlerde aday olan kişilerde otuz yaşını geçmiş olma, Osmanlı vatandaşı olma ve senede 100 kuruş vergi verme şartları aranacaktı⁷⁶. Seçimle işbaşına gelen muhtar, ihtiyar meclisi üyelerinden bazıları ile doğal üye olan imam mahkemede görülen davalarda bulunup devlete yardımcı olmaktaydı. Örneğin 12 Ocak 1899'da Antakya şer'iyeye mahkemesinde görülen vesayet davasında muhtar-ı sani, imam ve bir aza hazır bulunmuştur⁷⁷.

İslam şehirlerinde mahalle yapısının ortaya çıkmasında din unsurunun önemli bir payı vardır. Bu açıdan mahalleler aynı inanç temeline dayanan insanların birlikte yaşadığı sosyal alanlar olarak şekillenmiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nde farklı inançlara sahip olan insanlar aynı mahallede oturabildikleri gibi farklı mahallelerde oturarak inançları ve sosyo-kültürel yaşamları konusunda kendilerine ayrı bir özgürlük ve rahatlık ortamı oluşturabilmekteydi. Bu durum Antakya kazasındaki mahalleler için de geçerlidir. Nitekim kazada Müslüman Türkler, Hristiyan Araplar, Hristiyan Ortodoks Rumlar ve Hristiyan Ermeniler ile Yahudiler bazen ayrı mahallelerde bazen birlikte aynı mahallede yaşıyorlardı⁷⁸.

Antakya şehrindeki mahalleler dört ana kol etrafında kümelenmişti. Buna göre her bir kola ait mahalleler aşağıdaki gibidir;

Cami-i Kebir Kolu: Cami-i Kebir, Dakik, Şenbek, Kastal, Makbel, İmran, Debbus, Koca Abdi, Ağbaba mahalleleri.

Kantara Kolu: Kantara, Saha, Rikabiye, Kapı Bölüğü, Oruç Bölüğü, Şirince, Kara Ali, Dutdibi ve Sarı Mahmud mahalleleri.

Meydan Kolu: Meydan, Dörtayak-ı Sagir, Dörtayak-ı Kebir, Hammare, Sofular-ı İslam, Sofular-ı Arap, Kanavat-ı İslam, Kanavat-ı Arap, Şeyh Ali ve Sekakin mahalleleri.

⁷⁶ Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 111-116.

⁷⁷ Antakya Şer'iyeye Sicilleri, no. 50, sayfa. 5, hüküm no. 87 (Bundan sonraki dipnotlarda AŞS, 50, 5/87 şeklinde kullanılacaktır.) ve AŞS, 50, 11/96.

⁷⁸ HVS, H. 1284, s. 120; HVS, H. 1295, s. 116; HVS, H. 1302, s. 193; AŞS, 53, 281/1059 ve ayrıca bk. Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın", s. 133.

Cedid Kolu: Cedid, Mahsen-i İslam, Mahsen-i Hristiyan, Tabii Mahsen-i Arap, Günlük-i İslam, Günlük-i Hristiyan, Günlük-i Arap, Güncat ve Cenine (Cüneyne) mahalleleri⁷⁹.

Antakya şehrini oluşturan bu mahallelerin sayıları XIX. yüzyılın sonlarına doğru sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sebeplerle değişime uğramıştır. Buna göre Antakya şehrinde, H. 1284 (M. 1867-1868) yılında 32 ve H. 1295 (M. 1878) yılında 37 mahalle bulunurken H. 1302 (M. 1884-1885) yılında anormal bir artış yaşanmış ve mahalle sayısı 54'e çıkmıştır⁸⁰. Ancak bu durumun mahalle sayısının yanlış kaydedilmesinden mi yoksa başka bir sayım ve adlandırma durumundan mı kaynaklandığı bu çalışmada tespit edilememiştir. Bunun yanında mahallelerin isimleri konusunda salnameler ile şer'iyeye sicilleri arasında bazı farklılıklar tespit edildiği gibi salnamelerde ismi hiç geçmeyen mahalle isimleri de şer'î sicillerde tespit edilmiştir⁸¹.

Daha sonraki kayıtlarda Antakya kazası mahalle sayısı, H. 1303 (M. 1885-1886) yılında 40, H. 1309 (M.1891-1892) yılında yine 40, H. 1310 (M. 1892-1893) yılında 41, H. 1321 (M. 1903-1904) yılında yine 41 ve H. 1322 (M. 1904-1905) yılında 42 mahalle olarak kayıtlara geçmiştir⁸². İlave olarak H. 1290 (M. 1873-1874) yılında Antakya'da 37 mahalle içerisinde bulunan Sofular-ı Arap, Kanavat-ı Arap, Mahsen-i Hristiyan, Mahsen-i Arap, Günlük-i Hristiyan, Günlük-i Arap mahallelerinde gayrimüslimler, geriye kalan 31 mahallede Müslümanlar ikamet etmiştir⁸³. H. 1326 (M. 1908-1909) yılında Antakya'daki 42 mahalleden Mahsen-i Arap, Dörtayak-ı Ermeni, Sarı Mahmud-ı Hristiyan, Sarı Mahmud-ı Arap, Kastal-ı Hristiyan, Kanavat-ı Arap, Günlük-i Arap, Günlük-i Hristiyan, Mahsen-i Arap, Mahsen-i Hristiyan mahallelerinde gayrimüslimlerin ikamet ettikleri görülürken diğer 32 mahallede Müslümanlar yaşamıştır⁸⁴. Ancak tanımlama mutlak olmayıp zikredilen mahallelerde farklı dinden ve milletten insanlar yaşamıştır.

Antakya şehrinde yaşayan insanların sosyal ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Dutdibi, Habibü'n-Neccar, Şirince, Sofular gibi bazı mahallelerde birer

⁷⁹ HVS, H. 1285, s. 157.

⁸⁰ HVS, H. 1284, s. 120; HVS, H. 1295, s. 116; HVS, H. 1302, s. 193.

⁸¹ Buna göre, Tabii Sofular, Sofular, Dört Ayak, Mahsen ve Dörtayak-ı İslam mahallelerinin bölünmesi sebebiyle aynı isimle olmasa da salnamelerde geçmekte, Dutdibi Mahallesi'ne tabi Cincibölüğü Mahallesi, Sarımiye Mahallesi, Salıhiye Mahallesi ve Selamet Mahallesi ise geçmemektedir.

⁸² HVS, H. 1303, s. 215; HVS, H. 1309, s. 174; HVS, H. 1310, s. 174; HVS, H. 1321, s. 287; HVS, H. 1322, s. 264.

⁸³ HVS, H. 1290, s. 107.

⁸⁴ HVS, H. 1326, s. 296.

meydan bulunmaktaydı. Bu meydanlar aynı zamanda küçük çocuklar tarafından oyun alanı olarak da kullanılmaktaydı⁸⁵.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan insanların sakin oldukları mahalle içerisinde evlerinde huzur içerisinde yaşamaları devletin asli görevlerinden birini oluşturmuyordu. Çoğu zaman mahalle içerisinde bulunan sokaklar sadece mahalle içerisinde oturanların girebileceği çıkmaz sokaklarla tanzim edilmişti. Bunun yanında Antakya kazasının taşla kaplanmış sokakları çok geniş değildi. Sokak araları 1,5 ile 5 metre arasında değişirdi. Sokakların darlığına karşılık, evler ferahlık ve huzur veren birer mekân olarak düzenlenmiş, evlerin mimarisinde ailenin rahat ve huzuru ön planda tutulmuştur⁸⁶.

Fakat Antakya kazası içerisinde arşiv belgelerine yansıyan yönüyle sokakların dar olması çeşitli hususlarda evlerdeki huzur ortamını tehdit eder hale gelmiştir. Nitekim bu konu ile ilgili şer'î sicillere yansıyan birçok olay vardır. Örneğin Rum milletinden olup Mahsen Mahallesi'nde ikamet eden Abdullah oğlu Cercis, komşusu olan Rum milletinden Şükrü oğlu Nalband Cercis'ten tek katlı evini yıkıp iki katlı ev yapması dolayısıyla şikâyetçi olmuştur. Şikâyet sebebi ise yeni yapılan evin üst katının kendi evinin mahremine görmesidir. Bu rahatsızlığı ortadan kaldırmak için adli mercilere müracaat ederek dava açmıştır. Açtığı dava sonucunda mahkemeden görevlendirilen Başkâtip Hacı Ahmed oğlu Ebubekir Efendi binaların bulunduğu mahalde bilirkişilerin de bulunduğu bir heyetle inceleme yapmıştır. Yapılan muhakeme sonucunda ev mahremi ve huzurun bozulması konusunda Abdullah oğlu Cercis haklı bulunmuştur. Verdiği rahatsızlığı gidermesi için Nalband Cercis tembihlenmiştir⁸⁷.Yine 2 Eylül 1899 tarihinde Hamidiye Mahallesi

⁸⁵ Adem Kara, *19. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri Antakya*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 34.

⁸⁶ Kara, *Bir Osmanlı Şehri Antakya*, s. 33-34.

⁸⁷ AŞS, 45, 22/48, H. 5 Cemaziyelahir 1306 (M. 6 Şubat 1889); AŞS, 45, 31/66, H. 15 Receb 1306 (M. 17 Mart 1889); Benzer şekilde Hammâliye Mahallesi'nden Bülbüloğlu Emin oğlu Osman, komşusu olan Mukabirli Mustafa oğlu Hacı Hüseyin'in tek katlı evinin üzerine sonradan yaptırdığı ikinci katına açtığı sekiz adet pencerenin kendi evinin mahremine görmesinden rahatsız olmuştur. Bu rahatsızlığın giderilmesi talebiyle dava açmıştır. Mahkemeden görevlendirilen Başkâtip Hacı Ahmed Hilmi oğlu Ebubekir Efendi ile birlikte bilirkişiler binaların bulunduğu yerde keşif yapmışlardır. Keşif heyeti yaptığı inceleme sonrasında Hacı Hüseyin'in sonradan ikinci kata açtığı sekiz pencerenin komşusu Osman'ın evinin mahremine gördüğü tespit edildiğinden pencerenin komşusuna zarar vermeyecek hale getirmesi Hacı Hüseyin'e tembih edilmiştir. Diğer bir örnek AŞS, 45, 60/127, H. 27 Zilhicce 1306 (M. 24 Ağustos 1889); İmran Mahallesi'nden Şerbetçi-zâde Hacı Mahmud Efendi oğlu Hacı İsmail Efendi'nin, evin duvarı yanından akan yağmur sularının mecrasını değiştirdiği, duvarın arkasına oda inşa ederek evinin saçağını tahrip edip kendi evine saçak yaparak zarar verdiği iddiasıyla komşusu Debbus Mahallesi'nden İbrahim Ağa oğlu Hacı Halef Efendi'ye dava açmıştır. Durumun iddia sahibi Hacı İsmail Efendi'nin beyân ettiği gibi olduğunu kabul eden Hacı Halef Efendi'ye yaptığı zararın giderilmesi tembih edilmiştir. Bunun üzerine Hacı Halef Efendi'nin komşusunun evine verdiği zararı gidermeye söz verdiği tescil edilmiştir.

sakinlerinden Yakub oğlu Hoca Nikola'nın yeniden inşa ettiği evi dolayısıyla komşusu Azar oğlu İlyas Azar tarafından şer'i mahkemeye şikâyet edilmiştir. Mahkeme tarafından yapılan keşif neticesinde yeni yapılan evin komşu evin mahrem mahallerini gözetlemeye müsait olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine söz konusu huzursuzluğa sebep olan pencerelerin kapatılmasına karar verilmiştir⁸⁸.

Aşağıdaki tabloda Halep vilayet salnamelerine göre Antakya kazasının mahalleleri gösterilmiştir.

Tablo 1.
Antakya'nın Mahalleleri

No	Mahalle Adı	H.1290 (M. 1873- 1874) ⁸⁹	(H.1321) (M. 1903- 1904) ⁹⁰	H.1322 (M. 1904- 1905) ⁹¹	H.1323 (M. 1905- 1906) ⁹²	H.1324 (M. 1906- 1907) ⁹³	H.1326 (M. 1908- 1909) ⁹⁴
1	Ağbaba	+	+	+	+	+	+
2	Oruç Bölüğü	+	+	+	+	+	+
3	Tut (Dutdibi)	+	+	+	+	+	+
4	Cami-i Kebir	+	+	+	+	+	+
5	Cemaliye		+	+	+	+	+
6	Cenine/ Cüneyne/ Cünuniyye/ Cenbiye/ Ceniniye	+	+	+	+	+	+
7	Cedid	+	+	+	+	+	+
8	Hammare	+	-	-	-	-	-
9	Hamidiye	-	+	+	+	+	+
10	Debbus	+	+	+	+	+	+
11	Dörtayak-ı Ermeni	-	+	+	+	+	+
12	Dörtayak-ı Kebir	+	+	+	+	+	+
13	Dörtayak-ı Sagır	+	+	+	+	+	+
14	Dakik/ Dakikiye	+	+	+	+	+	+
15	Rikabiye	+	+	+	+	+	+
16	Saha	+	+	+	+	+	+

⁸⁸ AŞS, 50, 60/191, 25 Rebiulahir 1317 (2 Eylül 1899).

⁸⁹ HVS, H. 1290, s. 107.

⁹⁰ HVS, H. 1321, s. 287.

⁹¹ HVS, H. 1322, s. 264.

⁹² HVS, H. 1323, s. 312.

⁹³ HVS, H. 1324, s. 298.

⁹⁴ HVS, H. 1326, s. 296.

Tablo 1. (Devamı)

No	Mahalle Adı	H.1290 (M. 1873- 1874) ⁹⁵	(H.1321) (M. 1903- 1904) ⁹⁶	H.1322 (M. 1904- 1905) ⁹⁷	H.1323 (M. 1905- 1906) ⁹⁸	H.1324 (M. 1906- 1907) ⁹⁹	H.1326 (M. 1908- 1909) ¹⁰⁰
17	Sekakin	+	+	+	+	+	+
18	Şeyh	+	-	-	-	-	-
19	Şeyh Ali	-	+	+	+	+	+
20	Şirince	+	+	+	+	+	+
21	Şenbek	+	+	+	+	+	+
22	Sofular-ı İslam	+	+	+	+	+	+
23	Sofular-ı Arap	+	-	-	-	-	-
24	Sarı Mahmud	+	-	-	-	-	-
25	Sarı Mahmud-ı Hristiyan	-	+	+	+	+	+
26	Sarı Mahmud-ı Arap	-	+	+	+	+	+
27	İmran	+	+	+	+	+	+
28	Koca Abdi	+	+	+	+	+	+
29	Kastal	+	-	-	-	-	-
30	Kastal-ı İslam	-	+	+	+	+	+
31	Kastal-ı Hristiyan	-	+	+	+	+	+
32	Kapı Bölüğü	+	+	+	+	+	+
33	Kanavat-ı Arap	+	+	+	+	+	+
34	Kanavat-ı İslam	+	+	+	+	+	+
35	Kara Ali Bölüğü	+	+	+	+	+	+
36	Kantara	+	+	+	+	+	+
37	Günlük-i İslam	+	-	-	-	-	-
38	Günlük-i Arap	+	+	+	+	+	+
39	Günlük-i Hristiyan	+	+	+	+	+	+
40	Güncat	+	+	+	+	+	+
41	Muhacirin-i Osmaniyye	-	+	-	-	-	-
42	Muhacirin	-	-	+	+	+	+
43	Osmaniye	-	-	+	+	+	+

⁹⁵ HVS, H. 1290, s. 107.⁹⁶ HVS, H. 1321, s. 287.⁹⁷ HVS, H. 1322, s. 264.⁹⁸ HVS, H. 1323, s. 312.⁹⁹ HVS, H. 1324, s. 298.¹⁰⁰ HVS, H. 1326, s. 296.

Tablo 1. (Devamı)

No	Mahalle Adı	H.1290 (M. 1873- 1874) ¹⁰¹	(H.1321) (M. 1903- 1904) ¹⁰²	H.1322 (M. 1904- 1905) ¹⁰³	H.1323 (M. 1905- 1906) ¹⁰⁴	H.1324 (M. 1906- 1907) ¹⁰⁵	H.1326 (M. 1908- 1909) ¹⁰⁶
44	Meydan	+	+	+	+	+	+
45	Makbel	+	-	-	-	-	-
46	Makbel-i İslam	-	+	+	+	+	+
47	Mahsen-i İslam	+	-	-	-	-	-
48	Mahsen-i Hristiyan	+	-	-	-	-	-
49	Mahsen-i İslam ve Hristiyan	-	+	+	+	+	+
50	Mahsen-i Arap	+	+	+	+	+	+
51	Tabii Mahsen-i Arap	-	+	+	+	+	+
52	Verd	-	+	+	+	+	+
	Toplam Mahalle Sayısı	37	41	42	42	42	42
(+) işareti ilgili mahallenin o yıl var olduğunu (-) işaretli yerler ise mahallenin var olmadığını gösterir.							

Tabloda görüldüğü üzere Sarı Mahmud Mahallesi, Sarı Mahmud-ı Hristiyan ve Sarı Mahmud-ı Arap; Kastal Mahallesi, Kastal-i İslam ve Kastal-i Hristiyan olarak ikiye bölünmüşlerdir. Yine H. 1322 (M. 1904-1905) yılında Muhacirin-i Osmaniye Mahallesi, Muhacirin ve Osmaniye mahalleleri olarak ikiye bölünmüştür. Buna karşılık Mahsen-i İslam ve Mahsen-i Hristiyan mahalleleri, Mahsen-i İslam ve Hristiyan olarak tek bir ad ile zikredilmiştir. Bundan başka Şeyh Mahallesi, Şeyh Ali Mahallesi; Makbel Mahallesi, Makbel-i İslam Mahallesi; Hammare Mahallesi ise Hamidiye Mahallesi olarak isimlendirilmiştir¹⁰⁷. Ayrıca Sofular-ı Arap ve Günlük-i İslam mahalleleri ya yeni isim aldıklarından ya da başka mahallelerin sınırları içerisinde değerlendirildiklerinden, H. 1321 (M. 1903-1904) yılı salnamesinden başlayarak diğer salnamelerde zikredilmemiştir. Ancak şer'îye sicil defterlerinde Sofular-ı Arap Mahallesi 8 Eylül 1904 tarihinde

¹⁰¹ HVS, H. 1290, s. 107.

¹⁰² HVS, H. 1321, s. 287.

¹⁰³ HVS, H. 1322, s. 264.

¹⁰⁴ HVS, H. 1323, s. 312.

¹⁰⁵ HVS, H. 1324, s. 298.

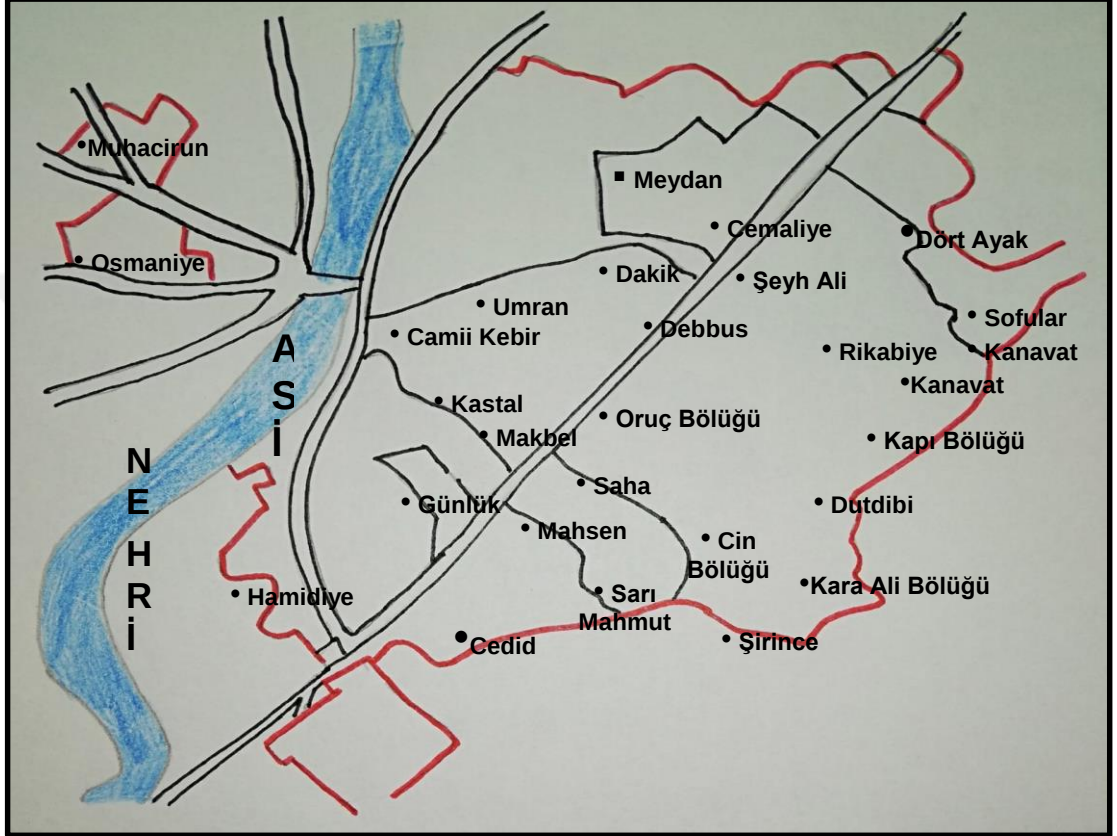
¹⁰⁶ HVS, H. 1326, s. 296.

¹⁰⁷ Ahmet Gündüz-M. Yusuf Çelik-İbrahim Akgül, "Salnamelere Göre Antakya Kazasının İdari, Demografik ve Ekonomik Yapısı (1867-1906)", *Hatay Araştırmaları-I*, ed. Ahmet Gündüz-Selim Kaya, Ankara 2010, s. 83.

geçmektedir¹⁰⁸. Bunun yanında Cemaliye, Dört Ayak-ı Ermeni, Tabii Mahsen-i Arap, Osmaniyye ve Verd mahalleleri H. 1321 (M. 1903-1904) yılında yeni mahalle isimleri olarak zikredilmiştir. Aşağıda XX. yüzyıl başlarında kaleme alınmış bir kaynağa göre Antakya'daki mahallelerin bir haritası verilmiştir.

Kroki 1.

*XX. Yüzyıl Başlarında Antakya'nın Bazı Mahalleleri*¹⁰⁹

Kaynak: Bu harita, J. Weulersse, "Antioche, essai de geographie urbaine", *Bulletin d'etudes Orientales*, S.4, 1934, s. 41, kroki 4'e göre resmedilmiştir.

Su kaynaklarının bulunduğu yerler, her zaman için insanoğluna cazip gelmiştir. İkamet için seçilecek yerler değerlendirilirken göz önünde bulundurulmuş önemli hususlardan birisi olmuştur. Antakya şehri de önemli bir su kaynağı olan Asi Nehri'nin kıyısında kurulmuştur. Asi Nehri, Antakya şehrinin yerleşim yapısının oluşumunda önemli bir paya sahiptir. Yerleşim tarım alanlarının bulunduğu yerlerden ziyade, güvenlik için daha uygun yere yani şehrin doğu bölgesinde yer alan dağlık alana, daha çok Silpius (Habibü'n-Neccar) Dağı eteklerine doğru yapılmıştır.

¹⁰⁸ AŞS, 52, 65/148.

¹⁰⁹ Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, s. 208.

XIX. yüzyılın birinci yarısında Asi Nehri'nin batı tarafında Selamet adı ile bilinen mahalle dışında başka mahalle bulunmamaktaydı¹¹⁰.

Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı Devleti'nin mülki taksimatı içerisinde yer alan Tuna vilayeti, Berlin Antlaşması (1878) ile Bulgaristan sınırları içerisinde kalınca, Tuna vilayeti dâhilinde bulunan Tırnova şehrinden Antakya kazasına göçler olmuştur¹¹¹. Bu göç sonucunda 21 Eylül 1887 tarihli Muhacirîn Komisyonu'na gönderilen yazıda Antakya'da İstanbul Köprüsü'nün ve Asi Nehri'nin karşı tarafında Rumeli'den gelen Tırnova muhacirlerinin yerleştirildikleri mahalleye Osmaniye isminin verilmesi Halep Vilayeti İdare Meclisi tarafından istenmiştir¹¹². Böylece surlar dışında ve Asi Nehri'nin karşı tarafında yeni yerleşimler ve mahallelerin temelleri atılmıştır.

1.3. Antakya'da Dini ve Sosyal Yapılar

1.3.1. Antakya Kalesi

Yüksek dağların zirvelerine inşa edilen muhkem yapılara “kal'a” ismi verilmiştir. Kale kelimesi temelde askeri mimari için kullanılan bir kavram iken zamanla başka amaçlar için yapılmış yerler için de kullanılmıştır. Kaleler arazinin özellikleri göz önünde tutularak şehrin savunmasını sağlamak ve kolaylaştırmak amacıyla yüksek dağlarda ve su kaynaklarına ulaşmaya elverişli, zor ulaşılabilir engebeli alanlarda oluşturulmuştur. Böyle bir kalenin ulaşımı için sadece bir tarafın kullanılmasına özen gösterilmiştir. Kaleler çoğu zaman iç ve dış kale şeklinde dizayn edilerek kale duvarları arasında dönemin teknolojik silahlarının menzil durumuna göre burçlar (kule) inşa edilmiştir¹¹³.

Antakya şehrinde de bu amaç ve özelliklere sahip bir kale M.Ö. 300'lerde şehri kuran I. Seleucus zamanında yapılmıştır. Antakya Kalesi, Romalılar döneminde bazı ilavelerle genişletilmiştir. Kalenin duvarları Asi Nehri'nden başlayarak Habibü'n-Neccar Dağı (Silpius Dağı) üzerindeki beş tepe ve yamaçların üzerinden geçerek yine Asi Nehri'ne kavuşturulmuştur¹¹⁴. Kalenin yapım aşamasında 36 bin

¹¹⁰ Halil Sahillioğlu, “Antakya”, *DİA*, C. 3, 1991, s. 231.

¹¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. 8, 7. Baskı, TTK Yay., Ankara 2011, s. 337.

¹¹² BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT), 1449/90, 3 Muharrem 1305 / 21 Eylül 1887.

¹¹³ Semavi Eyice, “Kale”, *DİA*, C.24, 2001, s. 234-235.

¹¹⁴ Özdemir, “Osmanlı Döneminde Antakya'nın”, s. 120.

işçi, 10 bin marangoz ustası, 7 bin yapı ustası ve daha birçok işçi ve meslek erbabı çalışmıştır. İnşası üç yıl süren kalenin yapımında 80 bin kişi çalışmıştır¹¹⁵.

1211'de bölgeyi gezen seyyah Wilbrand von Oldenburg, Antakya Kalesi'nden bahsetmiştir. Kalenin bir tarafında şehri korumak için iki kuleye sahip olan bir sur olduğunu ayrıca diğer tarafta Antakya şehrini çevreleyen aniden yükselen kayalıklar üzerinde birçok kulesi bulunan surlar bulunduğunu bu surların arasında çıkması ve geçilmesi güç olan üç büyük dağ olduğunu bu haliyle surların bir taca benzediğini belirtmiştir¹¹⁶. Memlükler döneminde Antakya Kalesi'nin 136 kulesi ve 24.000 mazgalı mevcut olduğu ifade edilir¹¹⁷.

XVII. yüzyılda şehri gezen diğer bir seyyah Evliya Çelebi de Antakya Kalesi'nden bahsetmiştir. Antakya Kalesi'nin en büyük kalelerden biri olduğunu belirttikten sonra kalenin fiziki özelliklerini açıklamıştır. Buna göre kalenin doğu tarafındaki surlar yüksek olmasına karşın batı tarafındaki surlar batıdaki daha alçak düzlüğe inşa edilerek Asi Nehri'ne kadar getirilmiştir. Kalenin duvarlarının uzunluğu 12 mil olup, her mil 4.000 adım mesabesinde olduğundan kale duvarlarının toplam uzunluğu 48.000 adım olarak hesaplanmıştır. Kale duvarları bu haliyle 47.000 adım olan İstanbul surlarından daha uzundur. Ayrıca kalenin iki kapısı bulunmakta olup bunlardan biri kuzey tarafından gelen yolu karşılayan 20 zira boyunda Halep Kapısı bir diğeri ise Asi Nehri üzerinde bulunan Köprü Kapısı'dır¹¹⁸.

Antakya Kalesi, XIX. yüzyıla kadar şehrin fiziki yapısında önemli bir yere sahipti. Ancak bölgedeki hâkimiyet mücadelesi için yapılan savaşlar, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Antakya'da inşa ettirdiği saray için kale taşlarını kullanması, 1822 ve 1872 yıllarında meydana gelen depremler gibi durumlar sonucunda Antakya Kalesi, bu yüzyılda cesametini kaybederek hemen hemen tamamı yıkılarak kaybolmaya yüz tutmuş, sadece kalenin surlarından ve sur kapılarından izler kalmıştı¹¹⁹.

İbrahim Paşa'nın başlattığı inşa şekli, yerel halk tarafından da kale taşlarının inşaat malzemesi olarak görülüp kullanılmaya başlanmasına sebep olmuştur. 1907 yılında kale taşlarının yeni yapılan yapılarda kullanılması devleti harekete

¹¹⁵ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 50.

¹¹⁶ Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*, s. 23-24.

¹¹⁷ Faik Türkmen, *Mufasssal Hatay: 2 inci Cild: Tarih*, Reklam Basımevi, İstanbul 1937, s. 547. (Kullanılan bu kitabın üstünde "3 üncü Cild" yazılmasına rağmen, üstünde elle bir düzeltme yapıldığı ve "2" yazıldığı görülmüştür. Ayrıca bu kitabın 3. Cildi "*Mufasssal Hatay Tarihi: Hatay Şairleri*" ismi ile basıldığı da kütüphanelerdeki nüshalarından tespit edilmiştir.)

¹¹⁸ Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, 1. Kitap, s. 72-73.

¹¹⁹ Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, s. 90-98.

geçirmiştir. Bu konu ile ilgili olarak Antakya İdare Meclisi azasından Nakîb-zâde Hacı Sakîb Efendi'nin inşasına başladığı binalara lazım olan kesme taşları Antakya'nın doğusunda bulunan eski ve büyük kalenin sur ve burçlarından ve kale civarında bulunan eski eser niteliğindeki binalardan sökerek temin ettiği anlaşılmıştır. Bu duruma Antakya kaymakamının da göz yumduğu Antakya depo memuru Ömer Efendi tarafından ihbar edilmiştir. Dâhiliye Vekâleti, Halep valiliğinden bu durum ile ilgili gerekli araştırmanın yapılmasını istemiştir. Şayet böyle bir durum tespit edilirse suçlu bulunan ve bu duruma sebebiyet verenlerin şiddetle cezalandırılmasını ve ayrıca kale burçlarından ve eski binalardan alınan taşların eski yerlerine konulmasını ve bu gibi eski eser niteliğinde olan yapıların korunması için gereken titizliğin gösterilmesini istemiştir¹²⁰.

Uyarılara rağmen kale burçlarında bulunan taşların inşaatlarda kullanılmaya devam edilmesi üzerine şehrin kaymakamı uyarılarla ilgili kanun maddesi kendisine bildirilmiştir¹²¹. Bu süreçte alınan tedbirlere¹²² rağmen bir başarı sağlanamadığı kalenin günümüzde sahip olduğu durumdan anlaşılmaktadır. Nitekim Antakya Kalesi'nin çok az bir miktarı ayakta kalmayı başarabilmiştir. Ayrıca bugün Belen ilçesi sınırlarında yer alan Ötençay köyünde Bakras Kalesi bulunmaktadır. Kale, ismini bulunduğu köyün eski adından almıştır¹²³. Yine Kusayr nahiyesinde Türk yapımı Kusayr Kalesi mevcuttu.

1.3.2. Camiler ve Mescitler

Camiler, İslam toplumu için önemli bir birleşme yeridir¹²⁴. Türk-İslam geleneği ile oluşturulmuş şehirlerde cemaatin bir araya geldiği temel ibadet mekânı özelliği taşıyan büyük camilere “ulu camii, cami-i kebir” gibi isimler verilmiştir. Bununla birlikte Türkçede küçük ibadet mekânları ve mahalle camileri için mescit kelimesi kullanılmaktadır¹²⁵. Osmanlı Devleti'nde camiler, eğitim ve öğretim kurumu olan mektep, medrese ve kütüphanelere mekân kaynaklığı etmenin yanında,

¹²⁰ BOA, DH. MKT, 1147/2, 29 Zilhicce 1324 / 13 Şubat 1907.

¹²¹ BOA, Maarif Nezareti, Mektûbî Kalemî (MF. MKT), 1065/56, 13 Cemaziyelahir 1326 / 13 Temmuz 1908. Bu konuda Müze-i Hümayun Umûm Müdürlüğü'nden Maârif Nezâreti'ne 1 Cemaziyelahir 1326 tarihinde gönderilen yazıda; “...Asâr-ı Atîka Nizamnamesi'nin 8. maddesinde kıyl-û mebanîyi tahrib edenlerde kanun cezasının madde-i mahsûsası hükmünce tazminatla cezalandırılmakla beraber haklarında bir aydan bir seneye kadar habs cezası icrâ' kılınacağı muharrer olmasına binâen bu sûretle...” şeklinde ifade geçmektedir.

¹²² BOA, DH. MKT, 1147/2, 29 Zilhicce 1324 / 13 Şubat 1907.

¹²³ Tekin, *Bakras Hasan Paşa Vakfı*, s. 7-9.

¹²⁴ Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami (Dinî ve Sosyokültürel Tarihi)”, *DİA*, C. 7, 1993, s. 46.

¹²⁵ Semavi Eyice, “Cami (Mimari Tarihi)”, *DİA*, C. 7, 1993, s. 56.

Kur'an-ı Kerim öğrenme, hıfzetme ya da hat sanatı öğrenme için kullanılan alanları da bünyesinde toplamıştır. Özellikle sıbyan mektebi bulunmayan taşrada çocukların eğitimi için camiler yaygın bir şekilde kullanılmıştır¹²⁶.

Antakya'da H. 1319 (M. 1901-1902) tarihli salnameye göre toplam 120 cami ve mescit bulunmaktadır¹²⁷. Antakya şehrinde bulunan camiler bazen mamur bazen de harap olmuşlardır. Cami arsalarının işlevi haricinde başka bir şekilde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği görüşü 1878 yılında Antakya belediyesine sorulmuştur. Belediye tarafından verilen cevapta, mamur da olsa harap da olsa cami arsasına mektep dahi yapılamayacağı belirtilmiştir¹²⁸. Ayrıca Evkaf Nezaretine bağlı olan camiler ile ilgili konularda mahkemede evkaf memuru hazır bulundurulmuştur¹²⁹.

Bir yerleşim yerinde cami olması sosyal hayat açısından önemli bir ihtiyaç olarak görünmektedir. Nitekim Antakya'nın Karamurt nahiyesi köylerinden Bedirge'de bulunan muhacirler tarafından köylerine yakın mahalde cami olmadığından cuma ve bayram namazlarını kılmak için çok zorluk çektiklerini belirtmişlerdir. Merkeze sundukları arza olumlu cevap almışlardır¹³⁰. Bu aynı zamanda devletin verdiği hizmetin yöre halkı üzerindeki etkisini göstermesi bakımından dikkat çekici bir durum olarak değerlendirilebilir.

Camilerdeki görevler babadan oğula veya yakın akrabaya devredilebiliyordu. Yeni Cami (Zühriye) hatibinin çocuğu olmadığından boşalan hitabet görevine atama yapılmamıştır. Bunun üzerine Ağustos 1899 tarihinde yapılan imtihanda Hacı Mesud Efendi hitabet görevine tayin edilmiştir. Bu imtihanda aranan şartlardan birincisi kıraat bilgisine sahip olmak, ikincisi bu görev için ehliyeti olmak ve üçüncüsü ise ahali arasında seçkin olmak şeklinde belirlenmiştir¹³¹.

Camilerde görev yapan şahısların maddi açıdan hangi durumda oldukları da önem arz etmektedir. Bu durum Antakya'da görev yapan hatipler üzerinden değerlendirildiğinde yıllık maaşlarının ortalaması 200 kuruş olduğu tespit edilmektedir. Cami görevlilerinin görevi bırakması genellikle eleştirilmesi, hatta hâl ve hareketlerinde uygunsuzluk görülmesi hâlinde olurdu. Örneğin Antakya'da Şeyh

¹²⁶ Önköl, "Cami (Dini ve Sosyokültürel Tarihi)", s. 49-50.

¹²⁷ HVS, H. 1319, s. 268.

¹²⁸ AŞS, 40, 205/671.

¹²⁹ AŞS, 53, 186/448; AŞS, 53, 27/70.

¹³⁰ AŞS, 45, 118/242.

¹³¹ AŞS, 50, 60/192.

Ali Cami hatibi cemaatin şikâyeti üzerine görevinden uzaklaştırılmış ve bu görev cami imamına verilmiştir¹³².

Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi Antakya'da da kutsal günler, camilerin aydınlatılmasıyla halka duyurulmuştur. Bu bakımdan camiler Ramazan ve Kurban bayramlarında olduğu gibi diğer önemli gün ve gecelerde de aydınlatılmaktaydı¹³³. Örneğin Ramazan ayının başlangıcını ilan etmek için hilalin görülmesi ile cami aydınlatması gerçekleşir böylece Ramazan ayının başladığı halka ilan edilirdi¹³⁴. Bu durumla ilgili farklı olarak halkı bilgilendirmek için top atışları da yapılmıştır¹³⁵.

Antakya'da bazı kişiler camilerin vakıflarının gelirlerine el koymak istemişlerdir. Bunun gibi birçok durum şikâyet konusu olmuştur. Yeni Cami (Zühriye) ile ilgili bir şikâyet üzerine Dâhiliye Nezareti, Halep valiliğinden durumun soruşturulmasını istemiştir¹³⁶.

Antakya'da bulunan camiler mimari açıdan sosyal hayatı etkilemiştir. Antakya kazasının mimari yapısından dolayı çoğu yerde evler ve camiler bitişik nizamda bulunuyordu. Bu camilere bitişik evlerde gayrimüslim vatandaşlar da oturuyordu. Hatta evlerini satmak isteyen gayrimüslimler yeniden alıcı olarak bir gayrimüslim bulabiliyorlardı. Böyle bir durumda durumun uygunluğu mahallî idare tarafından merkezî idareye danışılıyordu. Merkezi idare de bu durumun uygun olup olmadığını bildiriyordu. 2 Şubat 1909 tarihinde Halep valisi tarafından Antakya'da Nakip Cami'nin bitişğinde Yunan tebaasından bir kadının kendisine ait olan evini başka bir gayrimüslime satmak istemesi üzerine bu durum Dâhiliye Nezaretine sorulmuş olumlu cevap alınmıştır¹³⁷.

Yukarı satırlarda camilerin sosyal hayattaki yeri açıklanmaya çalışıldı. Bu kısımda ise Antakya'da yer alan camilerle ilgili bilgiler verilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Antakya şehrinde aşağıdaki camiler bulunmaktadır;

Affan (Ertuğrul) Cami: Affan mevkiinde Fevzipaşa Mahallesi'nde yer alan heybetli bir camidir. Ahmed Şakir Paşa'nın raporu doğrultusunda II. Abdülhamid'in (1876-1909) emri ile yaptırılan camilerdendir. Caminin kitabesinde inşa yılı olarak

¹³² AŞS, 53, 27/70.

¹³³ AŞS, 53, 121/281.

¹³⁴ AŞS, 53, 111/256.

¹³⁵ AŞS, 53, 274/211.

¹³⁶ BOA, DH. MKT, 2434/124, 12 Şaban 1318 / 5 Aralık 1900.

¹³⁷ BOA, DH. MKT, 2784/58, 12 Rebiülevvel 1327 / 3 Nisan 1909.

H. 1313 (M. 1895-1896) senesi geçmektedir¹³⁸. Cami yapımında kesme taş kullanılmıştır. Ayrıca cami ile minare bitişik olarak yapılmamıştır. Minare bahçe köşesine ayrı bir şekilde inşa edilmiştir¹³⁹.

Ahmediye Cami (Köşker Cami): Caminin banisi İshakzade Hacı Ahmed olarak bilinmektedir. 1658 yılında yapılan caminin minaresinde yer alan kitabedeki 1842 tarihi minarenin sonradan yaptırılmış olabileceğini düşündürmektedir. Caminin yanında bir de şadırvan bulunmaktadır¹⁴⁰. Bayraktar, caminin 1550 tarihli bir bilgiden hareketle o tarihte var olduğunu düşünmektedir¹⁴¹.

Akça (Ağca) Mescit: İlk inşa tarihi ve banisi belli olmayan mescidin mimari özelliklerinden hareketle XIII. yüzyılın başlarında yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca mescit H. 1258 (M. 1842-1843) senesinde Kölezâde ailesi tarafından onarılmıştır¹⁴². Duttibi Mahallesi'nde yer almaktadır. Bu camiden bahseden ilk vakfiye Mehmed Emin bin Abdülkerim ibn-i Hacı Yahya'ya ait 1855 tarihli vakfiyedir¹⁴³. Mescit bahçesi kesme taş ile çevrelenmiştir. Bir mekâna sahip olan mescidin kuzey yönünde bir de çeşme mevcuttur¹⁴⁴. Ayrıca 22 Eylül 1907 yılında tutulan R. 1323 (M. 1907-1908) Halep Vilayeti Evkafı Hümayun Muhasebe cetvelinde cami vakfının maaş hariç üç aylık muhasebesi 25 kuruş olarak geçmektedir¹⁴⁵.

Deveci Bekiroğlu Cami: İplik Pazarı Mahallesi içinde yer alan cami H. 1323 (M. 1905-1906) yılında yapılmıştır. Caminin yanında bulunan çeşme ise 1913 yılında inşa edilmiştir¹⁴⁶. Cami yapımında kesme taş kullanılmıştır. Caminin üst bölümünde ahşap işçiliği ile yapılmış bir sundurma mevcuttur¹⁴⁷.

Emirler (Şirince) Cami: Küçük bir mescit şeklinde yapılan camiye müstakil bir minare yapılmamıştır. Günümüzde cami Kuyulu Mahallesi'nde bulunmaktadır¹⁴⁸. Cami müstemilatı içerisinde muhtemelen eğitim için kullanılan bölümün kitabesinde H. 1208 (M. 1793-1794) senesi geçmektedir. Caminin kitabesinde adı geçen Halef

¹³⁸ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 34.

¹³⁹ Şakir Meraki-Özgür Sarıca-Tekin Süllü, "Camiler", *Hatay Kültür Envanteri, C.I, Antakya*, (ed. M. Nalan Yastı), Hatay Valiliği Yayınları, Ankara 2011, s. 116.

¹⁴⁰ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 36.

¹⁴¹ Hilmi Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, İksad Yayınevi, Ankara 2021, s. 443.

¹⁴² Şancı, *Hatay İlinde*, s. 159-160.

¹⁴³ Bayraktar, *Hatay Vakıfları*, s. 441.

¹⁴⁴ Meraki vd., "Camiler", s. 112.

¹⁴⁵ BOA, EV, d, no. 30875, s. 3.

¹⁴⁶ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 119.

¹⁴⁷ Meraki vd., "Camiler", s. 114.

¹⁴⁸ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 126.

oğlu Recep'in caminin mi yoksa medresenin banisi mi olduğu tespit edilememiştir. 1774 tarihli bir vakfiyede caminin ismi geçmektedir. H. 1208 (M. 1793-1794) tarihi muhtemelen medresenin yapılış tarihidir¹⁴⁹.

Habibü'n-Neccar Cami: Caminin ilk olarak Müslüman Arapların 638 yılında şehri fethinden sonra Ebu Ubeyde bin Cerrah tarafından yaptırıldığı rivayet edilmektedir¹⁵⁰. Bu bilgilerden başka caminin Orta Çağ'da kilise olarak inşa edildiği ve 1268 yılında Memlûk Sultanı I. Baybars'ın (ö. 1277) emri ile camiye dönüştürüldüğü bilgisi de mevcuttur. Caminin hemen yanındaki yeraltı mezarlığında bazı mezarlarla birlikte Habibü'n-Neccar'ın başı gömülüdür¹⁵¹. Cami külliyesi içerisinde 8 adet kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeler üzerindeki tarihler Memlûkler dönemini göstermektedir¹⁵². Cami külliyesinde caminin yanında medrese, türbe ve şadırvan bulunmaktadır. Cami kubbeli olarak ve dikdörtgen şeklinde planlanmıştır. Cami çeşitli dönemlerde tadilat görmüştür. Cami vakfının 1888 yılında bir aylık geliri toplamda 92 kuruş 26 paradır¹⁵³.

Hacı Nihat Ağa Mescidi: Şeyh Ali Mahallesi'nde bulunan ufak çapta bir yapıdır¹⁵⁴. Bir katlı olarak kesme taştan yapılmış olan mescit ve minaresinde ahşap işçiliği kullanılmıştır¹⁵⁵.

Halil Ağa Cami: Caminin banisi Halil Ağa'dır¹⁵⁶. Cami müstemilatında bulunan kitabeye göre cami H. 1142 (M. 1729-1730) tarihinde yapılmıştır. Ancak caminin minberinin üzerindeki kitabede H. 1135 (M. 1722-1723) yılı geçmektedir¹⁵⁷. Bu tarih farkı, caminin ana binası ile eklentilerinin farklı zamanlarda bitirildiği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

Heybeli Mescidi: Şirince Mahallesi'nde bulunan bu mescidin banisi ve yapım yılı belli değildir. Ancak XX. yüzyıl başlarında yerine Hedbe Mescidi adı ile yeni bir mescit yapılmıştır¹⁵⁸. Mahalle içlerinde yapılan küçük yapıdaki

¹⁴⁹ Bayraktar, *Hatay Vakıfları*, s. 482.

¹⁵⁰ Mine Temiz, "Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay", *81 İlde Kültür ve Şehir: Hatay*, (ed. Metin Eriş-Haydar Çoruh), Hatay Valiliği Yayınları, İstanbul 2015, s. 105.

¹⁵¹ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 138-139.

¹⁵² Fuat Şancı, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 16.

¹⁵³ BOA, Evkaf Defterleri (EV, d), no. 27191, s. 2.

¹⁵⁴ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 147.

¹⁵⁵ Hasan Batun – M. Evren Kaya – Kenan Beşaltı, "Mescitler", *Hatay Kültür Envanteri, C.I, Antakya*, (ed. M. Nalan Yastı), Hatay Valiliği Yayınları, Ankara 2011, s. 147.

¹⁵⁶ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 586.

¹⁵⁷ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 148.

¹⁵⁸ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 168.

mescitlerinden olup çeşme ve namazgâhı ile dikkat çekicidir¹⁵⁹. Sadece bir mekâna sahip olan mescidin bir köşesi yükseltilerek minare yapılmıştır. Mescidin avlu duvarında Körpınar Çeşmesi bulunmaktadır¹⁶⁰.

İhsaniye (Ağa) Cami: Antakya'da Uzun Çarşı içerisinde yer alan Debbag Çarşısı'nda bulunmaktadır¹⁶¹. Bu caminin birinci banisi Civelekzâde Ebubekir Ağa, ikinci banisi ise Hacı Mustafa Fehmi Civelek'tir. Cami ilk olarak 1806 yılında yapılmıştır. Depremde yıkılan cami ikinci kez 1877/1878 yılında tekrar yaptırılmıştır. Cami Ağalar Cami veya Civelek Cami olarak da bilinmektedir¹⁶². 3 Eylül 1910 tarihinde cami vakfının genel gelir kaynaklarını Antakya kazasının Com ve Kalanos köyleriyle Davudiye mezarında bulunan zeytin ağaçlıkları ile Buğday Meydanı'nda bulunan bir dükkânın hasılatı oluşturmaktadır. Cami vakfına göre cami imamı, ikinci imam, kayyım ve cabilerine yıllık 20 kuruş, camide bulunan medrese müderrisine 50 kuruş, vakfın mütevellisine 200 kuruş görev ücreti bağlanmıştır. Cami vakfında bulunan kişilerin görev ücretlerine yıllık 100 kuruş değerinde zeytinyağı da ilave edilmiştir. Yine bu caminin vakıf şartlarında yer alan hususlara aykırı olarak vakıf memuru Mahmud Efendi vakfa müdahale etmeye kalkmıştır. Bu müdahale üzerine Mustafa Ağa'nın ekber ve erşed evladı olan Fitnat Kadın ve diğer kızları mahkemeye müracaat etmiştir. Mahkeme evkaf memuru Mahmud Efendi'yi müdahale ile ilgili uyarmıştır. Ayrıca vakfın mütevellisi Mustafa Ağa vefat ettiği için yerine Mustafa Ağa'nın ekber ve erşed evladı Fitnat Kadın müteveli tayin edilmiştir¹⁶³.

Kantara Cami: Caminin banisi belli değildir. 1719 tarihli bir vakfiyesi mevcuttur¹⁶⁴. Caminin bazı mimari özellikleri XVI. yüzyıl ya da daha öncesi bir tarihte inşa edildiğini işaret etmektedir. Cami H. 1264 (M. 1847-1848) yılında ciddi bir tamir görmüştür¹⁶⁵. Cami bir katlı olup kargir yapıda inşa edilmiştir¹⁶⁶. Ayrıca cami yanında aynı adla bir çeşme ile cumhuriyetin ilk dönemlerine kadar hizmet veren bir medrese de bulunmaktaydı¹⁶⁷.

¹⁵⁹ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 265.

¹⁶⁰ Batun vd., "Mescitler", s. 148.

¹⁶¹ AŞS, 53, 274/712.

¹⁶² Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 164-165.

¹⁶³ AŞS, 53, 274/712.

¹⁶⁴ Bayraktar, *Hatay Vakıfları*, s. 461.

¹⁶⁵ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 133-136.

¹⁶⁶ Meraki vd., "Camiler", s. 121.

¹⁶⁷ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 172-173.

Kiremitli Cami: Caminin banisi tam olarak tespit edilememiştir. Birkaç vakfiyesi bulunmaktadır. En erken tarihlisi 1744 tarihli¹⁶⁸. Yapı 1844 yılında ikinci kez onarım görmüştür. Caminin mimari özellikler bakımından XVI. yüzyılda yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir¹⁶⁹. Cami yanında 1914 senesinde Hubbezâde Sadık Efendi'nin yaptırdığı bir çeşme de bulunmaktadır¹⁷⁰. Bir katlı kargir yapıdan oluşan caminin minaresinde ahşap işçiliği kullanılmıştır¹⁷¹.

Kürtfaki (Kürtfakih) Cami: Günümüzde Biniciler Mahallesi'nde yer alan caminin banisi tam olarak belli değildir. Ancak Kürt Hasan Fakih ismi bu aileden gelenler tarafından kullanılmıştır. Cami XIX. yüzyılda iki kere onarım görmüştür. Caminin mimari özellikleri XVI. yüzyılda yapılmış olabileceğini göstermektedir¹⁷². Bir mekân özellikli ve kargir yapıli caminin üstü kiremit çatı ile kaplanmıştır. Caminin yanında aynı adı taşıyan çeşmeden Zugaybe Suyu akıtılmıştır. Bu çeşme kitabesine göre H. 1332 (M. 1913-1914) yılında yapılmıştır. Ayrıca cami bir de medreseye sahipti¹⁷³.

Mahremiye Cami: Cami, 1574 yılında Sokullu Mehmed Paşa'nın emri ile bir han ve hamam ile birlikte külliye şeklinde yapılmıştır. Ayrıca camide cumhuriyetin ilk dönemlerine kadar aynı adı taşıyan birde medrese bulunmaktaydı¹⁷⁴. Cami ve minaresi kesme taştan yapılmıştır. Cami mekânı ise ahşap çatılı olarak inşa edilmiştir¹⁷⁵. Ayrıca 22 Eylül 1907 yılında tutulan Halep Vilayeti Evkaf-ı Hümayun Muhasebe cetvelinde cami vakfının zeytin hasılatından üç aylık geliri 196 kuruş olarak geçmektedir¹⁷⁶.

Meydan Cami: Caminin kitabesinden anlaşıldığına göre cami 1860 yılında yapılmıştır¹⁷⁷. Banisi belli olmayan cami, adını Zahir Meydanı'nda bulunmasından almaktadır¹⁷⁸. Cami iki bölümden oluşmaktadır. Caminin güney tarafında ibadet yeri kuzey tarafında ise medrese odaları bulunmaktadır¹⁷⁹.

¹⁶⁸ Bayraktar, *Hatay Vakıfları*, s. 463.

¹⁶⁹ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 180-181.

¹⁷⁰ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 184.

¹⁷¹ Meraki vd., "Camiler", s. 122.

¹⁷² Şancı, *Hatay İlinde*, s. 190-191.

¹⁷³ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 204.

¹⁷⁴ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 210.

¹⁷⁵ Meraki vd., "Camiler", s. 124.

¹⁷⁶ BOA, EV, d, no. 30875, s. 3.

¹⁷⁷ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 214.

¹⁷⁸ AŞS, 45, 26/58.

¹⁷⁹ Meraki vd., "Camiler", s. 125.

Nakipzâde (Nakipoğlu) Cami: Abdullah Ağa adlı bir kişi tarafından yaptırılmıştır¹⁸⁰. XVIII. yüzyılda çokgen bir plan dâhilinde taş ve molozlar kullanılarak yapılmıştır¹⁸¹. Cami bünyesinde bir kütüphane vardır. 18 Ekim 1910 tarihinde Mekke’de ikamet eden İmaret-i Mısıriyyün Nazırı Müftüzâde Necib, Antakya’da ve çeşitli köylerdeki emlaklarını Nakipzâde Cami’sindeki kütüphaneye vakfetmiştir¹⁸². Yine bu cami vakfının müteveli heyeti kaymakamlığı görevine 28 Ekim 1910 tarihinde Hacı Emin Efendi atanmıştır. Kendisine bu görevi dolayısıyla 50 kuruş vazife aylığı bağlanmıştır¹⁸³.

Orhanlı Cami: Günümüzde Orhaniye Mahallesi’nde bulunan cami H. 1313 (M. 1895-1896) yılında II. Abdülhamid’in emri ile yapılmıştır¹⁸⁴. İbadet bölümünden ayrı bir minareye sahip olan cami taştan yapılmış olup üstü saman karışımı ile sıva yapılmıştır¹⁸⁵.

Osmaniye Cami: Antakya’da bu ismi taşıyan iki cami bulunmaktadır. Birincisi Sofular Mahallesi’nde II. Abdülhamid tarafından inşa ettirilmiş küçük ölçekte bir camidir. H. 1313 (M. 1895-1896) senesinde inşa edilen¹⁸⁶ cami, bir katlı olup minaresinin yapımında taş kullanılmıştır¹⁸⁷. İkinci cami ise Cumhuriyet Mahallesi’nde yer almaktadır. Asi Nehri’nin karşı tarafında Osmaniye Mahallesi’nin tesis edilmesi sürecinde yapılmış olan caminin kitabesinde yapılış yılı olarak H. 1319 (M. 1901-1902) yılı geçmektedir¹⁸⁸.

Sarımiye (Sermaye, Suveyka) Cami: 1718/1719 yılında Sarımeli Halil Paşa tarafından inşa edilmiştir¹⁸⁹. Caminin iki kitabesi vardır ve bunlar minareli taçkapı üzerinde bulunmaktadır¹⁹⁰. Caminin ana binası çatı ile kaplanmıştır. Ayrıca Osmanlı döneminde bir medreseye de sahipti¹⁹¹.

¹⁸⁰ Tekin, *Eski Antakya Kütüphaneleri*, s. 49.

¹⁸¹ Nakib, *Eski Antakya’dan Görünümler*, s. 226.

¹⁸² AŞS, 53, 286/749.

¹⁸³ AŞS, 53, 290/761.

¹⁸⁴ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 598.

¹⁸⁵ Meraki vd., “Camiler”, s. 127.

¹⁸⁶ Nakib, *Eski Antakya’dan Görünümler*, s. 236.

¹⁸⁷ Meraki vd., “Camiler”, s. 128.

¹⁸⁸ Nakib, *Eski Antakya’dan Görünümler*, s. 237.

¹⁸⁹ Nakib, *Eski Antakya’dan Görünümler*, s. 262.

¹⁹⁰ Muhammed Fatih Yılmaz, *Salnâmelere Göre XIX. Asrın II. Yarısında Antakya’da İdârî ve Sosyo-Ekonomik Durum*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa – 2020, s. 75.

¹⁹¹ Meraki vd., “Camiler”, s. 129; Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 463.

Servili Cami: Cami eski bir evin camiye dönüştürülmesi ile ortaya çıkmıştır¹⁹². Meydan Mahallesi'nde yer alan caminin XIX. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Caminin üç kitabesi bulunmaktadır. Caminin giriş kapısı üzerinde bulunan kitabede 1955 tarihi bulunmakla birlikte bu caminin büyük bir onarımdan geçtiği yılı göstermektedir. Ayrıca cumhuriyetin ilk yıllarına kadar cami içerisinde hizmet veren bir de medrese bulunmaktaydı¹⁹³. 11 Aralık 1899 yılında tutulan Halep Vilayeti Evkaf-ı Hümayun muhasebe cetvelinde R. 1313 (M. 1897-1898) senesi Mart ayı cami vakfının maaş hariç üç aylık muhasebesi 17 kuruş olarak geçmektedir¹⁹⁴.

Sofular (Orhaniye) Cami: Barbaros Mahallesi Sofular Sokak'ta yer almaktadır. Cami bir katlı olup avlusu ve minaresi kesme taştan yapılmıştır. Caminin üstünü kapatmak için çatı üstü kiremit kullanılmıştır¹⁹⁵. H. 1234 (M. 1818-1819) yılında yapılmış bir de çeşmesi bulunmaktadır¹⁹⁶.

Şeyh Ali Cami: Caminin ilk yapılış tarihi XV. yüzyıla kadar gitmektedir. İsmi yörenin manevi öncülerinden olan Şeyh Ahmed Kusayri'nin amcasından almıştır. Yapı olarak dikdörtgen ve kubbeli olarak planlanmıştır. Cami ile birlikte bir medrese ve şadırvan da alanda mevcuttur¹⁹⁷. Ayrıca 22 Kasım 1899 yılında tutulan Halep Vilayeti Evkaf-ı Hümayun Muhasebe cetvelinde cami vakfının tevliyeti 666 kuruş 30 para geçmektedir¹⁹⁸.

Şeyh Muhammed Cami: Caminin banisinin kim olduğu belirlenememiştir. Ancak günümüzde Kurtuluş Caddesi üzerinde yer alan caminin kitabesinde H. 1131 (M. 1718-1719) senesi geçmektedir¹⁹⁹. 1932 yılında onarım görmüştür²⁰⁰. Cami bir katlı inşa edilmiş olup minaresinin yapımında kesme taş kullanılmıştır²⁰¹.

Şekercik Cami: Caminin banisi ve yapılış tarihi bilinmemektedir. Duttibi Mahallesi'nde bulunan cami bir mekânlı olup avlusu taş ile çevrilmiştir. Avlunun yanında bir de çeşme bulunmaktadır. Bu çeşme 1869 yılında yapılmıştır²⁰².

Uçumlu Mescidi: Biniciler Mahallesi'nde yer almaktadır. Mescit mekânlı olarak planlanmıştır. Ahşap işçiliği ile yapılmış ufak bir minareye sahiptir²⁰³. Banisi

¹⁹² Meraki vd., "Camiler", s. 130.

¹⁹³ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 264-265.

¹⁹⁴ BOA, EV, d. no. 29032, s. 9.

¹⁹⁵ Meraki vd., "Camiler", s. 132.

¹⁹⁶ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 409.

¹⁹⁷ Temiz, "Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay", s. 105.

¹⁹⁸ BOA, EV, d. no. 29192, s. 5.

¹⁹⁹ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 592.

²⁰⁰ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 293.

²⁰¹ Meraki vd., "Camiler", s. 135.

²⁰² Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 283.

tespit edilemeyen mescidin yapım tarihi kitabesinde geçen H. 1293 (M. 1876-1877) senesi olarak tahmin edilmektedir²⁰⁴.

Ulu (Cami-i Kebir) Cami: Caminin Memlûkler döneminde Sultan Baybars tarafından yaptırıldığı ve bilinenin aksine olarak Sultan Baybars'ın Habibü'n-Neccar Cami'yi değil Ulu Cami'yi inşa ettirdiği ileri sürülmüştür²⁰⁵. Caminin 1537-1549 tarihleri arasında Cündî lakaplı Osman oğlu Ali ve Ahmed adlı kardeşlerden birin kendisine ait olan hisseleri camiye vakfetmiştir²⁰⁶. Cami, Osmanlı döneminde birçok kez bakım ve onarım görmüştür²⁰⁷. Bunlardan sonuncusu 1876 yılında yapılmıştır²⁰⁸.

Yeni Cami: Diğer adı Zühriye Camisi olan bu yapı 1753 yılında inşa edilmiştir²⁰⁹. Hacı Ali oğlu Hacı Mehmed Efendi tarafından Dakik Mahallesi'nde yaptırılmıştır²¹⁰. Caminin banisi Hacı Mehmed Efendi eski müftülerdendir²¹¹. Cami ve bahçesinde bulunan sekiz köşeli şadırvanın yapımında kesme taş kullanılmıştır²¹². Ayrıca bu camide bir medrese bulunmaktaydı. Bu medreseye dersiam ve müderris görevlendirildiği de belgelerde yazılmaktadır²¹³.

Antakya'da Osmanlı Devleti döneminde birçok deprem meydana gelmiştir. Bu depremlerden biri de 9 Nisan 1872 tarihinde yaşanmıştır²¹⁴. Deprem sonucunda Antakya'da bulunan camilerde de birtakım hasarlar meydana gelmiştir. Bu nedenle 9 Nisan 1911 tarihinde Saha Mahallesi ahalisinden Ferikzâde Hasan Efendi, 40 sene önce Antakya'da meydana gelen depremde tahrip olan Cami-i Kebir'i ihya ve imar etmek için 21 dükkân ve 2 kahvehaneyi vakfedip, vakıftaki vazifeleri bizzat kendisinin yapacağını, bunun için aylık 100 kuruş tevliyet ve 50 kuruş cabilik vazifelerinin kendisine tahsis kılınmasını istemiştir. Antakya'nın ileri gelen kişilerinin onayı ile bu görevler kendisine mahkeme huzurunda verilmiştir²¹⁵.

²⁰³ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 307-308.

²⁰⁴ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 248.

²⁰⁵ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 18.

²⁰⁶ Bayraktar, *Hatay Vakıfları*, s. 451.

²⁰⁷ Nezif Cıkay, *Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850): Taşradan Saraya Adalet Arayışı*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa - 2019, s. 84.

²⁰⁸ F. Mine Temiz, 'Antakya Ulu Camii ve Külliyesi', *DİA*, C. EK-2, 2016, s. 630-631. (Madde, 2016 yılında Ulucami başlığı adı altında aynı ciltte yayımlanmış, 2017'de güncellenmiştir.)

²⁰⁹ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 321.

²¹⁰ AŞS, 53, 361/993.

²¹¹ AŞS, 50, 60/192.

²¹² Meraki vd., "Camiler", s. 137.

²¹³ AŞS, 50, 60/192.

²¹⁴ Muammer Türk, *Ebu Ubeyde Bin Cerrah'in (r.a.) Hediyesi Antakya*, Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, Antakya 2012, s. 223.

²¹⁵ AŞS, 53, 361/993.

Zülfikar Cami: Meydan Mahallesi'nde yer alan cami H. 1240 (M. 1824-1825) senesinde inşa edilmiştir. Caminin banisi belli değildir. Ayrıca cami avlusunda bir de mektep bulunmaktadır²¹⁶. Kendine has bir özelliği olmayan caminin dış kısmında yazlık ibadet bölümü mevcuttur²¹⁷.

Bu yapıların yanı sıra resmi makamlarda bulunan kişiler de dini mekânlar yaptırmıştır. Örneğin *Furat* gazetesinin bir haberine göre 3 Mayıs 1882'de Sedad Bey Antakya kaymakamlığa atanmış, ondan önceki kaymakam Hacı Şakir Bey, hükümet konağında bir mescit ve musluklu bir su deposu yaptırmıştır²¹⁸.

1.3.3. Diğer Dini ve Sosyal Yapılar

Antakya şehri 1876-1918 yılları arasında farklı inançlardan insanların bir arada bulunduğu bir şehirdi. Şehirde Müslüman Türkler, Müslüman Araplar, Hristiyan Araplar, Hristiyan Rum ve Ermeniler ile Yahudiler bir arada yaşamaktaydı. Bu bakımdan Antakya kazasının fiziksel yapısında cami, kilise ve havralar önemli bir yer tutmuştur. 1891 tarihinde Antakya ile ilgili önemli bilgiler veren Vital Cuinet, Antakya kaza merkezinde 3 kilise ve 1 havra bulunduğunu belirtmiştir²¹⁹. H. 1319 (M. 1901-1902) ve H. 1326 (M. 1908-1909) tarihli salnamelere göre Antakya'da 15 kilise ve 1 havra bulunmaktaydı²²⁰.

Aşağıda ise şehirde bulunan kiliseler ve havra ile ilgili kısa bilgiler verilecektir.

Antakya Katolik Kilisesi: 1268 yılında Memlükler döneminde kapanan Latin ağırlıklı Katolik Kilisesi, 1846 yılında Kapuçin Rahipleri tarafından yeniden kurulmuştur. Bu kilise eliyle bir de Hristiyan çocuklar için okul açılmıştır. Kilise 1852 yılında Fransızların himayesinde Osmanlı Devleti'nden alınan izin sonrası yenilenmiştir. 1939 yılında eski şeker fabrikasında faaliyet gösteren kilise 1977 yılında eski bir evin restore edilmesi ile günümüzde varlığını sürdürmektedir²²¹.

²¹⁶ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 226-227.

²¹⁷ Meraki vd., "Camiler", s. 138.

²¹⁸ *Furat*, no. 721, Halep Vilayet Matbaası, 14 Cumade's-Sani 1299 / 3 Mayıs 1882, s. 1.

²¹⁹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure, C. II*, Ernest Leroux Editeur, Paris 1891, s. 197.

²²⁰ HVS, H. 1319, s. 268; HVS, H. 1326, s. 291; *Furat* gazetesinin 18 Ocak 1885 tarihli nüshasında yer alan habere göre Antakya'da oturan Ermeniler izinsiz bir kilise yapımına teşebbüs etmişlerse de mahallî hükümet, inşaatı derhal durdurmuştur. (*Furat*, no. 804, Halep Vilayet Matbaası, 1 Rebiü's-sani 1302 / 18 Ocak 1885, s.1.)

²²¹ Ali Ekber Türkoğlu, *Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hristiyanlık*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2006, s. 65-67.

Antakya Protestan Kilisesi: Protestanlık inancında kilise inanç bakımından birinci öncelikli değildir. Protestanlar her yerde inançlarını yerine getirebileceklerinden dolayı kiliseyi sabit bir mekân olarak değil her yer olarak görmüşlerdir. Bu bakımdan Antakya Protestan Kilisesi uzun müddet belli bir mekâna sahip olmamıştır. Antakya Protestan Kilisesi binası 1800’lü yıllarda Fransız Konsoloslugu olarak inşa edilmiş, daha sonra Suriye Bankası olarak kullanılmıştır²²².

Antakya Rum Ortodoks Kilisesi (Sen Paulos ve Petros Kilisesi): 1833 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa’nın Antakya’ya geldiği dönemde yapımına başlanmış olan kilise, Ortodoks Hristiyanların çokça bulunduğu bir mahalle olan Cenine Mahallesi’nde inşa edilmiştir. Basit bir şekilde tahtadan yapılmış olan kilise 1849-1852 yılları arasında yeniden tamir görmüştür. 1872 yılında yaşanan depremde sonra hasar gören kilise yeniden taş ile inşa edilmiştir²²³.

St. Pierre Kilisesi: Bu kilise Hristiyanlık dininin ilk kutsal kilisesi olarak bilinmekte olup Habibü’n-Neccar dağı eteklerinde bulunan hâkim bir mağaradadır. Kilise içerisinde Aziz Pierre ve Aziz Barnabas’ın ilk vaazı vererek vaftiz törenini düzenlediklerine inanılmaktadır. Ayrıca bu dine inananların Hristiyan olarak ilk burada isimlendirildiklerine ve Aziz Petrus tarafından Antakya Patrikliği’nin M.S. 37-43 yılları arasında kurulmuş olduğuna inanılmaktadır. Bu kilise Ana Kilise olarak Kudüs şehrinde sonra Hristiyanlık inancının ikinci merkezi olarak da nitelendirilmiştir. Papa IV. Paul zamanında 1963 yılında Hristiyanlar için hac merkezi kabul edilmiştir²²⁴.

Havra: XVIII. yüzyılda şehirde sayıları çok az miktarda olan Yahudiler, ibadet için cemaatlerinin lideri konumundaki kişinin evinin bir bölümünü havra olarak kullanmaktaydılar²²⁵. XIX. yüzyıla gelindiğinde Sarımiye Cami yakınlarında Museviler tarafından bir havra yapılmıştır. Bu havra 1890 yılında yeniden tamir görmüştür²²⁶.

Tekke ve Zaviye: Osmanlı Devleti’nde sosyal hayat içerisinde diğer önemli bir kurum da insanların çok geniş anlamda hizmet aldığı bir hayır kurumu niteliğinde olan ve aynı zamanda sosyal yapıda önemli bir işlev gören tekkelerdi. Devlet tekkelerin vakıf

²²² Yonca Yılmaz, *Antakya Gayrimüslim Dini Yapılarının Korunması: Kültürel Rota Çalışması*, Dokuz Eylül Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2021, s. 120.

²²³ Sezer Arslan, *Hatay’da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Kiliseleri*, Erciyes Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2012, s. 155-159.

²²⁴ Z. Kenan Bilici, *Antakya Saint Pierre Kilisesi Bazı Tespitler, Arazi Çalışmaları II*, Ankara 2010, s. 1-2. (Bu çalışma basılı halde bulunmayıp 20.01.2020 tarihinde Kenan Bilici’nin <https://ankara.academia.edu/kenanbilici> isimli sitesinden indirilmiştir.) Ayrıca bk. Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, s. 33-35.

²²⁵ Fehime Mine Temiz, “Osmanlı Döneminde Antakya’nın Kentsel Gelişim Sürecine Bir Bakış”, *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Erzurum 2006, s. 427.

²²⁶ Nakib, *Eski Antakya’dan Görünümler*, s. 161.

sistemi içerisinde olan arazilerinden vergi almayarak teşvik etmiştir²²⁷. H. 1319 (M. 1901-1902) yılında 5 tekke ve zaviye bulunurken²²⁸, H. 1300 (M. 1882-1883) yılında ise tekke sayısı 4 adet olarak tespit edilmiştir²²⁹. Ancak kaza merkezinde 2 adet tekke bulunmaktadır²³⁰. Bunlar Hindular ve Yaşlılar tekkeleridir²³¹.

İslam coğrafyasında bilinen kişiler için öldükten sonra yapılan anıt mezarlar “türbe, kümbet, makam, meşhed, buk’a, darih, kubbe, ravza” gibi isimlerle ifade edilmiştir²³². Antakya kazasında H. 1300 (M. 1882-1883) yılında 196 türbe bulunmaktadır²³³. Antakya’da ve civarında bulunan türbelerden bazıları Habibü’n-Neccar²³⁴, Şeyh Ahmedü’l-Kusayri, Bayezid-i Bistami, Hızır Aleyhisselam, Hasan-ı Basri türbeleridir²³⁵.

1.3.4. Hamamlar

Vakıflar bünyesinde faaliyet gösteren önemli yapılardan bir diğeri de hamamlardır. Müslümanlar inançları gereği ibadetlerini yapmadan önce temizlenmek zorunda olmalarından dolayı İslam şehirlerinde hamamlar sivil mimarinin en önemli unsurlarından birini teşkil etmiştir. Hatta hayır sahipleri hayır işleri için bir yapı yaptırmadan önce orada çalışan insanların temizliği için hamam yaptırmayı tercih etmiştir²³⁶.

Antakya’da bulunan hamamlar küçük yapıda olup sularını Asi Nehri üzerinde bulunan dolaplar vasıtası ile tedarik etmekteydi²³⁷. H. 1290 (M. 1873-1874) yılında Antakya’da 5 adet hamam bulunmaktaydı. Bu sayı XX. yüzyılın başlarında da değişmeden aynı kalmıştır²³⁸.

²²⁷ **Tekke:** “Tasavvuf anlayışının halka anlatıldığı yer. Zaviye, hankah veya dergâh benzer işlev amaç için kullanılmıştır.” Ayrıntılı bilgi için bk. Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 18. Baskı, Marmara Üniversitesi İfav Yayınları, İstanbul 2018, s. 305-309.

²²⁸ HVS, H. 1319, s. 268.

²²⁹ HVS, H. 1300, s. 118.

²³⁰ Cuinet, *La Turquie d’Asie*, s. 197.

²³¹ Hindular Tekkesi için bk. AŞS 50, 94/5; Asi Nehri bitişiğinde bulunan Yaşlılar Tekkesi için bk. AŞS 45, 28/1.

²³² İsmail Orman, “Türbe”, *DİA*, C. 41, 2012, s. 464.

²³³ HVS, H. 1300, s. 118; HVS, H. 1302, s. 216.

²³⁴ Habibü’n-Neccar; “Tefsir kitaplarına göre Antakya’da halkı Hz. İsa’nın havarilerine uymaya çağıran ve bu yolda şehit edilen kişidir. Türbesi Antakya’da kendi ismi ile anılan Habibü’n-Neccar Camisi’ndedir.” Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Ateş, “Habib en-Neccâr”, *DİA*, C. 14, 1996, s. 373-374.

²³⁵ Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, s. 28; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. HVS, H. 1284, s. 123-124.

²³⁶ Kazıcı, *İslam Medeniyeti*, s. 319-323.

²³⁷ Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, I. Kitap, s. 74.

²³⁸ HVS, H. 1290, s. 109; HVS, H. 1326, s. 291; Cuinet, *La Turquie d’Asie*, s. 197.

Cüdi Hamamı: Hamamın banisi ve yapılış yılı tam olarak bilinmemesine rağmen Memlûk Sultanı Baybars döneminde inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca bu hamamın Antakya şehrinin ilk vakıf yapısı olduğu düşünülmektedir. Hamam ismini şehrin 1517 senesinde Osmanlı yönetimine geçmesinden sonra burada yıkanan askerlerden almıştır. Nitekim “cüdi” kelimesi asker anlamına gelmektedir²³⁹. Hamam çeşitli bölümlerden oluşmakta olup bu bölümlerin üzeri kubbe ve tonozlarla örtülmüştür. Hamamın en önemli özelliklerinden birisi kadın ve erkekler için iki ayrı kapıya sahip bulunmasıdır²⁴⁰. Bu hamam Sinan Paşa Evkafı içerisinde yer almaktadır. Halep Vilayeti Evkaf-ı Hümayun Muhasebe cetvelinde R. 1323 (M. 1907-1908) senesi Kanunıevvel’inden (Aralık) Şubat ayına üç aylık peşin kira bedeli 60 kuruş 20 para olarak geçmektedir²⁴¹.

Meydan Hamamı: Yapının banisi ve yapım tarihi belli değildir. Resmi kayıtlarda Selçuklu dönemine ait bir yapı olarak değerlendirilmesine rağmen Memlûkler dönemine ait olduğu da ifade edilmektedir. Üzeri kubbelerle örtülü hamamın dış giriş kapısındaki süslemeler Memlûkler döneminde yapıldığı ihtimalini desteklemektedir²⁴².

Saka Hamamı: Meydan Mahallesi’nde bulunan hamamın yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1573 yılına ait Sokullu Mehmed Paşa Vakfı kayıtlarında ismi geçmektedir. Çeşitli bölümlerden oluşan hamam içerisinde bir de türbe bölümü vardır. Tonoz ve kubbelerle örtülmüş olan hamam hücrelerinin hamam içerisindeki düzeni Antakya’daki diğer hamamlardan farklı olarak yapılmıştır²⁴³. Ayrıca bu hamam Sinan Paşa Evkafı içerisine sonradan dâhil olmuştur. 9 Kasım 1908 yılında tutulan R. 1323 (M. 1907-1908) Halep Vilayeti Evkaf-ı Hümayun Muhasebe cetvelinde R. 1323 (M. 1907-1908) senesi Eylül’den Kanunıevvel (Aralık) ayına üç aylık peşin kira bedeli ise 250 kuruş olarak geçmektedir²⁴⁴.

Piri (Beyseri) Hamamı: Hamamın Memlûkler Devleti döneminde Sultan Baybars’ın süt kardeşi tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir²⁴⁵. Hamam üzerinde H. 1364 (M. 1944-1945) yılını gösteren bir kitabe olmasına rağmen bu tarihin hamama eklenen bölümler için düşüldüğü tahmin edilmektedir. Çeşitli

²³⁹ Nakib, *Eski Antakya’dan Görünümler*, s. 102.

²⁴⁰ Temiz, “Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay”, s. 111-112.

²⁴¹ BOA, EV, d, no. 30875, s. 2.

²⁴² Temiz, “Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay”, s. 112.

²⁴³ Temiz, “Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay”, s. 112.

²⁴⁴ BOA, EV, d, no. 30847, s. 2.

²⁴⁵ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 327.

bölümleri bulunan hamamın üstü kubbe ve tonozlarla örtülmüştür. Ayrıca bu hamamın yapımında kullanılan mimari özellikler Memlük etkisi gösterdiğinden o dönemden kaldığı tahmin edilmektedir²⁴⁶. Hamam, Yesari Hamamı olarak da bilinmektedir²⁴⁷. Bu hamam şehirdeki hamamlar içerisinde en eskisi olup kullanılmamaktadır²⁴⁸.

Yeni Hamam: Ağbaba Mahallesi'nde bulunan hamam 1676 yılında Mustafa Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Mimari bakımından geleneksel Türk hamamı özelliğine sahip olan hamamın mekânları tonoz ve kubbelerle örtülmüştür²⁴⁹. Bu hamam bazı kaynaklarda Antakya'nın en eski hamamı olarak geçmektedir²⁵⁰.

1.3.5. Bedesten ve Hanlar

Hanlar ticari hayatın yaşandığı mekânlardan birisi olmakla birlikte, belli bir malın toplanması ve dağıtılması işi için kullanılmış ve o malın ismi ile anılmaya başlanmıştır. Ayrıca şehre dışarıdan gelen insanların konaklaması için de önemli mekânlar olmuşlardır. Bu konaklama işi bu hanlarda yapıldığında devlet için dışarıdan gelen insanları kontrol altında tutma işi de kolaylaşmıştır²⁵¹. Osmanlı döneminde şehir içinde bulunan hanlar genellikle şehir dışından mal getiren tüccar taifesinin malı ve hayvanları ile birlikte kaldığı mekânlardır. Bedesten ise Türk şehirciliğinde ticari bölgenin merkezini oluşturan en önemli yapıydı. Bu yapının etrafına serpiştirilen hanlar ve dükkânlar ile şehrin ticari bölgesi şekillenmiş olurdu²⁵².

Antakya'da XIX. yüzyılın sonlarına doğru han olarak kullanılan mekânların sayısında ciddi bir artış olmuştur. H. 1290 (M. 1873-1874) yılında 8 olan han sayısı 1890'lı yıllarda 20'ye yükselmiştir²⁵³. H. 1326 (M. 1908-1909) yılına gelindiğinde

²⁴⁶ Temiz, "Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay", s. 111.

²⁴⁷ Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler*, s. 92.

²⁴⁸ Mert Nezih Rifaioğlu, "Memlük Dönemi Hamam Yapıları: Antakya Beyseri Hamamı Özelinde Yapısal-Mekânsal-İşlevsel Çözümleme" *Megaron*, C. 13, S. 4, 2018, s. 551.

²⁴⁹ Temiz, "Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay", s. 112.

²⁵⁰ Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, s. 103.

²⁵¹ Ersoy Bozkurt, "Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevi", *Electronic Journal of Oriental Studies (EJOS)*, C. 16, S. IV, 2001, s. 1-3.

²⁵² Semavi Eyice, "Bedesten", *DİA*, C. 5, 1992, s. 302-303.

²⁵³ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 197.

ise bu sayı 24 olmuştur²⁵⁴. Bu hanlar hem konaklama hemde ticari işlerin yürütüldüğü bir yapı ihtiva etmekteydi²⁵⁵.

Aşağıda ise şehirde bulunan önemli hanlardan bazılarının açıklaması yapılmıştır.

Kurşunlu Han: Cafer Ağa tarafından inşa edilen bu han, muhtemelen 1569 yılı öncesinde yapılmıştır. Daha sonra üzeri kurşunla kaplanmıştır. Bu sebepten ötürü bu adı almıştır²⁵⁶. Yapı, avlu içerisinde iki katlı olup ahırlar ile birlikte bir mescit ve çeşmesi vardır. Ayrıca hac ve kervan yollarının geçtiği yerlerde inşa edilen Osmanlı hanları ile benzer özellikte bir mimariye sahiptir²⁵⁷. Bu özelliği ile hac yolcularının ikametinde kullanılmıştır. Yine Cafer Ağa Vakfı içerisinde yer alan hanın 28 Nisan 1908 yılında tutulan Halep Vilayeti Evkaf-ı Hümayun Muhasebe cetvelinde R. 1322 (M. 1906-1907) ve 1323 (M. 1907-1908) senelerinde Kanunıevvel'den (Aralık) Şubat ayına üç aylık peşin kira bedeli toplamda 1.100 kuruş 10 para olarak geçmektedir²⁵⁸.

Sokullu Mehmed Paşa Hanı ve Bedesteni: Yapıldığı zaman 100 dükkândan meydana gelen bu yapı 1574 yılı öncesinde inşa edilmiştir²⁵⁹. Yapı zamanla ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı bölgeden uzaklaşınca XIX. yüzyılda sabunhane olarak kullanılmıştır²⁶⁰. Yine 1574 tarihli Sokullu Mehmed Paşa vakfiyesinde hanın yanı sıra bir bedesten de geçmektedir. Bu bedesten taş ayak ve tonoz üzerinde iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yapı oldukça yıprandığından yeniden günümüze uygun olarak inşa edilmiştir²⁶¹.

Tütün Han (Kuyumcu Pasajı): Günümüzde kuyumcular çarşısı olarak kullanılan hanın ne zaman tesis edildiği bilinmemektedir. Ancak 1909 tarihli bir vakfiyede ismi geçmektedir. Ayrıca üç adet girişe sahip olan han içerisinde 37 adet dükkân bulunmaktadır. Ahırları bulunmadığı için avlulu tek katlı bir yapı olan han muhtemelen iş hanı olarak yapılmıştır²⁶².

²⁵⁴ HVS, H. 1290, s. 109; HVS, H. 1326, s. 291.

²⁵⁵ “Antakya Kasabası Sabunhanı’nda mukim...” bk. AŞS 50, 35/143; “Antakya kazasının Buğday Meydanı civarında bulunan Ali Efendi Hanı’nda misafir olarak kalan...” bk. AŞS 50, 70/208.

²⁵⁶ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 295-296.

²⁵⁷ Temiz, “Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay”, s. 110.

²⁵⁸ BOA, EV, d, no. 30875, s. 2.

²⁵⁹ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 282.

²⁶⁰ Hasan Ateş, *Osmanlı’dan Günümüze Antakya ve Yakın Çevresinde Zeytincilik Faaliyetleri*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay 2019, s. 64.

²⁶¹ Temiz, “Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay”, s. 110.

²⁶² Şancı, *Hatay İlinde*, s. 322.

Yeni Han (Han-ı Cedit veya Otuzbir'in Hanı): İnşa tarihi tam olarak bilinmeyen han, Antakya kazası ile ilgili vakfiyelerde geçmesinden hareketle XVI. veya XVII. yüzyıllardan günümüze kaldığı tahmin edilmektedir. Onarımında kullanılan malzemeler dolayısıyla XIX. yüzyılda tamirat gördüğü anlaşılmaktadır²⁶³.

Bu hanlardan başka Sabunhanı, Buğday Meydanı civarında Ali Efendi Hanı, Küçük Osman ibn-i Ömer Hanı²⁶⁴ gibi hanlar bulunmaktaydı.

1.3.6. Sabunhaneler

Antakya şehrinde üretim ve ticaret alanında sabunhaneler önemli bir yer tutmaktadır. Sabunhanelerin üretim için kullandıkları ana hammadde ise zeytinyağıdır. Antakya'daki sabun imalatının temelini oluşturan zeytinlerin yetişebilmesi için iklim elverişli şartlara sahipti. Zeytin ağaçları ortalama sıcaklığın 18 dereceden fazla olması ve kış döneminde sıfır derecenin (0°C) altına düşmemesi gerekli yetiştirme ortamını sağlamaktadır²⁶⁵. Antakya ikliminin uygun olması sebebiyle şehrin hemen her yerinde zeytincilik yapılmaktaydı. Bu sebeple terekelerde ve vakıf defterlerinde bol miktarda zeytincilik faaliyeti ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Sosyal hayatın bir parçası olan bu kayıtlarda zeytinciliğin geniş bir şekilde yer kaplaması bunun yöredeki önemine işaret etmektedir²⁶⁶. Sabun imalatında kullanılan zeytinyağı ise Antakya'nın fiziki yapısında önemli miktarda bulunan mengene denilen yerde zeytin tanelerinin sıkılması sonucu elde edilirdi. Antakya'da H. 1326 (M. 1908-1909) yılında zeytinyağı elde etmek için 50 tane zeytinyağı mengenesi tespit edilebilmektedir²⁶⁷.

Antakya'da zeytinyağının yemeklik olarak kullanılması haricinde en önemli kullanım alanlarından biri sabun yapımıdır. Sabun imalatı için XIX. yüzyılda kurulan sabunhaneler 1873 yılından 1909 yılına kadar önemli sayıda artış göstermiştir. Buna göre Antakya'da XIX. yüzyılın ortalarında 5 olan sabunhane sayısı H. 1300 (M. 1882-1883) yılında 9, H. 1309 (M. 1891-1892) yılında 11 ve 1909 yılında 15'e yükselmiştir²⁶⁸. Bu sabunhaneler XIX. yüzyılda sabun üretimine başlamışlardır. Sabunhaneler şehir içerisinde birbirlerine yakın olarak faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu sabunhanelerden Bedesten sokaktaki, Ömer Şenek, Çelenkçioğlu ve Kusayri

²⁶³ Şancı, *Hatay İlinde*, s. 311-312.

²⁶⁴ AŞS 50, 97/253.

²⁶⁵ Çetin Furkan Usun-Yücel Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği ve Sabunhanelerin Endüstriyel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi: Antakya Örneği", *Coğrafya Dergisi*, S. 40, 2020, s. 3.

²⁶⁶ AŞS, 42, 219/91; AŞS, 43, 131/18; AŞS, 49, 100/22.

²⁶⁷ HVS, H. 1326, s. 291.

²⁶⁸ HVS, H. 1290, s. 109; HVS, H. 1300, s. 118; HVS, H. 1309, s. 127; HVS, H. 1326, s. 291.

sabunhaneleri Antakya'nın XIX. yüzyılda ticari faaliyetlerinin yoğun olduğu Uzun Çarşı'ya yakın bölgede kurulmuşlardır. Uzun Çarşı dışındaki bölgede ise Hasan Ökten, Aselci, Selahattin Ökten ve Şeyhoğlu sabunhaneleri faaliyet yürütmüştür. Bu sabunhanelerin birçoğu işlevini yitirmiştir²⁶⁹. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru sabun üretiminin revaç bulması ile sabunhane sayısı artmış olup Antakya'nın ticari alanı dışında sabunhanelerin yoğun olduğu bir bölge ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Antakya'da bulunan sabunhanelerde 1.300.000 okka sabun üretilmiştir²⁷⁰.

Sabunhanelerin yapıldığı alanlar farklı olsa da plan konusunda aralarında ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Sabunhaneler dörtgen planlı olup avlulu şekilde yapılmışlardır. Sabunhaneye ait mekânlar ise bu avlunun etrafına yerleştirilmiştir²⁷¹.

Aşağıda XIX. yüzyılda faaliyette olan sabunhanelerle ilgili kısa bilgi verilmiştir;

Aselci Sabunhanesi: Haraparası Mahallesi'nde bulunmaktadır. Tarihi çarşının daha dışında bulunan sabunhanenin XIX. yüzyılın sonunda kurulmuş olduğu düşünülmektedir²⁷². Aselci Sabunhanesi, Kurtuluş Caddesi ile Harap Sokak arasında yer almaktaydı. Günümüzde yıkık durumdadır²⁷³.

Bedesten Sokak Sabunhanesi: Ulu Cami Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bir müddet bedesten olarak hizmet veren yapı sabunhaneye dönüştürülmüş ardından marangozhane olarak kullanılmıştır²⁷⁴.

Çelenkçioğlu Sabunhanesi: Meydan Mahallesi'nde bulunmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar han olarak kullanılmış, ardından Halep Valisi Vecihi Paşa (1842-1845) tarafından sabunhane yapılmıştır. Sabunhane faaliyetini 1969 yılına kadar devam ettirmiştir²⁷⁵. Ayrıca İbrahim Hanzâde Şahin Mehmed Paşa vakfi içerisinde Vecihi Paşa Sabunhanesi olarak ismi geçen sabunhanenin 27 Haziran 1894 tarihinde tutulan R. 1309 (M. 1893-1894) Halep Vilayeti Evkaf-ı Hümayun Muhasebe cetvelinde R. 1307 (M. 1891-1892) senesinde Kanunıevvel'den Şubat ayına üç aylık peşin kira bedeli toplamda 625 kuruş olarak geçmektedir²⁷⁶.

²⁶⁹ Usun-Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği", s. 6.

²⁷⁰ Ateş, *Antakya ve Yakın Çevresinde Zeytincilik Faaliyetleri*, s. 36.

²⁷¹ Yavuz Çelenk, *Sokullu Mehmet Paşa Hanı ve Restorasyonu*, İstanbul Teknik Üniversitesi-Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996, s. 78.

²⁷² Usun-Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği", s. 8.

²⁷³ Ateş, "Osmanlı'dan Günümüze Antakya ve Yakın Çevresinde Zeytincilik Faaliyetleri", s. 64.

²⁷⁴ Usun-Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği". s. 7.

²⁷⁵ Usun-Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği". s. 8.

²⁷⁶ BOA, EV, d, 28012, s. 2.

Hasan Ökten Sabunhanesi: Haraparası Mahallesi'nde bulunmaktadır. Muhtemelen XIX. yüzyılın sonlarında faaliyetine başlayan sabunhane yüz yılı aşkın hizmet vermiş günümüzde faaliyetini durdurmuştur²⁷⁷.

Kusayri Sabunhanesi: Meydan Mahallesi'nde bulunmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kusayrizade Hacı Rıfat tarafından kurulmuştur. Günümüzde işlevini kaybetmiştir²⁷⁸.

Miskizâde Sabunhanesi: Dört Ayak Mahallesi'nde bulunan Miskizâde Sabunhanesi'nin babadan oğula faaliyet gösteren bir işletme olduğu anlaşılmaktadır²⁷⁹.

Ömer Şenek Sabunhanesi: Ulu Cami Mahallesi'nde bulunmaktadır. XIX. yüzyılda bu sabunhaneyi, ismini veren Ömer Şenek yaptırmıştır. 1950'lerden sonra işlevini kaybetmiştir²⁸⁰.

Selahattin Ökten Sabunhanesi: Orhanlı Mahallesi'nde bulunmaktadır. XVI. yüzyılda konaklama amacıyla inşa edilen yapı XIX. yüzyılda sabunhaneye dönüştürülmüştür. XX. yüzyılın sonlarına kadar sabunhane olarak kullanılan yapı içerisinde 1995 yılında marka haline getirilen sabun üretimi devam etmektedir²⁸¹.

Şeyhoğlu Sabunhanesi: Meydan Mahallesi'nde bulunan sabunhane hem zeytinyağının elde edilmesi için mengene hem de sabunhane olarak kullanılmıştır²⁸². 1860'larda faaliyete başladıktan sonra yüzyılı aşkın bir süre işlevini devam ettirmiştir²⁸³. Bu sabunhane 2003 yılında butik otele dönüştürülmüştür²⁸⁴. Günümüzde Savon Otel olarak kullanılmaktadır.

Bu sabunhanelerden başka Sıddık Müftü Sabunhanesi ve Sefa Dağlı Sabunhanesi Antakya'da XX. yüzyılın başlarında bulunan sabunhaneler içerisinde zikredilebilir.

²⁷⁷ Usun-Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği". s. 8.

²⁷⁸ Usun-Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği". s. 8. Ayrıntılı bilgi için bk. Derya Camuz, *Conversation of Kuseyri Soap Factory as an Industrial Heritage in Antakya*, İzmir Yüksek Teknolojik Üniversitesi-Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2016.

²⁷⁹ AŞS, 53, 234/566.

²⁸⁰ Usun-Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği". s. 8.

²⁸¹ Usun-Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği". s. 9-10.

²⁸² Usun-Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği", s. 9.

²⁸³ Ateş, *Antakya ve Yakın Çevresinde Zeytincilik Faaliyetleri*, s. 64.

²⁸⁴ Temiz, "Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay", s. 111.

İKİNCİ BÖLÜM

ANTAKYA’NIN İDARİ YAPISI

2.1. Antakya Kazasının İdarî Teşkilatı ve Yapısı

Osmanlı Devleti kendinden önceki Türk-İslam yönetimlerinden idari teşkilat bakımından etkilenmiş ve yeni şartlar çerçevesinde aldığı bu yönetsel tecrübeleri ihtiyacına göre güncellemiştir. Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde idari yönden bir beylerbeyilik ihdas edilmiştir. Bununla birlikte ilerleyen dönemde ülkenin idari yapısı beylerbeylik (eyalet), sancak, kaza ve köy olarak oluşturulmuştur.

Osmanlı devlet teşkilatı içerisinde önce Rumeli Beylerbeyliği, XIV. yüzyılın sonlarında Anadolu Beylerbeyliği oluşturulmuştur. Devlete ait topraklar fetih ve ilhak yolu ile genişledikçe eyaletlerin yöneticisi konumundaki beylerbeyi sayısında da artış olmuştur²⁸⁵. Osmanlı idari teşkilatında beylerbeyleri içerisinde protokol bakımından en üst seviyede Rumeli Beylerbeyliği ardından Anadolu Beylerbeyliği gelirdi²⁸⁶. Osmanlı devlet teşkilatında beylerbeyilere aynı zamanda vali de denilmekteydi. XVII. yüzyıldan itibaren bu unvan kullanılmaya başlanmış ve XIX. yüzyılda idari teşkilatta yapılan değişikliklerle vali kelimesi resmen kabul edilmiştir. Ancak Rumeli beylerbeyliği Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar devam etmiş ve salnamelerde yer almıştır²⁸⁷.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde gerek merkez yönetimi gerekse taşradaki eyalet ve sancak yönetiminde klasik dönemin özelliklerinden büyük kopuşlar meydana gelmiştir. Bu yüzyılda timarlı sipahiler yerine valilerin yanlarında oluşturdukları askerler önemli bir unsur olmuştur. Bu dönemde sancaklarda timar sisteminin işleyişi bozulunca yerine iltizam sistemi getirilmiş vezir rütbesinde bulunan kişi sayısı ile makam oranı bozulmuş buna çare olarak bir veya birkaç sancak arpalık olarak vezir rütbesindeki kişilere verilmiştir. Bu kişiler yerine vekil tayin ederek sancaktaki görevlerini yapmaya çalışmışlardır. Bu uygulama XVIII. yüzyılda ciddi şekilde sancak yönetimlerinde görülür olmuştur. Bunlarla birlikte XIX. yüzyılda devlet her bakımdan sıkıntılar içerisindeyken bu kötü gidişat ve sıkıntılara her yönden çareler aramıştır. Bu dönemin en başta gelen önlemleri III.

²⁸⁵ Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, *DİA*, C. 6, 1992, s. 69-70.

²⁸⁶ Halil İnalçık, “Eyalet”, *DİA*, C. 11, 1995, s. 549.

²⁸⁷ İpşirli, “Beylerbeyi”, s. 69.

Selim (1789-1807) tarafından yapılmıştır. Bu konuda öncelikle III. Selim ülke yönetiminde görev alacak vali ve mutasarrıfların ehliyet ve liyakat sahibi kimselerden görevlendirilmesi için fermanlar çıkarmıştır²⁸⁸.

XVII. yüzyılda klasik yönetici kesimin dışında yeni yönetici görevleri ortaya çıktığı gibi bazılarında görev alanlarında değişimler olmuştur. Bu görevliler mutasarrıf, muhassıl, mütesellim ve voyvoda unvanlı yöneticilerdir. Bunlardan mutasarrıfların ana görevi asayiş sağlamayı ve vergi toplamaktır²⁸⁹. Ayrıca eyaletlerin gelir durumu vezir rütbesine uygun olmadığı için bu eyaletlere mutasarrıflar görevlendirilmiştir²⁹⁰. Yine yönetim işlerinde vali ve mutasarrıfların yanında muhassıl denilen görevlilerle de karşılaşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren birtakım vergilerin tahsil edilme işinde muhassıllar görevlendirilmiştir. Ancak muhassıllık görevi özellikle XVII. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Rumeli'de bazı sancakların gelirlerini toplamak bazen de bu göreve ilave olarak sancağı idare etme görevini de kapsamıştır²⁹¹. Ancak gerek mutasarrıflık gerekse muhassıllık sürekli uygulama alanı bulamamıştır. Tanzimat döneminde muhassıllık, görevinde değişiklik yaşanarak az bir zaman daha devam etmiştir. Mutasarrıflık ise kullanım alanını devam ettirmiş 1864 nizamnamesinde sancak yönetiminin başındaki şahsa bu rütbe verilmiştir. Yine sancak beyi kavramı yerine XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mütesellim kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Vali olması gereken paşalar yerlerine mütesellimlerini gönderince mütesellimlerin geçici olan yönetim işlevi zamanla sancağın hem mali işlerine hem de idari işlerine bakan ve bundan dolayı sancağın gelirinden pay alan yapıya dönüşmüştür. Bu dönemde vali ve mutasarrıfların geçici mütesellimlerine ise kaymakam denmiştir. Tanzimat Fermanı (1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ilan edildikten sonra mütesellimlik kaldırılarak hazineye ait gelir tahsili işini muhassıl-ı emval denilen görevliler yapmaya başlamıştır²⁹². Ayrıca tımar sistemi içerisinde gelir bakımından has olarak taksim edilen bölgenin yönetilmesinden tımarın sahibi adına voyvoda unvanlı görevli sorumlu tutulmuştu. Zamanla voyvodalar mütesellimlerin işlerini yapmaya başlayınca XIX. yüzyılın başlarında birçok yerleşim merkezinde

²⁸⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2013, s. 11.

²⁸⁹ Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", *DİA*, C. 31, 2006, s. 377.

²⁹⁰ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 13.

²⁹¹ Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl", *DİA*, C. 31, 2006, 18-19.

²⁹² Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 43.

yönetici konumuna gelmişlerdir. Voyvodalar Tanzimat’la birlikte görevlerini kaza müdürlerine bırakmışlardır²⁹³.

II. Mahmud (1808-1839) devlet yönetimini ele alınca 1836 yılına kadar ana hatlarıyla III. Selim (1789-1807) dönemindeki uygulamaları devam ettirmiştir. Ancak Yeniçeri Ocağı’nın 1826 yılında kaldırılması akabinde yönetim yapısında bazı değişiklikler olmuştur. 1836 yılında vali yerine müşirliklerin tesis edilmesi, muhtarlık örgütünün oluşturulması ve redif teşkilatının kurulmasıyla Osmanlı yönetim yapısı büyük bir dönüşüm yaşamıştır²⁹⁴. Osmanlı Devleti’nde şehir ve kasabalarda devletle halk arasındaki ilişkileri düzenleyen en önemli görevlilerden bir tanesi âyanlardı²⁹⁵. Bu dönemde âyanlığın kaldırılması önemli sonuçlar getirmiştir. II. Mahmud döneminde âyanlık kaldırılınca bu işlev merkezden atanan memurlar tarafından sağlanmaya çalışılmıştır²⁹⁶.

Tanzimat’ın ilanından sonra ülke yönetiminde görülen düzenlemeler 1 Ocak 1849 tarihinde Meclis-i Vala tarafından hazırlanıp Sultan Abdülmecid’in (1839-1861) onayından sonra yürürlüğe giren yönetmelikle yeniden düzenlenmiştir. Bu yönetmeliğe göre; eyalet merkezlerinde eyalet meclislerinin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca vali, defterdar, kaymakam ve kaza müdürlerinin sorumlulukları yeniden tanımlanmıştır. Eyalet meclisleri hükümet tarafından belirlenen bir başkan, bir kâtip ve ulema arasından seçilecek bir temsilciden oluşacaktı. Bu mecliste vali, defterdar, kadı, müftü ve vatandaşların seçtiği dört Müslüman ve gayrimüslim tebaanın temsilcileri bulunacaktı. Bu meclis cuma günü tatil olmak kaydıyla diğer günler toplanıp çalışacaktı²⁹⁷. Yönetim yapısı ile ilgili bütün bu çabalar eksik kalacak, ülke içindeki gerek ekonomik gerekse siyasi sorunlar eyalet yönetimini yeniden ele almayı gerektirecektir²⁹⁸. Bunun üzerine 1863 yılında ülkenin bazı bölgelerinde ortaya çıkan karışıklıklar eyaletlerde yeniden ıslahat yapılmasını gündeme getirdi. Karışıklık çıkan eyaletleri teftiş için heyetler oluşturuldu. Ortaya çıkan bu problemlerin çözülmesinde yardımcı olacağı düşüncesi ile dönemin Niş Eyaleti Valisi (ardından Tuna Eyaleti Valisi) Midhat Paşa’nın (ö. 1884) katkıları ile yeni bir Vilayet Nizamnamesi oluşturuldu. Buna rağmen temelinde 1842 Nizamnamesi’nin bulunduğu bu yeni düzenleme Fransız sisteminin

²⁹³ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 29-32; Erol Özvar, “Voyvoda”, C. 43, *DİA*, 2013, s. 129-130.

²⁹⁴ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 13-14.

²⁹⁵ Özcan Mert, “Âyan”, *DİA*, C. 4, 1991, s.196.

²⁹⁶ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyanlık*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2014, s. 367-370

²⁹⁷ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 218-219.

²⁹⁸ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 227.

izlerini taşımaktadır²⁹⁹. Böylece 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ile taşra yönetimi vilayet, sancak, kaza ve köy şeklinde idari bölünmeye uğradı. Bu yapıya göre vilayeti vali, sancağı mutasarrıf, kazayı kaymakam yönetecekti³⁰⁰.

Bununla birlikte yöneticilerin unvan ve tayinlerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Eyalet adı vilayete dönmüş, sancak liva adıyla da anılmaya başlanmış, livanın yöneticisi kaymakam yerine mutasarrıf olmuştur. Kaza biriminde ise seçimle atanan kaza müdürü yerine hükümetçe atanan kaymakam göreve getirilmiştir. Köyler ise eski durumunu muhafaza etmiştir³⁰¹. 1864 Nizamnamesi 1867 yılındaki birtakım düzenlemelerle 1871 yılına kadar uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nin vilayet idaresi konusundaki arayışı sonucunda, 1871 yılında bir Vilayet Nizamnamesi daha çıkarılmıştır. 1871 Vilayet Nizamnamesi ile vilayetlerin idari durumu yeniden düzenlenmiştir. Bu organizasyonda livaların yönetimi mutasarrıfa, kazanın yönetimi kaymakama, nahiyelerin yönetimi müdüre ve köylerin yönetimi ise muhtarlar verilmiştir. Liva ve kazalar idari açıdan vilayetlerle benzer yapı içerisinde şekillendirilmiştir. Köyler ise bu kanun ile nahiyelere bağlanmıştır. Kaymakamların kaza yöneticisi olmaları ile birlikte merkezi otorite kazalara kadar ilerlemiştir. Bunların yanında nahiye yönetimi 1871 Vilayet Nizamnamesi ile ortaya çıkmıştır. Bu yönetim yapısında yerli unsurların etkin olması önemsenmiştir³⁰².

Ayrıca 1871 yılında yürürlüğe giren Vilayet Nizamnamesi; vilayet, sancak, kaza ve köylerden oluşan idari birimleri ve yönetenlerin yetkilerini ele almıştır. Buna göre vilayette valinin yanında muavinlik, var olan müdürlüklerin yanında yeni müdürlüklerde oluşturulmuştur. Böylece vilayette; defterdar, mektupçu, umur-ı ecnebiye müdürü, ziraat ve ticaret müdürü, emlak ve nüfus müdürlüğü, evkaf müdürü, alay beyi gibi görevliler ile vilayet meclisinin çalışma şartları bu yönetmelikle belirlenmiştir. Bununla birlikte liva, kaza ve nahiye yönetimleri ile ilgili kurallar bu yönetmeliğin kapsamı içerisindeydi. Yine bu yönetmeliğe göre livanın başında mutasarrıf bulunacaktı. Liva yönetiminde liva idare meclisleri oluşturulacak, muhasebeci, tahrirat müdürü, defter-i hakani memuru, emlak ve nüfus memurlukları, zabtiye zabiti gibi görevliler işleri ile ilgili konularda görev yapacaklardı. Kaza yönetiminin başında kaymakam olacak; kazada yer alan diğer

²⁹⁹ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 250-251.

³⁰⁰ Nizam Önen-Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye, Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 160.

³⁰¹ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 252.

³⁰² Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri (Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 31.

görevliler ise mal müdürü, idare kâtipleri, emlak ve nüfus memurları ve zabtiye zabıtinden oluşacaktı. Kaza idare meclisi ise kaza ile ilgili kararların alınmasında ve uygulanmasında ve yönetim, yargı ve maliye ile ilgili konularda yönetim görevinde olanlara destek olacaktı³⁰³.

Tanzimat döneminde yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre Antakya'da 1844 yılında zabtiye memurları şehirde görev yapmaya başlamışlardır. Ardından 1846 yılında muhtarlık örgütü tesis edilmesi için yazışmalar yapılmıştır³⁰⁴. Yine 1846 yılında vekil anlamındaki kaymakam tabiri yapılan yazışmalarda kullanılmaya başlanmıştır³⁰⁵.

Tanzimat döneminde yapılan reform hareketleri sonucunda oluşturulan 1864 Vilayet Nizamnamesi bazı düzenlemelerle 1866 yılında Halep vilayetinde de uygulanmıştır. 1866 yılında Ahmed Cevdet Paşa Halep vilayetine vali olarak atanmıştır. Halep vilayetinin 1864 Nizamnamesi'ne göre teşkilatlandırılması görevi de kendisine verilmiştir. Buna göre Halep vilayet sınırları içerisinde Urfa, Maraş, Kozan, Adana, Payas, Halep merkez ve Zor sancakları vardı. Ahmed Cevdet Paşa, kısa süre içerisinde Zor sancağı haricinde kalan yerlerde teşkilatlanma işini tamamlamıştır. 1869 yılına gelindiğinde Adana, Kozan ve Payas sancakları vilayet sınırlarından çıkarılarak vilayet sınırları daraltılmıştır³⁰⁶.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti adli teşkilat olarak kazalara ayrılmıştır. Kaza idaresi doğrudan merkeze bağlı olarak eyalet-sancak şeklindeki askeri teşkilattan ayrı olarak sivil yönü ağır basan bir yapı şeklinde organize edilmiştir. Sancak denilen askerî nitelikteki idarî birimlerin çoğalması ve bir kadının bütün bir sancağa ait kazaî işleri sebebiyle içerisinde idari birimlerin genişlemesi ve sancağın bütün kazaî işlerini görememesi nedeniyle kaza bölgeleri kadıların da sayılarının artmasına paralel olarak çoğalmıştır. Bunun sonucunda yeni bir kaza bölgesi oluşurdu. Bazen sancaklarda birden fazla kaza bölgesi bulunabilirdi. Sancakta bulunan köyler idari-askeri bakımdan sancak beyine kazaî bakımdan kadıya karşı sorumlu tutulmuşlardır³⁰⁷. Bu noktada Antakya da Halep vilayetinin bir kazasıydı.

³⁰³ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 252-253.

³⁰⁴ Kara, *Antakya (1800-1850)* s. 104.

³⁰⁵ Kara, *Antakya (1800-1850)*, s. 121-123.

³⁰⁶ Bruce Masters, "Halep", *DİA*, C. 15, 1997, s. 246.

³⁰⁷ Tuncer Baykara, "Kaza", *DİA*, C. 25, 2002, s. 119.

Osmanlı Devleti 1516 yılında şehri ele geçirince Antakya, Halep eyaletinin sancaklarından biri olarak bu sancağın merkezi konumuna geldi³⁰⁸. Ağustos 1516 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından fethedilen Antakya, müstakil bir sancak kabul edilerek 1522 tarihine kadar sancak şeklinde yönetilmiştir. Bu tarihten itibaren ise Şam Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. Bir sene sonra yani 1523 yılında kaza olarak Haleb'e bağlanmıştır. Antakya'nın bu şekildeki idare şekli, Haleb'in Osmanlı tarafından kaybına kadar -1581 senesinde müstakil sancak haline getirilmesi haricinde- devam etmiştir³⁰⁹. 1616 yılında kaza merkezi Antakya olmak kaydı ile Kusayr, Altınözü, Cebel-i Akra, Süveydiye ve Şugur nahiyeleri Antakya kazasına bağlıydı. İdarî yönden yapılan bu yapılanma durumu XVII ve XVIII. yüzyıllarda da devam etmiştir. İlerleyen dönemde Şugur nahiyesi Antakya kazasından ayrılmıştır³¹⁰.

1876 yılı itibariyle Antakya kazası Halep vilayetine bağlı bir kazadır. Bu idari durum Osmanlı Devleti yönetimi altında kaldığı 23 Aralık 1917 tarihine kadar devam etmiştir. Bu dönemde genel hatları ile Antakya kazası birinci sınıf kaza statüsünde 4 nahiye, 174 köy ve 42 mahalleden oluşmaktaydı³¹¹.

Furat gazetesinin 31 Ekim 1886 tarihli sayısında merkezi Antakya olmak üzere Antakya, İskenderun, Bilan, Cisir-i Şugur ve Harim kazalarından oluşan bir mutasarrıflığın kurulması için Halep valiliğinden Babıali'ye arz olunduğu haberi bulunmaktadır. Kurulması düşünülen mutasarrıflık sınırları içinde 132.484 kişi yaşayacak ve Halep vilayetinin sahil kesiminin hepsini içine alacaktır³¹². Aynı konu 1898 senesinde tekrar gündeme gelmiştir. Antakya merkezli bir mutasarrıflık kurulmak istense de Hazine'de buna ayrılacak tahsisat bulunmadığından yapılamamıştır³¹³.

Gazetede ve arşiv kaynağında yer alan bu bilgilere rağmen daha sonra yaşanan gelişmeler, bu projenin 1909 ve 1913 tarihlerinde tekrar gündeme geldiğini ve 1915 yılına kadar bu sürecin devam ettiğini göstermektedir. Halep vali vekili olan Halep kadısı, vilayet meclisinin aldığı karar üzerine Ağustos 1913'te Dâhiliye

³⁰⁸ Sahillioğlu, "Antakya", s. 231.

³⁰⁹ Ahmet Gündüz, *16. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya 2009, s. 22.

³¹⁰ Abdulkadir Gül, *Antakya Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2008, s. 24-25.

³¹¹ Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Sınamelerinde Halep*, Orsam Kitapları, Ankara 2012, s. 39.

³¹² *Furat*, no. 885, Halep Vilayet Matbaası, 2 Safer 1304 / 31 Ekim 1886, s. 2.

³¹³ BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2686/41, 20 Cemaziyelevvel 1316 / 6 Ekim 1898.

Nezaretine Antakya'nın bir livaya dönüştürülmesini isteyen bir tahrirat yazmıştır³¹⁴. Aynı belgenin bir başka ekinde Halep valisinin de aynı konuda Dâhiliye Nezaretine yazı yazdığı anlaşılmaktadır³¹⁵. Valilik ve vilayet meclisinin kararından sonra Sekizinci Kolordu Kumandanlığı da Antakya'nın livaya dönüşmesinde herhangi bir mahzur olmadığını Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir³¹⁶.

Halep valiliğinin ve diğer kurumların ısrarla Antakya'yı sancak yapma isteği günbegün devam etmiştir. Kasım 1913'te Halep valiliği, Antakya'nın sancağa tahvil edilerek mutasarrıflığına da Safvet Bey'in atanmasını talep etmiştir. Fakat hükûmet, belgeye düşülen notta valilikten, "Antakya Sancağı" teşkili hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığından merkezden gelecek emrin beklenmesini istemiştir³¹⁷. Aynı konuda daha sonra da yazışmaların devam ettiği ve konunun gündemden düşmediği anlaşılmaktadır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı hükûmetinin valiliğin bu isteğine karşılık Şeyhülislamlık, Maliye, Nafia ve Ticaret Nezaretlerinden görüş istemiş fakat bütçenin uygun olmaması sebebiyle bu duruma onay verememiştir³¹⁸.

Ancak 1917 yılında Antakya kazası sancağa dönüştürülmüştür. 1917 yılında yapılan yeni taksime göre Antakya sancağına merkez kazanın yanı sıra İskenderun, Cısr-i Şugur, Reyhaniye ve Kırıkhan kazaları bağlanmıştır³¹⁹. 1918 yılında tekrar bir düzenleme yapılmış bu düzenlemede Antakya sancağı; İskenderun, Cısr-i Şugur, Reyhaniye ve Kırıkhan kazalarından oluşmuştur³²⁰.

2.1.1. Kaza Yönetimi

2.1.1.1. Kaymakam

Kelime anlamı itibariyle "birinin yerine geçen, yerini tutan, vekil, naip" anlamındaki kaymakam tabiri kaynaklarda XVI. yüzyıldan itibaren

³¹⁴ BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ.UM. EK), 87/51, 27 Şaban 1331 / 1 Ağustos 1913, lef. 5.

³¹⁵ BOA, DH. İ. UM. EK, 87/51, 9 Şevval 1331 / 11 Eylül 1913, lef. 10.

³¹⁶ BOA, DH. İ. UM. EK, 87/51, 7 Zilkade 1331 / 8 Ekim 1913, lef. 15.

³¹⁷ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye, Memurin Kalemi (DH. EUM. MEM), 162/39, 8 Kasım 1913 / 26 Teşrinievvel 1329.

³¹⁸ BOA, DH. MKT, 2782/64, 1 Nisan 1909 / 10 Rebiülevvel 1327; BOA, Dâhiliye Nezareti, İdare (DH. İD), 188/5, 21 Ocak 1914 / 23 Safer 1334; BOA, DH. İ. UM, 45-2/8, 21 Kasım 1915 / 13 Muharrem 1334; BOA, DH. ŞFR, 499/33, 28 Kasım 1915 / 15 Teşrinisani 1331; BOA, DH. İ. UM, 45-2/38, 7 Şubat 1916 / 2 Rebiülahir 1334; *Osmanlı Belgeleri Işığında Antakya* isimli çalışmanın 338-343. sayfaları arasında Antakya'nın livaya ve sancağa yükseltilmesi başlığını taşıyorsa da verilen belgeler dikkatlice okunduğunda bunun Halep valiliğinden talep edildiği ve Osmanlı hükûmetinden kabul görmediği anlaşılmaktadır. bk. ed. Ahmet Ergün-Mehmet Akif Terzi, *Osmanlı Belgeleri Işığında Antakya*, Hatay Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 338-343.

³¹⁹ BOA, DH. İ. UM. EK, 112/95, 9 Rebiülevvel 1336 / 23 Aralık 1917.

³²⁰ BOA, DH. HMS, 28/2, 5 Şaban 1336 / 16 Mayıs 1918.

kullanılmaktadır³²¹. Osmanlı Devleti'nde sadrazamlar sefere çıktıkları zaman geride bıraktıkları işler için vekil olarak bir veziri kaymakam olarak bırakırlar ve buna “kaymakam-ı rikab-ı hümayun” veya “kaymakam-ı asitane-i saadet” adı verilirdi. Bu görevi alan kaymakam sadrazamın bütün görevlerini yapma hakkına sahip olurdu³²². Kaymakam kelimesi önceleri vekâleti belirten bir terim iken Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda doğrudan bir devlet görevi haline geldi. Bu anlamda Asakir-i Mansure-i Muhammediyye teşkilatında binbaşı ile miralay arasındaki rütbe kaymakam olarak adlandırılırken Tanzimat'ın ilk yıllarında da muhassıl-ı emvallik kurumunun yerini 1842'den sonra kaymakamlık aldı. Daha sonra sancak idaresinden sorumlu olan kişiye kaymakam unvanı verildi. 1864 yılında ise sancak yönetimine mutasarrıf denilen yöneticiler getirilirken kaymakam da kazanın yöneticisi olmuştur³²³.

Osmanlı Devleti'nde bir yönetim birimi olarak kazanın idarî, hukukî ve askerî anlamda bütünlüğü 1835 yılı sonrasına dayanmaktadır. Kaza yöneticisi olarak kadının yönetsel işlevleri geriledikten sonra coğrafi şartların ağır bastığı mali ve idarî açılardan yeni bir bütünlük teşkil edilmiştir. Bir süre sonra kaza müdürleri kadınlardan devraldıkları yönetimi, yetkili kaymakamlara devretmişlerdir. Böylece kaza idari birimi önce sancağın sonrasında ise vilayetin temel alt birimi olmuştur³²⁴.

II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde kaymakam ve nahiye müdürlerinin seçimi için 1880 yılında bir komisyon teşkil edildi. Bu komisyon kaymakam adaylarının seçim işlerini yürütmekle görevlendirildi. Ayrıca padişah tarafından seçilen ve Dâhiliye Nezaretinde bir başkan ile birlikte altı üyeden oluşan bu komisyon, müracaat eden kaymakam adaylarını sınava tabi tutmakla görevlendirilmişti. Kaymakamlık için müracaat edenlerde Osmanlı vatandaşı olması, 25 yaşın altında ve 60 yaşın üzerinde bulunmaması, bir konuyu ifade etmede iyi düzeyde Türkçe ve hesap bilgisine sahip olması, idari açıdan gerekli olan mülkî, iktisadî ve düzenleyici hususlarda ehliyetli olması aranmıştır. Vilayet, sancak ve kazalar sınıflara ayrılmış maaşlar birinci sınıftan yüksek başlamak kaydı ile

³²¹ Yücel Özkaya, “Kaymakam”, *DİA*, C. 25, 2002, s. 84.

³²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 2. Basım, TTK Yay., Ankara 1984, s. 180.

³²³ Özkaya, “Kaymakam”, s. 84-85.

³²⁴ Baykara, “Kaza”, s. 120.

düzenlenmiştir. II. Abdülhamid döneminde kazada görev yapan kaymakamların maaşları aylık olarak 125 ile 250 kuruş arasında değişmiştir³²⁵.

Antakya kazası Osmanlı Devleti'nde vilayet, sancak ve kaza sınıflandırması içerisinde önem ve maaş bakımından önde kabul edilen birinci sınıf kaza olarak tasnif edilmiştir. Buna göre Antakya kazasında görev yapan kaymakamlardan Kûfi Efendi birinci sınıf bir kazada görev yapan kaymakam olarak H. 1290 (M. 1873-1874) yılında 3.150 kuruş maaş almaktaydı³²⁶. Antakya kazasının birinci sınıf bir kaza olması ve burada kaymakamlık vazifesi yapan kişinin maaşının aylık olarak 262,5 kuruşa tekabül etmesi Antakya'nın kaymakamlık vazifesi bakımından önemini göstermektedir. Nitekim kaza kaymakamlıkları için en yüksek derecede maaş tahsis edilen kaymakamlardan beklenen en önemli görevler arasında öşür gelirlerinin ahaliden tahsil edilmesi ve öşür gelirinin hazineye intikali vardı³²⁷. Nitekim toplanan mahsulün verimli olarak değerlendirilmesi bu işlerin aksatılmadan ivedi bir şekilde yapılması ile mümkün olmaktadır. Ayrıca öşür olarak toplanan mahsulün depolarda zarar görme tehlikesi de ayrı bir konu olmuştur. Bu bakımdan merkezi hükümet kaymakamlardan bu işlerde hassas olmalarını beklemiştir.

Antakya kazasında tespit edilebildiği kadarıyla H. 1284 (M. 1867-1868) yılı itibariyle kaymakamlık görevinde bulunan ilk kişi Rıza Efendi'dir. Kaza Müdürü Ragıp Efendi'den sonra Antakya kazası kaymakamı olarak atanmış olan Rıza Efendi bu görevi bir yıl ifa etmiştir³²⁸. Aşağıda Antakya kazasında 1876 ile 1918 yılları arasında görev yapan kaymakamların isimleri ve görev yaptığı seneler verilmiştir³²⁹.

Tablo 2.

Antakya'da Görev Yapan Kaymakamlar

Kaymakam ismi	Görev yaptığı sene / seneler
Es-Seyyid Ahmed Efendi	H. 1293 (M. 1876-1877) ³³⁰

³²⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 335-336.

³²⁶ HVS, H. 1290, s. 81.

³²⁷ BOA, Yıldız Esas Evrak, Kâmil Paşa Evrakı (Y. EE. KP), 1/51, 13 Zilkade 1297 / 17 Ekim 1880.

³²⁸ HVS, H. 1284, s. 46; HVS, H. 1285, s. 50.

³²⁹ İlgili yıllara ait Halep Vilayet Salnameleri ve Osmanlı Devlet Salnameleri kullanılmıştır. Salnamelerde ismi bulunmayan veya başka bir kaynaktan ismi geçen kaymakamın görev yılının yanına dipnot verilmiştir. (*Şark Ticaret Yıllıkları*'nda ise Antakya kaymakamlarının isimleri ve görev yılları şu şekilde geçmektedir; Mümtaz Efendi (1881), Şakir Bey (1883, 1885), Hüsnü Efendi (1888), Ahmed Sedat Bey (1889-1893), İzzet Bey (1892-1894), Rıza Bey (1895), Ali Bey (1896-1897), Mustafa Bey (1898, 1900), Muhammed Şükrü Bey (1902), Mahmud Bey (1903), Cavid Bey (1904-1905), Rauf Paşa (1906, 1908-1909), İbrahim Paşa (1910, 1912). 1912'den sonra *Şark Ticaret Yıllıkları*'nda kaymakamlarla ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu listenin dipnot şeklinde verilmesinin sebebi Osmanlı salnamelerinin esas kaynak kabul edilmesinden ileri gelmektedir.

³³⁰ BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 67/38, 28 Zilhicce 1293 / 14 Ocak 1877.

Tablo 2. (Devamı)

Kaymakam ismi	Görev yaptığı sene / seneler
Reşid Efendi	H. 1295 (M. 1878)
Mümtaz Efendi	H. 1297 (M. 1879-1880) ³³¹
Mehmed Ali Efendi	H. 1299 (M. 1881-1882)
Ahmed Sedad Bey (1. kez)	H. 1299 (M. 1881-1882) ³³²
Hacı Şakir Bey	H. 1300 (M. 1882-1883) ³³³
Aziz Sabri Efendi	H. 1302 (M. 1884-1885) ³³⁴
Hüsnü Efendi	H. 1302 (M. 1885-1886) ³³⁵
Ahmed Sedad Bey (2. kez)	H. 1305-1306 (M. 1887-1889)
Hasip Bey	H. 1307 (M. 1889-1890)
Osman Bey	H. 1309 (M. 1891-1892)
Ahmed Sedad Bey (3. kez)	H. 1309 (M. 1891-1892)
İzzet Bey	H. 1310-1311 (M. 1892-1894)
Mustafa Reşid Bey (1. kez)	H. 1312 (M. 1894-1895)
Rıza Bey	H. 1313 (M. 1895-1896)
Mehmed Emin Bey	H. 1314 (M. 1896-1897)
Mustafa Reşid Bey (2. kez)	H. 1315-1317 (M. 1897-1900)
Ömer Lütfi Bey	H. 1316 (M. 1899)
Şükri Efendi	H. 1318-1319 (M. 1900-1902)
Mahmud Celaleddin Bey	H. 1320 (M. 1902-1903)
Cavid Bey	H. 1321-1323 (M. 1903-1906)
Mehmed Rauf Paşa	H. 1324-1326 (M. 1906-1909)
Refik Bey	H. 1327 (M. 1909-1910)
Ali Munis Bey	H. 1328 (M. 1910-1911)
İbrahim Edhem Bey	H. 1333-1334 (M. 1914-1916)

24 Kasım 1918 günü Fransa'nın işgali sırasında Antakya kazasında görev yapan son Osmanlı kaymakamı ise İbrahim Edhem Bey'dir³³⁶.

II. Abdülhamid döneminde ilan edilen Kanun-ı Esasi'de (1876) devlet memuru bulunan kişiler ile ilgili birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre kanun dışı bir emir konusunda amirine itaat konusunda yaptığı hata ile ilgili memurun sorumlu olduğu belirtilmekle birlikte istifa eden veya kanuna aykırı hareket eden

³³¹ BOA, Y. EE. KP, 1/51, 13 Zilkade 1297 / 17 Ekim 1880.

³³² *Furat*, no. 721, Halep Vilayet Matbaası, 14 Cumade's-Sani, 1299 / 3 Mayıs 1882, s. 1.

³³³ *Furat*, no. 745, Halep Vilayet Matbaası, 19 Zilhicce 1300 / 21 Ekim 1883, s. 1.

³³⁴ *Furat*, no. 790, Halep Vilayet Matbaası, 24 Zilkade 1301 / 15 Eylül 1884, s. 1.

³³⁵ *Furat*, no. 828, Halep Vilayet Matbaası, 5 Zilkade 1302 / 16 Ağustos 1885, s. 1.

³³⁶ Tekin, *Hatay Tarihi*, s. 88-96.

memurun görevine son verilebilirdi. Memurun görevine son vermekle ilgili en ucu açık madde ise “görülen lüzum üzerine” devlet memurunun görevine son verilebilmesini içeren madde idi. Bu durumda kaymakamlara da “görülen lüzum üzerine” devlet tarafından görevden el çektirilebilirdi³³⁷. Kaymakamlık görevi tayin olunan kazada belli bir süre ile sınırlı tutulmayıp şartlara göre değişen sürelerde olabilmekteydi. Örneğin Antakya’da Mehmed Ali Efendi³³⁸ 1 yıl kaymakamlık yaparken Mustafa Reşid Bey toplamda 4 yıl görev yapmıştır³³⁹.

Antakya kazasında görev yapmış kaymakamların görevleri ve merkezi hükümetin onlardan beklentilerinin neler olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bununla ilgili Antakya kazasında kaymakamlık görevinde bulunan Ömer Lütfi Bey’in durumu iyi bir bakış açısı sunmaktadır. Yazışmalardan anlaşıldığı üzere merkezi hükümet çalışmalarından memnun olduğu kaymakamları ödüllendirmiştir. Nitekim Ömer Lütfi Bey’in Antakya kazasındaki eğitim kalitesinin artması için gösterdiği gayret sebebiyle ödüllendirilmiştir. Bu ödül için iki sebep gösterilmiştir. Bunlardan birincisi Ömer Lütfi Bey’in Antakya ve Kilis kaymakamlıklarında bulunduğu sırada eğitim alanında yaptığı çalışmalar; ikincisi ise Girit’ten göç edip Antakya’ya iskân edilen muhacirler için toplanan yardımlar konusunda gösterdiği üstün gayretlerdir³⁴⁰. Terfiye konu olan iki çalışmada da dikkat çeken husus devletin üstün bir gayret ile vatandaşlar için çalışmayı teşvik etmesidir. Ayrıca Antakya Kazası Kaymakamı Mehmed Hüsnü Efendi’nin sorumlu olduğu konuda ortaya çıkan sorunlar ile ilgili üstün bir gayret içerisinde çalışınca terfi ettirilmiştir³⁴¹.

Osmanlı memurlarıyla birlikte görevlerini kötüye kullanarak birtakım hatalar yaptıklarında da cezalandırılmışlardır. Mesela 1903 yılında Antakya eski kaymakamı Mahmud Bey ve Mal Müdürü Nasri Efendi’nin, Hicaz Demiryolu için toplanan yardım paralarını ve askerlerin teçhizatlarının düzenlenmesi için tahsil ettikleri paraların %5’ini ve Ziraat Bankası’nda bulunan ziraat, maarif ve kâr hisselerinden toplamda 205.859 kuruşunu uygun olmayan şekilde sarf etmişlerdir. Bundan dolayı haklarında tahkikat yapılması kararı alınmıştır. Yapılan tahkikat sonucunda Mal

³³⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 333-334.

³³⁸ HVS, H. 1299, s. 77.

³³⁹ HVS, H. 1312, s. 226; HVS, H. 1315, s. 21; HVS, H. 1316, s. 226; HVS, H. 1317, s. 226.

³⁴⁰ BOA, MF. MKT, 446/15, 18 Zilhicce 1316 / 29 Nisan 1899.

³⁴¹ BOA, MF. MKT, 92/15, 12 Muharrem 1304 / 11 Ekim 1886.

Müdürü Nasri Efendi tutuklanırken Kaymakam Mahmud Bey'in de durumunun soruşturulmasına karar verilmiştir³⁴².

Kaymakamlar bulundukları yerde yönetim konusunda yetersizlik ya da başka bir durum ile karşı karşıya kaldıklarında bu duruma çare olarak görev yerleri değiştirilmiştir. Bu konuda Halep Valisi tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta Antakya Kaymakamı Reşid Bey'in sağlık problemi ve yönetim zaafları yüzünden Süveydiye'ye gönderilmesinin istendiği tespit edilmiştir³⁴³. Kaymakamlık görevinden nahiye müdürlüğü görevine gönderilme yani bir çeşit "tenzil-i rütbe" durumu söz konusu olmuştur.

2.1.1.2. Kaza İdare Meclisi

1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre kaza idare meclisi kaymakam başkanlığında kazanın ileri gelen yöneticileri ve çeşitli üyelerden teşkil edilmiştir. Bu nizamnameye göre hâkim, müftü, gayrimüslim ahaliyi temsilen dini reisleri, kaza kâtibi, müslim ve gayrimüslim üç üye kaza idare meclisinde görevlendirilmiştir³⁴⁴. Daha sonra 1871 yılında çıkarılan yönetmelikle kaza idare meclisi başında kaymakam olmak üzere kazanın mal müdürü, naibi, müftüsü ve tahrirat kâtibi ile Müslüman olmayan cemaatlerin ruhani liderlerinden oluşturulmuştur. Ayrıca meclis içerisinde ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim olan toplam dört üye seçim yolu ile mecliste yer almıştır. Kaza idare meclisi, kazada belli başlı hizmetleri hukuk çerçevesinde yürütmekle görevliydi. Bu anlamda idari davalara bakmak, kazaya ait gelir ve giderlerin incelenmesi, devlet mallarının korunması, beledi tesislerin yapılarak onarılması, yolların yapım ve bakımı gibi çalışmalar kaza idare meclisinin görevleri arasındaydı. Ayrıca kazada zirai ve ticari faaliyetlerin geliştirilmesi konusunda devletin üst birimlerine teklif götürmekte kaza idare meclisinin çalışmaları arasında yer almaktaydı³⁴⁵.

Antakya Kazası İdare Meclisi ise ilk kez H. 1283 (M. 1866-1867) yılında oluşturulmuş³⁴⁶ ve Kaza İdare Meclisi ilk kez H. 1295 (M. 1878) yılında Kaymakam

³⁴² BOA, DH. MKT, 714/18, 26 Mayıs 1903 / 28 Safer 1321. Benzer konuda başka belgeler için bk. BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ), 3/131, 22 Ağustos 1916 / 22 Şevval 1334 ve BOA, DH. MKT, 2016/66, 1 Kasım 1892 / 10 Rebiülahir 1310.

³⁴³ BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), 241/70, 10 Ekim 1899 / 28 Eylül 1315.

³⁴⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s. 136-137.

³⁴⁵ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 259-260.

³⁴⁶ BOA, Y.EE, 67/38, 28 Zilhicce 1293 / 14 Ocak 1877. Bu belgede bulunan mühürde "Antakya Kaza İdare Meclisi 1283" ifadesi bulunmaktadır.

Reşid Efendi başkanlığında toplanmıştır. Buna göre bu mecliste aza-yı tabiiye (doğal üyeler) olarak Nâib Ali Rıza Efendi, Müftü Akif Efendi, Mal Müdürü Rifat Efendi bulunurken aza-yı müntahibe (seçilmiş üyeler) olarak iki Müslüman üye Mehmed Aziz Efendi, Reşid Efendi ve iki gayrimüslim üye Hana Efendi ve Sergis Ağa bulunmuşlardır³⁴⁷. Daha sonraki yıllarda ise aza-yı tabiiyyeye tahrirat kâtibi de eklenmiştir. Böylece Antakya Kazası İdare Meclisi yapısı uzun yıllar böyle kalmıştır. Bu şekilde tespit edilen en son Antakya Kazası İdare Meclisi H. 1326 (M. 1908-1909) yılına aittir. Bu mecliste Kaymakam Mehmed Rauf Paşa, Nâib Ahmed Sami Efendi, Müftü Abdulkadir Efendi, Mal Müdürü Abdurrahman Efendi, Tahrirat Kâtibi Mehmed Said Efendi, Hacı Emin Efendi, Salih Efendi, Mardiros Efendi, Habra Efendi görev yapmıştır. Yine aza-yı müntahibe olarak seçilen üyeler içerisinde devletin takdir ettiği kişiler de yer almıştır. Bu meclis içerisinde görev yapan Hacı Emin Efendi, salise rütbesine ve Mardiros Efendi, beşinci rütbeden Mecidî nişanına sahipti³⁴⁸.

2.2. Belediyecilik

Ortak çıkar ve karşılıklı ihtiyaçlar sebebiyle bir beldeye yerleşen insanların seçimle iş başına getirdikleri vekilleri aracılığıyla devletin kanunla belirttiği sınırlarda beldelerine ait işlerini yerine getirmelerine belediye denirdi³⁴⁹. Tanzimat dönemi öncesinde Osmanlı Devleti'nde belediye ile ilgili işler kadı ve muhtesipler aracılığıyla yerine getirilmiştir. Ülkenin bazı şehirlerinde bu görevlilerden başka şehremini, şehir naibi, şehir kâhyası, çöplük subaşı kadroları da ihdas edilmiştir³⁵⁰. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde atama yoluyla iş başına gelen kadı, belediyeyi temsil eden sistemin başında bulunurdu. Kadı, mülki, idari, adli ve beledi yetkileri kendisinde toplayan bir yetkiye sahipti. Kadılar, belediyecilik konusunda en fazla esnaf ve narh işlerine bakarlardı. Esnafın aralarında çıkan ihtilafları çözmek aynı zamanda belediye zabıtasına muhalif hareketlerde bulunanları cezalandırmak kadının yetkisindeydi. Kadının altında çalışan görevlilerden en önemlilerinden biri muhtesip veya ihtisap ağası denilen bir zabıta memuru idi. Kadının verdiği hükümleri, kararları ve cezaları halka ve esnafa bu memur uygulardı. Bu dönemde belediye işleri tek bir

³⁴⁷ HVS, H. 1295, s. 74.

³⁴⁸ HVS, H. 1326, s. 278.

³⁴⁹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C. 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 29.

³⁵⁰ Osman Nuri Ergin, *Beledi Bilgiler*, Hamit Bey Matbaası, İstanbul 1932, s. 184.

elde toplanmamıştı. Tanzimat döneminde kadının üzerinde bulunan beledi işlere ait görevler alınarak İhtisap Nezareti bünyesine devredilmiştir³⁵¹.

İhtisap Nezareti vergileri toplama, güvenlik, narh işleri ve şehir hayatındaki düzeni sağlamak amacı ile teşkil edilmiştir. İhtisap nazırının emri altında çarşı ve pazarı teftiş ederek, vergileri toplamakla görevli memurlar bulunurdu. İstanbul'da 1845 yılında polis örgütünün kurulması ve 1846 Zabtiye Müşiriyeti'nin kurulması İhtisap Nezaretinin görevini azaltmış, böylece nazırlığın bu konudaki işlevleri narh işleri ve esnafın kontrol edilmesi ile sınırlandırılmıştır. İhtisap Nazırlığı, Osmanlı şehirlerinin değişen yapı ve ihtiyaçlarını karşılayamayınca devlet adamları yeni arayışlara girişmişlerdir. Bu konuda şehir yönetimi ve günlük hizmetleri yerine getirecek bir örgüt için 16 Ağustos 1854 tarihinde İstanbul ve civarında Şehremaneti adıyla yeni bir birim oluşturulmuştur. Bunun bir de meclisi oluşturulmuştur. Şehremanetin kuruluşundan sonra İhtisap Nezareti lağvedilmiştir. İhtisap Nezaretinin beledi denetim görevi de Şehremaneti uhdesine verilmiştir. 13 Haziran 1854 tarihinde çıkarılan nizamname ile görev alanı genişletilen Şehremaneti, Meclis-i Valaya bağlanmıştır. Şehremanetin görev alanına şehirde zaruri ihtiyaç maddelerinin bulunması ve sağlanması, narh koyulması ve uygulatılması, yol ve kaldırımların yaptırılması, temizlik işleri ve esnafın kontrolü görevlerinin yanında maliyeye ait vergi ve resimleri toplamak gibi görevlerde eklenmiştir³⁵².

Belediye işleri temel olarak temizlik, aydınlatma, yol ve lağım işleri olarak düzenlenmişti. Osmanlı Devleti'nde Batı tarzı belediyecilik, bu işlerin yerine getirilmesine yönelik ortaya çıkmıştır. Kırım Savaşı (1853-1856) sebebiyle İstanbul'da bulunan Batılı müttefik askerlerle olan temas ve lüzumdan dolayı belediyecilik işlerine ilgi artmıştır³⁵³. Böylece birçok kurumda olduğu gibi belediye kurumlarında da Batı tesiri ortaya çıkmıştır.

Şehremaneti organının deneyim ve tecrübelerini gözden geçirip belediye örgütünü yeniden şekillendirecek öneri ve projeleri görüşüp uygulamaya koymak için 9 Mayıs 1855 tarihli bir irade ile İntizam-ı Şehir Komisyonu kuruldu. Bu komisyonun görevleri arasında cadde ve sokakların tertip edilmesi, temizlik, aydınlatma gibi belediyeye ait işler bulunmaktaydı. Ayrıca bu komisyon, şehirdeki belediye idaresi için Babıali'ye bir nizamname hazırlayarak öneri sundu. Bu öneriye

³⁵¹ Ergin, *Beledi Bilgiler*, s. 165-167.

³⁵² Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 129-134.

³⁵³ Osman Nuri Ergin, *Türk İmar Tarihinde Vakıflar, Belediyeler, Patrikhaneler*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1944, s. 91.

göre İstanbul, on dört belediye dairesine ayrılacaktı. Bu öneri Aralık 1857 tarihinde padişah tarafından onaylanmıştır. Ayrıca bu nizamname ile Beyoğlu ve Galata semtlerini içine alan Altıncı Daire-i Belediye, doğrudan sadarete bağlanarak yarı bağımsız ve özel mali kaynakları olan ayrıcalıklı bir yapıya dönüştürülmüştür³⁵⁴.

1868 yılına gelindiğinde Altıncı Daire-i Belediye örneğine bakılarak İstanbul 14 belediye bölgesine ayrıldı. Her birinin başına da emekli olan iyi dereceden bir memur getirildi. Böylece 23 Ağustos 1872 tarihli nizamname ile beledi meclisler oluşturuldu. Taşrada ise beledi teşkilatlanmaya 8 Ekim 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile başlanılmıştır. Bu nizamname ile liva ve kaza merkezlerinde seçilmiş üyelerden oluşan belediye meclisleri bulunacaktı. I. Meşrutiyet'in (1876) ilanı ile ilk Osmanlı Mebusan Meclisinde İstanbul ve vilayetler için iki ayrı kanun tasarısı hazırlanmıştır. 5 Ekim 1877'de Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun belediye meclisini, belediyeye açılan davalarda taraf olma konumuna getirmiştir. Ayrıca bu kanun ile birlikte belediyelere imar işlerini düzenleme ve kontrol, bayındırlık, temizlik, aydınlatma, belediye mallarının denetimi, emlak yazımı, nüfus sayımı, pazar ve alışveriş kontrolü, hijyenik denetim ve tedbirler alma, mezbaha ve okul açma, itfaiye ve belediye gelirlerini toplamak gibi görevler verilmiştir³⁵⁵.

1877 yılında kabul edilen kanun ile belediye teşkilatının ana organları belediye başkanı ve belediye meclisinden teşekkül ettirilmiştir. Yerleşim yerinin nüfusuna göre dört yıl için seçilen altı ile on iki kişi arasında bir belediye meclisi oluşturulması kanunlaştırılmıştı. Seçilen üyelerin yarısının iki senede bir kura yöntemi ile değiştirilmesi kabul edilmişti³⁵⁶. Belediye başkanı dört sene için üyeler arasından hükümet tarafından görevlendirilmiştir. Ayrıca bu meclisin tabip, baytar, mühendis gibi mesleklerden üyelikleri de mevcuttu. Bu meslekler belediye meclisine müşavirlik hizmetinde bulunurlardı. Payitaht dışında bulunan belediye meclisleri yılda iki kere toplanırdı. Bu toplantılar ilgili yerin vilayet, liva, kaza idare meclisleriyle birlikte bütçeyi hazırlayarak kabul ederdi. Belediye meclisinde görev alacak üyeler ise Türkçe bilmek kaydıyla Osmanlı vatandaşlarından, 25 yaşını

³⁵⁴ Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 139-141.

³⁵⁵ İlber Ortaylı, "Belediye", *DİA*, C. 5, 1992, s. 400.

³⁵⁶ Nuri, *Beledi Bilgiler*, s. 185.

doldurmuş ve senede 50 kuruştan az olmamak kaydı ile emlak vergisi veren kişilerden seçilmişti³⁵⁷.

2.2.1. Antakya Belediyesi ve Belediye Başkanları

Antakya kazasının belediye teşkilatının ne zaman kurulduğu ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde bilgilere henüz ulaşılammıştır. Ancak Antakya kazasında belediye teşkilatının oluşumuyla ilgili bilgiler H. 1286 (M. 1869-1870) yılına ait Halep Vilayet Salnamesi'nde geçmektedir. Bu bilgilere göre Antakya kazasının ilk belediye başkanı Selim Bey, kâtibi Halef Ağa, sandık emini ise Cercis Ağa olarak tespit edilmiştir. Belediye meclis üyeleri ise; İsmail Efendi, Halef Efendi, Abdülkadir Efendi, Yusuf Efendi, Andrevas Efendi ve Yakup Ağa adlı şahıslardır. Buna göre belediye meclisi bir reis ve altı üye olmak üzere 7 kişiden oluşmaktadır. Belediye meclisinde Müslüman üyelerin yanı sıra gayrimüslim üyeler de bulunmaktadır³⁵⁸. Antakya'da görev yapan belediye başkanlarının tamamı Müslüman olup, belediye meclisinde gayrimüslim üye sürekli bulunmuştur.

1876 ile 1918 yılları arasında tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı salnamelerine göre Antakya kazasında görev yapan belediye başkanları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3.

*Salnamelere Göre Antakya'da Görev Yapan Belediye Başkanları*³⁵⁹

Belediye başkanının ismi	Görev yaptığı sene / seneler
Halef Efendi	H. 1295 (M. 1878)
Hacı Abdülvahid Efendi	H. 1299-1300, 1302-1303, 1305-1312, 1312-1314 (M. 1881-1883, 1884-1886, 1887-1895, 1895-1897)
Hacı Faik Efendi	H. 1312, 1315-1317 (M. 1895-1896, 1897-1900)
Reşid Ağa	H. 1318-1321 (M. 1900-1904)
Ziver Paşa	H. 1322-1326 (M. 1904-1909)

³⁵⁷ Ortaylı, *Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 503-508. Ayrıca bk. Ortaylı, "Belediye", *DİA*, C. 5, 1992, s. 398-402.

³⁵⁸ HVS, H. 1286, s. 46.

³⁵⁹ HVS, H. 1295, s. 74; HVS, H. 1299, s. 77; HVS, H. 1300, s. 67; HVS, H. 1302, s. 144; HVS, H. 1303, s. 146; HVS, H. 1305, s. 146; HVS, H. 1306, s. 147; HVS, H. 1307, s. 120; HVS, H. 1309, s. 100; HVS, H. 1310, s. 169; HVS, H. 1312, s. 228; HVS, H. 1313, s. 202; HVS, H. 1314, s. 207; HVS, H. 1315, s. 212; HVS, H. 1316, s. 228; HVS, H. 1317, s. 228; HVS, H. 1318, s. 249; HVS, H. 1319, s. 268; HVS, H. 1320, s. 264; HVS, H. 1321, s. 274; HVS, H. 1322, s. 251; HVS, H. 1323, s. 300; HVS, H. 1324, s. 284; HVS, H. 1326, s. 282.

Şark Ticaret Yıllıkları'nda ise belediye başkanı ismi ilk kez 1888 tarihinde geçmektedir. Buna göre; Abdülvahid Ağa, 1888³⁶⁰, 1895³⁶¹, 1896³⁶², 1896-1897³⁶³; Melekzade Hacı Faik Efendi, 1898³⁶⁴ ve 1900³⁶⁵; Bereketzâde Reşid Ağa, 1901³⁶⁶, 1902³⁶⁷, 1903³⁶⁸, 1904³⁶⁹; Kâtibzade Ziver Paşa, 1905³⁷⁰, 1908³⁷¹, 1909³⁷², 1910³⁷³ ve 1912³⁷⁴ ve Münir Efendi, 1906³⁷⁵ tarihinde görev yapmışlardır.

Antakya kazasında belediye başkanları içerisinde en uzun süre görev yapan kişi eldeki kayıtlara göre Hacı Abdülvahid Efendi olmuştur. Hacı Abdülvahid Ağa'nın babası eşraf ve ayandan Halef Ağa'dır. Annesi ise Bereketzâde Arif Ağa'nın kızı Afife Hanım'dır. Hacı Abdülvahid Ağa'nın babası Halef Ağa H. 1249-1257 (M. 1833-1842) yılları arasında ve H. 1257 (M. 1842) yılında olmak üzere iki kez mütesellimlik yapmıştır. Mütesellimlik görevi yerine Umur-ı Zaptiye Memurluğu ihdas edilince bu görevden el çektilmiş, ortaya çıkan birtakım olaylar yüzünden bir süre Halep'te ikamete mecbur edilmiştir. 1845 yılında Asi Irmağı kenarında bulunan değirmenleri tamir ettirerek işletmenin yanında vakıf olan Kurşunlu Han'ı kiralama usulü işlerine girişmiştir. Hac sırasında Mekke'de vefat etmiştir. Oğlu Hacı Abdülvahid Ağa ise 1881 yılında Antakya kazası belediye başkanı olmuştur. Belediye başkanı olduğunda deprem sebebiyle hasar gören belediye binasının yapımıyla uğraşmıştır. Belediye binasının yapıldığı arsa yüzünden Ortodoks Kilisesi ile belediye arasında anlaşmazlık yaşanmıştır. Belediye ile Ortodoks Kilisesi arasında yaşanan soruna kilisenin yardım talebi üzerine Rusya da karışmıştır.

³⁶⁰ *Annuaire Oriental du Commerce, Constantinople*, 1888, s. 654; *Şark Ticaret Yıllıkları*'nın hepsi İstanbul'da (Yıllıklarda yazıldığı şekliyle Constantinople) yayımlanmıştır. Bundan sonraki dipnotlarda yayımlandığı yer belirtilmeyecek, sadece isim ve tarih belirtilecektir.

³⁶¹ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1895, s. 952. Burada isim Halefzade Abdülvahid Ağa olarak geçmektedir. (1888'den 1895'e kadar belediye başkanı isimleri bulunmamaktadır.)

³⁶² *Annuaire Oriental du Commerce*, 1896, s. 1102. Burada isim Halefzade Abdülvahid Ağa olarak geçmektedir.

³⁶³ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1896-1897, s. 1102. Burada isim Halefzade Abdülvahid Ağa olarak geçmektedir.

³⁶⁴ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1898, s. 1134.

³⁶⁵ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1900, s. 1277.

³⁶⁶ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1901, s. 1326.

³⁶⁷ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1902, s. 1470.

³⁶⁸ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1903, s. 1698.

³⁶⁹ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1904, s. 1746.

³⁷⁰ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1905, s. 1728.

³⁷¹ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1908, s. 2122.

³⁷² *Annuaire Oriental du Commerce*, 1909, s. 2152.

³⁷³ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1910, s. 1791.

³⁷⁴ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1912, s. 1427. (Bu tarihten itibaren *Şark Yıllıkları*'nda kaza görevlilerinin ismi geçmemektedir.)

³⁷⁵ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1906, s. 1772. (Münir Efendi'nin ismi Salnamelerde geçmemesine rağmen *Şark Yıllıkları*'nda geçmektedir.)

Sonuçta bu problem arsaya yapılan dükkânlar, kilise ve belediye arasında paylaştırılmasıyla çözülmüştür³⁷⁶.

1877 yılında çıkarılan kanuna göre 4 yılda bir seçim yapıldığı düşünüldüğünde Hacı Abdülvahid Efendi dört dönem belediye başkanlığı görevini yürütmüştür³⁷⁷. Fransız işgali öncesi Antakya kazasının son Osmanlı belediye başkanı Cafer Bey'dir³⁷⁸. Yine Hacı Faik Efendi de Hacı unvanını kullanmasından dolayı Antakya eşrafından olmalıdır. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'ndeki belediye ve taşra yönetimi yapısındaki düzenlemeler şekilde kalmış; pratikte ise eşraf ve ayan siyasi mekanizmayı kullanarak toplum üzerindeki etkisini bir süre daha devam ettirmiştir³⁷⁹.

Belediye başkanlığına fahri olarak atamalar da yapılmıştır. Bu minvalde Kâtipzâde Ziver Paşa, Antakya belediye başkanlığına fahri olarak atanmıştır. Paşa, bu görev esnasında iyi çalışmalar yapmış ve taltif edilmiştir. Özellikle redif taburlarının sevki, Girit muhacirlerinin iskânı ve aşar hususundaki iyi hizmetleri dolayısıyla miralay olan rütbesi mirlivalığa yükseltilmiştir³⁸⁰.

Belediye başkanları kamu görevini yerine getirirken devlet tarafından ödüllendirilmiş olmakla birlikte bazen de vatandaşlar tarafından üst makamlara şikâyet edilmiştir. Bu şikâyetlerden birinde Belediye Reisi Vahid Ağa bazı nahiye müdürlerini zorla şikâyet ettirmiştir. Aslında halkın bu nahiye müdürlerinden memnun oldukları ifade edilmiştir³⁸¹. Yine Belediye Reisi Faik Ağa hakkında da bazı şikâyetler olmuştur³⁸².

Antakya Kazası Belediye Meclisinde, Meşrutiyet Dönemi kanunlarına uygun olarak vatandaşlar eşit kabul edilmiş belediye meclisinde Müslüman üyelerle birlikte gayrimüslim üyeler de bulunmuştur. Antakya belediye meclisi üye sayısı belediye reisi ile birlikte 4 ila 12 kişi arasında değişmiştir³⁸³. Yine Antakya Belediye Meclisi üye sayısının genellikle çoğunluğunun Müslüman üyelerden oluştuğu salnamelerdeki

³⁷⁶ Mehmet Tekin, *Antakya Tarihinden Yapraklar ve Halefzâde Süreyya Bey*, Kültür Ofset Basımevi, Antakya 1993, s. 9-24.

³⁷⁷ "Ayrıca Hacı Abdülvahid Ağa'nın kardeşi Aldülgani Ağa'nın oğlu Süreyya Bey 1921 yılında Antakya belediye başkanı olmuştur." Bkz. Tekin, *Halefzâde Süreyya Bey*, s. 28.

³⁷⁸ BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ. DUİT), 1/89, 21 Temmuz 1918 / 12 Şevval 1336.

³⁷⁹ Bk. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 24. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 113.

³⁸⁰ BOA, DH. MKT, 1138/20, 5 Ocak 1907 / 20 Zilkade 1324.

³⁸¹ BOA, DH. MKT, 1693/78, 7 Cemaziyelahir 1307 / 29 Ocak 1890.

³⁸² BOA, DH. MKT, 2212/32, 8 Safer 1317 / 18 Haziran 1899.

³⁸³ HVS, H. 1307, s. 120; HVS, H. 1326, s. 282.

verilerden anlaşılmaktadır³⁸⁴. Üye sayısının nadir olarak belediye reisi hariç tutulduğunda eşitlendiği de görülmüştür³⁸⁵. Ayrıca H. 1324 (M. 1906-1907) yılında meclis üyeliklerinin tamamı münhal (boş) bırakılmıştır³⁸⁶. Belediye meclisinde seçimle iş başına gelip görev yapan üyelerden bazıları yaptıkları iyi hizmetlerden dolayı taltif de edilmiştir³⁸⁷. Ancak belediye seçimlerinde bazı usulsüzlükler yapıldığı da arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır³⁸⁸.

Antakya kazasında yerel yönetim unsuru olarak belediye başkanları ve belediye meclis üyeleri yöre halkı içerisinde seçilmişlerdir. Bu durum seçilmişlerin yöreyi tanımaları ve hizmet alanları konusunda halkın ihtiyaçlarına uygun çözümler bulmaları bakımından önemlidir. Ancak yukarıda da açıklandığı üzere aynı ailelerden gelen kişiler Tanzimat Dönemi'nde şehir yönetimine atanmış, Meşrutiyet Dönemi'nde ise bunlar seçim yoluyla iş başına gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti seçilme hakkı getirmişse de seçilen kişiler yine ileri gelen ailelerden oluşmuştur. Böylece Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan seçilme hakkının toplum üzerindeki yayılma hızı sınırlı olmuştur.

2.2.2. Antakya Belediyesi'nin Diğer Çalışanları

1877 Vilayetler Belediye Kanunu'nda belediye başkanı, meclis üyeleri dışında belediye personeli içerisinde kâtip, sandık emini, doktor, veteriner, mühendis ve belediye çavuşu gibi görevliler de yer almıştır. Bu görevlilerden kâtip, belediyenin yazı işlerinden, sandık emini ise belediyenin muhasebe işlerinden sorumluydu. Yolların ve binaların kontrolü ile şehrin imar düzeninden ise mühendis sorumluydu. Nüfusu az olan taşra şehirlerinde mühendis bulunmayabilirdi³⁸⁹.

Meşrutiyet döneminde Antakya kazası belediye teşkilatında çalışan personel Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşmuştur³⁹⁰. XX. yüzyılın başlarında kazanın belediye teşkilatında çalışan personel sayısında geçmiş senelere göre artış olmuştur. Bu dönemde bir mühendis kadrosu Antakya Belediyesi'nde ihdas edilmiştir. Bu durum artan nüfusla birlikte belediye teşkilatının işlevinin arttığı ve şehrin imar

³⁸⁴ HVS, H. 1295, s. 74; HVS, H. 1309, s. 100; HVS, H. 1326, s. 282.

³⁸⁵ HVS, H. 1322, s. 251; HVS, H. 1323, s. 300.

³⁸⁶ HVS, H. 1324, s. 284.

³⁸⁷ BOA, DH. MKT, 1123/52, 25 Şaban / 14 Ekim 1906.; Aynı konuyla ilgili Mollazade Mehmed Efendinin rütbe-i salise ile ilgili taltif talebi BOA, DH. MKT. 1132/6, 17 Şevval 1324 / 4 Aralık 1906 tarihli belgede istenmektedir.

³⁸⁸ BOA, Dâhiliye Nezareti İdare (DH. İD), 39/95, 26 Muharrem 1333 / 14 Aralık 1914.

³⁸⁹ Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 190.

³⁹⁰ HVS, H. 1312 s. 228; HVS, H. 1323 s. 300.

durumu ile ilgili çalışmaların eskiye göre belediye gündeminde olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Antakya kazası belediye teşkilatı içerisinde doktor, aşı memuru, eczacı ve ebe gibi görevliler de yer almıştır. Bu durum sağlık alanında belediyenin önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir. Antakya belediyesi teşkilatı, 1877 Vilayetler Belediye Kanunu içerisindeki personel kadrolarına yaklaşık XX. yüzyılın başlarında ulaşmıştır. XX. yüzyılın başlarında Antakya kazası personeli içerisinde Kâtip ve Sandık Emni Mehmed Münir Efendi, Doktor Nikolaki Efendi, Mühendis Hamdi Bey, belediye müfettişleri Birinci Müfettiş Sabit Efendi, İkinci Müfettiş Hacı Tevfik Efendi ile Ebe Fehime Hanım vardır³⁹¹. Ayrıca Antakya kazası belediye teşkilatı içerisinde çalışan belediye görevlileri içerisinde iyi hizmet edenler Müslim-gayrimüslim ayrımı gözetmeden rütbe ve nişan ile taltif edilmişlerdir³⁹².

2.2.3. Antakya Belediyesi'nin Faaliyetleri

Antakya Belediyesi'nin R. 1307 (M. 1891-1892) senesinde 87.697 kuruş geliri, 74.923 kuruş gideri bulunmaktaydı³⁹³. Bu mali yılda gelirler giderlerden fazla iken zamanla Antakya Belediyesi'nin bütçe gelirlerinin bütçe giderlerini karşılamada yetersiz kaldığı durumlar ortaya çıkmıştır. Bu durumu telafi için vergilere zam yapılması gündeme getirilmiştir. Nitekim bununla ilgili olarak 23 Mart 1901 tarihli Halep Vilayeti İdare Meclisinden Dâhiliye Mektubi Kalemine, Şura-yı Devlette görüşülmek üzere gönderilen belgede bu durum açıkça ifade edilmektedir. Bu belgede Antakya kazasının belediye gelirlerinin az olduğundan belediye eli ile sunulacak hizmetlerin çokluğu dolayısıyla yapılacak hizmetlerin yerine getirilemediği belirtilmiştir. Bu durumun çözümü için Şura-yı Devlete aydınlatma, temizlik ve kaldırım yapımı masraflarında kullanılmak üzere mezbahada kesilen koyun, keçi ve sığırdan alınan zebhiye vergisine zam yapılması isteğinde bulunulmuştur. Ayrıca buradan elde edilecek gelirden bir kısmının belediyeye bir kısmının da mal sandığına aktarılması teklif edilmiştir. Bu durum Antakya Belediyesi'nin bu tarihlerde gelir sıkıntısı içerisinde olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Yine Antakya Belediyesi'nin halka sunduğu hizmetler içerisinde aydınlatma, temizlik ve kaldırım³⁹⁴ yapımı işlerinin önemli bir yeri olduğu ve bu

³⁹¹ HVS, H. 1326 s. 282.

³⁹² BOA, DH. MKT. 1912/94, 16 Cemaziyelevvel 1309 / 18 Aralık 1891.

³⁹³ HVS, H. 1310, s. 203.

³⁹⁴ Halep vilayetinin resmi gazetesi *Furat* gazetesinin 25 Ocak 1885 tarihli nüshasında kaymakamın kazanın düzensiz olan kaldırımlarını yenilediği ve onardığı yazılıdır. Bk. *Furat*, no. 805, Halep

hizmetlerin bu dönemde kazanın acil ihtiyaçları arasında olduğu zebhiye vergisine yapılmak istenen artıştan anlaşılmaktadır³⁹⁵.

Antakya Belediyesi gayrimenkul bakımından bir miktar kaynağa da sahiptir. Bu kaynaklardan elde edilen kira bedeli Antakya Belediye Sandığı'na gelir olarak kaydedilmiştir. Ancak bu kaynakların verimli kullanılması yönünde istenilen sonucun elde edilemediği belgelerden anlaşılmıştır. Bu gayrimenkuller kiraya verilerek belediyenin gelir kaynaklarının arttırılması amaçlanmıştır. Ancak bu kira gelirlerinin tahsil edilmesinde sıkıntılar yaşanmıştır. Örneğin 13 Mayıs 1910 tarihinde Antakya Belediye Dairesi Umum Vekili Kundakçı Mosis oğlu Karabet belediye namına Antakya Belediyesi'ne ait olan Buğday Meydanı arsasıyla Pazar Hanı'nı bir sene müddetle Hacı Ragıb Ağa'ya kiralamıştır. Bu kira bedelinin 123.128 kuruş 30 parasının tahsil edilmiş olmasına rağmen 22.871 kuruş 30 para borcu kalmıştır. Kiracı Hacı Ragıb Ağa vefat edince kalan bu borcun şahsın terekesinden ödenmesi için mahkemeye müracaat edilmiştir. Antakya Belediyesi'ni temsilen Karabet Efendi, Hacı Ragıb Ağa'nın oğlu Şükrü Ağa'ya dava açmış ve Belediye'nin Hacı Ragıb Ağa'dan kira bedeli olarak 22.871 kuruş 30 para alacağı kaldığını şahitler huzurunda ispat etmiştir. Mahkeme, bahsedilen meblağın şahsın terekesinden Antakya Belediye Sandığı'na aktarılmasına karar vermiştir³⁹⁶.

Ayrıca bu gayrimenkullerle ilgili yer yer belediye ve üçüncü kişiler arasında mahkemeye gidilmiştir. Bununla ilgili 18 Eylül 1910 tarihinde Antakya'nın Salihye Mahallesi'nden İngiliz tebaasından Hoca Dovik Prodir'in oğulları David ve Yakup kardeşler Antakya Belediyesi ile "Lakot" adı ile bilinen arsaya ait şer'î ve nizamiye mahkemelerinde görülecek davalarda kendilerini temsil için vekil tayin etmiştir. Kendilerini temsil edecek kişi; şahit bulmak, evrakları imzalamak ve kendileri adına her türlü imza ve yetkiyi kullanmak üzere yetkilendirilmiştir. Bu yetkili Sofular-ı Arap Mahallesi'nden dava vekili İbrahim oğlu Necib Efendi'dir. Bu belge Meşrutiyet Dönemi'nde belediye örgütü karşısında gayrimüslim vatandaşların ne tür bir prosedür izlemeleri gerektiğine dair önemli bir örnektir³⁹⁷.

Antakya Belediyesi bireysel anlamda ihtiyaçları olan insanlara yardımda bulunmuştur. İhtiyaç sahibi şahısların herhangi bir alacakları olmadığı halde sadece

Vilayet Matbaası, 25 Ocak 1885 / 8 Rebiü's-sani 1302, s.1; Bir süre sonra aynı gazetede Antakya Belediye Başkanı Abdülvahid Ağa'nın kazanın kaldırımlarının tamiri ile ilgili çalışmaları övülmüştür. Bk. *Furat*, no. 815, Halep Vilayet Matbaası, s. 1, 3 Recep 1302 / 18 Nisan 1885.

³⁹⁵ BOA, DH. MKT, 2327/118, 2 Zilhicce 1317 / 3 Nisan 1900.

³⁹⁶ AŞS, 53, 223/540.

³⁹⁷ AŞS, 53, 279/727.

ihtiyaçlarının olması ve bu ihtiyaçları kendisinin karşılayamadığı durumlarda Antakya Belediyesi tarafından duruma çözüm üretilmiştir. Örneğin muhacir olduğu memleketinden anlaşılan Rusçuklu Emine'ye Antakya Belediye Sandığı'ndan maaş bağlanmıştır³⁹⁸. Antakya Belediyesi ihtiyacı olan vatandaşlara sosyal belediyeçilik anlamında el uzatmıştır.

Antakya'da halkın sağlıkla ilgili ihtiyaçlarının giderilmesinde belediye önemli bir işlev görmüştür. Halkın sağlık ile ilgili ihtiyaçlarının karşılanması için belediye bünyesinde birçok sağlık personeli istihdam edilmiştir. Atanma ve görevlerini devam ettirmelerinde birtakım sıkıntılar görülse de doktor, eczacı, aşı memuru, ebe gibi görevliler Antakya belediyesi bünyesinde çalışmışlardır³⁹⁹.

Belediyeler olağanüstü durumlarda devletin taşradaki işleyişinin sağlıklı yürütülmesinde önemli görevler üstlenmiştir. Mesela, Girit muhacirlerinin kazaya yerleştirilmesinde, redif taburlarının sevkinde ve aşar vergisinin toplanması gibi konular belediyenin yaptığı işler arasında yer almıştır⁴⁰⁰.

Bununla birlikte genel olarak taşradaki belediyelerin gelirleri yeterli değildi. Gelir yetersizliğine ilave olarak özellikle taşradaki şehirlerde sosyal teşkilatlanma bakımından yetersizlikler, yenilikler için arzu ve çabanın eksikliği, var olan ile yetinme isteği gibi olumsuz etkenler birçok konuda belediye örgütü tarafından icra edilmesi gereken işlerin kâğıt üzerinde kaldığının göstergesi olmuştur⁴⁰¹. Bu durumun ortaya çıkmasında sadece görevlilerin arzu, çaba ve var olan ile yetinme durumları değil bu konudaki gelişmelerin biraz da zamana olan ihtiyacından kaynaklandığı düşünülebilir.

2.3. Adli İdare

Osmanlı hukukunun temeli İslam hukukuna dayanmaktadır. İslam hukukunun temel prensiplerini oluşturan şer'î hukukun boşluk bıraktığı alanlarda, şer'î hukuka aykırı olmamak şartı ile hükümdar tarafından kanunnamelerle oluşturulan örfî hukuk Osmanlı Devleti'nde uygulama alanı bulmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti, fethedilen ülkelerde geçerli olan bazı kanun ve örfleri de aynen kabul edip uygulaması örfî hukuk içerisinde değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan

³⁹⁸ BOA, DH. MKT, 2435/79, 14 Şaban 1318 / 7 Aralık 1900.

³⁹⁹ HVS, H. 1321, s. 274; HVS, H. 1326, s. 282.

⁴⁰⁰ BOA, DH. MKT, 1138/20, 20 Zilkade 1324 / 5 Ocak 1907.

⁴⁰¹ Abdullah Şevki Duymaz, "II. Abdülhamid Dönemi İmar Sistemi: Teşkilat ve Nizamnameler", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu: Sosyo-Ekonomik Hayat-Eğitim: Bildiriler*, C. II, TTK Yay., Ankara 2014, s. 83

gayrimüslim ve ecnebilere de hukuki anlamda bazı hususiyetler tanınmıştır. Bu haklar da Osmanlı hukukunun bir parçasını teşkil etmiştir. Böylece Osmanlı hukukunun; şer'î, örf, cemaatler, ecnebilere ve mahalli hukuk olarak beş unsurdan oluştuğu söylenilebilir. Buna göre Osmanlı hukuksal yapısının zaman, mekân, şartlar ve şahıslara göre değişen çok hukuklu yapısı olduğu anlaşılmaktadır⁴⁰².

Tanzimat Fermanı ile başlayan ıslahat hareketleri, dinî konular haricinde kalan siyasi ve idari haklar meselesinde eşitlik oluşturmayı hedeflediği halde hukuk alanındaki birliği sağlayamamıştır. Bununla birlikte vatandaşlar arasında herhangi bir fark gözetilmeksizin medeni ve ticaret hukuku dışında kalan hukuk konuları için oluşturulan nizamiye mahkemelerinin temelleri Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde atılmıştır. Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde teşkilat ve mülki idare bakımından düzenlenerek tamamlanmıştır. Böylece nizamiye ve ticaret mahkemeleri Adliye Nezaretine, şer'î mahkemeler Şeyhülislamlık makamına, cemaat mahkemeleri cemaatlerin dinî örgütlerine, konsolosluk mahkemeleri de konsolosluklara bağlanmıştır. Bu düzenlemeler sonucunda devletin hukuk alanındaki tasarrufu daha çok şer'î ve nizamiye mahkemelerinde görülmeye başlanmıştır⁴⁰³.

Osmanlı Devleti'nin yüksek yargı teşkilatında 1868 yılında Meclis-i Valanın Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak ayrılması önemli bir yer tutmaktadır. Şura-yı Devletin görev alanına giren konular; devlet yönetimi ile ilgili bütün konuları görüşmek, idari ve yargı makamları arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda çözüm üretmek, yasa ve tüzüklerle ilgili gelen sorulara cevap vermek, devlet memurlarını yargılamak, idari alandaki yargı davalarına bakmak, devlet erkânı ve vilayet meclislerinden gelen düzenlemeleri incelemektir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ise şer'î mahkemeler ve gayrimüslimler için olan mahkemeler haricinde kalan, bidayet ve istinaf mahkemelerinden gelen davalara bakacaktı. Bu iki yüksek mahkemede yasama yetkilerini 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanından sonra açılan Meclis-i Mebusan'a devretti⁴⁰⁴.

1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde adalet sistemi içerisinde beş çeşit mahkeme bulunmaktaydı. Bu mahkemelerden birincisi

⁴⁰² Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, 3. Baskı, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 101.

⁴⁰³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.342.

⁴⁰⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi'nde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1876)", *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalcık-Bülent Arı-Selim Aslantaş, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 247-250. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. Halil Cin-Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017 ve Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

olan nizamiye mahkemeleri; medeni hukuk dâhilinde olmayan davaları ikincisi olan şeriat mahkemeleri; medeni hukukla ilgili davaları üçüncüsü olan cemaat mahkemeleri; gayrimüslim vatandaşların medeni hukuk ile ilgili davalarını dördüncüsü olan karma ticaret mahkemeleri; Osmanlı Devleti'nde ikamet eden yabancılarla Osmanlı vatandaşları arasındaki davaları beşincisi olan konsolosluk mahkemeleri ise konsolosluklar tarafından temsil edilen şahıslar ile Osmanlı vatandaşları arasındaki ticari faaliyetler haricindeki davaları çözümleme mercileri idi⁴⁰⁵.

2.3.1. Kadı/Naip

Osmanlı Devleti'ndeki mahkemelerde şer'î ve hukuki olan konular Hanefi mezhebine göre hükme bağlanmıştır. Mahkemeler aynı zamanda şehir ve kasabaların belediye işleri, vekâletname düzenleme, alım ve satım işlerinin düzenlenmesi gibi işleri de yaparlardı. Yine devlet merkezinin mahalli işler hakkında göndermiş olduğu fermanların uygulanması da bu mahkemelerde görevli kadılar tarafından gerçekleştirilirdi⁴⁰⁶.

Kadılar kendilerine yetki verilmişlerse, kendilerinin yerine veya kazanın çeşitli yerlerine naip adıyla bir vekil görevlendirebilirlerdi. Osmanlı Devleti'nde yüksek rütbesi olan kadılar için bu durum uygulamada emekli maaşı özelliği taşımıştır⁴⁰⁷. Kadılar tayin oldukları kaza bölgesinin genişliği dolayısıyla sorumluluğu kendisinde olmak kaydıyla o mahallin ulemasından naipler de görevlendirebilirlerdi. Bu kişiler o bölgenin medreselerinden icazet almış kişilerden olurdu. Bazen naipler kadının maiyetindeki işler için de tayin edilirdi. Naipler kadı adına onun görevlerini yerine getirirlerdi. Bu görevler içerisinde en başta gelenleri davalara bakmak, gerektiğinde keşfe çıkmaktı⁴⁰⁸. Naipler görevlerinin içeriğine göre kaza naipleri, kadı naipleri, mevali naipleri, bab naipleri, ayak naipleri ve arpalık naipleri olarak adlandırılmıştır⁴⁰⁹.

Adli teşkilat içerisinde yapılan inceleme sonucunda Antakya kazasında 1876 ile 1918 yılları arasında kadılar yerine genellikle naipler olduğu tespit edilmiştir. Antakya kazasında görevlendirilen naiplerin görev süreleri değişkenlik göstermiştir.

⁴⁰⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 342.

⁴⁰⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. Basım, TTK Yay., Ankara 2014, s. 91.

⁴⁰⁷ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 376.

⁴⁰⁸ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Kitap, İstanbul 2016, s. 44-45.

⁴⁰⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 121.

Bu görevde bir yıl kalan naipler bulunduğu gibi aralıklarla altı yıl bu görevi devam ettirenler de olmuştur. Buna göre Antakya’da görev yapan naiplerin isimleri ve görev süreleri tablo halinde gösterimi şu şekildedir;

Tablo 4.

Antakya’da Görev Yapan Naiplerin İsimleri ve Görev Seneleri

Naibin ismi	Görev yaptığı sene
İhsan Efendi	H. 1290 (M. 1873-1874) ⁴¹⁰
Ali Rıza Efendi	H. 1295 (M. 1878) ⁴¹¹
Mehmed Rüşdi Efendi ⁴¹²	H. 1299-1300 (M. 1881-1883) ⁴¹³
Mustafa Münib Efendi	H. 1302 (M. 1884-1885) ⁴¹⁴
Asım Efendi	H. 1303 (M. 1885-1886) ⁴¹⁵
Mehmed Said Efendi	H. 1305-1306 (M. 1887-1889) ⁴¹⁶
Mehmed Refik Efendi	H. 1308 (M. 1890-1891) ⁴¹⁷
Şükrü Efendi	H. 1309 (M. 1891-1892) ⁴¹⁸
Hasan Hüsnü Efendi ⁴¹⁹	H. 1310-1311 (M. 1892-1894) ⁴²⁰
Mehmed Nasih Efendi (1. kez)	H. 1312 ⁴²¹
Ali Rıza Efendi	H. 1313 (M. 1895-1896) ⁴²²
Bekir Sıdkı Efendi ⁴²³	H. 1314 (M. 1896-1897) ⁴²⁴
Mehmed Nasih Efendi (2. kez)	1315-1319 (M. 1894-1895, 1897-1902) ⁴²⁵
Hacı Derviş Efendi	H. 1319-1320 (M. 1901-1903) ⁴²⁶
Süleyman Sırrı Efendi	H. 1321-1322 (M. 1903-1905) ⁴²⁷

⁴¹⁰ HVS, H. 1290, s. 53.

⁴¹¹ HVS, H. 1295, s. 74.

⁴¹² Mehmed Rüşdi Efendi’nin sicil dosyası için bk. BOA, İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi Sicil-i Ahval Dosyaları (İSTM, MŞH. SAİD), 52/30. (Bu ve daha sonraki Meşihat Arşivi’nden kullanılan Sicil-i Ahval Dosyaları’ndaki bilgilere genişçe bir şekilde başvurulamamıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı’na yeni devredilen Meşihat Arşivi’nin araştırmacılara sunulması yakın zamanda gerçekleşmiştir.)

⁴¹³ HVS, H. 1299, s. 77; HVS, H. 1300 s. 67.

⁴¹⁴ HVS, H. 1302, s. 144.

⁴¹⁵ HVS, H. 1303, s. 146; Asım Efendi ayrıca 1888 tarihinde de naip olarak geçmektedir. Bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1888, s. 654.

⁴¹⁶ HVS, H. 1305, s. 145; HVS, H. 1306, s. 146; HVS, H. 1307, s. 119; Ayrıca bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1889-1890, s. 752.

⁴¹⁷ HVS, H. 1308, s. 135; Ayrıca bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1891, s. 895; Mehmed Refik Efendi, 1892-1893 tarihli *Şark Ticaret Yıllığı*’nda yine naip olarak ismi geçmektedir. Bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1892-1893, s. 894.

⁴¹⁸ HVS, H. 1309, s. 98.

⁴¹⁹ Hasan Hüsnü Efendi’nin sicil dosyası için bk. BOA, İSTM, MŞH. SAİD, 218/4.

⁴²⁰ HVS, H. 1310, s. 167; ODS. H. 1311 s. 542.

⁴²¹ HVS, H. 1312, s. 226.

⁴²² HVS, H. 1313, s. 201; Ayrıca bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1895, s. 952.

⁴²³ Bekir Sıdkı Efendi’nin sicil dosyası için bk. BOA, İSTM, MŞH. SAİD, 67/20.

⁴²⁴ HVS, H. 1314, s. 207; Ayrıca bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1896, s. 1102 ve *Annuaire Oriental du Commerce*, 1896-1897, s. 1102; Salnamelerde Mehmed Nasih Efendi’nin görev yaptığına dair bilgi olmasına rağmen, 1898 ve 1900 tarihli *Annuaire Oriental du Commerce*’de naip olarak Bekir Sıdkı Efendi’nin ismi geçmektedir. Bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1898, s. 1134 ve *Annuaire Oriental du Commerce*, 1900, s. 1277.

⁴²⁵ HVS, H. 1315 s. 211; HVS, H. 1316, s. 226; HVS, H. 1317, s. 226; HVS, H. 1318, s. 247; ODS. H. 1319, s. 513; Ayrıca bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1901, s. 1326.

⁴²⁶ HVS, H. 1319, s. 260; HVS, H. 1320, s. 262; Ayrıca bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1902, s. 1470 ve *Annuaire Oriental du Commerce*, 1903, s. 1698. Yalnız burada ismi sadece “Derviş Efendi” olarak geçmektedir.

Tablo 4. (Devamı)

Naibin ismi	Görev yaptığı sene
Mehmed Münir Efendi	H. 1323 (M. 1905-1906) ⁴²⁸
Ahmed Sami Efendi	H. 1324-1326 (M. 1906-1909) ⁴²⁹
İbrahim Hakkı Efendi	H. 1327 (M. 1909-1910) ⁴³⁰
Mustafa Asım Efendi	H. 1328 (M. 1910-1911) ⁴³¹

Antakya kazasında görev yapmış naibler içerisinde tespit edilebildiği kadarıyla en uzun süreli görev yapanlardan birisi Mehmed Nasih Efendi'dir. Mehmed Nasih Efendi'nin görev süresi aralıklarla altı yıl olarak tespit edilmiştir. Bazen iki isim kullanan naiblerin salnamelerde yalnızca bir ismi kullanılabilmektedir. Bu yüzden bazı tek isimli kişiler iki ismi olan kişilerin kendisi de olabilmekte bu durumda kişinin görev süresi ile ilgili tespit zorlaşmaktadır. H. 1333-1334 (M. 1914-1916) yıllarında Antakya kazasında naip yerine kadı unvanı ile Ali Hilmi Efendi görev yapmıştır⁴³².

2.3.2. Müftü

Osmanlı Devleti'nde İslam dininin dört mezhebi içerisinde Hanefî fıkhi esasına dayanarak kendisine yöneltilen sorulara şer'î ve hukukî olarak cevap veren kişiye müftü unvanı verilmiştir. Müftülerin işleri ile ilgili kendisine sorulan konularda verdiği hükümlere ise fetva denirdi⁴³³. Kazalarda bulunan müftülerin tayin ve terfileri şeyhülislam tarafından yapıldı⁴³⁴.

Osmanlı Devleti'nde hemen her kazada maaşını devletin temin ettiği bir müftü bulundurulmuştur. Müftüler kendisine müracaat edenlerin dinî ve hukukî suallerini cevaplandırmakla görevliydi. Müftü olmayan yerlerde ise kadılar kaza görevinden farklı olarak müftü gibi fetva vermişlerdir⁴³⁵.

Bir yerin müftülük makamı boşaldığında o yerin medrese hocaları, büyük camilerde görev yapan imam ve hatipleri, idare meclisi üyeleri ve belediye meclisinin Müslüman üyeleri bu işe ehliyetli üç kişiyi Meşihat'e bildirir yapılan

⁴²⁷ HVS, H. 1321, s. 272; HVS, H. 1322 s. 249; Ayrıca bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1904, s. 1746 ve *Annuaire Oriental du Commerce*, 1905, s. 1728.

⁴²⁸ HVS, H. 1323, s. 297.

⁴²⁹ HVS, H. 1324, s. 281; ODS. H. 1325 s. 728; HVS, H. 1326 s. 278.

⁴³⁰ ODS. H. 1327, s. 620.

⁴³¹ ODS. H. 1328, s. 643.

⁴³² ODS. H. 1333/1334, s. 604.

⁴³³ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 181.

⁴³⁴ Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam", *DİA*, C. 39, 2010, s. 94; Ünal, *Osmanlı Müesseseleri*, s. 111.

⁴³⁵ Ekinçi, *Osmanlı Hukuku*, s. 156-157.

incelemeden sonra bunlardan birisi müftülüğe tayin edilirdi. Şayet bu işi yapacak kişi o yerde yok ise gazete ilanı sonrasında göreve talip olanlar arasından seçilirdi⁴³⁶.

Antakya kazasında Akif Efendi H. 1290 (M. 1873-1874) ve H. 1295 (M. 1878) yıllarında, Hacı Abdülkadir Efendi ise aralıksız 1882-1909 yılları arasında kazada müftülük görevini yürütmüşlerdir. Müftülük görevinde bulunan kişinin bu görevi uzun yıllar devam ettirdiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla Sultan II. Abdülhamid dönemi boyunca Antakya kazasında iki müftü görev yapmıştır. Bunlar Akif Efendi ile Hacı Abdülkadir Efendi'dir⁴³⁷.

2.3.3. Antakya'daki Mahkemeler

2.3.3.1. Meclis-i Deavi (Nizamiye Mahkemesi)

Tanzimat'tan sonra şer'î konular dışındaki davalar ile ilgilenen mahkemeler olarak kurulan Meclis-i Deavi, 7 Kasım 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile oluşturulmuştur. Meclis-i Deavi kazanın şer'î hâkim öncülüğünde Müslüman ve gayrimüslim üç üyeden teşkil edilmiştir. Meclis-i Deavi'nin görev alanı içine cünha⁴³⁸ ve kabahat seviyesinde olan suçlar dâhil edilmiştir. 14 Şubat 1870'te Divan-ı Ahkâmı Adliye Nizamname-i Dâhilisi yayımlanmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde nizamiye mahkemeleri kazalarda deavi meclisleri olarak adlandırılmıştır. 11 Ocak 1872 tarihli Mehâkim-i Nizamiye Hakkında Nizamname ile nizamiye mahkemeleri iki dereceli hale getirilmiş, birinci derecede bulunan mahkemeler bidayeten, ikinci derecede bulunan mahkemeler ise istinafen dava görür hale getirilmiştir. Ayrıca deavi meclislerinin başkanlığına naipler getirilmiştir. Deavi meclisine üye olacakların ise halk tarafından seçilmesi kararlaştırılmıştır. 15 Temmuz 1879'da yapılan bir düzenleme ile deavi meclislerinin adı bidayet mahkemesine dönüştürülmüştür⁴³⁹.

⁴³⁶ İkinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s.285.

⁴³⁷ HVS, H. 1295, s. 74; HVS, H. 1299, s. 77; HVS, H. 1300, s. 67; HVS, H. 1302, s. 144; HVS, H. 1303, s. 146; HVS, H. 1305, s. 145; HVS, H. 1306, s. 146; HVS, H. 1307, s. 119; HVS, H. 1309, s. 98; HVS, H. 1310, s. 167; HVS, H. 1312, s. 226; HVS, H. 1313, s. 201; HVS, H. 1314, s. 207; HVS, H. 1315, s. 211; HVS, H. 1316, s. 226; HVS, H. 1317, s. 226; HVS, H. 1318, s. 247; HVS, H. 1319, s. 268; HVS, H. 1320, s. 262; HVS, H. 1321, s. 272; HVS, H. 1322, s. 249; HVS, H. 1323, s. 297; HVS, H. 1324, s. 281; HVS, H. 1326, s. 278; Ayrıca bk. *Annuaire Oriental du Commerce*, 1888, s. 653-654; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1889-1890, s. 754; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1906, s. 1772; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1908, s. 2122; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1909, s. 2151-2152; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1910, s. 1791; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1912, s. 1427.

⁴³⁸ "Küçük suç" anlamında kullanılmaktadır.

⁴³⁹ M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", *DİA*, C. 33, 2007, s. 185-187.

Antakya kazası meclis-i deavi personeli bir reis, Antakya'nın ileri gelenlerinden 4 üye ve bir kâtipten oluşmuştur. 1878 yılında Antakya kazasındaki meclis-i deavi reisliğinde Ali Rıza Efendi bulunurken eşraftan ise Abdurrahman Efendi, Şeyh Kamil Efendi, Süleyman Efendi ve Haham İbrahim Efendi bulunmaktadır. Abdürrauf Efendi ise Meclis-i Deavi'nin kâtiplik görevini yapmıştır⁴⁴⁰. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile belirtildiği gibi mütemeyyizan (beldenin ileri gelenleri içerisinde seçilenler) içerisinde hem Müslüman hem de gayrimüslim üyeler yer almıştır.

2.3.3.2. Bidayet Mahkemesi

Osmanlı Devleti, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde mağlubiyet yaşayınca imzalanan Berlin Antlaşması sonrasında yapılan baskılar sonucunda 1879 yılında adliye alanında düzenleme yapmıştır. Fransız adli teşkilatından etkilenen kanuna göre kaza, sancak ve vilayetlerde birer bidayet mahkemesi bulunacaktı. Yine bu kanunla müddeî umumilik (savcılık) kurumu ve adliye müfettişlikleri oluşturuldu. Aynı sene Mukavelat Muharrirleri Nizamnamesi çıkartılarak noterlik yapmak üzere mukavelat muharrirliği oluşturuldu. Bunlar bidayet mahkemesinde görev yapacak, bunların olmadığı yerlerde noterlik işlemleri mahkeme kâtipleri tarafından yürütülecekti. Yeter sayıda hâkimin bulunmadığı yerlerde ise ceza davalarında ilk soruşturmayı yapmak üzere bir nevi sorgu hâkimliği olan mustantıklık memuriyeti oluşturulmuştur. Bu kanununa göre bidayet mahkemesi hâkimleri 25 yaşını doldurmuş, hukuk mektebi mezunu, sicili temiz ve bu konuda sınavı geçenler arasından veya aza mülazımlığı, mümeyyizliği veya zabıt kâtipliğinde dört yıl görev alanlardan olması kararlaştırılmıştır. Yine hâkimler Adliye Nezaretinin isteği üzerine padişah tarafından tayin edilmiştir. Mahkemede görev yapan diğer memurlar ise merkez ve taşradaki encümenler tarafından belirlenerek Adliye Nezareti tarafından tayin edilmiştir⁴⁴¹.

Antakya kazasında bulunan bidayet mahkemesinde görevli olarak tespit edilebilenler arasında mahkeme reisi, azalar, kâtib-i evvel, kâtib-i sani, mustantık muavini ve mukavelat memuru bulunmuştur⁴⁴². Antakya kazasında naiplik görevinde

⁴⁴⁰ HVS, H. 1295, s. 74.

⁴⁴¹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 581-582. Ayrıntılı bilgi için bk. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 2004 ve Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2010.

⁴⁴² HVS, H. 1323, s. 297-298.

bulunan kişiler aynı zamanda bidayet mahkemesi reisliği yapmışlardır. Bidayet mahkemesi reisliğini yürütenlerden Bekir Sıtkı Efendi⁴⁴³ ve Mehmed Nasih Efendi⁴⁴⁴ ruus payesi alırken Süleyman Sırrı Efendi⁴⁴⁵, musile-i sahn⁴⁴⁶ ve dördüncü rütbeden Mecidiye Nişanı, Mehmed Münir Efendi⁴⁴⁷, musile-i sahn, Ahmed Sami Efendi⁴⁴⁸, dördüncü rütbeden Osmanî nişanı ile ödüllendirilmişlerdir. Mahkeme azaları Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşturulmuştur⁴⁴⁹. Mahkeme reislerinden Salih Hamdi Efendi'nin emeklilik işlemleri yapılırken planlamaya göre 757 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁴⁵⁰. H. 1326 (M. 1908-1909) yılında Antakya Bidayet Mahkemesi Reisi Ahmed Sami Efendi mahkeme azaları Hacı Abdülkadir Efendi ve Aleksi Abdülhak Efendi'dir. Ayrıca mahkemedeki görevli kadrosu içerisinde başkâtip Ali Rıza Efendi, kâtib-i sani Şefik Efendi, mustantık muavini Ali Rıza Efendi ve mukavelat muharriri Tevfik Efendi bulunmaktadır⁴⁵¹.

Salnamelerde Antakya kazasının Meclis-i Deavi ve Bidayet Mahkemesi'nin görevlilerinin isimleri ve mahkemenin durumu verilmiştir. Fakat salnamelerde ve arşiv evrakında bu mahkemelerin baktığı davalarla ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Buna karşın Adliye Nezareti, Divan-ı Ahkam-ı Adliye'nin birincisi H. 1296 (M. 1878-1879), iki tanesi de R. 1317 (M. 1901-1902) yıllarına ait üç istatistik yayımlamıştır. Bu üç istatistikte Antakya Bidayet Mahkemesi, Antakya Deavi Mahkemesi ve bu iki mahkemeye ait davaların istinafinin yapıldığı yani bu mahkemelerin bir üst mahkemesi sayılan Halep İstinaf Mahkemesi'ne⁴⁵² sevk edilen davaların istatistiği verilmiştir. İlk önce H. 1296 (M. 1878-1879) yılına ait yayına bakıldığında kabahat ve cünha davalarına bakan Antakya Bidayet Mahkemesi'nin gördüğü davaların istatistiği verilmiştir. Buna göre, Antakya Bidayet Mahkemesi'ne H. 1295 (M. 1877-1878) senesinden kalan dava bulunmamaktadır. H. 1296 (M.

⁴⁴³ HVS, H. 1315, s. 211.

⁴⁴⁴ HVS, H. 1316, s. 226.

⁴⁴⁵ HVS, H. 1322, s. 249.

⁴⁴⁶ Musile-i Sahn: "Osmanlı eğitim sisteminde yüksek tahsile hazırlayan ve hareket-i dâhilden sonra gelen Sahn-ı Semân medrese derecesi" bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musile-i-sahn> (erişim tarihi: 16.04. 2020)

⁴⁴⁷ HVS, H. 1323, s. 297.

⁴⁴⁸ HVS, H. 1326, s. 278.

⁴⁴⁹ HVS, H. 1323, s. 297.

⁴⁵⁰ BOA, İ. TKS, 9/5_1, 15 Şevval 1315 / 9 Mart 1898.

⁴⁵¹ HVS, H. 1326, s. 279-280.

⁴⁵² İstinaf Mahkemesi: 1- Bidayet Mahkemelerinin verdiği kararı kabul etmeyerek davaya istinaf mahkemesince yeniden bakılması için başvurma. 2- Birinci Derecedeki bidayet mahkemeleriyle temyiz arasında bulunan ve bidayet mahkemelerine verilen kararlara yapılacak itirazlar için başvurma mercii olan bir üst mahkeme. Bk. Kubbealtı Lugatı. <http://lugatim.com/s/istinaf> (erişim tarihi: 20.10.2021.)

1878-1879) ait toplamda 69 dava görülmüştür. Bu davaların 57'si karara bağlanmıştır. Aynı sene, 95 şüpheliden 23'ü hakkında beraat kararı verilmiştir. Görülen davalarda 42 kişi hakkında mahkûmiyet kararı verilmiştir. Bunların 40'ı Osmanlı vatandaşıyken 2'si yabancısıdır. Bunların da 37'si erkek, 5'i kadındır. Sene sonunda 12 dava sonuçlanmıştır. Ama bu bir senelik değil, belirsiz bir süre içinde gerçekleşmiştir. Antakya Bidayet Mahkemesi'nden aynı sene Halep Merkez Liva Mahkemesi yani İstinaf Mahkemesi'ne ulaşan ve sonuçlanan 6 dava vardır. Bu davaların 3'ü aynı şekilde onanmış, 2'sinin kararı düzeltilmiş, 1 tanesinin kararı feshedilmiştir⁴⁵³.

Antakya Bidayet Mahkemesi'ne ait ikinci istatistik R. 1317 (M. 1901-1902) yılına aittir. Bu istatistik birinci istatistikten sonra aradan geçen süre zarfında Osmanlı kurumlarının istatistik konusunda daha profesyonelce davrandığını ortaya koymaktadır. Öyle ki Antakya Deavi-i Cezaiye Mahkemesi'nden Halep İstinaf Mahkemesi'ne ulaşan davaların tasniflenmesi çok daha ayrıntılı bir şekilde yapılmıştır. Buna göre, 1317 yılında Antakya Bidayet Mahkemesi'ne R. 1316 (M. 1900-1901) senesinden kalma dava sayısı 353'tür. R. 1317 (M. 1901-1902) senesinde ise 265 yeni dava açılmıştır. Mahkeme'nin yaptığı incelemeler sonucunda, bu davalardan 38'i cinayetle ilgili olduğundan istinaf müdde-i umumiliğine (savcılığına) gönderilmiştir. 79 davanın cünha ve kabahat derecesinde olduğuna karar verilmiş, 100 dava hakkında men-i muhakeme (yargılamama kararı) kararı verilmiş ve son olarak 400 dava bir sonraki seneye ertelenmiştir. Bu davaların tümünde 883 kişinin tutuklanmalarına veya kefalet ödemelerine gerek olmadığı yönünde karar verilmiştir. 119 tutuklunun istinaf mahkemesi görülmüş, 17 kişi hakkında kefalet-i nakdiye (bir hususu temin için depozito) ödemesi veya Maliyeye para yatırması kararı verilmiştir. Davaları görülen kişilerden 91'i cinayetle ve 137'si cünha ve kabahatle yargılanırken 142'sinin yargılanmasına gerek görülmemiş, 649 kişinin davası da bir sonraki seneye ertelenmiştir⁴⁵⁴.

İstatistiğin ikinci kısım başlıklı bölümü cünha ve kabahat başlıklıdır. Burada verilen cetvele göre, Antakya kaza mahkemesinde cünha ve kabahat başlıklı R. 1316

⁴⁵³ Çalışmanın ismi bulunmamaktadır. Yalnızca bulunduğu yer verilebilir: "İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, demirbaş no: NEKTY09051, s. 193 ve s. 197.

⁴⁵⁴ İstatistik: Deavi-i Cezaiyeye Mûteallik, bin üç yüz on yedi maliyesi zarfında Mahakim-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye re'sen ve devren vürud eden mevadd-ı cezaiyesi mutazammın olup Adliye Nezaretinde tertib ve tanzim kılınmıştır, Dersaadet, 1323, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu, B/14, s. 56. (kitabın başlığı bulunmamaktadır. Sadece girişinde bu yazı vardır.)

(M. 1900-1901) senesinden kalan 312 dava bulunmaktadır. R. 1317 (M. 1901-1902) yılında ise 224 dava gelmiştir. Sene sonuna kadar bu davaların 227'si sonuca bağlanmış, 309 dava ise sonuca bağlanmak üzeredir. Bu davalarda 689 şüpheli varken yargılanmaya gerek duyulmayan veya suçu sabit olmayan kişi sayısı 197'dir. 146 kişi hakkında da mahkûmiyet kararı verilmiştir. Mahkûm olanların tümü Osmanlı vatandaşıdır. Bunların 135'i erkek, 11'i de kadındır⁴⁵⁵.

Çalışmanın son bölümünde ise Antakya Bidayet Mahkemesi'nden Halep İstinaf Mahkemesi'ne giden davaların durumu verilmiştir. Toplamda 40 dava gönderilmiş, bu davaların kararlarından 29'u onaylanmış, 8'i düzeltilmiş ve 3'ü de feshedilmiştir⁴⁵⁶.

Son istatistik yine R. 1317 (M. 1900-1901) senesine aittir. Defterde Antakya Bidayet Mahkemesi'nde görülüp Halep Deavi-i Hukukiye Mahkemesi'ne sevk edilen davaların istatistikleri mevcuttur. Buna göre R. 1316 (M. 1899-1900) senesinden kalma 70, R. 1317 (M. 1900-1901) yılında yeni 91 dava bulunmaktadır. Halep Deavi-i Hukukiye Mahkemesi, 37 davayı görüp karar vermiştir. Duruşmasına henüz başlanmayan 28, incelenen 96 dava varken bir sonraki seneye ise 124 dava kalmıştır⁴⁵⁷.

Antakya Bidayet Mahkemesi'nden gönderilip Halep İstinaf Mahkemesi'nde görülen davalardan 2'si onaylanmış, 1'i de feshedilmiştir⁴⁵⁸.

Defterde yer alan ilginç bilgilerden biri de Antakya Kazası İcra Dairesi'nin istatistikleridir. Buna göre R. 1316 (M. 1899-1900) senesinden kalan 71 ilamat⁴⁵⁹, R. 1317 (M. 1900-1901) senesinde ise 21 ilamat bulunmaktadır. Ertelenen 1, hükmü

⁴⁵⁵ İstatistik: Deavi-i Cezaiyeye Müteallik, bin üç yüz on yedi maliyesi zarfında Mahakim-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye re'sen ve devren vürud eden mevadd-ı cezaiyesi mutazammın olup Adliye Nezaretinde tertib ve tanzim kılınmıştır. Dersaadet, 1323, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu, B/14, s. 159. (kitabın başlığı bulunmamaktadır. Sadece girişinde bu yazı vardır.)

⁴⁵⁶ İstatistik: Deavi-i Cezaiyeye Müteallik, bin üç yüz on yedi maliyesi zarfında Mahakim-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye re'sen ve devren vürud eden mevadd-ı cezaiyesi mutazammın olup Adliye Nezaretinde tertib ve tanzim kılınmıştır. Dersaadet, 1323, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu, B/14, s. 201. (kitabın başlığı bulunmamaktadır. Sadece girişinde bu yazı vardır.)

⁴⁵⁷ İstatistik: Deavi-i Cezaiyeye Müteallik, bin üç yüz on yedi maliyesi zarfında Mahakim-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye re'sen ve devren vürud eden Deavi-i Hukukiye ve Ticariye'yi mutazammın olup Adliye Nezaretinde tertip ve tanzim edilmiştir. Dersaadet, 1323, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kitapları, B/15, s. 105.

⁴⁵⁸ İstatistik: Deavi-i Cezaiyeye Müteallik, bin üç yüz on yedi maliyesi zarfında Mahakim-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye re'sen ve devren vürud eden Deavi-i Hukukiye ve Ticariye'yi mutazammın olup Adliye Nezaretinde tertip ve tanzim edilmiştir. Dersaadet, 1323, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kitapları, B/15, s. 147.

⁴⁵⁹ İlamat: "Bir mahkemece bir davanın nasıl karara bağlandığını gösteren belgeler". Bk. Kubbealtı Lugatı <http://lugatim.com/s/%C3%8EL%C3%82MAT> (erişim tarihi 20.10.2021).

icra olunan 1, borç için borcu taksitlendirilen 2, bir kısmı icra olunmayan 8 ve henüz icrasına başlanmayan 80 ilamat bulunmaktadır⁴⁶⁰.

2.3.3.3. Şer'î Mahkeme (Mahkeme-i Şer'iyye)

Tanzimat sonrasında şer'î mahkemeler mevcudiyetlerini devam ettirmekle birlikte görev ve sorumlulukları oldukça daralmıştır. Bu mahkemeler aile hukuku kapsamındaki evlenme, boşanma ve miras gibi mevzularda şer'î kanunları uygulamakla görevlendirilmiştir. Ayrıca bu mahkemelerin reisliğini naip yaparken başkâtip ve muhızlıların görevi devam etmiştir. 5 Nisan 1855'te ilan edilen Nüvvab Nizamnamesi ile naiplerle ilgili önemli düzenlemeler yapılmıştır. Kadılık mesleği için önce 1854 yılında Muallimhane-i Nüvvab, daha sonra 1869 yılında Hukuk Mektebi açılmıştır. Hukuk Mektebinden önce açılan Muallimhane-i Nüvvab hem nizamiye hem de şer'î mahkemeler için hâkim yetiştirmekteydi. Naipler şer'î ve nizamiye mahkemelerindeki başkanlık görevlerinin yanında idare meclislerinde görev almaktaydılar. 1878 yılında Ahmed Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu komisyon fıkıhla ilgili dünyevi konuları içeren hükümleri bir araya topladı. Böylece *Mecelle* olarak adlandırılan bu kanun külliyesi hem nizamiye mahkemelerinde hem de şer'iyye mahkemelerinde kullanılmıştır⁴⁶¹. 1917 yılında şer'î mahkemeler Adliye Nezaretine bağlanmıştır⁴⁶².

Antakya kazası şer'î mahkeme reisi Antakya kazası naibidir. Bu dönemde bidayet mahkemesinde görev yapmak için Mekteb-i Hukuk mezunu bulunmayışından kazanın naipleri hem bidayet mahkemesinde hem de şer'î mahkemede reislik yapmışlardır. Mahkemede görevli olarak başkâtip ve ikinci kâtip bulundurulmuştur. Müderrislikte ruusluk belgesine sahip olan ikinci kâtip Abdülgafor Efendi⁴⁶³ dokuz yıl bu görevi yapmıştır⁴⁶⁴. Ayrıca mahkemelerde

⁴⁶⁰ İstatistik: Deavi-i Cezaiyye Mûteallik, bin üç yüz on yedi maliyesi zarfında Mahakim-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye re'sen ve devren vürud eden Deavi-i Hukukiye ve Ticariye'yi mutazammın olup Adliye Nezaretinde tertip ve tanzim edilmiştir. Dersaadet, 1323, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kitapları, B/15, s. 201.

⁴⁶¹ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 282-283, Ayrıntılı bilgi için bk. Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı sanat, İstanbul 2004; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 2010.

⁴⁶² Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 292.

⁴⁶³ HVS, H. 1326, s. 280.

⁴⁶⁴ HVS, H. 1290, s. 53; HVS, H. 1299, s. 77; HVS, H. 1300, s. 67; HVS, H. 1302, s. 144; HVS, H. 1303, s. 146; HVS, H. 1305, s. 145; HVS, H. 1306, s. 146; HVS, H. 1307, s. 119; HVS, H. 1309, s. 98; HVS, H. 1310, s. 167; HVS, H. 1312, s. 227; HVS, H. 1313, s. 201; HVS, H. 1314, s. 207; HVS, H. 1315, s. 211; HVS, H. 1316, s. 226; HVS, H. 1317, s. 227; HVS, H. 1318, s. 248; HVS, H. 1319, s.

duruşmalar yapılırken bazı devlet görevlileri de uzmanlık alanlarına göre hazırda tutulmuştur. Örneğin Antakya'nın Çekmece köyünden olan İbrahim Şabi'nin oğlu Mehmed'in mallarının bölüşümü bu şekilde mahkemede yapılmıştır⁴⁶⁵. H. 1326 (M. 1908-1909) yılında mahkeme-i şer'iyeye reisi olarak Naip Ahmed Sami Efendi bulunurken Abdülğafur Efendi başkâtip, Rifat Efendi ise kâtib-i sani olarak görev yapmıştır⁴⁶⁶.

2.4. Güvenlik Güçleri

II. Mahmud (1808-1839) döneminde merkeziyetçilik yönünde atılan adımlar sonucunda Yeniçeri Ocağı 1826 yılında kaldırılmış ardından oluşturulan ordu, İstanbul'un asayiş ve zabıta hizmetlerini yürütmüştür⁴⁶⁷. Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını ifade eden Vaka-i Hayriye'den (Hayırlı Olay) sonra kurulan bu ordu Asakir-i Mansure-i Muhammediye adını almıştır. Böylece II. Mahmud döneminde hem merkezî hem de düzenli bir ordu oluşturulmuştur. Bu ordunun başındaki komutan serasker unvanını almıştır. 1837 yılında askerî işlerle ilgili Dar-ı Şura-yı Askeri kurulmuştur. Bunların yanında çeşitli askeri okullar açılarak devletin subay ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Bundan başka askere alınan yetenekli gençlerden de ordunun subay ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır⁴⁶⁸. Taşrada ise eski timarlı sipahilerden inzibat birlikleri kurulmuştur. Sonra ordunun redif (ihtiyat) birliklerine bu görev verilmiştir. 1845 yılında İstanbul'da Polis Teşkilatı, 1846 yılında Zabtiye Müşiriyeti kurularak bütün emniyet güçleri tek çatı altında toplanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde ordunun esas kuvveti Nizamiye askerlerinden oluşturulmuştur. Bu orduda hizmet süresi dört yıl olup bu müddet sonunda bir yıl yedekte beklenirdi. Nizamiye ordusu yedi kısma taksim edilmişti. Buna göre yapılan taksimatta Birinci Ordu için İstanbul, İkinci Ordu için Şumnu, Üçüncü Ordu için Manastır, Dördüncü Ordu için Erzurum, Beşinci Ordu için Şam, Altıncı Ordu için Bağdat, Yedinci Ordu için Sana vilayetleri merkez olarak belirlenmişti⁴⁶⁹. Yine bu orduların her birinde redif birlikleri teşkil edilmişti. Bu

268; HVS, H. 1320, s. 263; HVS, H. 1321, s. 273; HVS, H. 1322, s. 250; HVS, H. 1323, s. 298; HVS, H. 1326, s. 280.

⁴⁶⁵ AŞS 41, 23/33.

⁴⁶⁶ HVS, H. 1326, s. 280.

⁴⁶⁷ Tanör, *Anayasal Gelişmeler*, s. 66.

⁴⁶⁸ İkinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 575-576.

⁴⁶⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 355-356.

birliklerin kuruluş şekli alay idi. Ordu içerisindeki alay sayısı 5 veya 6 olarak belirlenmişti. Ordular içerisinde bulunan redif birliklerinde toplamda 70 ila 100 bin arasında asker mevcut tutulmuştur. Ülke genelindeki redif birliklerinin toplamı ise yarım milyon civarında idi. Bu ordular içerisinde bulunan Beşinci Ordu 24 tabur, 4 alay ve 1 seyyar topçu alayından müteşekkildi. Ayrıca bu ordunun asker sayısı 27.344, hayvan sayısı 6.880, top miktarı ise 245'ti⁴⁷⁰. Yine 1879 yılında polis hizmetleri için Zabtiye Nezareti tesis edildi. Merkez dışındaki zabtiye askerleri seraskerlik makamına bağlanmıştır. Vilayetlerin bir kısmında polis teşkilatı oluşturuldu. 1909'da Zabtiye Nezareti lağvedilerek yerine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ile Umum Jandarma Kumandanlığı kuruldu. 1913 yılında ise polis teşkilatında bir düzenleme yapılarak bu düzenleme Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar kullanıldı⁴⁷¹.

Antakya kazasında güvenlik teşkilatı, ordu, jandarma ve polis teşkilatından ibaretti. Antakya kazasında bulunan askeri birlikler Beşinci Ordu'ya bağlı olarak Halep vilayeti tali redif kuvvetleri içerisinde yer almıştır. Tali redif kuvvetleri tabur olarak Antakya kazasında teşkil edilmiştir. Taburların komutanları binbaşı rütbesindeydi. Bunun yanında jandarma teşkilatının başında yüzbaşı rütbesinde bir amir, polis teşkilatında ise polis görev yapmıştır⁴⁷². Jandarma teşkilatının ülke geneline yayılması sonucunda Halep Vilayeti Jandarma Alayı'na bağlı ikinci süvari taburlarından altıncı ve sekizinci bölükler Antakya kazasında bulunmaktaydı. Bu bölüklerin komutanları bazen yüzbaşı bazen de mülazım rütbesinde görevlendirilmiştir⁴⁷³.

Antakya kazasındaki polis teşkilatı ise Halep vilayeti polis dairesine bağlı olarak çalışmıştır. H. 1305 (M. 1887-1888) senesinden H. 1318 (M. 1900-1901) senesine kadar kaza merkezinin polis teşkilatında polisten başka herhangi bir rütbeye sahip görevli bulunmamıştır⁴⁷⁴. H. 1318 (1900-1901) tarihinden itibaren ise üçüncü

⁴⁷⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.356-357; HVS, H. 1326, s. 162 ve s. 175.

⁴⁷¹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 575. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. Haz. Hatice Sevinç Tinç-Mehmet Mert Çam, *Osmanlı Jandarması ve İç Güvenlik Harekatı: Binbaşı Ömer Fevzi (Mardin)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.

⁴⁷² HVS, H. 1326, polis teşkilatı için s. 157, Jandarma teşkilatı için s. 162, ordu teşkilatı için, s. 175.

⁴⁷³ HVS, H. 1326, s. 162; Ayrıca Antakya kazası güvenlik güçleri hakkında daha ayrıntılı bilgi sahibi olmak için bk. EK-1.

⁴⁷⁴ HVS, H. 1305, s. 147; HVS, H. 1306, s. 124; HVS, H. 1307, s. 120; HVS, H. 1308, s. 101; HVS, H. 1309, s. 73; HVS, H. 1310, s. 136; HVS, H. 1312, s. 139; HVS, H. 1315, s. 133; HVS, H. 1317, s. 139.

komiser, ikinci komiser veya başkomiser rütbesinde görevliler bulunmuştur⁴⁷⁵. Kazada bir takım asayiş problemlerinin çözülmesinde polis teşkilatı önemli hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim katillerin yakalanmasında ortaya koyduğu hizmetler dolayısıyla İkinci Sınıf Polis Komiseri Mustafa Fahri Efendi'nin rütbesinin dördüncü rütbeden üçüncü rütbeğe yükselmesi Dâhiliye Mektubi Kaleminden Sadarete gönderilen tezkirede belirtilmiştir⁴⁷⁶.

Antakya şehrinde salgın hastalıkların ortaya çıkması sonucu bazı askerler hastalanarak vefat etmiştir. 1903 yılında ortaya çıkan bu durum karşısında salgının Antakya, Harim, Ordu, İskenderun redif taburlarında bulunan askere sıçrayabileceği endişesiyle, gerektiğinde üç gün içinde toplanmak kaydıyla bu taburlar dağıtılmıştır⁴⁷⁷.

I. Dünya Savaşı'na giden süreçte Antakya 20 Mayıs 1914 tarihinde alay merkezi yapılmıştır⁴⁷⁸. Birinci Dünya Savaşı sonrası Adana valiliğinden, Dâhiliye Nezaretine çekilen telgrafta İskenderun, Belen ve Antakya kazalarındaki Osmanlı kuvvetlerinin çekildiği, İskenderun'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edilmesinden dolayı Antakya kaymakamlığına vekâleten tayin edilen jandarma komutanının görev mahalline gidemediği bildirilmiştir⁴⁷⁹. Savaş sonucunda Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'ni (1918) imzalamıştır. Bu durum sonucunda Milli Mücadele Dönemi'nde Antakya, Fransız işgalinde idare edilmiştir⁴⁸⁰.

2.5. Kazadaki Diğer Görevliler

2.5.1. Tahrirat Kâtibi

Kazalardaki yazı işlerinden sorumlu olan görevliler tahrirat kâtibi olarak adlandırılmaktaydı⁴⁸¹. Antakya kazasında görev yapıp tespit edilebilen tahrirat kâtibleri Tablo 5'te verilmiştir;

⁴⁷⁵ HVS, H. 1318, s. 150; HVS, H. 1320, s. 156; HVS, H. 1321, s. 158; HVS, H. 1322, s. 161; HVS, H. 1323, s. 170; HVS, H. 1324, s. 157; HVS, H. 1326, s. 157.

⁴⁷⁶ BOA, DH. MKT, 956/77, 9 Rebiülevvel 1323 / 14 Mayıs 1905.

⁴⁷⁷ BOA, DH. MKT, 785/38, 11 Şaban 1321 / 2 Kasım 1903.

⁴⁷⁸ BOA, DH. MKT, 785/38, 7 Mayıs 1330 / 20 Mayıs 1914.

⁴⁷⁹ BOA, DH. MKT, 785/38, 20 Kasım 1918 / 20 Teşrinisani 1334.

⁴⁸⁰ Süleyman Hatipoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Hatay Tarihi (1919-1985)", *Hatay Tarihi*, ed. Ahmet Gündüz, Hatay Valiliği Yay., Hatay 2013, s. 311-320.

⁴⁸¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 377.

Tablo 5.*Antakya'da Görev Yapan Tahrirat Kâtipleri*

Tahrirat kâtibinin ismi	Görev yaptığı sene / seneler
Süleyman Faik Efendi	H. 1299-1300, 1302-1303, 1305-1307, 1309-1310 (M. 1881-1883, 1884-1886, 1887-1890, 1891-1893)
Durmuş Efendi (1. kez)	H. 1312 (M: 1894-1895)
Hacı Vahid Efendi	H. 1313-1314 (M. 1895-1897)
Cevdet Efendi	H. 1315 (M. 1897-1898)
Durmuş Efendi (2. kez)	H. 1316-1321 (M. 1898-1904)
Nuri Efendi	H. 1322 (M. 1904-1905)
Mehmed Said Efendi	H. 1323-1324, 1326 (M. 1905-1907, 1908-1909)

Tabloda görüldüğü gibi Antakya kazasında tahrirat kâtipliği görevinde bulunanlar Süleyman Faik Efendi 9 yıl, Durmuş Efendi 7 yıl gibi uzun süre bu görevi yürütmelerine rağmen bu görevde Nuri Efendi gibi 1 yıl kalanlar da olmuştur⁴⁸².

2.5.2. Mal Müdürü

1838 yılında Maliye Nezareti kurulduktan sonra devletin mali işleri bu kurum tarafından idare edilmiştir. Maliye Nezaretine ait işler vilayetlerde defterdar, sancaklarda ve kazalarda mal müdürleri tarafından takip edilmeye başlanmıştır⁴⁸³.

Antakya kazasında Maliye Nezaretine ait işleri görmek için mal müdürleri atanmıştır⁴⁸⁴. Mal müdürlerinin yanında muavin ve refik olarak çalışan görevliler de bulundurulmuştur⁴⁸⁵. Mal müdürleri genellikle bir veya iki yıl bu görevi yürütmüşlerdir. Muavin veya refik görevinde çalışanların mal müdürlerine göre daha uzun bu görevlerini ifa ettikleri de kayıtlardan anlaşılmaktadır. Tespit edilebildiği

⁴⁸² HVS, H. 1299, s. 77; HVS, H. 1300, s. 67; HVS, H. 1302, s. 144; HVS, H. 1303, s. 146; HVS, H. 1305, s. 145; HVS, H. 1306, s. 146; HVS, H. 1307, s. 119; HVS, H. 1309, s. 98; HVS, H. 1310, s. 167; HVS, H. 1312, s. 226; HVS, H. 1313, s. 201; HVS, H. 1314, s. 207; HVS, H. 1315, s. 211; HVS, H. 1316, s. 226; HVS, H. 1317, s. 226; HVS, H. 1318, s. 247; HVS, H. 1319, s. 268; HVS, H. 1320, s. 262; HVS, H. 1321, s. 272; HVS, H. 1322, s. 249; HVS, H. 1323, s. 297; HVS, H. 1324, s. 281; HVS, H. 1326, s. 278.

⁴⁸³ Serkan Açar, "Geçmişten Bugüne Mali İdare", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 73, 2007, s. 415.

⁴⁸⁴ Antakya Mal Müdürlüğü'ne Halep vilayeti muhasebe hulefasından Vefa Efendi'nin atanmasına dair bk. *Furat*, no. 729, Halep Vilayet Matbaası, 11 Şaban 1300 / 17, Haziran 1883, s. 1; Vefa Efendi'nin Ayntab Mal Müdürlüğü'ne atanması ve onun yerine Karvic Efendi'nin atanmasına dair bk. *Furat*, no. 761, Halep Vilayet Matbaası, 15 Rebiüssani 1301 / 13 Şubat 1884, s. 1.

⁴⁸⁵ HVS, H. 1326, s. 278.

kadarıyla Mal Müdürü Muavini Mehmed Latif Efendi bu görevde en az 11 yıl, Refik Mehmed Asım Efendi ise en az 7 yıl bulunmuştur⁴⁸⁶.

2.5.3. Sandık Emni

Sandık Emni, devlete ait para ve menkul değerlerin alınıp verilmesinden ve saklanmasından sorumlu olan memurdur⁴⁸⁷. II. Mahmud döneminde giderleri kontrol altında tutmak amacıyla her sancakta memleket sandıkları kurulmuştı. Bu sandıklar sandık emni adı verilen görevliler tarafından idare edilmiştir. Sandık emni meclis üyeleri ile birlikte parasal işlemleri gerçekleştirme yetkisine sahipti. Sandık ile ilgili işlemler birlikte yapıldıktan sonra sandık mühürlenmekteydi⁴⁸⁸.

Antakya kazası sandık emni de aynen mal müdürleri gibi genellikle bir veya iki yıl görev yapmışlardır. Bu durumun aksine Abdülmesih Azar Efendi H. 1302, 1303, 1309, 1321, 1322, 1323 (M. 1884-1886, 1891-1892, 1903-1906) yıllarında – yani bir hayli uzun süre- bu görevi sürdürmüştür. Tespit edilebildiği kadarıyla H. 1290 (M. 1873-1874) senesi ve sonrasında Antakya kazasında görev yapan sandık emniplerinden 6 tanesi gayrimüslim 4 tanesi ise Müslüman kişilerden tayin edilmiştir⁴⁸⁹.

Furat gazetesinde yer alan bir haberde sandık emni zimmetine mal geçirdiği için malına el konulmuş ve müzayede yoluyla malı satılacağı bilgisi verilmiştir. Buna göre gazetenin 7 Haziran 1885 tarihli nüshasında Antakya Sandık Emni Hanna Efendi'nin zimmetine mal geçirdiği ve bu sebeple istifa ettirilerek kefillerinin emlakının müzayede yoluyla satılacağından, bunlara talip olanların Antakya Kaza İdare Meclisine başvurması gerektiği yazılıdır⁴⁹⁰.

⁴⁸⁶ HVS, H. 1290, s. 53; HVS, H. 1295, s. 74; HVS, H. 1299, s. 77; HVS, H. 1300, s. 67; HVS, H. 1302, s. 144; HVS, H. 1303, s. 146; HVS, H. 1305, s. 145; HVS, H. 1306, s. 146; HVS, H. 1307, s. 119; HVS, H. 1309, s. 98; HVS, H. 1310, s. 167; HVS, H. 1312, s. 226; HVS, H. 1313, s. 201; HVS, H. 1314, s. 207; HVS, H. 1315, s. 211; HVS, H. 1316, s. 226; HVS, H. 1317, s. 226; HVS, H. 1318, s. 247; HVS, H. 1319, s. 268; HVS, H. 1320, s. 262; HVS, H. 1321, s. 272; HVS, H. 1322, s. 249; HVS, H. 1323, s. 297; HVS, H. 1324, s. 281; HVS, H. 1326, s. 278.

⁴⁸⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, C. 3, s. 122

⁴⁸⁸ Çadircı, *Anadolu Kentlerinin*, s. 230-231.

⁴⁸⁹ HVS, H. 1290, s. 53; HVS, H. 1295, s. 74; HVS, H. 1299, s. 77; HVS, H. 1300, s. 67; HVS, H. 1302, s. 144; HVS, H. 1303, s. 146; HVS, H. 1305, s. 146; HVS, H. 1306, s. 147; HVS, H. 1307, s. 120; HVS, H. 1309, s. 100; HVS, H. 1310, s. 169; HVS, H. 1312, s. 228; HVS, H. 1313, s. 202; HVS, H. 1314, s. 207; HVS, H. 1315, s. 212; HVS, H. 1316, s. 228; HVS, H. 1317, s. 228; HVS, H. 1318, s. 249; HVS, H. 1319, s. 268; HVS, H. 1320, s. 264; HVS, H. 1321, s. 274; HVS, H. 1322, s. 251; HVS, H. 1323, s. 300; HVS, H. 1324, s. 284; HVS, H. 1326, s. 282.

⁴⁹⁰ *Furat*, no. 802, Halep Vilayet Matbaası, 23 Şaban 1302 / 7 Haziran 1885, s. 2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANTAKYA’NIN SOSYAL YAPISI

3.1. Nüfus ve Yerleşme

3.1.1. Antakya Nüfus İdaresi

Milletlerin sosyal tarihlerinin gün yüzüne çıkarılabilmesi için milletlerin demografik yapılarına dikkat etmek gerekir. Çünkü nüfus özellikleri topluma ait nitelik ve nicelik ile ilgili verileri bize sunmaktadır. Bu veriler ile devletler yönetsel açıdan uygun planlama ve programlama yaparlar⁴⁹¹.

Belirli bir alanda beraber hayat sürenlerin meydana getirdiği toplam insan sayısı nüfus olarak adlandırılmıştır. Devletlerin hem iç siyasetlerinde hem de dış siyasetlerinde nüfus belirleyici bir etkidir. Bu açıdan devletler askerî, siyasi, ekonomik ve sosyal politikalarını belirlerken nüfus yapılarını göz önünde bulundurmuşlardır. Yine bağımsızlık ve devletlerarası ilişkilerde söz sahibi olmak konusunda yeterli nüfusa sahip olmaya çalışan devletler çevresel faktörlere ve taşıdıkları iç dinamiklere bağlı olarak nüfus ile ilgili politikalar oluşturmuşlardır⁴⁹².

Osmanlı Devleti özellikle XIX. yüzyılda düşük nüfus sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu bakımdan nüfusun arttırılması konusu uzun süre gündemde kalmıştır. Düşük nüfus sorunu karşısında Osmanlı Devleti’nde baskın görüş, nüfusun arttırılması yönünde olmuştur. Bu durumu savunanların referans noktalarından ilki neslin devamı arzusu, ikincisi ilahi dinlerin çoğalmayı tavsiye etmesi ve son olarak devletlerin askerî üstünlük ve kaynak edinme endişesi gibi faktörler olarak ele alınmıştır⁴⁹³.

Osmanlı toplumu XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar mevcut kaynaklarının ekonomik olarak sayımını yapar ancak insan unsurunu nicelik olarak hesaba katmazdı. Bu bakımdan yalnızca vergi yükümlüleri ve askere gidecek olan kişilerin hesabı yapılmıştır⁴⁹⁴. II. Mahmud (1808-1839) döneminde ise Yeniçeri Ocağı 1826 tarihinde kaldırılarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu tesis

⁴⁹¹ Ali Güler, *Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 15.

⁴⁹² Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006, s. 347.

⁴⁹³ İpek, *Ulus Devlete Göçler*, s.347-348; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 362-365; Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik, 1789-2007*, çev. Güneş Ayas, 2. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2012, s. 54.

⁴⁹⁴ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 172 ve Kemal Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 103.

edilmiştir. Bu durumda orduya katılacak genç erkeklerin tespit edilmesinin yanında vergi ve askerlik için uygun nüfus miktarını görebilmek amacıyla bir sayım yapılmaya başlanmıştır. Ancak Rusya ile savaş durumu ortaya çıkınca bu sayım tamamlanamamıştır. Bu savaşın ardından ülke genelinde 1831 yılında yeni bir sayım daha yapılmıştır. Bu nüfus sayımı yalnız erkekleri kapsadığı ve bazı bölgelerde yapılmadığı dikkate alındığında Rumeli ve Anadolu'daki gerçek sayıyı vermekten uzaktır⁴⁹⁵.

Osmanlı Devleti, nüfus sayımlarını Müslüman ve gayrimüslim ahali açısından farklı sebeplerden dolayı yapmıştır. Müslüman olanlar daha çok askerî amaçlar için sayıma dâhil edilirken gayrimüslimler ise vergi miktarı için sayılmıştır. Ancak nüfus sayım işi yapılırken vergi ve askerlik gibi önemli konulara ışık tutacağından objektif bir yol izlenmeye çalışılmıştır. Tanzimat sonrasında eyaletlerde nüfus nazırları daha alt idari birimlerde ise nüfus memurları görevlendirilmiştir. Bu memurların görevi nüfus ile ilgili istatistiki bilgileri kayıt altına almaktır. Nüfus ile ilgili eyalet, sancak ve kazalarda görevli olan memurlar önceleri Ceride-i Nüfus Nezaretine daha sonra ise Tahrir-i Emlak İdaresine bağlı olarak görev yapmışlardır⁴⁹⁶. Tahrir-i Emlak İdaresinden sonra Ahz-ı Asker İdaresine bağlanan bu nezaret asıl fonksiyonunu kaybetmiştir⁴⁹⁷.

Osmanlı Devleti'nin, XIX. yüzyılın sonlarındaki nüfus potansiyelini ortaya çıkarmak için Şura-yı Devlet tarafından Sicill-i Nüfus Nizamnamesi çıkarılmıştır⁴⁹⁸. Bu nizamnameye göre Osmanlı Devleti'nde bulunan bütün tebaanın sicill-i nüfusa kaydedilmeleri mecburi hale getirilmiştir. Bu kayıt sırasında kişinin cinsiyeti, şöhreti, babasının ismi, mahalli ikameti, doğum tarihi, yaşı, mezhebi, sanat ve meşguliyeti, herhangi bir özrü varsa özür durumu, medeni durumu ve askerlik durumu kaydedilmiştir⁴⁹⁹. Ayrıca, Nizamname esas alınarak Sicill-i Nüfus İdaresi kurulmuş

⁴⁹⁵ 1831 Nüfus Sayımı hakkında daha geniş bilgi için bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı-1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 57-61; Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalcık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 61-72; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, C. XV, S. 60, s. 617-628; Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, s. 62.

⁴⁹⁶ Güler, *Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar*, s. 18-19.

⁴⁹⁷ Cevdet Küçük, "Ceride Nezâreti", *DİA*, C. 7, 1993, s. 409.

⁴⁹⁸ Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nin tam metni için bk. *Düstur*, zeyl, II. Cilt, İstanbul 1299, s. 15-24.

⁴⁹⁹ *Furat*, no. 677, Halep Vilayet Matbaası, 21 Rebiüssani 1297 / 2 Nisan 1880, s.1.; *Düstur*, zeyl, II. Cilt, s. 15-16.

ve herkese bir nüfus tezkeresi verilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti ilk defa genel ve güvenilir bir nüfus bilgisine sahip olabilmıştır⁵⁰⁰.

Ancak Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nin tam olarak uygulanmasını sağlamak zaman almıştır. Nüfus kayıt işlemlerinin gereği gibi yapılmadığı dönemin arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. Bu konu ile ilgili merkezî hükûmetten Halep vilayetine gönderilen 1891 tarihli belgede bidayet teşkilatından bahsederken memurların işlerine kayıtsızlıklarından dolayı birçok doğum olayının işlenmediği belirtilmiştir. Ayrıca bu tutumunu devam ettiren memurların para cezasına çarptırılacakları ifade edilmiştir⁵⁰¹.

Antakya kazasında Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde kazanın nüfus durumu ile ilgili olarak nüfus mukayyidi görevlendirilmiştir⁵⁰². İlerleyen dönemlerde Antakya nüfus idaresinde çalışan sayısı arttırılmış, nüfus işlerinde çalışanlar memur ve kâtip olarak sınıflandırılmıştır⁵⁰³. Antakya kazasında nüfus işlerinde çalışanlar çoğunlukla uzun müddet bu işi yapmışlardır.

Antakya kazasında nüfus işlerinden sorumlu olan görevliler şehrin nüfus yapısı bakımından görevlerini yerine getirirken bazı zorluklarla da karşılaşmışlardır. Nitekim Antakya kazasının nüfus yapısı çok farklı unsurlardan oluşmaktaydı. Bu nedenle nüfusun sayım işlemleri de o günün koşullarında birtakım zorlukları beraberinde getirmiştir. Bu konuda nüfus memuru Hüsnü Efendi şehirde mezhep farklılıklarının nüfus sayımını zorlaştırdığını 6 Eylül 1905 tarihinde Halep vilayetine gönderilen belgede ifade etmiştir. Bu durumun çözümü için her mahalleden 30 lira toplanması gerektiğini belirtmiş, bu talebi gerçekleşmediği sürece görevini hakkıyla yapamayacağını vurgulamıştır⁵⁰⁴.

3.1.2. Antakya'nın Nüfusu ve Yapısı

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan kişi sayısını tespit edebilmek için 1844 yılında Harbiye Nazırı Rıza Paşa'nın başkanlığında bir nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayım halk arasında kuşku ile karşılanmış olmasına rağmen Osmanlı resmi kayıtlarına geçmiştir. Bu sayım ile ilgili kayıtlar incelendiğinde 1831 yılı sayımından farkı, Osmanlı topraklarında yaşayan halkın tamamının sayıma dâhil

⁵⁰⁰ Küçük, "Cerîde Nezâreti", s. 410.

⁵⁰¹ BOA, DH. MKT, 1880/110, 16 Rebiülevvel 1309 / 20 Ekim 1891.

⁵⁰² HVS, H. 1295, s. 74.

⁵⁰³ HVS, H. 1310, s. 167.

⁵⁰⁴ BOA, DH. MKT, 1004/5, 6 Recep 1323 / 6 Eylül 1905.

edilmek istenmesidir. 1844 yılında yapılan bu sayıma göre, Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 35.350.000'dir. Bu nüfusun 15.500.000'i Avrupa, 16.050.000'i Asya ve 3.800.000'i de Afrika'da yaşamaktaydı⁵⁰⁵.

Antakya kazasının nüfus bilgileri Halep vilayeti salnameleri, çağdaş kaynaklar, istatistikler ve *Şark Ticaret Yıllıkları*'ndan öğrenilmektedir. Bu sayede bir karşılaştırma ve Osmanlı resmi kaynaklarını sorgulama imkânı da doğmaktadır. Antakya'nın bağlı olduğu Halep'in Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımlarındaki durumu belli olmamakla birlikte 1838 yılında şehri gezen Robinson isimli seyyah şehrin nüfusunu 6.000 olarak verir. Yine 1848 yılında Halep vilayetinde bir nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak bu sayımdan elde edilen belgeler arasında Antakya kazasının nüfus defteri bulunamamıştır⁵⁰⁶. Bununla beraber sayımla ilgili bilgi veren dönemin kaynaklarında hane sayısına ulaşılabilmektedir. Buna göre 1867 yılında Antakya kazasındaki hane sayısı 9.904'tür. Bu hanelerin 8.775'inde Müslümanlar ikamet ederken 1.129'unda ise gayrimüslimler ikamet etmektedir. Gayrimüslim hanelerin 33'ünde ise Yahudi aile yaşamaktadır⁵⁰⁷. 1878 yılında Halep vilayetinde 4 sancak, 36 kaza, 86 nahiye, 6.557 köy, 111.984 emlak (emakin) vardır. Bu dönemde Halep vilayetinin nüfusu 436.744'tür⁵⁰⁸. Yine 1878 yılında Halep vilayet merkezine bağlı 9 kaza, 35 nahiye, 1.331 köy, 39.386 hane ve 161.050 erkek nüfus bulunmaktaydı⁵⁰⁹. 1897 yılında ise Halep vilayetinde kilometrekareye düşen nüfus miktarı 7,86 kişidir. Vilayetin toplam nüfusu 921.345 kişi, yüzölçümü ise 117.248 kilometrekaredir. Vilayet 3 sancak, 21 kaza ve 45 nahiyeden oluşmaktaydı⁵¹⁰.

Antakya'nın nüfusu salnameler üzerinden takip edildiğinde sayılar inişli-çıkışlı bir seyir izlemektedir. Bunun sebebi, salnamelerde nüfus miktarı bazen nahiyeleriyle beraber verilirken bazen de sadece kaza merkezi esas alınmıştır. Bu tezin kapsamına giren ilk tarih olan 1876 yılının nüfus sayısına bakıldığında kazanın nüfusu nahiyeleriyle beraber verilmiştir. Buna göre Antakya kazasının tümünde 714 Yahudi, 7.817 Hristiyan ve 47.326 Müslüman olmak üzere toplamda 55.857 kişi yaşamaktadır⁵¹¹.

⁵⁰⁵ Güler, *Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar*, s. 19-33; Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim*, s. 451-452.

⁵⁰⁶ Kara, *Osmanlı Şehri Antakya*, s. 48-51.

⁵⁰⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*: 21-39, s. 222.

⁵⁰⁸ ODS, H. 1295, s. 405.

⁵⁰⁹ ODS, H. 1295, s. 403.

⁵¹⁰ Tefik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı: 1897*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1997, s. 19.

⁵¹¹ HVS, H. 1293, s. 153.

1878 yılında ise salnamede sadece kaza ve köylerin nüfusu verilmiştir. Buna göre kazada 24.575 Müslüman, 3.282 Hristiyan, 168 Yahudi, toplamda 28.025 kişi yaşamaktadır. Şehirde Müslüman vatandaşlara ait 5.500 hane, Hristiyan vatandaşlara ait 1.500 hane ve Musevilere ait 61 hane yer almaktadır. Yine bu dönemde Antakya kazasına bağlı 37 mahalle, 123 köy bulunmaktadır⁵¹². H. 1299 (M. 1881-1882) tarihli salnamede nüfusla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ahmed Rıfat Efendi'nin 1881 tarihinde yazmış olduğu *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* isimli eserinde ise Antakya'nın merkez nüfusu 17.000 kişi olarak verilmiştir⁵¹³. H. 1300 (M. 1882-1883) tarihli salnamede ise büyük ihtimalle sadece kaza merkezinin esas alındığı ve kazaya bağlı köylerin nüfuslarının salnamede zikredilmediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Salnameye göre Antakya'da 13.832'si Müslüman, 2.984 kişi de diğer dinlere ve gruplara mensup olarak toplamda 16.816 kişi yaşamaktadır⁵¹⁴. Yine H. 1302 (M. 1884-1885) yılında Antakya'nın kaza merkezinin nüfusu H. 1300 (M. 1882-1883) senesiyle aynı verilmiştir. Buna göre Antakya'da 16.816 kişi bulunmakta, bunların 13.979'u Müslüman, geri kalanının dini ve milleti belirtilmemiştir⁵¹⁵. Aynı salnamenin devamında bu sefer tablo şeklinde Antakya'nın nüfusu verilmiştir. Nüfus miktarından anlaşıldığına göre Antakya'ya bağlı nahiyelerin ve köylerin de nüfusu verilmiştir. Buna göre H. 1302 (M. 1884-1885) yılında kazada toplam 58.843 Müslüman, 5.137 Hristiyan, 221 Yahudi ve 93 yabancı bulunup kazanın nüfusu toplamda 60.334'tür⁵¹⁶. H. 1303 (M. 1885-1886) yılında sadece kaza merkezinin nüfusu sayılmıştır. Buna göre kazada toplam 16.477 kişi yaşamakta olup bunun 14.979'u Müslümandır⁵¹⁷. H. 1305 (M. 1887-1888)⁵¹⁸ ve H. 1306 (M. 1888-1889)⁵¹⁹ tarihli salnamelerde de nüfus miktarı sadece kaza merkezi esas alınarak H. 1303 tarihiyle aynı şekilde verilmiştir. Fakat Şemseddin Sami'nin 1888'da yazmış olduğu *Kâmûsü'l-A'lâm* isimli eserde Antakya'nın nüfusu

⁵¹² HVS, H. 1295, s. 116. Bir sonraki cümlede görüldüğü üzere 1883 / 1884 yılında Antakya kazasının nüfusunda görülen bu azalma muhtemelen ilgili salnamede sadece kaza merkezindeki nüfus sayısını dikkate almasından kaynaklanmıştır.

⁵¹³ Adem Tutar, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Nüfusu ve Dinî Yapısı (1860-1921)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, 2000, s. 71'den naklen Ahmed Rıfat Efendi, *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, C. I, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299, s. 278. (Makale yazarı, verilen bu sayının çok da sağlıklı olmadığını daha sonraki sayımlardan sonra anlaşıldığını yazmaktadır. Bk. s. 72.)

⁵¹⁴ HVS, H. 1300, s. 84;

⁵¹⁵ HVS, H. 1302, s. 167.

⁵¹⁶ HVS, H. 1302, s. 204.

⁵¹⁷ HVS, H. 1303, s. 181.

⁵¹⁸ HVS, H. 1305, s. 171.

⁵¹⁹ HVS, H. 1306, s. 173.

16.816'dır⁵²⁰. H. 1307 (M. 1889-1890) tarihli salnamede tekrar nahiye ve köylerle beraber Antakya'nın nüfusu verilmiştir. Salnameye göre Antakya'da toplam 60.873 kişi yaşamakta olup 54.737'i Müslüman'dır⁵²¹.

Antakya'nın nüfusu en ayrıntılı H. 1308 (M. 1890-1891) Salnamesi'nde verilmiştir. Daha önceki salnamelerde nüfus sadece Müslüman, Hristiyan ve Yahudi şeklinde verilirken, bu salnamede ise Hristiyanların mezheplerine göre ayrılmış ve ayrıca nüfusa ecnebi kısmı da eklenmiştir. Buna göre Antakya'nın nüfusu şu şekildedir;

Tablo 6.

*H. 1308 (M. 1890-1891) Antakya Kazasının Nüfus Cetveli*⁵²²

	Erkek	Kadın	Toplam
İslam	28.779	26.412	55.191
Ermeni (Katolik)	7	5	12
Rum	1754	659	2.799 ⁵²³
Ermeni	1.045	1.028	2.073
Protestan	127	156	283
Yahudi	113	108	221
Ecnebi	5	5	10
Toplam	31.830⁵²⁴	29.373	60.589⁵²⁵

H. 1309 (M. 1891-1892) tarihli salnamede de Antakya nüfusu ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Kazada toplam 60.677 kişi yaşamakta olup, bunun 54.423 kişisi Müslümandır. Bir önceki seneye göre Müslümanların sayısında yaklaşık 750 kişi azalma yaşanmıştır⁵²⁶. 1892 tarihinde Abdurrahman Şeref, Antakya merkez nüfusunu 20.000 olarak vermiştir⁵²⁷. Çalışmada bundan başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dâhiliye Nezaretine bağlı Nüfus İdaresinin 1899 tarihli sayımına göre ise Antakya kasabası civarında 68.952 kişi, kasaba hududu dâhilinde (bağlı köylerde) 22.210 kişi olmak üzere toplamda 81.166 kişi yaşamaktadır⁵²⁸. Bunlardan

⁵²⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C. I, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, s. 429.

⁵²¹ HVS, H. 1307, s. 144;

⁵²² HVS, H. 1308, s. 178.

⁵²³ H. 1308 Salnamesi'nde sehven "3.413" yazılmıştır.

⁵²⁴ H. 1308 Salnamesi'nde sehven "31.730" yazılmıştır. Ancak toplam nüfus belirtilirken "31.830" olarak alınmıştır.

⁵²⁵ H. 1308 Salnamesi'nde sehven "61.203" yazılmıştır.

⁵²⁶ HVS, H. 1309, s. 130.

⁵²⁷ Tutar, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Nüfusu", s. 75; Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı Umûmî*, C. I, 4. Basım, Karabet Matbaası, İstanbul 1323, s. 153.

⁵²⁸ BOA, Dâhiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi (DH. SN. M), 83/99, 29 Zilhicce 1316 / 10 Mayıs 1899, lef, 8; Nüfus İdaresinin bir başka belgesinde Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde, Antakya'da Rumi takvimle Haziranın başından Ağustos sonuna kadarki sürede ilk başta Müslümanların sonra kaza toplamının doğum ve ölüm sayılarını vermiştir. Müslüman nüfusta üç aylık

başka, Osmanlı hükûmetinin kendi derlediği H. 1327 (M. 1909-1910) tarihli ziraat istatistiğine göre Antakya kazasında 45.134 erkek ve 39.161 kadın olmak üzere toplamda 84.295 kişi yaşamaktadır⁵²⁹. Bu istatistikten üç sene sonra H. 1330 (M. 1911-1912) senesinde Dâhiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdaresi Umumiyesi Müdiriyyetinin çıkarmış olduğu istatistikte Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı vilayet ve kazalarının nüfusları verilmiştir. Bu istatistiğe göre Antakya kazasında 78.054 Müslüman, 7.352 Rum (Ortodoks), 4.773 Ermeni, 357 Yahudi, 179 Katolik Rum, 72 Katolik Ermeni, 736 Protestan, 4 Süryani ve 10 Yakubi yaşamaktadır⁵³⁰.

Birinci Dünya Savaşı öncesine ait H. 1332 (M. 1913-1914) senesine ait başka bir istatistikte Antakya'nın nüfusu toplamda 98.300 olarak gösterilmektedir. Bunların 50.738'i erkek, 47.562'si ise kadındır. Bu istatistiğe göre, 84.274 Müslüman, 7.881 Rum, 4.783 Ermeni, 361 Yahudi ve son olarak diğer milletlerden 1.001 kişi vardır⁵³¹.

Aşağıdaki tabloda ise dörder sene aralıklarla Antakya'da yaşayan milletlerin nüfusu verilmiştir.

Tablo 7.
Antakya Kazası Nüfusu (H. 1310-1326)

Yıllar	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Diğer (Latin, Protestan, Ermeni Katolik)	Toplam
H. 1310 ⁵³²	55.646	3.516	2.079	221	430	61.892
H. 1314 ⁵³³	59.998	3.682	2.385	258	289	66.612
H. 1318 ⁵³⁴	65.484	4.198	2.586	-	359	72.627
H. 1322 ⁵³⁵	70.188	4.335	2.587	280	382	77.772
H. 1326 ⁵³⁶	70.826	6.586	3.136	280	573	81.401

zarfta 15 kadın ve 63 erkek vefat ederken, 773 erkek ve 366 kız çocuğu doğmuştur. Yeni kaydolan 26 kadın ve 15 erkek vardır. Ayrıca 56 nikâh kıyılmıştır. Kazanın toplamında ise 63 erkek ve 15 kadın ölmüştür. Yeni doğan 773 erkeğe karşılık, 366 kız çocuğu doğmuştur. Yeni kaydolan ise 16 erkek ve 26 kadın vardır. Bu belgede en çok dikkat çekici detay doğum oranları ile ilgilidir. Zira erkek sayısına karşı bu kadar az kız çocuğunun doğumu gerçekçi görünmemektedir. Büyük ihtimalle bazı ailelerin kız çocuklarını kayda geçirmek istememelerinden kaynaklanmaktadır. Belge için bk. BOA, DH. SN. M, 104/15, 16 Şevval 1321 / 5 Ocak 1904.

⁵²⁹ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 1327, s. س. (Bu bilginin yer aldığı sayfa sayısı yerine “س” harfi yazılmıştır.)

⁵³⁰ Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki, Helâl Matbaası, Dersaadet 1336.

⁵³¹ [1]332 Senesi İstatistik Cedveli (İlk sayfasında şöyle bir yazı bulunmaktadır; Memalik-i Osmaniye'de Tahriri İcra Edilmiş Vilayattaki Milletlerin Yerli Yabancı Olarak [1]332 senesi ibtidasında tahakkuk eden mikdar-ı nüfusunu irae eden icmal-i umumidir.), Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları (Bel_Yz_B), no. 0036, varak(vr). 11b.

⁵³² HVS, H. 1310, s. 205.

⁵³³ HVS, H. 1314, s. 219.

⁵³⁴ HVS, H. 1318, s. 260.

⁵³⁵ HVS, H. 1322, s. 267.

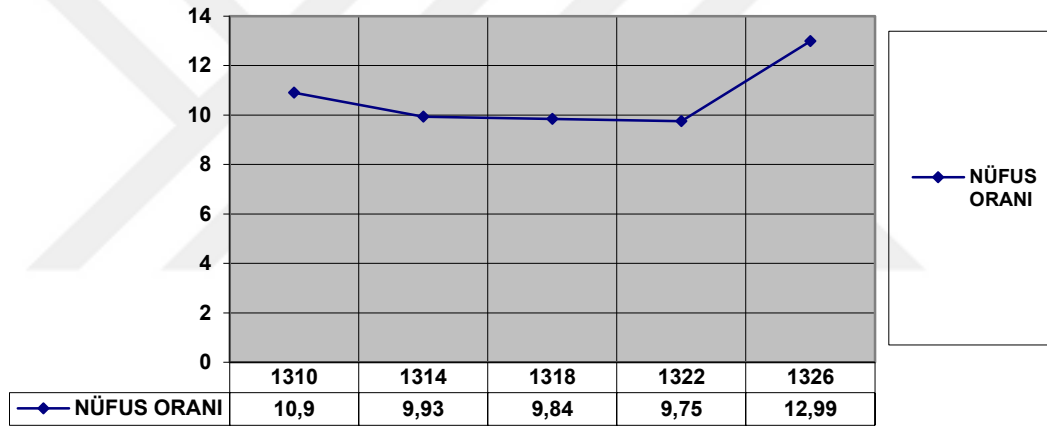
⁵³⁶ HVS, H. 1320; HVS, H. 1321; HVS, H. 1322; HVS, H. 1323; HVS, H. 1324 vilayet salnamelerinde Yahudi nüfusu 139 erkek, 141 kadın olmak üzere toplamda 280'dir. 1326 tarihli salnamede Yahudi nüfusu belirtilmemiş olup daha önceki yıllardan yapılan çıkarım sonucunda 280 olan Yahudi nüfusu toplama eklenmiştir.

Tabloya göre Antakya'nın nüfusu XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar yukarıya doğru bir seyir izlemiştir. 16 yıllık bir zaman diliminde nüfus toplamı yaklaşık üçte bir oranında artış göstermiştir. Rumların nüfusu %80'den fazla artarken, Ermenilerin de nüfusu yaklaşık %50 artış göstermiştir. Yahudilerin nüfusu oran olarak artarken, genel nüfusa oranla çok düşük bir sayıda kalmıştır. Ayrıca son olarak bazı seneler nüfus güncellenmemiş ve bir önceki seneye aynı şekilde verilmiştir.

Aşağıdaki grafiğe bakıldığında ise Antakya kazasında gayrimüslim vatandaşların Müslüman vatandaşlara oranı H. 1310 (M. 1892-1893) senesinden H. 1326 (M. 1908-1909) senesine kadar yaklaşık %2 oranında artış göstermiştir.

Grafik 1.

*Antakya Kazası Toplam Nüfusu İçerisinde Gayrimüslim Vatandaşların Toplam Nüfusa Oranı*⁵³⁷

H. 1326 (M. 1908-1909) yılında Antakya kazasındaki Ermeni nüfusu 3.136'dır⁵³⁸. Bununla birlikte 19 Eylül 1915 tarihli Dâhiliye Nezaretine Halep vilayetinden çekilen şifreli telgrafa göre Antakya kazasındaki Ermeni nüfus sayısı 5.386 sayısına ulaşmıştır⁵³⁹. Bu beş sene içerisinde nüfusun doğal artışından ziyade Ermeni Tehciri sebebiyle Antakya'ya gelen Ermenilerin varlığından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Buraya kadar olan nüfus bilgileri Osmanlı Devleti'nin resmi belgeleri olan salnamelerden, çağdaş tarih ve coğrafya kitaplarından, istatistiklerden ve lügatlerden

⁵³⁷ Tablo 16'ya göre hesaplanmıştır.

⁵³⁸ HVS, H. 1326, s. 299.

⁵³⁹ BOA, DH. ŞFR, 489/103, 6 Eylül 1331 / 19 Eylül 1915.

elde edilmiştir. Cervati ailesi tarafından İstanbul'da Fransızca yayımlanan *Annuaire Oriental du Commerce*'de (*Şark Ticaret Yıllıkları*) ise farklı bir tabloyla karşılaşılmaktadır. 1880⁵⁴⁰ ve 1881⁵⁴¹ tarihli yıllıklarda Antakya'nın 22.000 Müslüman nüfusa sahip olduğu ve bunun da yaklaşık yarısının Nusayri olduğu belirtilmiştir. Nusayriler, Osmanlı salnamelerinde zikredilmemişlerdir. Nusayriler, Osmanlı toplumunda Müslüman milleti içerisinde kabul edilmiştir. Fakat, XIX. yüzyılda Batılı devletler ve batılı kaynaklar yanlı bir bakış açısı ile Osmanlı Devleti'nde müslüman toplumu içerisinde kabul edilen Nusayrileri yaşadıkları bölgenin önemi ve durumundan dolayı Müslümanlardan ayrı olarak değerlendirmişlerdir⁵⁴². *Şark Ticaret Yıllıkları*'nda yer alan verilere bu gözle bakmakta fayda bulunmaktadır. Bu tarihli yıllıklarda Hristiyan nüfusun ne kadar olduğu hakkında da bilgi yoktur. 1883 ve 1885 tarihli salnamelerde ise Antakya'nın toplam 22.000 nüfusa sahip olduğu ve bunun da 4.000'i Hristiyan, 8.000'i Müslüman (Sünni Müslüman) ve 10.000'inin de Nusayri olduğu bilgisi bulunmaktadır⁵⁴³.

Bu bilgilerden sonra uzun bir dönem yıllıklarda Antakya'nın nüfusu aynı şekilde verilmiştir. 1888⁵⁴⁴, 1889-1890⁵⁴⁵, 1891⁵⁴⁶, 1893-1894⁵⁴⁷, 1894⁵⁴⁸, 1895⁵⁴⁹, 1896⁵⁵⁰, 1896-1897⁵⁵¹, 1898⁵⁵², 1900⁵⁵³, 1901⁵⁵⁴ ve 1902⁵⁵⁵ tarihli yıllıklarda Antakya'nın toplam nüfusu 24.217 kişi olarak gösterilmekte ve bunların 9.000'i Sünni Müslüman, 5.000'i Hristiyan ve 10.172'si de Nusayri'dir. Yalnız 1896, 1896-1897, 1898, 1900, 1901 ve 1902 tarihli yıllıklarda Sünni Müslüman 13.000 kişi, Nusayrilerin sayısı da 7.172'dir. Ama Hristiyan sayısı 5.000 olarak gösterildiği için toplamda 25.172 kişi olarak güncellenmesi gereken sayı aynı şekilde yani 24.172'de kalmıştır. Bunun haricinde 1903⁵⁵⁶ ve 1904⁵⁵⁷ tarihli yıllıklarda sadece toplam

⁵⁴⁰ *Annuaire Oriental du Commerce (Şark Ticaret Yıllıkları)*, 1880, s. 228.

⁵⁴¹ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1881, s. 428.

⁵⁴² Naim Ürkmez-Aydın Efe, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayriler Hakkında Genel Bilgiler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 54, 2010, s. 134.

⁵⁴³ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1883, s. 619 ve *Annuaire Oriental du Commerce*, 1885, s. 503.

⁵⁴⁴ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1888, s. 653.

⁵⁴⁵ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1889-1890, s. 754.

⁵⁴⁶ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1891, s. 894.

⁵⁴⁷ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1893-1894, s. 959.

⁵⁴⁸ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1894, s. 959

⁵⁴⁹ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1895, s. 951.

⁵⁵⁰ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1896, s. 1102.

⁵⁵¹ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1896-1897, s. 1102.

⁵⁵² *Annuaire Oriental du Commerce*, 1898, s. 1134,

⁵⁵³ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1900, s. 1277.

⁵⁵⁴ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1901, s. 1326.

⁵⁵⁵ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1902, s. 1469.

⁵⁵⁶ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1903, s. 1698.

24.217 sayısı verilmiştir. Hangi cemaatin ne kadar nüfusa sahip olduğu belirtilmemiştir.

1905⁵⁵⁸, 1906⁵⁵⁹ ve 1908⁵⁶⁰ tarihli yıllıklarda Antakya'nın nüfusu 30.000 olarak gösterilmiştir. Bunun haricinde herhangi bir ek bilgi bulunmamaktadır. 1909⁵⁶¹, 1910⁵⁶², 1912⁵⁶³, 1913⁵⁶⁴, 1914⁵⁶⁵ ve 1915⁵⁶⁶ tarihli yıllıklarda Antakya'nın nüfusu 30.000'dir. Bu 30.000 nüfusun 13.000'i Sünni Müslüman, 5.000'i Hristiyan, 7.200'ü Nusayri ve geri kalanı da diğer inançlara sahip olarak geçmektedir. Bu tarihli yıllıklarda Sünni Müslüman nüfus Türk olarak zikredilmiştir.

Son olarak 22 Ocak 1918 tarihinde Antakya kazasının toplam nüfusu 104.072'dir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru bu nüfusun 75.064'ü köylerde, 29.008'i ise kaza merkezinde ikamet etmektedir⁵⁶⁷.

3.1.3. Antakya'nın Nahiyeleri ve Köyleri

Osmanlı Devleti'nde ortaklaşa sorumluluk alarak birlikte yaşayan, kesintisiz bir etkileşim içerisinde bulunan kırsal kesimdeki küçük topluluk ve yerleşimler köy olarak adlandırılmıştır. Köyler gerek coğrafi konumu gerekse sosyo-ekonomik ve idari yönleri ile kırsal kesim içerisinde benzer özellikler göstermiştir⁵⁶⁸. İdari yönden köy yerleşimi nahiye yönetiminin bir alt birimi olarak Osmanlı idari yapısında yerini almasına rağmen nahiye yönetimi köyler üzerinde denetim ve müdahale hakkına sahip değildi. Nahiye meclisinin en önemli işleri bayındırlık ve eğitim ile ilgili işlerdi. Bunun yanında köylerin bağlı bulunduğu nahiyeler 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi'ne göre nahiye müdürü tarafından idare edilirdi. Nahiye müdürleri Osmanlı vatandaşları arasından, 25 yaşını doldurmuş, okuma yazma bilen yöre halkı içinden seçilirdi. Köylerin yönetiminden sorumlu olan kişi ise muhtardır. Köyler 20 haneyi aştıklarında muhtar-ı evvel dışında muhtar-ı sani denilen ikinci bir muhtar

⁵⁵⁷ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1904, s. 1745.

⁵⁵⁸ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1905, s. 1728.

⁵⁵⁹ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1906, s. 1772.

⁵⁶⁰ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1908, s. 2122.

⁵⁶¹ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1909, s. 2151.

⁵⁶² *Annuaire Oriental du Commerce*, 1910, s. 1791.

⁵⁶³ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1912, s. 1427. (Halep vilayetinin nüfusunun verildiği bölümde Antakya'nın nahiyeleriyle ve köyleriyle beraber nüfusu da verilmiştir. Bu bölümde Antakya'nın nüfusu toplam 78.701'dir. Bk. aynı yıllık, s. 1394.)

⁵⁶⁴ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1913, s. 1422.

⁵⁶⁵ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1914, s. 1359.

⁵⁶⁶ *Annuaire Oriental du Commerce*, 1915, s. 1252.

⁵⁶⁷ BOA, DH. EUM. MEM, 95/53, 12 Rebiülahir 1336 / 25 Ocak 1918.

⁵⁶⁸ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s.112.

daha seçilirdi. Muhtarların yanında köyün nüfus durumuna göre 3 ile 12 kişi arasında değişen ihtiyar heyeti de seçilirdi. Müslüman olan köylerde muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani olmak üzere iki muhtar bulunurken köyün imamı ihtiyar meclisinin doğal üyesidir. Gayrimüslim köylerde ise papaz ya da diğer din adamları ihtiyar meclisine seçilebilirdi. Muhtar, Osmanlı vatandaşları arasında, 18 yaşını doldurmuş ve yılda 50 kuruştan az olmamak kaydı ile vergi verenlerin oy kullandığı seçimle işbaşına gelirdi. Muhtar ve ihtiyar meclisi adayı olmak için Osmanlı vatandaşı olmanın yanında 30 yaşını doldurmuş olmak ve senelik 100 kuruş vergi ödemek gibi şartları taşımak gerekiyordu⁵⁶⁹.

Muhtarlar aynı zamanda imamlar ve azalarla birlikte mahkemede konu ile ilgili hem şahit hem de yeri geldiğinde danışmanlık görevini yerine getirmişlerdir. Antakya kazasında Süveydiye nahiyesi köylerinden Vadi-i Cereb köyünden Diyar oğlu Hasan Mikail ölünce çocuklarına vasi tayin edilirken köyün muhtarı Salih oğlu Muhriz, İmamı Şeyh Ahmed oğlu Abbas, ikinci muhtar İmran oğlu Ahmed, üyeler Yusuf oğlu İsa ve Mikail oğlu Ali mahkemede hazır bulunmuştur⁵⁷⁰.

Osmanlı Devleti topraklarına 1516 yılında dâhil olan Antakya önceleri Suriye niyabeti içerisinde Halep naipliğine bağlıydı. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra Halep eyaletinin sancaklarından biri oldu. Ancak Antakya kazası 1550 yılı itibariyle 34 köy, 91 mezrası olan bir nahiye statüsüne dönüşmüştür. Daha sonra 1570 yılında mezraların bir kısmı muhtemelen köy olmuş böylece köy mevcudu artarak 40 sayısına ulaşmış, mezra mevcudu ise 89'a inmiştir. Bu yüzyılın sonlarında Antakya nahiyesinden başka yakın çevrede Altınözü, Kusayr, Şugur, Cebel-i Akra ve Süveydiye nahiyeleri bulunmaktaydı⁵⁷¹.

Sonraki dönemlerde Antakya'nın idari statüsü değişerek kazaya dönüşmüştür. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki kayıtlarda Antakya şehri kendi sınırları içerisinde Cevanib-i Antakya, Reyhaniye, Karamurt, Kusayr ve Süveydiye olmak üzere beş nahiyeden oluşan bir kaza olarak gösterilmektedir. Ayrıca idari olarak Antakya ve nahiyelerine toplamda 170 köy bağlanmıştı⁵⁷². Ancak H. 1286 (M. 1869-1870) yılında Antakya kazasının nahiye sayısı Cevanib-i Antakya, Karamurt, Kusayr ve Süveydiye olmak üzere dörde bu nahiyelerin toplam köy sayısı ise 145'e

⁵⁶⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 6. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2017, s. 427-434.

⁵⁷⁰ AŞS, 50, 49/172.

⁵⁷¹ Gündüz, *16. Yüzyılda Antakya Kazası*, s. 24.

⁵⁷² HVS, H. 1284, s. 120.

düşmüştür⁵⁷³. Sekiz yıl sonra tekrar H. 1295 (M. 1878) yılında Antakya kazasındaki nahiye sayısı Reyhaniye ve merkez nahiyesiyle birlikte altıya çıkmıştır⁵⁷⁴.

H. 1310 (M. 1892-1893) yılı kayıtlarında Reyhaniye nahiyesi bulunmayıp Antakya kazasının nahiyeleri Kusayr, Karamurt, Süveydiye ve Harbiye'dir⁵⁷⁵. Reyhaniye, Antakya kazasından sonra Halep vilayetine bağlı Harim kazasına bağlanmıştır⁵⁷⁶. Ayrıca Antakya civarında bulunan köyler yeni kurulan Harbiye nahiyesine bağlanmıştır. Bu değişimlerle birlikte Antakya kazası yine dört nahiyeden oluşmakla birlikte köy sayısı 175'e yükselmiştir⁵⁷⁷. H. 1323 (M. 1905-1906) yılında köy sayısı 173'e inerken nahiye sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Köy sayısındaki bu değişiklikle birlikte Kusayr nahiyesi 72, Süveydiye nahiyesi 25, Karamurt nahiyesi 54 ve Harbiye nahiyesi 22 köyden oluşmuştur⁵⁷⁸.

Antakya kazasının merkez nahiyesi salnamelerde Cevanib-i Antakya olarak isimlendirilmiştir. Antakya'ya yakın olan köyler bu nahiye sınırları içerisinde yer almıştır. H. 1290 (M. 1873-1874) yılında Cevanib-i Antakya nahiyesine bağlı 17 köy, Harbiye köyünün nahiye olmasıyla birlikte bu nahiye devredilmiştir⁵⁷⁹. Aşağıda H. 1290 (M. 1873-1874) tarihli salnamede Antakya'ya bağlı köyler gösterilmektedir.

⁵⁷³ HVS, H. 1290, s. 126.

⁵⁷⁴ ODS, H. 1295, s. 402.

⁵⁷⁵ HVS, H. 1310, s. 69.

⁵⁷⁶ Aydın Efe, *Antakya ve Çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı aşireti (XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum – 2012, s. 235.

⁵⁷⁷ HVS, H. 1319, s. 264.

⁵⁷⁸ HVS, H. 1323, s. 312-314; HVS, H. 1324, s. 298-300; HVS, H. 1326, s. 296-298; Köy isimlerinin Latince alfabe ile yazımında *Samiye Tunç, Tanzimat'tan I. Meşrutiyet'e Antakya'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1839-1876)*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hatay-2020, isimli tezden faydalanılmıştır. Köy isimlerinin yazımı ile ilgili bu tezin yanı sıra internet siteleri (Google Maps ve Fall in Rain) ve Osmanlı dönemi haritalarından da faydalanılmıştır.

⁵⁷⁹ HVS, H. 1321, s. 289.

Tablo 8.
*Antakya Nahiyesinin Civar Köyleri*⁵⁸⁰

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
1	Dursuniyye	7	Harbiye	13	Dervişkiye
2	Çardakiye	8	Düveyr	14	Beyne'l-Harab
3	Yakto	9	Der'uziye	15	Sinaniye
4	Kuriye	10	Bağdadiye	16	Felsit ⁵⁸¹
5	Bostanü'r-Res	11	Halisiye	17	Ma'sukiye
6	Darü'l-Maşta	12	İsmailiye		

H. 1290 (M. 1873-1874) yılında bağlı 25 köyü olan Reyhaniye nahiyesi Harim kazasına devredilmiş olup H. 1321 (M. 1903-1904) yılı itibariyle Antakya nahiyesi içerisinde zikredilmemektedir⁵⁸². Reyhaniye'nin H. 1285 (M. 1868-1869) ve H. 1286 (M. 1869-1870) tarihlerinde köyleri aşağıda görüldüğü gibidir;

Tablo 9.
*Reyhaniye Nahiyesi Köyleri*⁵⁸³

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
1	Sarıcalar	10	Güzyanlı / Küsyanlı	19	Aziz Uşağı
2	Kozanlı	11	Okçu	20	Halil Ağa Perakendes
3	Bahadırlı	12	Kabaklar	21	Ömer Ağa Perakendes
4	Torun Küsyanlı	13	Çakallı	22	Çolak Ahmed
5	Kara Ahmedli	14	Kürd Tevekkeli	23	Farkkiye
6	Halallı	15	Türkman Tevekkeli	24	Varbendeli
7	Coşlu	16	Deli Ağa Uşağı	25	Müslim-i Kıbtıyan
8	Levkeli	17	Mehmed Efendi Perakendes		
9	Kara Şeyhanlı	18	Ahmed Bey Perakendes		

Cevanib-i Antakya olarak isimlendirilen merkez nahiyeye bağlı köyler Harbiye nahiyesi kurularak bu nahiye devredilmiştir. H. 1321 (M. 1903-1904) yılı

⁵⁸⁰ HVS, H. 1290, s. 108; Bu köylerden bazılarının Antakya'nın 33, 34 ve 35 numaralı şerhiye sicillerinde mezra şeklinde geçtiği görülmektedir. bk. Mehmet Ayçiçek, *33 Numaralı Antakya Şerhiye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (H. 1281-1283 / M. 1865-1866), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2017, s. 512; Gülsen Esiroğlu, *H. 1283-1284 / M. 1866-1868 (34 Nolu) Antakya Şerhiye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2015, s. 417; Gönül Bahçeci, *H. 1284 / M. 1867-1868 (35 Nolu) Antakya Şerhiye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2014, s. 522.

⁵⁸¹ Bazı salnamelerde "Felit" şeklinde geçmektedir.

⁵⁸² HVS, H. 1321, s. 289.

⁵⁸³ HVS, H. 1285, s. 158 ve HVS, H. 1286, s. 131

itibariyle 22 köyü bulunan Harbiye nahiyesinin köy sayısı H. 1326 (M. 1908-1909) yılı itibariyle yine 22 köy olarak kayıtlarda geçmektedir⁵⁸⁴.

Tablo 10.
*Harbiye Nahiyesi Köyleri*⁵⁸⁵

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
1	İsmailiye	9	Düveyr	17	Kuriye
2	Bostanü'r-re's	10	Dalyan-ı Tahtani	18	Ma'şukiye
3	Beynü'l-Harab	11	Darü'l-Maşta	19	Sabuniye
4	Bağdadiye	12	Dervişiye	20	Bedeniye
5	Çardakiye	13	Sinaniye	21	Abbare
6	Harbiye	14	Aynü's-Semek	22	Yakto
7	Halisiye	15	Aynü'l- Camus		
8	Der'uziye	16	Felsit		

Karamurt nahiyesinin H. 1286 (M. 1869-1870)⁵⁸⁶ ve H. 1290 (M. 1873-1874)⁵⁸⁷ yılında 10 olan köy sayısı, H. 1321 (M. 1903-1904) yılında 54'e yükselmiştir. Birincisi bu sadece nüfus artışıyla açıklanacak bir durum olarak görünmemektedir. Aşağıdaki satırlarda da görüleceği üzere Süveydiye nahiyesine bağlı olan köylerin önemli bir kısmı Karamurt nahiyesine bağlanmıştır. Karamurt nahiyesine ne zaman bağlandığı tam olarak tespit edilememiştir. İkinci sebebi ise Karamurt nahiyesi sınırlarında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Balkanlar'dan Anadolu'ya gelip Halep vilayetine yerleştirilen muhacirler için yeni köylerin kurulması olmuştur. Bu köyler Bedirge-i Çerkes, Dalyan-ı Çerkes, Avakiye-i Çerkes ve Maraşlı-yı Çerkes köyleridir⁵⁸⁸.

Tablo 11.
*Karamurt Nahiyesi Köyleri*⁵⁸⁹

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
1	Orhaniye	19	Susiye-i Sagir	37	Kuzca
2	Alahan	20	Sunberi	38	Kavvasiye
3	Ellezi	21	Sultaniye	39	Karaksiye-i İslam
4	Bedirge	22	Şeyh Hasan	40	Karaksiye-i Arab
5	Bedirge-i Çerkes	23	Sayılca-i İslam	41	Gölbaşı

⁵⁸⁴ HVS, H. 1321, s. 289.

⁵⁸⁵ HVS, H. 1321, s. 289.

⁵⁸⁶ HVS, H. 1286, s. 127. Bu tarihte olan köylerin isimleri şöyledir; Ellenzi, Avakiye, Alahan, Arabhan, Zülüfkanlı, Bedirge, Gölbaşı, Kömürçukuru, Baytarlı ve Karalı'dır(?).

⁵⁸⁷ HVS, H. 1290, s. 108. Bu tarihte Karamurt nahiyesine bağlı olan köylerin isimleri şöyledir; Ellezi, Avakiye, Alahan, Arabhan, Zülüfkanlı, Bedirge, Gölbaşı, Kömürçukuru, Baytarlı ve Karalı'dır(?).

⁵⁸⁸ HVS, H. 1326, s. 297-298.

⁵⁸⁹ HVS H. 1321, s. 289 ve HVS, H. 1326, s. 297-298.

Tablo 11. (Devamı)

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
6	Paşaköy	24	Sayılca-i Arab	42	Güzelburç
7	Barbarin	25	Turunçlu	43	Kilisecik
8	Tutlupınar	26	Tavla	44	Güldiran
9	Tuleyl-i Hanbalas	27	Tavuklu	45	Menguliye
10	Tuleyl-i Ferruh	28	Tıraşiye	46	Meydancık
11	Çamurlu	29	Arancan?	47	Maraşlı-yı Çerkes
12	Çekmece	30	Alaaddin	48	Yaylacık
13	Çaputlu	31	Amudiye ve Cebrail	49	Yarıntepe
14	Hüseyniye	32	Akiliye	50	Bedirge-i Osman Ağa
15	Dikmece	33	Aydî-i Fevkani	51	Hancagaz
16	Zülüfkanlı	34	Aydî-i Tahtani	52	Dursuniye
17	Saraycık	35	Avakiye	53	Dalyan
18	Susiye-i Kebir	36	Avakiye-i Çerkes	54	Dalyan-ı Çerkes

Kusayr nahiyesinin ise H. 1290 (M. 1873-1874) yılında 72 olan köy sayısı⁵⁹⁰ hiç değişmemiş ve H. 1326 (M. 1908-1909) yılında yine aynı sayıda kalmıştır.

Tablo 12.

*Kusayr Nahiyesi Köyleri*⁵⁹¹.

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
1	Alakend	28	Cidaliye	55	Kabab
2	Uskiyyat	29	Hacıpaşa	56	Karasabul
3	Ermence	30	Hayno	57	Karsu
4	Aylıca?	31	Ziyaret	58	Kalanes / Kalanus / Kalanos
5	Akcurun / Ağcurun	32	Zevv ma'a Berdiyye	59	Kuriye
6	Basiye	33	Seferiye	60	Kefr-abid
7	Abd-i Fevad	34	Salkiye	61	Gökçegöz
8	Babitre	35	Şeyh	62	Kürt Mezraası
9	Bozhöyük	36	Şumracık	63	Keşkenit / Kişkinit
10	Bedine	37	Sabuhiye	64	Mansuriye
11	Bohşin	38	Sofiler	65	Mekaberos
12	Büyükburç	39	Suriye	66	Marsu
13	Baksanus / Baksanos	40	Turfanda	67	Mubelin?
14	Baslika	41	Toprakhisar	68	Mağdele

⁵⁹⁰ HVS, H. 1290, s. 108

⁵⁹¹ HVS, H. 1321, s. 296-297.

Tablo 12. (Devamı)

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
15	Batetin	42	Tanışma	69	Meshano / Müshano
16	Başrıbe	43	Aydiye	70	Narlıca
17	Bayire	44	Ayn-ı Salas	71	Hetve
18	Babatorun	45	Anso	72	Zerzur
19	Bitrin	46	Filincar		
20	Türkmen-i Okçular	47	Ferferi / Fırfırıye		
21	Telhabeş	48	Fatikiye		
22	Tüleylü'ş-şarki	49	Ferzele / Farzala		
23	Tükmen Mezraası	50	Fenk		
24	Çom / Com / Cum	51	Kalizan		
25	Cisr-i Hadid	52	Karbeyaz		
26	Çiftlikât	53	Kenaberiye / Kenebiye		
27	Çiftlik-i Reşid Ağa	54	Kal'a-i Kusayr		

Süveydiye nahiyesinin H. 1290 (M. 1873-1874) yılında 57 olan köy sayısı, yukarıda da belirtildiği üzere köylerinin önemli bir kısmı H. 1321 (M. 1903-1904) senesinde Karamurt nahiyesine bağlanmıştır. Bu sebeple H. 1326 (M. 1908-1909) yılında köy sayısı 25'e gerilemiştir⁵⁹². Aşağıdaki tabloda H. 1290 (M. 1873-1874) yılına ait Süveydiye nahiyesinin köy isimleri verilmiştir. Böylece hangi köylerin Karamurt nahiyesine bağlandığı gösterilmiştir.

Tablo 13.*Süveydiye Nahiyesi Köyleri*⁵⁹³

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
1	Zeytuniye	20	Mağaracık	39	Vadi-i Cereb
2	Yoğunuluk	21	Seldiran	40	Aydî-i Tahtani
3	Hacı Habibli	22	Berberun	41	Saraycık
4	Bityas-ı Ermeni	23	Ala'addin	42	Çekmece
5	Bityas-ı Protestan	24	Sunberi	43	Orhaniye
6	Mısrakiye	25	Dikmece	44	Güldiran
7	Kabaklı	26	Nehr-i Kebir	45	Meydancık
8	Makberun	27	Nehr-i Sagir	46	Bityas
9	Tüleyl-i Hanbalas	28	Yaylacık	47	Muğayrun

⁵⁹² HVS, H. 1326, s. 297.⁵⁹³ HVS, H. 1290, s. 108-109.

Tablo 13. (Devamı)

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
10	Karaksiye	29	Kebusiye	48	Hıdırbey-i Ermeni
11	Kilisecik	30	Hüseyniye	49	Hıdırbey-i Katolik
12	Saylıca	31	Tıraşıye	50	Zeytuniye-i İslam
13	Menguliye	32	Cilliye	51	Zeytuniye-i Hristiyan
14	Güzelburç	33	Kurt Deresi	52	Levşiye-i Arap
15	Aydi-i Fevkani	34	Susiye-i Kebir	53	Nehr-i Kebir'den Müfrez Minat-ı Asakiriyye
16	Levşiye	35	Susiye-i Sagir	54	Vakıf
17	Akiliye	36	Kavvasiye	55	Yoğunluk-ı Ermeni
18	Nairlü	37	Turunclu	56	Yoğunluk-ı Protestan
19	Cüdeyde	38	Tüleyl-i Ferruh	57	Levşiye-i Hristiyan

Tabloda da görüldüğü üzere Karamurt nahiyesine ait köy listesinde gözükken bazı köyler bu tabloda da mevcuttur. H. 1326 (M. 1908-1909) yılına ait salnamede ise Süveydiye nahiyesine bağlı köylerin isimleri şu şekilde sıralanmıştır; Bityas, Bityas-ı Protestan, Cüdeyde, Cilliye, Hızırbey-i Ermeni, Hızırbey-i Katolik, Zeytuniye-i İslam, Zeytuniye-i Hristiyan, Hacı Habibli, Seldiran, Kapaklı, Kurt Deresi, Kebusiye, Levşiye-i Arab, Mısrakiye, Mağaracık, Mugayrun, Nehr-i Kebir'den Müfrez Minat-ı Asakiriyye, Nehr-i Sagir, Nağayri / Naharlı, Vakıf, Vadî-i Cereb, Yoğunluk-ı Ermeni, Yoğunluk-ı Protestan ve Levşiye-i Hristiyan⁵⁹⁴.

Antakya kazasına bağlı nahiyelerin köy sayılarının genellikle aynı kaldığı tespit edilmekle beraber Karamurt ve Süveydiye nahiyelerinin sınırlarının değişmesinden dolayı bazı köylerin bağlı bulunduğu nahiyenin de sınırı değişmiştir. Ayrıca Karamurt nahiyesine bir kısım muhacirin geldiği köy isimlerinden de anlaşılmaktadır. Bu da merkezî hükümet siyasetinin taşra üzerindeki etkilerini göstermektedir.

Antakya köylülerinin genellikle tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sürdürmekte oldukları şer'îyye sicillerinde geçen tereke kayıtlarından anlaşılmaktadır. Terekelerde bırakılan miras içerisinde zeytin, incir, üzüm bahçeleri, ipek damları ve hayvanlar, ev eşyalarından sonra önemli bir miktar tutmaktadır⁵⁹⁵. Bu faaliyetler sonucunda Antakya kazasının köylerinde yaşayan insanların iktisadi

⁵⁹⁴ HVS, H. 1326, s. 297.

⁵⁹⁵ AŞS, 41, 224/6; AŞS, 42, 219/91; AŞS, 43, 131/834; AŞS, 47, 125/512; AŞS, 49, 36/52; AŞS, 49, 100/95; AŞS, 52, 40/99.

durumlarının Antakya şehrinin merkezinde yaşayanlardan oldukça geride olduğu tespit edilmiştir. Antakya Şer'iyeye sicillerinde yapılan inceleme sonucunda 14 Ekim 1876 ile 29 Mart 1910 tarihleri arasında 137 tereke kaydından elde edilen verilere göre köyde yaşayan insanların vefat ettiklerinde bıraktıkları ortalama tereke toplamı 2.911 kuruş 27 para tutarken, şehirde yaşayanlarda bu rakam 10.389 kuruş 18 para olarak tespit edilmiştir. Bu farkın ortaya çıkmasında verilecek vergi miktarını düşürmek için miras gizleme durumu söz konusu olabilir. Ancak böyle bir durum söz konusu olsa dahi aradaki farkın 3,5 kattan fazla olması nedeniyle bu durumun konunun izahı için yetersiz kalacağı açıktır. Yine bu kayıtlar içerisinde köylerde en az tereke toplamına sahip olan kişinin tereke kaydındaki para miktarı 92 kuruş 20 para iken en fazla miktar 18.604 kuruştur. Kaza merkezinde ise az tereke toplamına sahip olan kişinin 138 kuruş 20 parası var iken, en fazla tereke toplamına sahip olan kişinin 108.208 kuruş 16 parası bulunmaktadır. Bu durum kesin olmasa da köylerdeki ekonomik faaliyetlerin getirisinin şehirdeki faaliyetlerden geride olduğunu ya da köylerin ekonomik kazanç elde etme yöntemleri konusunda şehir merkezinden geride olduğu izlenimini uyandırmaktadır⁵⁹⁶.

3.1.4. Antakya'nın Nüfus Yapısını Etkileyen Olaylar

II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde izlenen nüfus politikası içerisinde Balkanlar'da kaybedilen topraklardan gelen Müslüman muhacirler mümkün mertebe Rumeli'de tutulmaya çalışılmıştır. Bunun yanında Anadolu'daki göçmenler ise nüfus bakımından hassas ve stratejik bölgelerde iskân edilmiştir. Bu dönemde devlet, muhacirlerin kabul işlemlerinde birtakım kısıtlamalar getirmiştir. Osmanlı vatandaşı haricindekilerin göç ve iskân konusundaki istekleri reddedilmiştir. Osmanlıcılık siyaseti ile Osmanlı vatandaşları kaynaştırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Müslüman vatandaşların çocuk sayısının artırılması ile ilgili çalışmalar da yapılmıştır⁵⁹⁷.

II. Abdülhamid döneminde muhacirler belirli bir politika doğrultusunda iskân edilmiştir. Sultan, muhacirleri demografik ve ekonomik olduğu kadar, dinsel gereksinim için de belirli bölgelere yerleştirmiştir. Öncelikle muhacirler Müslüman nüfusun düşük olduğu yerlere, daha sonra ise Çanakkale Boğazı gibi stratejik yerlere,

⁵⁹⁶ Veriler 40, 45, 50, 52 ve 53 no.lu Antakya Şer'iyeye Sicillerinde geçen toplam 137 tereke kaydından elde edilmiştir.

⁵⁹⁷ Nedim İpek, "II. Abdülhamid Devri Nüfus Politikası (1876-1908)", *Sultan 2. Abdülhamid Sempozyumu, İç ve Dış Siyaset Bildiriler (2014 Selanik)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 180.

demiryolu hatları boyunca ve tarım yapmaları için boş arazilerin olduğu bölgelere yerleştirilmişlerdir. Muhacir sayısı Anadolu’da genelde batıdan doğuya doğru gidildikçe azalmıştır⁵⁹⁸.

1878-1912 yılları arasında Balkanlardan özellikle Bulgaristan olmak üzere Kafkasya, Girit ve İran üzerinden Anadolu’ya birçok göçmen gelerek yerleşti. Mülteci Komisyonu’nun tespit ettiği rakama göre 1876-1895 tarihleri arasında Osmanlı topraklarına bir milyondan fazla muhacir sığınmıştır⁵⁹⁹. Bu göçmenlerin iskân faaliyetleri mahalli komisyonlar marifetiyle yapılmış olup göçmenler bazen kasaba ve köylere bazen de özellikle boş olan alanlarda yeni yerleşimlerin kurulmasına dönük olarak yerleştirilmiştir⁶⁰⁰.

Muhacirlerin ilk iskân faaliyetleri ile ilgili olarak 30 Ocak 1881 tarihinde çıkan bir gazete haberinde ilginç bilgiler bulunmaktadır. Bu habere göre Bulgaristan’da bulunan Müslüman ahali içinde olup bundan bir iki ay önce İstanbul’a ve oradan Beyrut’a hicret eden on yedi kişinin ansızın Halep’e geldiği ve gelenlerin Bulgar hükûmetinin zulmünden şikâyet ettikleri belirtilmiştir. Halep vilayetine gelen bu muhacirlerin ilk önce geçici olarak iskânlarına bakılacağı ve işlerinin mahallî belediye tarafından temin edileceği ifade edilmiştir. Ancak bu iskân ile ilgili olarak Halep vilayetinin boş ve تنها olmayıp muhacir iskânına elverişli bir karış toprağı olmadığı belirtilmiştir. Her vilayete gönderilen muhacirinin orada iskânı ile ilgili irade bulunduğu halde Suriye vilayetinin bu durumu muhacirlerin eline verdiği sade bir tahrirat ile ihlal ettiği de ayrıca ifade edilmiştir. Gazeteye göre bu sebepten dolayı muhacirler sefalet çekmektedir. Yine muhacirlerin üç sene müddetle genel olarak aşar vergisinden muaf oldukları da belirtilmiştir⁶⁰¹.

Göçmenlerin kısa zamanda üretici konuma getirilmeleri ve yerleştirilmeleri önemli bir problem olmuştur. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durum gerek siyasi gerek mali açıdan iskân faaliyetleri için uygun değildi. Bunun yanında iskân için ön hazırlık çalışmaları da yapılmamıştı. Bu sonuçlar altında Osmanlı Devleti

⁵⁹⁸ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 366-367.

⁵⁹⁹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II*, çev. Mehmet Harmancı, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul 2010, s. 153.

⁶⁰⁰ İpek, “Nüfus Politikası (1876-1908)”, s. 311; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Balkanlardan Halep ve Zor vilayetlerine yaklaşık 50.000 muhacir yerleştirilmesi uygun görülmüştür. Fakat bu sayının ne kadarının Antakya’ya yerleştirileceği verilmemiştir. bk.,Ufuk Erdem, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, TTK Yay., Ankara 2018, s. 123; Girit Adası’nın 1897’de Yunanistan tarafından işgal edilmesi neticesinde yaklaşık 2.000 Girit muhaciri Halep’e yerleştirilmiştir. Bunun ne kadarının Antakya’ya yerleştirileceği bilgisi verilmemiştir. bk. Erdem, *Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri*, s. 136.

⁶⁰¹ *Furat*, no. 646, Halep Vilayet Matbaası, 28 Safer 1298 / 30 Ocak 1881.

süre gelen politikası sonucu on hane başına bir göçmen ailesi olacak şekilde göçmenleri vilayetlere gönderdi. Böylece göçmen aileleri, yerleşim alanları oluşturulana kadar yerli ahali tarafından misafir edildi. Ardından köy ve kasabaların çevresindeki uygun araziler göçmenlerin yerleşimi için tahsis edilerek kış girmeden konutları tamamlanmaya çalışıldı⁶⁰². Bununla ilgili olarak Umum Muhacirîn Komisyonu reisi namına Mehmed Behçed tarafından Dâhiliye Mektubi Kalemine yazılan 29 Eylül 1887 tarihli yazıda merkezî hükûmet ile Halep vilayeti arasındaki yazışmaların 31 Ağustos 1881 yılında yapılmış olduğu görülmüştür⁶⁰³.

Muhacir sorununun hem hükûmeti hem de vilayeti uzun yıllar meşgul ettiği bu yazışmalardan anlaşılmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı Devleti'nin mülki taksimatı içerisinde yer alan Bulgaristan'ın Berlin Antlaşması'yla (1878) özerk olması sonucunda Tırnova⁶⁰⁴ şehrinden Antakya kazasına göçler olmuştur. Bununla ilgili 21 Eylül 1887 tarihli Muhacirîn Komisyonu'na gönderilen yazıda Antakya'da İstanbul Köprüsü'nün ve Asi Nehri'nin öte tarafında Rumeli'den gelen Tırnova muhacirlerinin yerleştirildikleri mahalleye Osmaniye isminin verilmesi Halep Vilayeti İdare Meclisi tarafından yazılan mazbata ile bildirilmiştir⁶⁰⁵.

Bölgeye H. 1298 (M. 1880-1881) yılında gelen muhacirlerin bir kısmı Karamurt nahiyesine bağlı Çokan (Çokat) köyü ve diğer sekiz köye yerleştirilmiştir. Bu bölgeye gelen muhacirlerden 2.850 kuruş olan arazi ve emlak vergisinin hak ve adaletle alınması istenmiştir. Ayrıca bu işi yapmakla görevlendirilen belediye muhammin memurlarının bir buçuk aylık maaşlarının belediye sandığından ödenerek 600 kuruşluk bu miktarın emlak ve arazi vergisinden düşürülmesi sonucu muhacirlerin vergi yükü hafifletilmeye çalışılmıştır. Geriye kalan 2.250 kuruşun tahsili 18 Ekim 1900 tarihli Maliye Nezaretinden Şura-yı Devlete havale edilen belgede belirtilmiştir⁶⁰⁶.

Antakya'nın nüfus yapısını etkileyen diğer bir olay ise az da olsa kaza dışına yapılan göçlerdir. Bu göçler şehrin dışına yapıldığı gibi ülke dışına da yapılabilmekteydi. Bu durum devlet için kontrol edilmesi gereken bir noktaya vardığında merkez tarafından takip edilmekteydi. Nitekim 13 Haziran 1900 tarihli

⁶⁰² İpek, "Nüfus Politikası (1876-1908)", s. 311.

⁶⁰³ BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH), 1056/82929, 21 Safer 1305 / 8 Kasım 1887.

⁶⁰⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 7, s. 337.

⁶⁰⁵ BOA, DH. MKT, 1449/90, 3 Muharrem 1305 / 21 Eylül 1887; Müslümanların yerleştirildikleri mahalleye Osmaniye isminin verilmesi ile ilgili başka bir belge için bk. BOA, DH. MKT, 1467/81, 18 Rebülevvel 1305 / 29 Mayıs 1888; Muhacirlerin yerleştiği mahalleye Osmaniye isminin verilmesi ile ilgili irade için bk. BOA, İ. DH, 1056/82929, 21 Safer 1305 / 8 Kasım 1887.

⁶⁰⁶ BOA, İrade Mâliye (İ. ML), 41/59, 10 Ramazan 1318 / 23 Nisan 1902.

Sadarete gönderilen belgede sorulan sorulara verilen cevapta Con Garbos ve ailesinin dönmek üzere Amerika'nın Boston şehrine göç ettiği bildirilmiştir⁶⁰⁷.

Antakya'daki nüfus yapısını etkileyen önemli olaylardan biri de kolera salgınıdır. Antakya'da birçok kişinin hayatını kaybetmesine neden olan bu salgınla ilgili bilgiler "Salgın Hastalıklar" başlığı altında verilmiştir.

3.2. Eğitim

3.2.1. Antakya'da Eğitim

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ndeki eğitim kurumları medreseler, sıbyan mektepleri, Enderun ve az miktardaki meslek okullarından oluşmaktaydı. Bu okullardaki eğitim nitelik ve nicelik bakımından oldukça yetersizdi. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren devletin ihtiyacı olan kadrolara insan yetiştiren medreseler eğitim yönünden yeterli seviyede değildi. Sıbyan mektepleri ise gerek eğitim ortamı ve eğitim kalitesi gerekse sayısal veriler yönünden ihtiyaçlara cevap verememektedir. Enderun'un amacı ise devletin güvendiği itaatkâr kullar yetiştirmektir⁶⁰⁸.

Tanzimat Dönemi içerisinde Batılı devletlerin eğitim yapısında bulunan bazı uygulamalar Osmanlı Devleti'nde uygulanmaya çalışılmıştır. Bu altyapının oluşumunda en önemli hadiselerden birisi 7 Temmuz 1838'de Meclis-i Umur-ı Nafia'nın oluşturulmasıdır. Bu Meclis'in teklifi sonucunda II. Mahmud (1808-1839) sıbyan mekteplerinin üzerinde bir okul olarak rüşdiyelerin açılmasına ferman vermiştir. Rüşdiyelerin çoğalmasını takip eden süreçte Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde eğitimdeki ıslahat çalışmalarına devam edilerek 1847 yılında sıbyan mektepleri ile ilgili yönetmelik çıkarıldı. 1848 yılında erkek öğretmen okulu anlamına gelen Darülmuallimin eğitim faaliyetleri içerisinde yerini aldı. Bu tarz yenilik hareketleri devam ederken eski usulle eğitim veren okullar faaliyetlerine devam etmiştir⁶⁰⁹.

1867 yılından itibaren rüşdiyelere Müslüman öğrencilerin yanında gayrimüslim öğrencilerin de alınabileceği Türkçe imtihanında başarılı olma şartı ile

⁶⁰⁷BOA, Hariciye Nezareti İdari Kısmı (HR. İD), 18/38, 10 Muharrem 1318 / 10 Mayıs 1900; Osmanlı topraklarından göç edip Amerika kıtasına yerleşen toplulukları ifade eden CALİYE terimi hakkında daha geniş bilgi için bk. Kemal Karpat, "Câliye", *DİA*, C. 7, 1993, s. 34-38.

⁶⁰⁸İsa Halis, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Serhat Kitabevi, Konya 2005, s. 17-18.

⁶⁰⁹Cavit Binbaşoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi: Yöneticilerin ve Eğitimcilerin Kendi Yazılarıyla*, Anı Yayıncılık, Ankara 2009, s. 105.

kabul edilmiştir. Ardından 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi eğitim öğretim faaliyetleri açısından bir dönüm noktası olmuştur⁶¹⁰. Osmanlı Devleti'ndeki eğitim, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Maarif Nazırı başkanlığında Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare olmak üzere teşkilatlandırılmıştır. Vilayetlerde ise bu iki birime bağlı olarak Vilayet Maarif Meclisleri teşkil edilmiştir⁶¹¹. 1869 yılında bu nizamname ile Osmanlı Devleti'ndeki okullar sıbyan mektepleri (ilkokul), rüşdiyeler (ortaokul), idadiler (lise), sultaniler, Darü'l-fünun, Darümuallimin ve Darümuallimat olarak derecelendirilmiştir⁶¹².

Tanzimat Dönemi'nde eğitim dönüştürülmeye çalışılmıştır. Ancak bu çalışmaların çoğu kâğıt üzerinde kalmış, toplumun her kesimine yayılamamıştır. Nitekim Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile faaliyete başlayan Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare birimleri 1872'de tek bir meclis haline getirilmiş, üye sayısı azaltılmıştır. Nizamname vilayetlerde yeterli uygulama alanı bulamamıştır. Yalnızca 1872 yılında Tuna ve Bağdat vilayetlerinde Meclis-i Maarif oluşturulabilmiştir. Diğer vilayetlerde ise gerekli tayinler yapılamadığından maarif müdürlükleri kurulamamıştır. 1882 yılı itibari ile bu olumsuz durum büyük oranda ortadan kalkarak vilayetlerde eğitim teşkilatı gelişip yayılmıştır⁶¹³. Bütün bunlarla beraber Birinci Meşrutiyet Dönemi boyunca Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ortaya koyduğu genel yapı, derin olarak değerlendirilemeyecek birkaç düzenleme haricinde muhafaza edilmiştir⁶¹⁴.

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında ortaya çıkan bütün bu gelişmeler Antakya kazasını da etkilemiştir. Antakya kazasında 1882 yılında 128 öğrencisi olan 10 tane medrese, 56 öğrencisi olan 1 tane rüşdiye mektebi, 483 öğrencisi olan 17 adet sıbyan mektebi, 255 öğrencisi olan 4 adet gayrimüslim mektebi bulunmaktaydı⁶¹⁵. 1888 yılında 5 adet gayrimüslim okulunun 290 talebesi vardır. Bu dönemde Müslüman sıbyan mekteplerinin sayısı 17'den 26'ya ve bu mekteplerde okuyan talebe sayısı da 483'ten 690'a çıkmıştır. Kazada yine bir adet rüşdiye mektebi bulunmakla birlikte talebe sayısı 56'dan 140'a yükselmiştir. Son olarak yeni

⁶¹⁰ Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, TTK Yay., Ankara 2015, s. 2.

⁶¹¹ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB, Ankara 1964, s. 23-24.

⁶¹² Cemil Öztürk, "Eğitim Sistemi ve Eğitimde Yapılan Reformlar", *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1876-1918)*, ed. Ali Akyıldız, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013, s. 78-79.

⁶¹³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 27.

⁶¹⁴ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 109-110.

⁶¹⁵ HVS, H. 1300, s. 109.

açılan medrese olmadığı gibi burada öğrenim gören talebe sayısı da sabit kalarak 128’de kalmıştır. Bu sayılar toplumun geleneksel eğitim yerine modern eğitimi tercih ettiği şeklinde yorumlanabilir⁶¹⁶.

3.2.2. Antakya Maarif Komisyonu

II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde maarif komisyonlarının vilayetlerden sonra daha küçük yerleşim birimlerinde yaygınlaşması çabası içerisine girilmiştir. Böylece sancak ve kazalarda da maarif komisyonları teşkil edilmiştir. Maarif komisyonlarında devletin temsilcilerinin yanında Müslüman ve gayrimüslim ayırt etmeksizin yerleşim yerinin önde gelenleri de bulundurulmuştur. Bu durum o bölgenin hem eğitim alt yapısının oluşmasında büyük kolaylıklar sağlamış hem de devlet, eğitim alanında halkın desteğini alarak vatandaşlarının farkındalığını artırmaya çalışmıştır⁶¹⁷. Ayrıca vilayetten küçük yerleşim birimlerinde maarif meclisleri teşkil edebilmek için o yerleşim yerinde Darülmuallimin mektebinden mezun olmuş bir öğretmen bulunması şartı aranmıştır⁶¹⁸.

Antakya kazası maarif komisyonu üyelerine bakıldığında yukarıda değinilen hususlardan bölgenin ileri gelenlerinin komisyonda yer alması hususunun göz önünde bulundurulduğu tespit edilmiştir. Komisyonda reis olarak kazanın naibi, aza olarak evkaf müdürü, şer‘î mahkeme başkâtibi, nüfus memuru ile bölgenin ileri gelenlerinden Hacı Bedirzâde Kamil Efendi ve Muhyiddin Paşazâde Hacı Fehim Bey bulunmuştur⁶¹⁹.

3.2.3. Ana Mektebi

Ana Mektebi ile ilgili ön hazırlıklar 1913 yılında Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati’nde (Geçici İlköğretim Kanunu) geçmektedir. Ana Mektebi burada ibtidai mekteplerinin birinci basamağı olarak değerlendirilmiştir⁶²⁰. Antakya kazasında Ana Mektebi açılması ile ilgili birtakım çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Ana Mektebi ibtidai mektebinden önce çocukların eğitim alacakları yer olarak

⁶¹⁶ HVS, H. 1306, s. 213.

⁶¹⁷ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 46-48.

⁶¹⁸ İsa Halis, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi*, Serhat Kitabevi, Konya 2005, s. 49.

⁶¹⁹ HVS, H. 1326, s. 280.

⁶²⁰ Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Kızların Eğitimi*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 114.

düşünülmüştür⁶²¹. Antakya kazasında Ana Mektebi ile ilgili 22 Şubat 1916 tarihinde tutulan rapor önemli bilgiler içermektedir. Bu rapora göre Antakya kazasında açılan Ana Mektebinin personeli içerisinde müdire vekili, muavine ve iki mürebbiye vardır. Yine bu raporda Antakya Ana Mektebi ile ilgili üç önemli husus ayrıntıları ile açıklanmıştır. Bu hususlardan birincisi mektebin fiziki yapısı ile ilgilidir. Buna göre Antakya Ana Mektebi binası kiralık olarak tutulmuştur. Mektep binası iki derslane, bir heyet-i talimiye odası ile bir yemekhaneden oluşmaktaydı. Ayrıca mektepte çocukların eğitimi için birtakım oyuncaklar ve eğitim gereçleri de bulunmaktaydı. Mektebin bulunduğu binanın en önemli eksiği ise bir bahçesinin olmaması olarak belirtilmiştir. Bahçenin eksikliği dolayısıyla bu yaştaki çocukların oyun ve eğlence ihtiyaçlarının karşılanamayacağı üzerinde durulmuştur. Bu duruma çözüm olarak ise mektep binası için kira sözleşmesi bittiğinde bahçeli ve müstakil Ana Mektebi olmaya müsait bir evin Antakya’da kolay bulunacağından dolayı tercih edilmesi önerilmiştir. Bu işe yetkili olan Antakya Kaymakamlığının ise Ana Mektebi olmaya uygun bir bina kiralaması gerektiği belirtilmiştir. Rapordaki ikinci husus ise mektebe kayıt süreci ile ilgilidir. Mektebin kontenjanı Antakya için yaklaşık 150 öğrenci olarak belirlenmiştir. Ayrıca mektebe kayıt önce ücretsiz yapılmış böylece 100’den fazla öğrenci kaydedilmiştir. Ancak birtakım ihtiyaçlar söz konusu olunca ücret tahsil edilmeye başlanmıştır. Mektep için ücret tahsil edilmeye başlayınca kayıtlı öğrencilerden 40’tan fazlası mektebi terk etmiştir. Böylece mektepte kayıtlı öğrenci sayısı 50’ye kadar gerilemiştir. Bu duruma çözüm olarak birçok kimsenin mektep ücretini ödeyemeyecek durumda olduğunu mektebin ücretsiz durumunun 1916 yılının sonuna kadar devam etmesi gerektiği belirtilmiştir. Üçüncü husus ise mektepteki eğitim kadrosunun mesleki yetkinliği ile ilgilidir. Antakya Ana Mektebinde bulunan görevlilerin Ana Mektebinin eğitim ve öğretim ilkelerine vakıf olmadıkları rapor ile beyan edilmiştir. Ayrıca Ana Mektebi ile ibtidailerin eğitim-öğretim ilkelerinin farklılığı üzerinden hareketle Antakya Ana Mektebinde bulunan idareci ve öğretmenlerin mektebi bir ibtidai gibi idare ettikleri vurgulanmıştır. Mektepte hendese, coğrafya ve tarihi tabii hazırlık dersleri bulunduğu halde bunların gösterilmediği belirtilmiştir. Bu konuya çözüm olarak ise mektepte usul-i tedrisiyye

⁶²¹ BOA, MF. MKT, 1225/54, 28 Cemaziyelahir 1335 / 21 Nisan 1917. Bu mektebin bahçeli müstakil bir evde oluşturulması H. 18 Şaban 1332 tarihli bir belgede belirtilmektedir.

uygun eğitim verilmediğinden, bu mektebe usul-i tedrisiyyeye vakıf bir müdire veya kadın yardımcının tayin edilmesi gerektiği istenilmiştir⁶²².

3.2.4. Sıbyan Mektepleri

Sıbyan Mektepleri genel olarak küçük yaşta erkek çocuklara mahsus olmak ve çoğunlukla cami, mescit ve mahallede belirlenen bir alanda müstakil olarak hayırsever kimselerin yaptırdığı ve vakıf sistemiyle çalışan günümüz ilkokullarına benzeyen mekteplere verilen isimdir. Bu tür kurumlarda karma eğitim verenlerin yanında sadece kızlara mahsus sıbyan mekteplerine de rastlanılmaktadır. Sıbyan mekteplerinde belli bir öğretim müfredatı bulunmamakla birlikte ağırlıklı olarak dini adap ve erkân üzerine eğitim verilirdi⁶²³.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ilköğretim kademesinde iki farklı yöntemin uygulandığı okul türü ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi Mekâtib-i Sıbyaniye adıyla bilinip geleneksel metotları benimsemiş eğitim kurumlarıdır. İkincisi ise Mekâtib-i İbtidaiye adı ile geleneği bozmadan modernleşen okullardır. Sıbyan okullarında eğitim öğretim programı usul-i atika (eski usul) olarak isimlendirilirken, ibtidai mekteplerinde usul-i cedide (yeni usul) olarak isimlendirilmiştir⁶²⁴.

1893 yılında Maarif Nezareti tarafından taşradaki köy okulları için ders programı hazırlandı. Bu programa göre eğitim ve öğretim süresi dört yıl olacaktı. Köy okullarında ilk sene haftada on ikişer saat Elifba-yı Osmanî ve *Kur'an-ı Kerim* cüzleri, altı saat zihin hesapları dersleri, İkinci sene ise altı saat *Kur'an-ı Kerim*, üçer saat ilmihal ve kıraat, ikişer saat zihin hesabı ve hat dersleri verilecekti. Üçüncü sene, üçer saat *Kur'an-ı Kerim* ve tecvit, ilmihal, dördüncü sene, beş saat *Kur'an-ı Kerim*, üç saat ilmihal dersleri verilerek dört yıllık program tamamlanmış olacaktı. Bunun yanında üçüncü ve dördüncü sınıflarda üç saat hesap üç saat kıraat ile iki saat yazı iki saat imla dersleri programın içeriğinde bulunuyordu. Ayrıca programda derslerin kapsam ve içeriği belirtilmiştir⁶²⁵.

Antakya, yukarıda bahsedilen ikili okul yapısının görüldüğü kazalardan birisi olmuştur. Antakya kazasındaki okulların bir kısmı eski usulde eğitim ve öğretim

⁶²² BOA, MF. MKT, 1226/70, 4 Şaban 1335 / 26 Mayıs 1917. Rapor, Halep Maarif Müdüriyeti için hazırlanmıştır.

⁶²³ Elif Akbaş, *Tarihten Günümüze Sıbyan Mektepleri*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2018, s. 6-8.

⁶²⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim*, s. 68-69.

⁶²⁵ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 109-110.

hizmeti verirken bir kısmı da yeni usulde eğitim ve öğretim hizmetine başlamıştır. Nitekim Antakya’da 1905 yılı itibariyle Müslüman öğrenciler için toplamda 85 okul bulunmaktaydı. Bu okulların 68 tanesi eski usulde eğitim ve öğretim hizmeti verirken sadece 17 tanesi yeni usulde eğitim veren okullardan oluşmaktaydı. Ayrıca bu okulların 25 tanesi kasabada 60 tanesi ise köylerde eğitim öğretim faaliyetine devam etmekteydi⁶²⁶. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Antakya kazasında eski usulde eğitim ve öğretim yapan mektep sayısı yeni usulde eğitim öğretim yapan okul sayısına oranla dört kat daha fazladır.

3.2.5. İbtidailer

Osmanlı Devleti’nde ilköğretimdeki dönüşüm için tedrici bir yol izlenmiştir. İlköğretim basamaklarında Tanzimat Dönemi’nde yapılan yeniliklerle ikili bir yapı ortaya çıkmıştır. İlköğretim basamağında eğitim verilen mektepler bu dönemde sıbyan mektepleri ve ibtidai mektepleri olmuştur. Eski usulde usul-i atika eğitim uygulayan ilkokullar sıbyan mektepleri, yeni usulde usul-i cedit eğitim uygulayan ilkokullar ise ibtidai mektebi olarak adlandırılmıştır⁶²⁷.

Antakya şehrinin merkezinde bulunan ibtidai mektepleri Habibü’n-Neccar Mektebi, Köprübaşı Mektebi, Affan Mektebi, Saha Mektebi ve Dörtayak Mektebidir. Bu mekteplerde görev yapan muallim ve öğrenci sayıları ise şöyledir: Habibü’n-Neccar Mektebinin 40 öğrencisi olup Muallimi Mehmed Kazım Efendi’dir. Köprübaşı Mektebinde Muallim Mürsel Efendi de 40 öğrenciye ders vermiştir. Affan Mektebinde Muallim Mehmed Emin Efendi’nin 30 öğrencisi bulunurken, Saha Mektebinde Muallim Abdülkadir Efendi 15 öğrenciye ders okutmuştur. Dörtayak Mektebinde ise Muallim Ali Haydar Efendi 15 öğrenci ile ders yapmıştır⁶²⁸. Bu mektepler haricinde Süveydiye ve Harbiye nahiyelerinde de ibtidai mektepleri bulunmaktadır⁶²⁹.

⁶²⁶ BOA, MF. MKT, 862/8, 2 Rebiülahir 1323 / 6 Haziran 1905.

⁶²⁷ Erdem, *Kızların Eğitimi*, s. 85-113.

⁶²⁸ HVS, H. 1326, s. 284.

⁶²⁹ HVS, H. 1326, s. 287. Süveydiye nahiyesinde bulunan Levşiye köyü mektebinde Muallim Mehmed Râgıb Efendi 50 öğrenci, Mişrâkiye köyü mektebinde Muallim Hüsnü Efendi 10 öğrenci, Mugayrun köyü mektebinde Muallim Kâmil Ziyaeddin Efendi 15 öğrenci, Celye köyü mektebinde Muallim Ali Efendi 15 öğrenciye eğitim vermiştir. Karamurt nahiyesinin Aydı köyü mektebinde Muallim Ali Rıza Efendi 10 öğrenci, Mengüliye köyü mektebinde Muallim Abdurrahman Efendi 13 öğrenci, Telil-i Hanbalas köyü mektebinde Muallim İbrahim Efendi 7 öğrenci, Sayılıca köyü mektebinde Muallim Mehmed Asım Efendi 20 öğrenci, Dursûniyye köyü mektebinde Muallim Muhyiddin Efendi 6 öğrenci ile eğitim vermiştir. HVS, H. 1326, s. 288, Harbiye nahiyesinde Kuriye köyü mektebinde Muallim

Antakya kazasında 1900-1909 tarihleri arasında 17 tane ibtidai mektepte toplam talebe sayısı 3.373'tür⁶³⁰. Antakya'da bulunan ibtidai mekteplerinde bulunan muallimler rüşdiye mezunlarından görevlendirilebilmekteydi. Antakya kazasına bağlı Tüleyl-i Hanbalas köyü ibtidai muallimi Abdülhamid Efendi bulunduğu yerin hava şartlarına uyum sağlayamamış ve istifa etmiştir. Bunun üzerine 28 Eylül 1899 tarihli yazıyla kaydı silinmiş ve durum Halep Maarif Müdürü Vekili Ali Bey tarafından Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Maarif Nezaretinden gelen 29 Kasım 1899 tarihli cevabi yazıda yerine birisinin tayin olunup olunmadığı konusunda bir açıklık getirilmesini ve mektebin tatil edilemeyeceğini, istifa eden kişi yerine uygun bir kişinin bulunmasını istemiştir. Bu durum üzerine Halep Maarif Müdürü Hüseyin Zeki tarafından Maarif Nezaretine gönderilen 29 Aralık 1899 tarihli belgede adı geçen okulda kapıcılık yapan ve İskenderun Rüşdiyesinden diploması bulunan Şükrü Efendi'nin okula muallim olarak tayininin yapıldığı bildirilmiştir⁶³¹.

3.2.6. Antakya Rüşdiyesi

Rüşdiye mektepleri II. Mahmud'un fermanıyla devlet kadrolarına memur yetiştirmek maksadıyla kurulmuştur⁶³². II. Mahmud döneminde sıbyan mekteplerinin işlevinin yeterli gelmediği düşünülünce önce ıslahı için çalışılmış ve aynı zamanda sıbyan mekteplerinin bir üst kademesi olarak Sınıf-ı Sani mekteplerinin açılması kararlaştırılmıştır. Bir süre sonra II. Mahmud tarafından bu okullar rüşdiye olarak isimlendirilmiştir⁶³³. Antakya kazasında rüşdiye mektebinin açılması için çalışmalar Birinci Meşrutiyet Dönemi öncesinde başlamıştır. Bununla ilgili olarak 30 Haziran 1865 tarihli belgede Antakya İdare Meclisinin teklifi üzerine Antakya'da harap durumda bulunan Ahmediye Medresesinin ahalinin ileri gelen zenginlerinin yardımlarıyla tamir ettirilip rüşdiye mektebine dönüştürüldükten sonra Maarif Nezaretince de mektebe muallim tayin edilmesi istenmiştir⁶³⁴. Rüşdiye, H. 1286 (M. 1869-1870) tarihinde açılmıştır⁶³⁵. H. 1292 (M. 1875-1876) yılındaki bir kayda göre

İbrahim Efendi 8 öğrenci, Yakto köyü mektebinde Muallim Ömer Efendi 10 öğrenci, Bağdâdiye köyü mektebinde Muallim Ali Rıza Efendi 6 öğrenci ile eğitim vermiştir.

⁶³⁰ Mikail Kolutek-İsa Kalaycı, "Salnamelere Göre Antakya Kazası'nda Eğitim (H. 1316-1326 / M. 1898-1908)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 66, 2019, s. 361.

⁶³¹ BOA, MF. MKT, 478/25, 25 Recep 1317 / 29 Kasım 1899.

⁶³² Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Basımevi, Ankara 1964, s. 42.

⁶³³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim*, s. 91.

⁶³⁴ BOA, MVL, 711/53, 20 Cemaziyelevvel 1282 / 11 Ekim 1865.

⁶³⁵ *Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Darü'l-Muallimin Şubeleri, Mekatib-i Rüşdiye, İdadiye, Âliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadet'de*

Antakya Rüşdiye Mektebinin öğretim hayatına devam ettiği görülmektedir. Aynı kayda göre, mektebin başına Muallim-i Evvel (birinci öğretmen-başöğretmen) Bekir Efendi görevlendirilmiştir. Bu sırada mektebin öğrenci mevcudu 35'tir⁶³⁶.

Antakya Rüşdiye Mektebinde okutulan kitaplar şunlardır; *Gülistan, mukaddimetü'l-hesab, muhtasar coğrafya, Kava'id-i Farisiyye, ızhar, Dürr-i Yektâ, Nasihatü'l-hükemâ, emsile, Ahlâk Risâlesi, Ta'limü'l-Fârisiyye, avâmil, maksud ve binâ*'dır. Derslerde görsel malzeme olarak haritalardan da faydalanılmıştır. Ayrıca bu dönemde rüşdiye mektebinde görev yapacak rika mualliminin seçimiyle ilgili olarak güzel yazı yazabilen birinin seçilerek bu muallimden alınacak numune yazısının Maarif Meclisine gönderilmesi talep edilmiştir⁶³⁷.

Antakya Rüşdiyesi zamanla aklî ve naklî birçok dersin eğitiminin verildiği bir okul hüviyetine kavuşmuştur. Rüşdiye'de birinci sınıfta on ders, ikinci sınıfta on üç ders, üçüncü sınıfta ise on beş ders okutulmuştur. Antakya Rüşdiye Mektebinde *Kur'an-ı Kerim* ve tecvid, ulum-ı diniye, Arabi, Türkçe, hesap, kıraat, coğrafya, ahlak, hüsn-i hat ve imla dersleri, ikinci sınıfta *Kur'an-ı Kerim* ve tecvid, ulum-ı diniye, Arabi, Farisi, hesap, tarih, coğrafya, kıraat, ahlak, Türkçe, resim, hüsn-i hat ve imla dersleri, üçüncü sınıfta *Kur'an-ı Kerim* ve tecvid, ulum-ı diniye, Arabi, Farisi, hesap, hendese, tarih, Türkçe, kıraat, coğrafya, ahlak, hıfzıssıhha, resim, hüsn-i hat ve imla dersleri okutulmaktadır. Antakya Rüşdiyesinden 1907 yılında 15 öğrenci mezun olmuştur. Bu dönemde bazı öğrenciler aynı sınıfı tekrar etmek durumunda kalırken bazıları da başarısız oldukları derslerden sınava girmek durumunda kalmışlardır⁶³⁸.

Antakya kazasında bulunan rüşdiye mektebinde H. 1326 yılında (M. 1908-1909) eğitim kadrosu olarak Muallim-i Evvel Hacı Bekir Hilmi Efendi, müderris, muallim-i sani İbrahim Vehbi Efendi, riyaaziye ve ahlak muallimi Ali Rıza Efendi, hüsn-i hat muallimi İbrahim Naci Efendi, Bevvab Mehmed Hasan Ağa görev yapmıştır. Rüşdiye mektebine 60 talebe devam etmiştir⁶³⁹.

Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği (1311-1312 sene-i Ders-i Maliyesine Mahsusdur), Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye (İstanbul), 1318, s. 39.

⁶³⁶ ODS, H. 1292, s. 158.

⁶³⁷ BOA, MF. MKT, 25/32, 4 Muharrem 1292 / 10 Şubat 1875 tarihli Halep Valiliğine Maârif Nezareti'nden yazılan belgede Rüşdiye Mektebi için talep edilen ve listede isim ve adetleri verilen 552 tane kitap ve risalelerin gönderildiği bildirilen belgede ismi geçen kitap ve risâlelerdir.

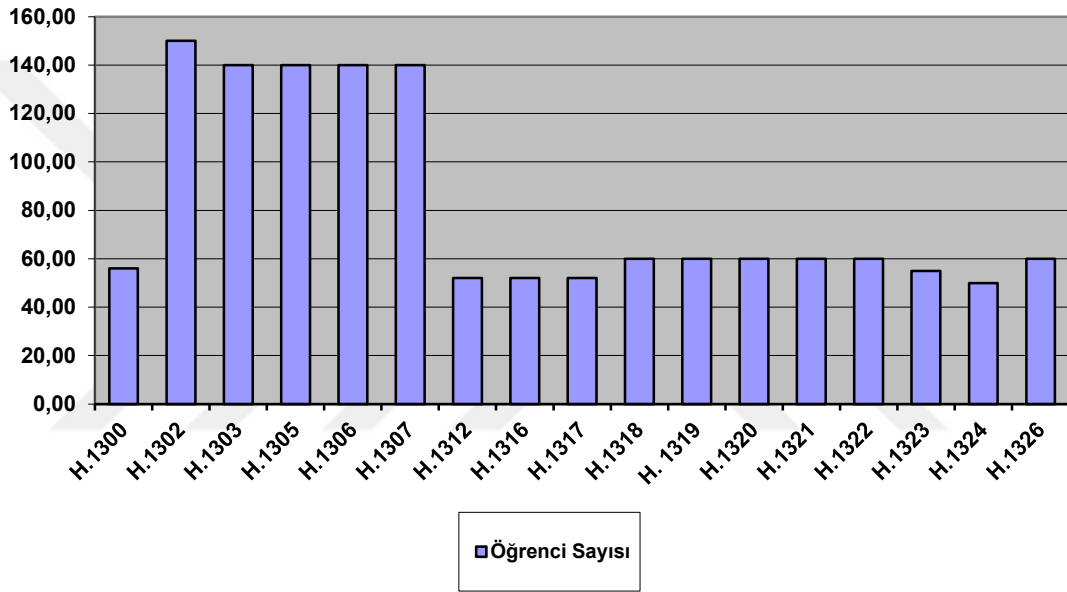
⁶³⁸ BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT), 211/51, 19 Cemaziyelahir 1326 / 19 Temmuz 1908; 3 Muharrem 1324 tarihli umumi imtihan cetveline göre.

⁶³⁹ HVS, H. 1326, s. 283.

Antakya Rüşdiye Mektebinde görev yapan öğretmenler şayet vekâlet ile görev yapıyorlarsa ihtiyaç halinde Kaza İdare Meclisi huzurunda yapılan imtihanla bulundukları okula tayin edilmekteydi. Bu tayin sırasında alacakları maaş miktarı da tespit edilmiştir. Bu konuda 29 Ekim 1894 tarihli belgeden anlaşıldığına göre vekâleten Antakya Rüşdiyesi Fransızca muallimliğinde bulunan Ali Rıza Efendi Kaza İdare Meclisi huzurunda yapılan imtihanda başarılı olarak 150 kuruş maaşla asil olarak göreve başlatılmıştır⁶⁴⁰.

Grafik 2.

*Halep Vilayet Salnamelerinde Yıllara Göre Antakya Rüşdiyesi Öğrenci Sayıları*⁶⁴¹

Tanzimat döneminde eğitim alanında başlıca ıslahat adımları ortaöğretim ve meslek okullarında atılmıştır. Rüşdiyeler, bu dönemde modern okulları temsil etmiş olsa da ortaöğretim kurumları olarak son aşamada başarısız olmuştur. II. Abdülhamid döneminde özellikle ilköğretim düzeyinde ibtidai mekteplerin, ortaöğretimde ise idadilerin ön plana çıktığı görülür. Rüşdiyeler ise varlığını sürdürmekle beraber, giderek asıl kurulma amaçlarından uzaklaşarak idadilerin bir parçası haline dönüşmüşlerdir⁶⁴².

⁶⁴⁰ BOA, MF. İBT, 55/123, 3 Cemaziyelahir 1314 / 9 Kasım 1896.

⁶⁴¹ HVS, H. 1300, s. 109; HVS, H. 1302, s. 204; HVS, H. 1303, s. 225; HVS, H. 1305, s. 225; HVS, H. 1306, s. 213; HVS, H. 1307, s. 187; HVS, H. 1312, s. 229; HVS, H. 1316, s. 229; HVS, H. 1317, s. 229; HVS, H. 1318, s. 249; HVS, H. 1319, s. 262; HVS, H. 1320, s. 265; HVS, H. 1321, s. 275; HVS, H. 1322, s. 252; HVS, H. 1323, s. 300; HVS, H. 1324, s. 285; HVS, H. 1326, s. 283.

⁶⁴² Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 27.

3.2.7. İnas Mektebi

Kız çocukları ile erkek çocukları sıbyan mekteplerinde birlikte okurlardı. Ancak kız çocuklarının eğitim durumu 1858 yılına kadar sıbyan mekteplerinden ileriye geçememiştir⁶⁴³. Tanzimat süreci sonrasında toplumsal bir talep olarak ev hanımlarının ve kızların eğitimi konusunda ihtiyaç artmıştır. 1869 tarihinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin kabul edilmesi kız çocuklarının eğitimi konusunda önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim inas mektebi, inas rüşdiyesi, inas darülfünunu bu sürecin kazanımlarıyla şekillenmiştir⁶⁴⁴. Antakya kazasında kız çocuklarına mahsus bir inas mektebi açma düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bununla ilgili olarak 22 Mayıs 1906 tarihli telgrafta tahsisatı mahallince karşılandığı takdirde bir inas mektebinin açılmasına karar verilmiştir⁶⁴⁵. Ancak tespit edilebildiği kadarıyla bu mektep en az dört yıl içerisinde açılmamıştır⁶⁴⁶. Antakya kazasında Müslüman kız öğrencilere mahsus inas mektebi açma teşebbüsünden daha önce Antakya kazasına bağlı Süveydiye nahiyesinde gayrimüslim kız öğrencilere mahsus olmak üzere bir inas mektebi tesis edilmiştir. Fiziki şartları itibarıyla yüz elli arşın ve tek katlı olan mektebin öğrencisi bulunmamaktadır⁶⁴⁷.

3.2.8. Medreseler

Büyük Selçuklu Devleti vezirlerinden Nizamülmülk'ün (ö. 1092) Bağdat'ta kurduğu Nizamiye Medreseleri İslam dünyasında medrese eğitim geleneğinin öncüsü kabul edilir⁶⁴⁸. Selçuklular ve Beylikler döneminde Anadolu'da bulunan medreseler eğitim işlevlerinin yanında toplumsal ihtiyaçlar olan toplantı, danışma, sağlık, beslenme gibi ihtiyaçlarının sağlanmasında önemli işlevler görmüştür. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde ise İznik, Bursa, İzmit ve Edirne'de medreseler yaptırılmıştır. Bu medreselerde önceleri öncelikli olarak İslam dininin öğretilmesi amaçlanırken kısa süre sonra pozitif bilimler de bu medreselerde uygulamalı olarak okutulmaya başlanmıştır⁶⁴⁹. Fatih ve Kanuni döneminde teşkil edilen medreselerde felsefe ve pozitif ilimlerin yanında dini eğitim ile ilgili dersler de verilmiştir. Fakat sonraları pozitif bilim derslerinin konularına hâkim müderrisler yetiştirilemediğinden bu derslerde eğitim

⁶⁴³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, C. I-II*, Eser Neşriyat, İstanbul 1977, s. 457.

⁶⁴⁴ Erdem, *Kızların Eğitimi*, s. 84-87.

⁶⁴⁵ BOA, MF. MKT, 176/95, 2 Rebiülahir 1324 / 26 Mayıs 1906.

⁶⁴⁶ Kodaman, *Abdülhamit Devri*, s. 89.

⁶⁴⁷ BOA, Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMS. İŞO), 86/15, 14 Mayıs 1314 / 26 Mayıs 1898.

⁶⁴⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 3.

⁶⁴⁹ Sakaoğlu, *Eğitim Tarihi*, s. 19.

verilemez duruma gelinmiştir. Bunun sonucunda medreseler gözlem, uygulama, araştırma ve eleştiriye kapalı yalnız şer'î derslerin okutulduğu yerler olmuştur⁶⁵⁰. Osmanlı medreselerinde bu dönemlerde okutulan dersler tefsir-i şerif, ilm-i hilaf edebiyatı, hadis-i şerif, fıkıh, Arabiye, felsefe, ilm-i kelam, siyer-i nebevî gibi derslerdir⁶⁵¹.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne kadar medreselerin programlarında çok ciddi bir düzenleme yapılmamış İkinci Meşrutiyet'ten sonra medreselerin ıslahı ile ilgili önemli gelişmeler olmuştur. 1910 Şubatı'nda çıkarılan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi ile medreselerdeki öğrenim süresi 12 yıl olarak belirlenmiştir. Ayrıca ders programına astronomi, kimya gibi müspet bilimler de eklenmiştir. Yine medreselerdeki eğitim ve öğretim yaşı 15-35 yaş arası olarak kabul edilmiştir. 1914 yılında Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile İstanbul'daki medreseler yeniden düzenlenirken, Maarif Nezareti bünyesindeki okullar temel alınmıştır⁶⁵². Bütün bu çalışmalara rağmen Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde medreselerin işlevi tartışmalıdır.

Antakya'da XX. yüzyılın başlarında 11 tane medrese bulunmakta olup medreselerde öğrenci sayısı farklılık göstermiştir. Aşağıdaki tabloda Antakya kazasında bulunan medreseler ve bu medreseler ile ilgili kayıtlar görülmektedir.

Tablo 14.

*Antakya Kazasında Bulunan Medreseler (1903-1904)*⁶⁵³

No	Medresenin adı	Medresenin mahalli	Müderrisi	Talebe		Medresenin banisi
				Erkek	Kadın	
1	Sarmiye	Sarmiye Cami	Hacı Hüseyin Efendi	15	-	Halil Ağa
2	Kantara	Kantara Mah.	Molla Hasan Efendi	10	-	Müftü Hacı Hasan Efendi
3	Zencirli	Akbaba Mah.	Ali Efendi	82	-	Müftü Hacı Hasan Efendi
4	Habibü'n-Neccar	Habibü'n-Neccar Mah.	Mahmud Efendi	51	-	Müftü Hacı Hasan Efendi
5	Zühriye	Dakik Mah.	Kamil Efendi	110	-	Mehmed Çelebi
6	Selvili	Meydan Mah.	Hasan Efendi	46	-	Abdullah Efendi
7	Meydan	Meydan Mah.	Bacacızâde Mehmed Efendi	32		Alaaddin

⁶⁵⁰ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 6.

⁶⁵¹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, C. I-II*, s. 125.

⁶⁵² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, 5. Basım, Kültür Koleji Yayınları 4, İstanbul 1994, s. 246-247.

⁶⁵³ *Maarif Salnamesi*, Asır Matbaası, İstanbul 1321, s. 463.

Tablo 14. (Devamı)

No	Medresenin adı	Medresenin mahalli	Müdürrisi	Talebe		Medresenin banisi
				Erkek	Kadın	
8	Ahmediye	Kefşek	Ali Efendi	26	-	Ahmed Efendi
9	Cami-i Kebir	Cami-i Kebir Mah.	Ahmed Efendi	63	-	Ahmed Efendi
10	Nakib	Nakib Cami	Tahir Efendi	8	-	Mehmed Efendi
11	Mahremiye	Saha Mahallesi	Ahmed Efendi	17	-	Mahrem Efendi
Toplam				460		

Tabloya göre medreselerin toplam 460 öğrencisi bulunmaktadır. En fazla öğrenciye sahip olan medresenin 110 öğrencisi bulunan Zühriye Medresesi, en az öğrenciye sahip olan medresenin ise Nakib Cami’sinde bulunan Nakib Medresesidir. Ayrıca eğitimde yapılan reformlara rağmen geleneksel eğitim veren medreselerde talebe sayısının, modern okullardaki talebe sayısına göre daha yüksek seyrettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.

3.2.9. Gayrimüslim Okulları

Osmanlı toplumu genel olarak Müslim ve gayrimüslim olmak üzere iki sınıftan meydana gelirdi. Klasik Dönem’de Osmanlı Devleti, eğitim müesseselerinin kurulması meselesinde, tebaasındaki gayrimüslimlere serbestlik tanımıştır. Gayrimüslim tebaa tarafından çoğu zaman kiliselerin yanında basit bir oda okul amacıyla kullanılmıştır. Bu yerlerdeki eğitimler papazlar tarafından yürütülmekteydi⁶⁵⁴.

Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı idaresinde bir takım yenilikler yaşanmıştır. Süreç içerisinde iki tebaa arasındaki hukuki farklılık kaldırılmaya çalışılmıştır. Aynı tarihlerde eğitim alanında da yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerle eğitim faaliyetlerinin programlandığı ve planlandığı komisyonlarda gayrimüslim üyelere de yer verilmesi kararlaştırılmıştır. Özellikle Osmanlı eğitim sisteminin detaylı olarak düzenlendiği 1869 yılı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu konuda bir dönüm noktası olmuştur. Nizamname ile gayrimüslim vatandaşlara bağlı oldukları cemaatler için özel okul açma izni verilmiştir.

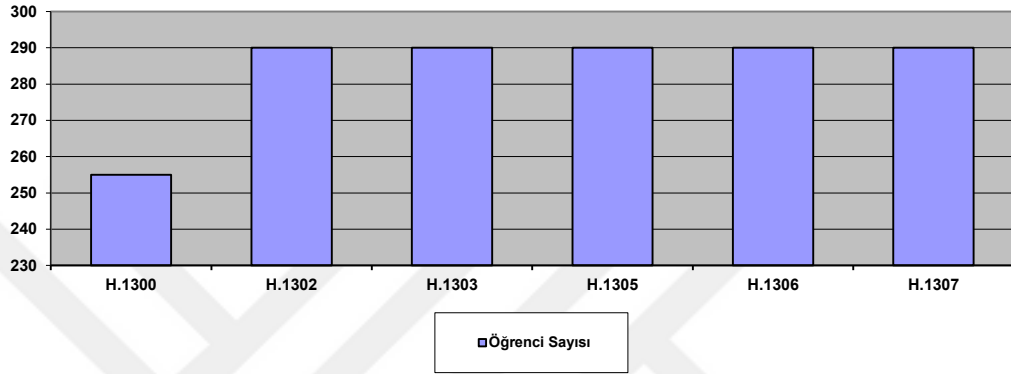
Bu nizamnameden sonra gayrimüslimler Antakya’da eğitim alabilecekleri kurumlar tesis etmişlerdir. Bu kurumlar Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşlar

⁶⁵⁴ Ergin, *Maarif Tarihi, C. I-II*, s. 725.

tarafından kurulmuştur. Buna göre H. 1319 (M. 1901-1902) yılında Antakya kazasında gayrimüslimlere ait 3 Rum mektebi, 1 Ermeni mektebi, 2 Protestan mektebi, 1 Yahudi mektebi bulunurken⁶⁵⁵, H. 1326 (M. 1908-1909) yılında gayrimüslimlere ait mektep sayıları değişmeden aynı kalmıştır⁶⁵⁶. Bu mekteplerin hepsi ibtidai ve rüşdiye seviyesindeydi⁶⁵⁷.

Grafik 3.

Halep Vilayet Salnamelerinde Yıllara Göre Gayrimüslim Mekteplerinde Bulunan Öğrenci Sayıları

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası süreçte birçok vilayette olduğu gibi Halep vilayeti içerisinde yer alan Antakya'da da bazı devletlere ait misyoner okulları kurulmuştur. Bu okullar çoğu zaman yabancı bir devletin himayesinde ve koruyuculuğunda faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Antakya kazasında İngiliz misyonerliği yapmak amacıyla İngiliz Protestan Mektebi açılmıştır. İskoçya-İrlanda Ruhban Cemiyeti tarafından idare edilen bu mektepler 1881 ve 1886'da açılmıştır⁶⁵⁸. İdadi olarak açılan bu ilk mektebin erkek öğrenci sayısı 35'tir. Bu okulun ruhsatsız olarak eğitimine devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır⁶⁵⁹. Bu okul ile ilgili 21 Eylül 1882 tarihli belgede okulun inşaatı için mahalli idare (Antakya Belediyesi) tarafından Antakya'da İngiliz Mektebi olarak faaliyet göstermesi için ruhsat verilmiştir. Fakat izin verilen mektep inşası hakkında Babıali'nin izni ve bilgisinin sorulması istenilmiştir. Bu konu hakkında alınacak neticenin Adana Valiliğine bildirilmesi istenmiştir⁶⁶⁰. İngiliz Protestan Mektebi ile ilgili yazışmalar devam etmiştir. 13 Ağustos 1883 tarihli belgede İngiltere Sefaretine cevap olarak Maarif-i

⁶⁵⁵ HVS, H. 1319, s. 268.

⁶⁵⁶ HVS, H. 1326, s. 291.

⁶⁵⁷ Kolutek-Kalaycı, "Antakya Kazası'nda Eğitim", s. 365.

⁶⁵⁸ Şamil Mutlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s. 237.

⁶⁵⁹ *Maarif Salnamesi*, 1321, s. 467.

⁶⁶⁰ BOA, MF. MKT, 77/35, 20 Zilhicce 1299 / 3 Ekim 1882.

Umumiye Nizamnamesi'nin yüz yirmi dokuzuncu maddesinde⁶⁶¹ yer alan şartların yerine getirilmesi ve bu mektepte okutulacak ders kitaplarının isimlerinin bildirilmesi ifade edilmiştir. 30 Ağustos 1883 tarihli notta bu mektebe kabul edilecek öğrencilerin mekteplerinde okuyup dini bilgilerini aldıklarına dair “şahadetname” ile okula kabul edilmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin mekatib-i hususiye hakkında olan yüz yirmi dokuzuncu maddesine göre hareket edilirse okulun açılışına izin verileceği belirtilmiş olmakla birlikte eğer mektep yeniden tesis edilecekse bu durum için Babıali'den ruhsat alınması gerektiği bildirilmiştir⁶⁶².

Bu okulun durumu Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında gerginliğe sebep olmuştur. Nitekim Hariciye Nezaretine 15 Mayıs 1884 tarihli İngiltere Sefaretinden gelen muhtıranın tercümesinde Antakya'da Doktor Martin tarafından yaptırılan mekteple ilgili Antep Latin rahiplerine ait kilisenin yapımına ruhsat olmadan izin verirken diğer taraftan iki sene önce Antakya'da Doktor Martin Mektebinin etraf duvarlarının inşasını durdurduğu ifade edilmiştir. Halep valisinin Latinlere gösterdiği bu tutumu eşitlik ilkesine göre kendilerine göstermesini beklediklerini ifade etmişlerdir. Bu durumun Halep valisi ve Halep'te bulunan İngiltere konsolosu arasındaki ilişkileri bozacağı belirtilmiştir⁶⁶³. İngiltere okulun durumunu ciddi şekilde takip etmiştir. Nitekim Hariciye Nezaretine 23 Ağustos 1884 tarihiyle İngiltere Sefaretinden gelen yazının tercümesinde okulun açılması ile ilgili Babıali tarafından gerekli izin verildiği halde mektep inşaatının durmasının mahalli idarenin tasarrufu olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda Konsolos Lord Granvil'in eşit muamele beklediğini ve bu hususta bir

⁶⁶¹ 129. madde: “Mekâtib-i Hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek tebaa-i Devlet-i Aliyye ve gerek tebaa-i ecnebiyeden olan efrad ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların masarifat ve muhassasatı ya müesseseleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıfları canibinden idare ve rüyet kılınır. Memalik-i şahanede bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerin yedinde Maarif Nezareti Canibinden veyahut mahalli maarif idaresinden şahadetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde adaba ve politikaya mugayir ders okutturulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ve kitapları Maarif Nezaretinden veyahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere, taşrada ise vilayet maarif idaresiyle vilayet valisi tarafından ve Dersaâdetde Maarif Nezareti canibinden ruhsat-ı resmiye verilir. Bu iç şart kâmilten mevcut olmadıkça Mekâtib-i Hususiye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve devamına ruhsat verilmez ve hilafında hareket vukuu tarihinde men ve sed' olunur. Mekâtib-i Hususiye küşad edenlerin tayin edecekleri hocaların yedlerinde şahadetname bulunduğu halde anı maarif idaresine tasdik ettirmeleri lâzım gelecektir.” Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 17.

⁶⁶² BOA, Y. A. RES, 24/3, 7 Şaban 1301 / 2 Haziran 1884. Nezâret-i Umûr-ı Hâriciye Mektûbî Kaleminden Maarif-i Umumiye Nezâreti'ne.

⁶⁶³ BOA, Y. A. RES, 24/21, 28 Şaban 1301 / 23 Haziran 1884.

ferman çıkarılması gerekliliğini dile getirmiştir⁶⁶⁴. İngiltere'nin bu konudaki ısrarı Hariciye Nezaretinin 8 Aralık 1884 tarihli belgesinden de anlaşılmaktadır. İngiltere Sefaretinden gelen yazının tercümesinde mektebin planları sunulmuş ve gerekli fermanın çıkarılmasını rica etmişlerdir⁶⁶⁵. Görüldüğü gibi mektep ruhsatsız olarak açılmış Osmanlı Devleti'nin yazışmalarına rağmen faaliyetlerini sürdürmüştür.

Antakya kazasına bağlı Süveydiye nahiyesinin Zeytuniye köyünde Amerikan Rifomed Presbiteryen Board Cemiyeti de bir müessese inşa etmiştir. Bu müessese hakkında Halep vilayetinden gelen 6 Ocak 1915 tarihli yazıdaki ifadeye göre erkek ve kız mekteplerinin varlığı bilinmekle birlikte kız mektebinde öğrencinin olmadığı tespit edilmiştir. Yine bu mektep ile ilgili Süveydiye Nahiye Müdürü'nün raporuna göre erkek mektebinin bulunduğu alan dört yüz arşın kare şeklindeydi. 27 Mayıs 1915 tarihli belgede ise, Halep vilayetinin Süveydiye Nahiyesi Müdürü'nün 11 Aralık 1914 tarihli raporuna binaen beş dönümlük yer duvarla çevrilmiş ve içinde kuzey yönünde 400 arşın kare şeklinde erkek mektebi bundan başka bitişiğinde üzerinde büyük bir kilise çanı olan tek katlı ahşap bir bina ve yine önceleri eczahane olarak yapılmış altmış yetmiş arşın eski kare küçük bir ahşap bina ve güney yönünde ise kız öğrenciler için tahsis edilmiş fakat öğrencisi olmayan yüz elli arşın tek katlı

⁶⁶⁴ BOA, Y. A. RES, 25/12, 17 Zilhicce 1301 / 8 Eylül 1884. Belgenin transkribi: “Ma'lûm-ı nezâret-penâhîleri buyurulduğu üzere Rahib 'Ceymis Martin'in Antakya'da te'sîsi talebinde bulunduğu Mekteb için bir kıt'a fermân-ı âlî istihsâlî zımnında sefâret takrîben üç seneden beri Bâb-ı Âlî'ye mürâca'atdan hâlî kalmamıştır. Bu teşebbüs müsâ'ade-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî istihsâl olunmaksızın mekâtib ve sâire te'sîsine mâni' olan kanûnnâme ahkâmına müstenid ise rahib-i mûmâ-ileyhe münâsib bir arsa iştirâ ile inşâata başlamak üzere daire-i belediyeden ruhsat alınmış. Ve'l-hâsıl memâlik-i şâhânedan Mekteb inşâsı için kanûnen lâzım gelen şerâti bi'l-ifâ me'mûrîn-i mahalliyeye karşı nizâmen hareket eylemiş olduğu cihetle fermân-ı mezkûrun istihsâl edileceği ümidinde bulundum. Hayfâ ki sefâretin mesâ'i-i vâkı'ası hakkında envâ'-ı müşkilât îka' olunmuş olduğundan bu hâlin mes'ûliyeti ancak açıktan açığa Bâb-ı Âlî'nin makasidına muhâlif niyyât ve harekâtta bulunan me'mûrîn-i mahalliyeye âiddir. Fi'l-vâkı' me'mûrîn-i mûmâ-ileyhim bir taraftan Rahib 'Martin'i Mektebin etrâf duvarlarını inşâdan men' etmekde ve diğer taraftan ez-cümle Ayıntab Latin Cemâ'âtı'ne fermân-ı hümâyûn istihsal etmeksizin kilise inşâsına müsâ'ade eylemekdedir. Rahib-i mûmâ-ileyh ise dâ'ire-i belediyenin ruhsatı üzerine tedârik eylediği levâzım ve edevâtı mahallinde terke ve amelenin ücretlerini verdikten sonra bunları dağıtmağa mecbûr olmuş olduğundan hakkında revâ görülen işbu mu'âmele-i gayr-i muhikkanın cemâ'ât-i Hristiyanîye'ye âid mekâtibin inşâsı için cânib-i Bâb-ı Âlî'den vukû' bulan ta'ahhüdât-ı kat'iyyeye aslâ tevâfuk etmeyeceği taraf-ı sâmi-i nezâret-penâhîlerinden dahi tasdik buyurulur. Şu hâl bi't-tabî' alâkadârân tarafından devlet-i metbû'ama bildirilmiş olduğundan bu bâbda bir kere daha Bâb-ı Âlî'nin efkâr-ı adâlet-şi'ârına ve hakkaniyet-kârânesine mürâca'ata Lord Granvil tarafından me'mûrM. Binâen-aleyh husûsât-ı meşrûha hakkında cidden nazar-ı dikkat-i aliyye-i âsafânelerini celb ederim ve rahib-i mûmâ-ileyhin Antakya'da inşâsı istid'âsında bulunduğu Mekteb için lâzım gelen fermân-ı âlînin şeref-tasdirî zımnında tedâbir-i lâzıme ittihâz ve senâverlerine bir cevâb-ı müsâ'id i'tâ buyuralacağı ümidiyle ibrâz-ı me'ser-i ihtirâm-kârîye ibtidâr eylerim.”

⁶⁶⁵ BOA, Y. A. RES, 26/31, 19 Safer 1302 / 8 Aralık 1884.

bir inas mektebi inşa edilmiş ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla elli arşınlık bina harap olunca arsası inas mektebine dönüştürülmüştür⁶⁶⁶.

Antakya kazasında misyoner okullarında görev yapan öğretmenlerin güvenilirliği söz konusu olunca devlet tarafından bu konu ivedilikle araştırılmıştır. Bu konu ile ilgili olarak Antakya kazasına bağlı Süveydiye nahiyesi Zeytuniye köyünde bulunan Amerikan Mektebine öğretmen olarak tayin edilen Lazkiye sancağında oturan ve Amerika vatandaşı Mösyö Dadis'in ev eşyaları arasında Arapça risalede Almanya, Rusya, Osmanlı Devleti ve Bağdat şimendiferine ait bazı bilgiler içeren belgeler tespit edilmiş ve bu durum Dâhiliye Nezaretine Halep Valisi es-Seyyid Abdülmecid Hulusi tarafından bildirilmiştir⁶⁶⁷.

Osmanlı Devleti, gayrimüslim vatandaşların ve yabancı devletlerin açtığı okulları yakından takip etmiştir. Bu konuda ilgili birimlere yazılar göndererek bu okulların durumunu tahkik etmelerini istenmiştir. Bu konu ilgili Halep Valisi Abdülmecid Hulusi tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen belgede Antakya kazasında bulunan mekteplerle ilgili yer tespiti yapılmıştır. Bu mekteplerden eski mektep olarak adlandırılanın Hristiyan mahallesinde olduğu diğerinin ise etrafında İslam haneleri bulunan bir diğer Hristiyan mahallesinde bulunduğu belirtilmiştir⁶⁶⁸.

Müslüman çocuklarının gayrimüslimlerin okullarına gönderilmemesi konusunda Osmanlı Devleti hassasiyet göstermiştir. Ancak devlet okulu bulunmayan yerlerde Müslüman çocuklar yabancı okullara devam etmiştir⁶⁶⁹. Antakya kazasında da bu hassasiyetle ilgili uygulamalar bulunmaktadır. 18 Şubat 1896 tarihli Halep valisi tarafından Maarif Nezaretine gönderilen belgede Antakya eşrafından Rıfat Ağa'nın oğlu Subhi Efendi'yi Beyrut'ta bulunan Maruni mektebine göndermesi üzerine Beyrut vilayetine durumu bildirilerek Subhi Efendi'nin okuldan ihraç edilmesi emredilmiş ve bu konuda acil cevap istenmiştir⁶⁷⁰.

Babıali, 1904 yılında okul çağındaki Müslüman çocukların dini ve ahlaki eğitiminin pekişmesi amacıyla yabancı mekteplere Müslüman öğrenci alımını yasaklamıştır. Devamında ibtidai mekteplerinin sayısı artırılarak Türklerin az yaşadığı coğrafyalarda Türkçe dil derslerine ağırlık verilmiştir. Ayrıca “milli” ahlâka

⁶⁶⁶ BOA, HR. HŞ, İŞO, 86/15, 14 Mayıs 1314 / 26 Mayıs 1898.

⁶⁶⁷ BOA, Dâhiliye Nezareti, Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu, Muamelat (DH. TMIK. M), 150/7, 7 Cemaziyelevvel 1321 / 1 Ağustos 1903.

⁶⁶⁸ BOA, DH. ŞFR, 297/33, 3 Teşrinisani 1318 / 16 Kasım 1902.

⁶⁶⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 134.

⁶⁷⁰ BOA, MF. MKT, 309/6, 21 Şevval 1313 / 5 Nisan 1896.

ve “İslami geleneklere” uygun olmayan romanların basılıp yayımlanmasına yasak getirilerek, yararlı bilimsel metinlerin çevrilmesi teşvik edilmiştir⁶⁷¹.

3.2.10. Kütüphaneler

Antakya’da eğitim kurumlarının yanında Birinci Meşrutiyet Dönemi’nde (1876-1908) toplumun bilgi kaynaklarına erişebilmesi için kütüphaneler tesis edilmiştir. Bu kütüphanelerden en önemlisi Rauf Efendi Kütüphanesidir. Kütüphane H. 1290 (M. 1873-1874) tarihinde Mehmed Efendi tarafından kurulmuştur. Ancak daha sonra salnamelerde bu tarih 1878 olarak zikredilmiştir⁶⁷². Antakya kazasının Muhib Mahallesi’nde mevcut olan bu kütüphane 1.000 adet kitap ihtiva etmekteydi⁶⁷³.

Antakya kazasında hayırsever kişiler, ahalinin kitapla buluşabilmesini kolaylaştırmak ve kütüphanelerdeki kitap sayısını arttırmak için devamlı gelir getiren mülkleri vesairelerini bağışlamışlardır. Bu konu ile ilgili 18 Ekim 1910 tarihli belge önemli bilgiler içermektedir. Bu belgede Antakyalı olup Mekke’de ikamet eden Mısır Emareti eski nazırı Müftüzade Bekir Efendi oğlu Necib Beyefendi’nin, Antakya’da Oturakçı Çarşısı’ndaki bir dükkânını, Debbağhane Çarşısı’ndaki iki dükkânını, Köprübaşı Çarşısı’ndaki üç dükkânını, Kusayr-ı Fevkâni (Cebel-i Kusayr) nahiyesinin Tırnaklı mezrasındaki iki yüz elli zeytin ağacı ile incir ve üzüm ağaçlarını, bir zeytinliğini, yine aynı mezrada bulunan yüz on adet zeytin ağaçlarıyla incir ve üzüm ağaçlarını, başka bir zeytinliğini, aynı mezrada yüz on beş adet zeytin ağacıyla bir miktar incir ve üzüm ağaçlarını ve bir zeytinliğinin gelirlerinden ayda elli kuruşunu Nakib Cami’sinde bulunan kütüphaneye verilmesi şartıyla vakfetmiştir⁶⁷⁴.

3.4. Aile

Osmanlı ailesinin nüfus yapısı ile ilgili en ayrıntılı kaynaklar arasında terekeler bulunmaktadır. Tereke kayıtlarında aile nüfusu, ailenin sosyo-ekonomik

⁶⁷¹ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 231.

⁶⁷² Kolutek-Kalaycı, “Antakya Kazası’nda Eğitim”, s. 366.

⁶⁷³ *Maarif Salnamesi*, 1321, s. 468. (H. 1319 tarihli salnamede kütüphane sayısı medrese ve kütüphane şeklinde gösterilmiştir: “Antakya’da... 27 [adet] medrese ve kütüphane...[bulunmaktadır].” bk. HVS, H. 1319, s. 268.)

⁶⁷⁴ AŞS, 53, 286/749.

niteliğine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Fakat tereke defterleri ile ilgili yeterince çalışma yapılmadığından bu defterlere tedbirli yaklaşmak gerekmektedir⁶⁷⁵.

Osmanlı toplumu yapısındaki aile kurumu yakın ve uzak akraba çevresine ve içerisinde yaşadığı cemaate karşı sorumlu olup çoğu zaman kararlar birlikte alınırdı⁶⁷⁶.

Geleneksel Osmanlı ailesi çekirdek yapıdadır. Zannedildiği gibi geniş aile yaygın değildir. Geniş aile ancak konaklarda yaşamaktaydı⁶⁷⁷. Antakya’da da XVIII. yüzyılda aile, çekirdek aile yapısıdır. Çekirdek ailelerde genellikle tek eşlilik hâkimdir⁶⁷⁸. 1876-1918 yılları arasında ise incelenen 547 tereke kaydına göre Antakya’nın aile yapısı anne, baba ve çocuklardan meydana gelen çekirdek aile yapısıdır. Yine Antakya’da evliliklerin tek eşli olduğu da görülmüştür. Ailede ölen fertler mal varlığını oğullarına ve kızlarına bırakabilmişlerdir. Aynı zamanda vefat eden kişinin anne ve babaları da mirasçı olabilmışlerdir. Antakya ailesinin ekonomik durumu ölen kişilerin bıraktığı tereke kayıtlarında bulunan toplam miktar üzerinden EK-19’da kuruş cinsinden verilmiştir. Buna göre yüzde 13’ü 0-99 kuruş; yüzde 34’ü 100-1.999 kuruş; yüzde 7’si 2.000-3.999 kuruş ve yüzde 17’si 4.000-7.999 kuruş bulunan terekeler mevcuttur. Bununla birlikte az da olsa 256.000 ile 512.000 kuruş arasında terekeler de bulunmaktadır.

3.4.1. Evlenme

Evlilik, aile kurumunu yasal zemine oturtan sosyal bir olgudur. . Eski Türkler zevc ile zevcenin bir araya gelmesi “evlenmek”, “ev-bark” sahibi olmak şeklinde adlandırmışlardır. Orhun Abideleri’nde bark kelimesi “mabet” anlamını taşımaktadır. Ev Türklerde kutsi bir mekân olarak düşünüldüğünden, “bark” olarak isimlendirilmiştir. Bu manada evlilik eski Türklerde şahısların kutsi bir teminat altına alınması sürecidir⁶⁷⁹.

Osmanlı toplumunda evlenme, resmi olarak yapılan nikâhın mahkemelerde sicil defterlerine kaydedilmesi şeklinde gerçekleşirdi. Ancak böyle kayıtlara tüm sicil defterlerinde rastlanmaz. Sicil defterlerinde mahkemeler tarafından kayıt altına

⁶⁷⁵ İsmail Doğan, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 5, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 381.

⁶⁷⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 9. Basım, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 78.

⁶⁷⁷ Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı Toplumunda Aile”, *Günümüzde Aile, Uluslararası Aile Sempozyumu*, 2005, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 168.

⁶⁷⁸ Doğan Gün, *18. Yüzyılda Antakya’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 160.

⁶⁷⁹ Doğan, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri”, s. 375.

alınmayan sözlü olarak kıyılan nikâhlar da toplum tarafından kabul görmüştür. Bu çerçevede yapılan evliliklerin tamamının kaydı mahkeme sicillerinde tutulmamıştır⁶⁸⁰.

Antakya'da 1876 ile 1911 yılları arasında bulunan 14 şer'iyye sicili içerisinde 40, 41, 42, 43, 44 numaralı sicillerde aralıklarla evlilik öncesi kadından alınan izin kayıtlarına rastlanılmaktadır. Bu sicillerden 40 numaralı sicilde toplam 482 adet evlenme izni bulunmaktadır⁶⁸¹. Defterde yer alan kayıtlarda kadınların ilk evlilikleri için "bekâr" ifadesi kullanılırken, ikinci veya daha sonraki evlilikleri için "dul" ifadesi kullanılmıştır. Bazı kayıtlarda ise sadece "bekâr" veya "dul" ifadeleri zikredilmeden sadece izinname kaydı düşülmüştür. Yukarıda belirtildiği üzere 40 numaralı defterde Antakya şehrinde 309 bekâr (bekâr), 168 dul (dul) ve 5 tane de sadece izinname kaydı düşülmüş olup, toplamda 482 evlilik izni verilmiştir⁶⁸².

10 Eylül 1878-17 Ekim 1879 tarihleri arasında Antakya kazasında 213 bekâr, 99 dul ve 42 adet izinname kaydı ve toplam 354 evlilik izni⁶⁸³; 20 Ekim 1879-29 Haziran 1881 tarihleri arasında Antakya kazasında 442 bekâr, 201 dul ve 62 adet izinname kaydı ve toplam 705 evlilik izni⁶⁸⁴; 29 Ekim 1879-29 Haziran 1881 tarihleri arasında Antakya kazasında 439 bekâr, 203 dul ve 64 adet izinname kaydı ve toplam 706 evlilik izni⁶⁸⁵; 13 Temmuz 1881-24 Nisan 1884 tarihleri arasında Antakya kazasında 732 bekâr, 282 dul ve 1 adet izinname kaydı ve toplam 1.015 evlilik izni⁶⁸⁶; 15 Mayıs 1884 - 19 Temmuz 1885 tarihleri arasında Antakya kazasında 219 bekâr, 84 dul kaydı ve toplam 303 evlilik izni verilmiştir⁶⁸⁷.

Antakya'da 14 Ekim 1876-19 Temmuz 1885 tarihleri arasında toplamda 2.354 bekâr, 1.037 dul ve 174 adet izinname kaydı vardır. Bu dönemde toplam 3.565 evlilik izni verilmiştir⁶⁸⁸.

⁶⁸⁰ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 58.

⁶⁸¹ Kadılar ilgili sicil defterlerine evlilik akdi ile ilgili tarih vermediğinden kayıt altına alınan izinname öncesindeki belgelerin tarihleri esas alınmıştır. Bu evliliklerden ilki H. 25 Ramazan 1293 (M. 14 Ekim 1876), sonuncusu da H. 29 Rebiülevvel 1294 (M. 13 Nisan 1877) tarihlidir.

⁶⁸² AŞS, 40.

⁶⁸³ AŞS, 41. numaralı sicildeki ilk evlilik izni ise H. 13 Ramazan 1295 (M. 10 Eylül 1878), sonuncu evlilik izni ise H. 1 Zilkade 1296 (M. 17 Ekim 1879) olarak geçmektedir.

⁶⁸⁴ AŞS, 47 numaralı sicildeki ilk evlilik ise H. 4 Zilkade 1296 (M. 20 Ekim 1879), sonuncu evlilik kaydı ise H. 1 Şaban 1298 (M. 29 Haziran 1881) olarak geçmektedir.

⁶⁸⁵ AŞS, 42. numaralı sicildeki ilk evlilik ise H. 13 Zilkade 1296 (M. 29 Ekim 1879), sonuncu evlilik kaydı ise H. 1 Şaban 1298 (M. 29 Haziran 1881) olarak geçmektedir.

⁶⁸⁶ AŞS, 43 numaralı sicildeki ilk evlilik ise H. 15 Şaban 1298 (M. 13 Temmuz 1881), sonuncu evlilik kaydı ise H. 27 Cemaziyelahir 1301 (M. 24 Nisan 1884) olarak geçmektedir.

⁶⁸⁷ AŞS, 44 numaralı sicildeki ilk evlilik ise H. 19 Recep 1301 (M. 15 Mayıs 1884), sonuncu evlilik kaydı ise H. 6 Şevval 1302 (M. 19 Temmuz 1885) olarak geçmektedir.

⁶⁸⁸ AŞS, 40, 41, 42, 43, 44, 47.

Mahkeme, aile huzurunu sağlamak ve evliliğin devamı konusunda da ısrarlı olmuştur. 15 Kasım 1876 tarihinde Antakya'nın Kapı Bölüğü Mahallesi'nden Boyacı Ömer oğlu Mehmed'in karısı Fatma kendisinin izni olmadan evi terk eder ve kardeşi Tütüncü Ömer'in evine gider. Bunun üzerine hanımı Dörtayak Mahallesi'nden Mısırlı Ali kızı Fatma Hatun'un evlerine dönmesi talebiyle dava açar. Fatma Hatun, kocasının kendisini birkaç defa boşayıp birkaç kere nikâh tazeledikleri, en son talak-ı ric'i⁶⁸⁹ ile kendisini yine boşadığından evi terk ettiğini söyler. Bunun üzerine Mehmed de bu olaydan sonra tekrar bir araya geldiklerini şahitlerle ispat edince mahkeme, Fatma Hatun'un kocasının evine dönmesine karar vermiştir⁶⁹⁰.

Yine 1 Temmuz 1877 tarihinde Antakya'nın Aydiye köyünde ikamet eden Koyuncu Araplar'dan Abdullah oğlu Hamadi'nin, Zeydan oğlu Arap Salih'ten boşanan Mustafa kızı Sabuha Hanım'ı iddeti⁶⁹¹ dolduktan sonra 4.000 kuruş mehir karşılığında nikâhlanmıştır. Zifaf gecesi Sabuha Hanım'ın kardeşi Ahmed'in Sabuha'yı kendisine teslim etmeyip eski kocası Arap Salih'e verdiğinden Sabuha'yı kendisine iade etmesi talebiyle Arap Salih'e açtığı davada; Arap Salih, Sabuha'yı tekrar nikâhladığını iddia ettiyse de iddiasını ispat edememiştir. Sabuha'nın da kendisini en son Hamadi'nin nikâhladığını beyan etmesi ve Hamadi'nin de iddiasını şahitlerle ispat etmesi üzerine Arap Salih'in Sabuha'yı Hamadi'ye teslim etmesine ve Sabuha'nın da kocası Hamadi'ye itaat etmesi tembih edilmiştir⁶⁹².

30 Eylül 1890 tarihinde Antakya'nın Oruç Bölüğü Mahallesi'nden Hacı Halef oğlu Şaban, Abdullah Aşkar kızı mühtediye (hidayete eren-Müslüman olan) Asum Hatun'u 300 kuruş mehr-i mu'accel ve 150 kuruş mehr-i müeccel karşılığında nikâhlanmıştır. Ancak bir müddet sonra kendi izni olmadan yakınlarının yanında kalmaya başladığından evine dönmesi talebiyle dava açmıştır. Mahkeme heyeti, Asum Hatun'un kocasının iddiasını kabul etmesi üzerine kadının kocasının evine dönüp zevciyet hukukunu yerine getirmesi istenmiştir⁶⁹³.

Osmanlı mahkemeleri karar verme noktasında müftülerden fetva talep edebilirdi. Örneğin 20 Ağustos 1909 tarihinde Antakya Telgraf Müdürü Abidin

⁶⁸⁹ “Talak-ı ric'i: “Erkeğin boşadığı hanımına, yeniden mehir ve nikâh akdine ihtiyaç hissedilmeden iddet süresi içinde imkân taşıyan boşamadır.” Tanım için bk. M. Fatih Turan, “Hanefilerin Kinâyeli Sözlerle Yapılan Boşamaları Bâin Talâk Sayması Üzerine Bir Analiz”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2016, s. 425.

⁶⁹⁰ AŞS, 40, 8/27.

⁶⁹¹ “İddet: İslam hukukunda evliliği sona eren kadının yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken süre anlamındaki fıkıh terimi” bk. H. İbrahim Acar, “İddet”, *DİA*, C. 21, 2000, s. 466-471.

⁶⁹² AŞS, 40, 86/296.

⁶⁹³ AŞS, 45, 136/280.

Efendi, 2.000 kuruşunu peşin ödediği 5.000 kuruş mehir karşılığında nikâhladığı Latife'yle nikâhlanmıştır. Latife, kocası Mehmed Latif Efendi ile yaptıkları bir kavga neticesinde kendisinin izni olmadan evi terk edip babasının evine gider. Bunun üzerine Abidin Efendi, eve dönüp kendisine itaat etmesi talebiyle hanımı Latife'ye dava açar. Latife Hanım, kocasının kendisini döverek evden kovduğunu ve “boş ol” dediğinden babasının evine gittiğini ve bu şekilde boşanmış olduğundan kalan 3.000 kuruş mehir bedeliyle evde kalan eşyaların veya bedeli olan 4.450 kuruşun (toplamda 7.450 kuruş) kendisine ödenmesini talep edip iddialarını da şahitlerle ispat eder. Abidin Efendi'nin şahitlerin makbul kimseler ve kanunen aranan şartlara uygun olmadığını, şahitlerin eşini boşamadığını tekrar iddia etmesi üzerine Antakya Müftüsü Abdülkadir Efendi'den boşanma konusunun geçerli olup olmadığına dair fetva alır. Fetvada her ne kadar boşanma olmuşsa da bu boşanmanın kat'î bir boşanma olmadığından kadının kocasına dönebileceği yazılıdır. Bu fetva üzerine Latife Hanım'ın kocasının evine dönerek zevciyet hukukuna riayet etmesine karar verilmiştir⁶⁹⁴.

Buna karşılık aksi karar verildiği durumlar da yaşanmıştır. 3 Ocak 1910 tarihinde Antakya'nın Şeyh Ali Mahallesi'nden Mehmed oğlu Hasan'ın, babası velayetiyle Reşid kızı Kadriye'yi 1.200 kuruş mehr-i mu'accel ve 400 kuruş mehr-i müeccel karşılığında nikâhlanmıştır. Mehr-i muaccelinden 500 kuruşu Kadriye'nin validesi Azime Hatun'a teslim etmiş ve kalan 700 kuruşu da teslim edeceği sırada Kadriye'nin babası Reşid'in “kızımı sana vermem.” deyip itiraz ettiğinden Kadriye'nin kendisine teslim edilmesi talebiyle dava açmıştır. Açtığı davada; Kadriye'nin kendisinin nikâhlandığından haberinin olmayıp babası Reşid'in kendisinin gıyabında nikâhı akdettiğini duyduğundan “kabul etmedim” demesi üzerine Hasan'ın iddiasını ispat için getirdiği şahitlerin iddiasına uygun şahitlik yapamamaları ve başka şahit de olmadığından Hasan'ın iddiasının geçersiz olduğuna karar verilip davası reddedilmiştir⁶⁹⁵.

Aile kurumunda eşlerin ve doğacak çocukların bir arada yaşayacakları mekânlara da ehemmiyet verilmiştir. Öyle ki oturulacak evin fiziki şartları mahkeme tarafından kontrol edilmiştir. 4 Temmuz 1910 tarihinde Antakya'nın Ağbaba (Akbaba) Mahallesi'nden Hacı Yusuf Efendi kızı Afife Hatun'a, kocası bir ev tedarik edinceye kadar kendisine nafaka bağlanmıştır. Kocası Davud Efendi'nin bir ev bulup

⁶⁹⁴ AŞS, 53, 102/235.

⁶⁹⁵ AŞS, 53, 147/349.

ve evde yapılan incelemede evin mesken olma şartlarını taşıdığı tespit edildiğinden Afife Hatun’a nafaka bağlanmasına gerek kalmadığı anlaşıp tescil edilmiştir⁶⁹⁶.

Osmanlı mahkemelerinde aile kurumu ile ilginç davalar da bulunmaktadır. Bunlarda biri 9 Ocak 1910 tarihinde aslen Halep vilayetinin Kefretharım kazasından olup Antakya Köprübaşı’nda misafir olarak ikamet eden Halil oğlu Yusuf, davadan bir sene önce nikâhlandığı ve üç ay önce izni olmadan evinden kaçıp Mehmed oğlu Sanayi ile evlenen hanımı Abdürrezzak kızı Feride’nin evine dönüp kendisine itaat etmesi talebiyle dava açmıştır. Feride’nin kocası Yusuf’un kendisini boşadığından kendisinin de Sanayi ile evlendiğini beyan etmiş ise de kocasının kendisini boşadığını ispat edemediğinden mahkeme Feride’nin ilk kocası Yusuf’un evine dönmesine hükmetmiştir⁶⁹⁷.

3.4.2. Mehir

Mehir, İslam hukukunda, nikah akdinin sonucu olarak erkeğin kadına ödemek zorunda olduğu para veya mal olarak ifade edilir⁶⁹⁸. İki tür ödenme şekli vardır; nikâh esnasında erkek kadına peşin para veya mal verirse buna mehr-i muaccel denir⁶⁹⁹. Mehir miktarı kararlaştırılıp daha sonra ödenmesi şart koşulmuşsa da buna mehr-i müccel adı verilmektedir⁷⁰⁰. Bu kavramlar kadını korumaya yönelik olup kadının kocasından ayrılması ve dulluk halinde ekonomik teminat sağlamaya yönelik bir uygulamadır. Mehrin miktarı tayin edilemediği veya şüphe gerektirecek bir durum ile karşılaşıldığında mehr-i misl olarak ifade edilen uygun emsal ve akran ile kıyas yapılarak mehir miktarı tespit edilmiştir. Bu duruma daha çok vefat durumlarında başvurulmuştur⁷⁰¹.

İslam hukukundan ayrı olarak Orta Asya Türklerinde kız ile erkek evlenirken, erkek tarafı kadın tarafına töre gereği “kalın” verirdi. Kalın, para veya paraya çevrilebilecek eşya, koyun vs. olarak da verilebilirdi. Kalın, başlık parası ile karıştırılmamalıdır. İkisi farklı şeylerdir. Osmanlı kaynaklarında da bu doğrulanmaktadır. Kazaklarda ve Taşkent’te (Özbekler) kalın kadının kendisine

⁶⁹⁶ AŞS, 53, 245/604.

⁶⁹⁷ AŞS, 53, 152/363.

⁶⁹⁸ Mehmet Akif Aydın, “Mehir”, *DİA*, C. 28, 2003, s. 389.

⁶⁹⁹ “Mehr-i mu’accel: Nikah esnasında erkeğin kadına peşin ödeme yaptığı para veya maldır.” Bk. H. İbrahim Acar, “Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 17, 2011, s. 380.

⁷⁰⁰ Acar, “Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, s. 380.

⁷⁰¹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 57-63.

verilirdi, boşandığı takdirde bu para onun hayatını sürdürmesi için güvencesi olurdu. Bu yönüyle de mehre benzetilmiştir⁷⁰².

Antakya kazasındaki mahkeme kayıtlarına geçen boşanma davalarında İslam hukukunda kadına teminat veren kurallara bağlılık gösterilmiştir. Mesela 18 Mart 1889 tarihinde Antakya'nın İmran Mahallesi'nden Hacı Mehmed Ağa kızı Naile Hatun, dava tarihinden on yedi sene önce 5.000 kuruş mehr-i muaccele ve 2.000 kuruş mehr-i müeccele karşılığında Moralızâde Abdullah Ağa oğlu Süleyman Ağa ile evlenmiştir. Süleyman Ağa'nın talak-ı bain⁷⁰³ ile kendisini boşadığını belirtmiş ve mehr-i müecceli olan 2.000 kuruş alacağı kaldığından ödenmesi talebiyle açtığı davayı şahitlerle ispat etmiştir. Mahkeme görevlileri de Süleyman Ağa'nın 2.000 kuruş mehr-i müecceli boşadığı hanımı Naile Hatun'a ödemesine karar vermiştir⁷⁰⁴.

11 Nisan 1889 tarihinde Antakya'nın Şeyh Ali Mahallesi'nden Şehlumoğlu Ömer kızı Kamile Hatun'un, kendisini talak-ı selase (üç talak) ile boşayan kocası Urfalıoğlu Hacı Mehmed oğlu Halil'de mehr-i müeccel bedeli olan 350 kuruş ve evli iken verdiği üç adet yüzlük Osmanlı altınının ödenmesi talebiyle dava açmıştır. Kamile Hatun, iddialarını mahalle ahalilerinden olan şahitlerle ispat etmiş, mahkeme, Halil'in 350 kuruş ile üç adet Osmanlı altınını Kamile Hatun'a ödemesine karar vermiştir⁷⁰⁵.

İslam hukukunun kendisine tanıdığı teminattan vazgeçip boşanmaya razı olan kadınlara da Antakya mahkeme kayıtlarında rastlanılmıştır. 8 Mart 1899 tarihinde Seferiye köyünde oturan Zeyneb bint-i Mehmed Deli Ağa adlı hatunun Karbeyaz köyü ahalisinden Hacı Hasan'dan 50 kuruş mehr-i müeccel, nafaka ve geçimlikten feragatle anlaşarak boşanmıştır⁷⁰⁶.

Diğer bir boşanma davasında ise mehir ile ilgili olarak 6 Mayıs 1899 tarihinde Sofular-ı İslam Mahallesi'nden Cemile adlı hatunu kocası Mehmed talak-ı selase ile boşamış ve Cemile'nin mehr-i mü'eccel hakkı olan 100 kuruşu da ödememiştir. Ayrıca Cemile Hatun, kendisine ait olan Yusufi tabir olunan 280 kuruş kıymetinde bir adet altını elinden aldığını ve mehr-i mü'eccel hakkı olan 100 kuruş

⁷⁰² Faruk Söylemez, "Anadolu'daki Konar Göçer Aşiretlerde Orta Asya Türk Kültür İzleri", *Osmanlı Araştırmaları-2, Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri, Edebiyat-Kültür-Sanat*, Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Konya 2018, s. 225-238.

⁷⁰³ "Talak-ı bâin: "Erkeğin boşadığı eşine ancak yeni bir nikâhla ve mehirle dönmesine imkân taşıyan boşanma şeklidir." bk. Turan, "Bâin Talâk Sayması Üzerine Bir Analiz", s. 426.

⁷⁰⁴ AŞS, 45, 33/40.

⁷⁰⁵ AŞS, 45, 40/82.

⁷⁰⁶ AŞS, 50, 23/120.

ile bir adet altını mevcut ise aynen, değilse kıymeti olan 280 kuruşu kocası Yusuf'tan talep etmiştir. Mahkeme, Mehmed'in parayı ve altını karısına ödemesini uygun bulmuştur⁷⁰⁷.

3.4.3. Çok Eşlilik

Bir kişinin aynı anda birden fazla kişi ile evli olmasını ifade eden poligami kavramı eski uygarlıklardan beri toplum içerisinde görülen bir durumdur. Bu geleneğin ortaya çıkmasında kültürel, dinî, iktisadi ve içtimai faktörlerin sebep olduğu söylenebilir. Müslüman Osmanlı toplumu birden fazla eşli bir yapıya sahip olduğu kanaatinin aksine genel olarak tek eşli bir toplum yapısına sahipti. Ancak kişilerin mal varlığı çok eşliliği tetiklemiştir. Genel olarak Osmanlı Devleti'nde bir erkeğin birden fazla zevcesinin olması toplumsal açıdan hoş karşılanmamıştır⁷⁰⁸. Çok eşliliğe karşı bir önlem olarak İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde evlilik sözleşmesi içerisinde bulunacak bir şart ile kuma söz konusu olduğunda zevceye boşanma hakkı verilmiştir⁷⁰⁹.

Bunun yanında Osmanlı Devleti'nde bazı yöneticiler çok eşliliği benimsemiş ve birden fazla kadınla evlenmiştir. Ayrıca “ümm-i veled” olarak adlandırılan odalıklara ve bu beraberlikten çocuk sahibi olanlar da vardır. Şüphe götürmez ki bu da çok eşlilik durumudur⁷¹⁰.

XVIII. yüzyılda Antakya kazasında 1 eşli 42 kişi, 2 eşli 10 kişi, 3 eşli olan 1 kişi vardır⁷¹¹. 1839-1876 yılları arasındaki 15 sicilin verilerine bakıldığında 1.253 tereke bulunmaktadır. Bu terekelerde birden fazla kadınla evli erkek sayısı 101 (yani %8,06) kişidir⁷¹². 1876-1918 yılları arasında incelenen 14 tereke defterinde 547 tereke kaydına rastlanmıştır. Bu kayıtlar incelendiğinde 426 kişinin tek eşli olduğu tespit edilmiştir. Geriye kalan terekelerin 78 tanesi çok eşlidir. Bu 78 kişiden 9 tanesi ise askerî sınıftandır⁷¹³.

⁷⁰⁷ AŞS, 50, 39/151.

⁷⁰⁸ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 75-76.

⁷⁰⁹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 77.

⁷¹⁰ Doğan, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri”, s. 380.

⁷¹¹ Gün, *18. Yüzyılda Antakya*, s. 110.

⁷¹² Tunç, *Antakya'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1839-1876)*, s. 138.

⁷¹³ AŞS, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53 no.lu defterlerdeki tüm terekeler.

3.4.4. Çocuk Sayısı

XVIII. yüzyılda 1708-1777 dönemini içeren 69 senelik zaman aralığında 155 adet tereke incelenmiştir. İncelenen terekelerde ulaşılan çocuk sayısı 222'dir. Ulaşılan bu çocuk sayısı Antakya kazasının nüfusuna oranla oldukça düşüktür. Çocuk sayısındaki bu düşüklük ya doğurganlık oranındaki azalmayı ya da tereke kayıtlarının sağlıklı yapılmadığını akla getirmektedir⁷¹⁴.

1876-1918 yılları arasını içeren 42 yıllık zaman içerisinde 547 tereke kaydı bulunmaktadır. Bu tereke kayıtlarında toplam olarak 1.927 çocuk kaydına ulaşılmıştır. Buna göre Antakya ailesinin çocuk ortalaması 3,54'tür⁷¹⁵. Tereke defterlerinin bir kısmını seçip ona göre çocuk sayısı tespit edilmeye çalışıldığında farklı bir sonuca ulaşılmıştır. Bu farklılığı tespit etmek için 40, 45, 50, 52, 53 numaralı Antakya şer'iyye sicillerinde geçen tereke kayıtları incelendiğinde Antakya kasabasında 64 tereke kaydında toplamda 277 çocuk vardır. Bu sonuca göre ortalama olarak her haneye 4,32 çocuk düşmektedir. Antakya'nın köylerinde ise 73 tereke kaydında toplam çocuk sayısı 332'dir. Bu kayıtlara göre ilki 14 Ekim 1876 sonuncusu ise 29 Mart 1910 olan terekelerdeki her haneye düşen çocuk ortalaması 4,54'tür⁷¹⁶. Bu sonuçlara göre Antakya kazasının köyleri ve kaza merkezi arasında her haneye düşen çocuk sayısı bakımından bariz bir fark görülmemiştir. Ancak bütün terekelerdeki çocuk sayısı ile seçilmiş terekelerdeki çocuk sayısı arasında bir çocuk kadar sapma ortaya çıkmıştır.

Antakya şer'iyye sicillerinde çocuklarla ilgili önemli ve ilginç bir konu da Antakya kazasında bazı çocukların ücret mukabilinde bir müddet kiraya verilmesi meselesidir. Mevcut tarih yazımında işlenmeyen bir konu olarak bazı örnekler zikredilecektir. Örneğin 28 Temmuz 1899 tarihinde Cindaliye köyü ahalisinden Hasan Ceni, yedi yaşındaki kızı Emmun'u nafaka, elbise ve sair ihtiyaçlarının karşılanması şartıyla ve 570 kuruş akçe mukabilinde, Antakya'da bulunan redif

⁷¹⁴ Gün, 18. *Yüzyılda Antakya*, s. 159; Hüseyin Fatih Budak, Antakya ve Amasya'nın 1710-1780 tarihleri arasındaki şer'iyye sicillerini karşılaştırdığı tezinde Antakya'daki yetmiş kişinin terekelerinden ulaştığı çocuk sayısı 123'tür. 32 kişinin çocuk sahibi olmadığını bu sebeple kalan 38 kişi üzerinden hesap yapıldığı zaman bu sayının 3,2 olduğunu belirtmektedir. bk. Hüseyin Fatih Budak, *Osmanlı Aile Araştırmaları Bakımından Amasya ve Antakya Şer'iyye Sicillerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi (1710-1780)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sivas – 2008, s. 61-62.

⁷¹⁵ AŞS, 40 ve 53 no.lu defterler arasındaki tüm terekeler.

⁷¹⁶ AŞS, 40, 45, 50, 52, 53 no.lu defterlerdeki tüm terekeler.

taburunun üçüncü bölüm yüzbaşısı Hasan'a sekiz yıllığına kiralamış ve bedelini almıştır⁷¹⁷.

28 Haziran 1908 tarihinde aslen Cisir-i Şugur kazasının Zafur köyünden olup Antakya'nın Cami-i Kebir Mahallesi'nde misafir olarak ikamet eden Karbeyazlı İbrahim oğlu Mehmed, küçük kızı Ayşe'yi yıllık beş gümüş mecdiye karşılığında sekiz sene müddetle Halep'in Cemiliye Mahallesi'nde ikamet eden Abdullah Bey kızı Fatma Zehra Hanım'ın hizmetine kiraya vermiştir. Sekiz senelik kira bedeli olan 40 adet gümüş mecdiye Fatma Zehra Hanım'ın vekili olan Cami-i Cedid Mahallesi ahalisinden Mahmud Bey oğlu Tütüncü Hüseyin Efendi'den teslim aldığı Antakya mahkemesinde onaylanmıştır⁷¹⁸.

Yine 29 Mart 1909 tarihinde Seyis Durmuş oğlu Ali, aslen Cisir-i Şugur kazasına bağlı Ordu nahiyesinin Cami-i Arap Mahallesi'nden olup Antakya'nın Şirince Mahallesi'nde misafir olarak ikamet etmektedir. Ali, küçük kızı Hatice'yi yıllık iki buçuk gümüş mecdiye karşılığında sekiz sene müddetle Antakya Redif Taburu Kolağası İbrahim Efendi oğlu Tahir Bey'in hizmetine kiraya vermiştir. Sekiz senelik kira bedeli olan yirmi gümüş mecdiye Tahir Bey'den teslim aldığı Antakya mahkemesinde tescillenmiştir⁷¹⁹.

Son olarak 24 Nisan 1910 tarihinde Antakya'nın Karbeyaz köyünden İsmail oğlu Mehmed, davadan birkaç sene önce küçük kızını ihtiyacından dolayı Antakya kazası jandarma onbaşlarından Büyük Mehmed Ağa oğlu Abdülkadir Ağa'nın hizmetine vermiştir. Ancak kızının şimdi on iki yaşına girip Abdülkadir Ağa'nın namahremi olduğundan kızının kendisine iadesi talebiyle dava açmıştır. Abdülkadir Ağa'nın iddiayı reddetmesi üzerine Mehmed'in iddiasını köy ahalisinden getirdiği şahitlerle ispat etmesi üzerine mahkeme, kızın babasına teslim edilmesine karar vermiştir⁷²⁰.

3.4.5. Boşanma

İslam toplumunda aile müessesinin parçalanmasına sebep olan boşanma toplum nezdinde hoş karşılanmamıştır. İslâm, neslin devamı için evliliği teşvik etmiş, eşlerin evlilik birliğini, karşılıklı sevgi ve saygı ortamını mümkün olabildiğince korumalarını istemiştir. İslamiyet, boşanmayı veya fikhî terim olarak kullanılan

⁷¹⁷ AŞS, 50, 56/183.

⁷¹⁸ AŞS, 53, 1/3.

⁷¹⁹ AŞS, 53, 73/164.

⁷²⁰ AŞS, 53, 217/521.

“talak”ı meşru saymakla beraber ancak evliliğin sürmesine imkân kalmadığında başvurulabilecek bir çözüm saymıştır⁷²¹. Aile hukuku alanında şer’î hukuku uygulayan Osmanlı Devleti’nde de Müslüman erkekler mehrini ve nafakasını vermek kaydıyla eşlerini boşayabilirlerdi. Ancak bu uygulama ile sebepsiz olarak boşanmak, dinen uygun olmayan bir tutum kabul edildiği gibi toplum tarafından da uygun görülmemiştir⁷²². Öte yandan kadının boşanması için eşin akıl sağlığının bozulması, cinsi açıdan uygun olmayan durumlar, gaybubet (ortadan kaybolma) gibi durumlar boşanma için zorunlu sebepler olarak uygulanmıştır⁷²³.

Antakya kazası mahkeme kayıtlarında boşanmayla ilgili kayıtlara sıkça rastlanmıştır. Bu kayıtlar sırasında kadınlara boşanma halinde verilecek mehir miktarları Antakya’da boşanma sebepleri gibi konular da belirtilmiştir. Bununla ilgili olarak 15 Ağustos 1877 tarihinde Antakya’nın Kanavat-ı Arap Mahallesi’nden Mehmed karısı Meryem’in 100 kuruş mehr-i müeccel ve nafaka ve günlük ihtiyaçlarını karşılamak koşuluyla kadının isteği üzerine boşanmışlardır. Boşanma sırasında mehr-i müeccel tespit edilmiş ve ölmeyecek kadar yiyecek ve oturulacak ev konusunda anlaşılıp karara varılmıştır⁷²⁴.

Boşanma sırasında en çok problem olan konulardan bir tanesi de çocukların durumudur⁷²⁵. 21 Nisan 1878 tarihinde Antakya’nın Kara Ali Bölüğü Mahallesi’nden Türkmenoğlu Ali kızı Meryem’in, vefat eden kızı Molla İsmail kızı Abuş Hatun’un küçük çocuğu olup yanında bulunan Mehmed Sabit’in nafaka, kisve ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için damadı İbrahim oğlu Ali’ye dava açmıştır. Çocuğun hiçbir malı ve geliri olmadığı tespit edildiğinden babası Ali’nin çocuğun nafaka ve diğer ihtiyaçları için anneannesi Meryem Hatun’a günlük 40 para ödemesine karar verilmiştir⁷²⁶.

Kadınlar, boşanma halinde babadan çocukların ihtiyacı için nafaka talebinde bulunabilirdi. 5 Mayıs 1878 tarihinde Antakya’da Meydan Mahallesi’nde bulunan Ayyuş boşandığı kocası Kahveci Mehmed’den nafaka talebinde bulunmuş, mahkeme de bu talebi haklı bularak boşanmış çiftin oğullarına aylık 25 kuruş nafaka bağlanmasına hükmetmiştir⁷²⁷.

⁷²¹ H. İbrahim Acar, “Talâk, *DİA*, C. 39, 2010, s. 496.

⁷²² Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 74.

⁷²³ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 75.

⁷²⁴ AŞS, 40, 116/382.

⁷²⁵ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 75.

⁷²⁶ AŞS, 40, 198/642.

⁷²⁷ AŞS, 40, 225/742.

6 Temmuz 1878 tarihinde Antakya'nın Kantara Mahallesi'nden Kayseri-zâde Ahmed Ağa kızı Hafize Hatun'un, kendisini bir talak-ı bain ile boşayan kocası Halef Efendi oğlu Ömer Efendi'de mehr-i müeccel bedeli olan 1.000 kuruş alacağı ile iddeti bitimine kadar takdir edilen 150 kuruş nafaka bedelinin ödenmesi talebiyle dava açmıştır. Ömer Efendi'nin mehir bedeli borcunu ve 150 kuruş nafaka bedeli takdir edildiğini kabul etmesiyle toplamda 1.150 kuruşu (mehir ve nafaka bedeli) boşadığı hanımı Hafize Hatun'a ödemesine karar verilmiştir⁷²⁸.

Kadınların bazen haklarından vazgeçerek boşandığı durumlar da yaşanmıştır. 8 Mart 1899 tarihinde Antakya'da Seferiye köyünde oturan Zeynep ile Karbeyaz köyü ahalisinden Hacı Hasan geçimsizlikten dolayı boşanmışlardır. Evlenme akitlerinde mehr-i muaccel olarak 1.000 kuruş, mehr-i müeccel olarak 50 kuruş tayin edilmiştir. Zeynep, 50 kuruş mehr-i müeccel kendisine verildiğinde ayrıldığı eşine düşen nafaka ve diğer geçimliklerinden vazgeçtiğini bildirmiş, anlaşarak boşanma olayı gerçekleşmiştir⁷²⁹.

25 Haziran 1908 tarihinde Antakya'nın Dutdibi Mahallesi'nden Şerbetçi-zâde Hacı Ahmed kızı Fatma Hatun'un, evinden kovup kendisiyle küçük oğlu Yusuf'u nafaka ve meskensiz bırakan kocası Şenbek Mahallesi'nden Galib Ağa'ya açtığı nafaka davasında; talebinin haklı bulunarak Galib Ağa'nın kendilerine ev tedarik edinceye kadar nafaka, barınma, giyecek ve diğer ihtiyaçları için kendisine aylık 90 kuruş ve çocuğu Yusuf'a aylık 50 kuruş olmak üzere toplam 140 kuruş ödemesine karar verilmiştir⁷³⁰.

29 Temmuz 1909 tarihinde Antakya'nın Cılliye köyünden Acemi Süleyman oğlu Salim'in, aynı köyden hanımı Abdullah kızı Emine Hatun'u geçimsizlik sebebiyle üç talak ile şahitler huzurunda boşanmıştır. Salim, mehr-i müeccel ile nafaka bedeli olan 550 kuruşu Emine'ye ödeyip Emine üzerinde hiçbir hakkının kalmadığını mahkemede tescil ettirmiştir⁷³¹. Mahkeme kayıtları incelendiğinde hâkimlerin kadın lehine kararlar verdiği tespit edilebilmektedir. Nitekim 1 Eylül 1909 tarihinde Zeytuniye-i İslam köyü ahalisinden Mustafa, aynı köyden dava tarihinden sekiz sene önce 1.000 kuruş mehr-i mu'accel ve 100 kuruş mehr-i müeccel karşılığında Nazife ile evlenmiştir. Mustafa, Nazife'nin yedi ay önce kendisinden izinsiz evini terk edip

⁷²⁸ AŞS, 40, 352/777.

⁷²⁹ AŞS, 50, 23/120; "Muhalâa-i sahiha-i şer'iyye: Ailede geçimsizlik olduğunda kadın boşanmak ister de erkek bunu kabul ederse kadının mehrinden ferağat ederek boşanma durumu." Bk. Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 75.

⁷³⁰ AŞS, 53, 1/2.

⁷³¹ AŞS, 53, 93/213.

kendi evine gittiğinden karısının beraber yaşadıkları evlerine dönmesi talebiyle dava açmıştır. Nazife, kocasının kendisini üç talak ile boşadığından kocasında kalan mehr-i müecceli olan 100 kuruş ile yine kocasında kalan bir mecdiye kıymetindeki bir sandık, bir mecdiye kıymetindeki bir çarşaf ve yarım mecdiye kıymetindeki bir aynasının mevcut ise aynalarının değil ise bedellerinin teslim edilmesini talep etmiştir. Mustafa ise eşyalar ile mehir bedeli borcunu inkâr etmiş ve boşadığını reddetmiştir. Bunun üzerine Nazife, Mustafa'nın kendisini boşadığını köy ahalisinden getirdiği şahitlerle ispat etmiştir. Mahkeme, Mustafa'nın mehir bedeli olan 100 kuruş ile eşyalarının aynısını veya bedeli olan iki buçuk mecdiye'yi Nazife'ye ödemesine karar vermiştir⁷³².

Boşanma halinde çocukların durumu sicillerde üzerinde tartışılan meselelerden biri olmuştur. Öyle ki 22 Kasım 1909 tarihinde Antakya'nın Mahsen-i Arap Mahallesi'nden Zeyneb'in, geçinemediği kocası aynı mahalleden Davud'a boşanma davası açmıştır. Zeyneb, mehir bedeli olan 500 kuruş hakkından vazgeçip nafaka ve diğer ihtiyaçlarını da kendisi karşılamak üzere ve küçük çocukları Mehmed'in yedi yaşını tamamlayıncaya kadar kendisi yanında kalması veya kendisi başkasıyla evlendiği takdirde çocuğu babasına teslim etmek şartıyla Davud'la karşılıklı anlaşarak boşanmışlardır⁷³³.

Osmanlı Devleti, boşanan kadınların korunmasına da önem vermiştir. 18 Şubat 1910 tarihinde Antakya'nın Şeyh Hasan köyünden Fatma Hatun'un, aynı köyden olup kendisini boşayan Salih'in hâla kendisiyle evliymiş gibi müdahale ettiğinden verilen rahatsızlığın önlenmesi talebiyle açtığı davada; Salih'in hanımını boşadığını ikrar ve itiraf etmesi üzerine bir daha Fatma Hatun'a hiçbir şekilde müdahale etmemesine karar verilmiştir⁷³⁴.

Osmanlı şer'î mahkemeleri eşlere tarafsız bir şekilde yaklaşp olay hakkında derinlemesine araştırma yapan bir yapıya sahipti. Örneğin 20 Nisan 1910 tarihinde Antakya'nın Sofular-ı Arap Mahallesi'nden Rağbiye Hatun, kendisini nafakasız ve evsiz bıraktığından ev tedarik edinceye kadar kendisine nafaka vermesi talebiyle kocası aynı mahalleden Haydar'a dava açmıştır. Haydar ise hanımını evsiz bırakmadığını ve her zaman evinin hazır olduğundan eve dönüp kendisine itaat etmesi gerektiğini beyan etmiştir. Bunun üzerine görevlilerin evde yaptığı

⁷³² AŞS, 53, 106/244.

⁷³³ AŞS, 53, 134/312.

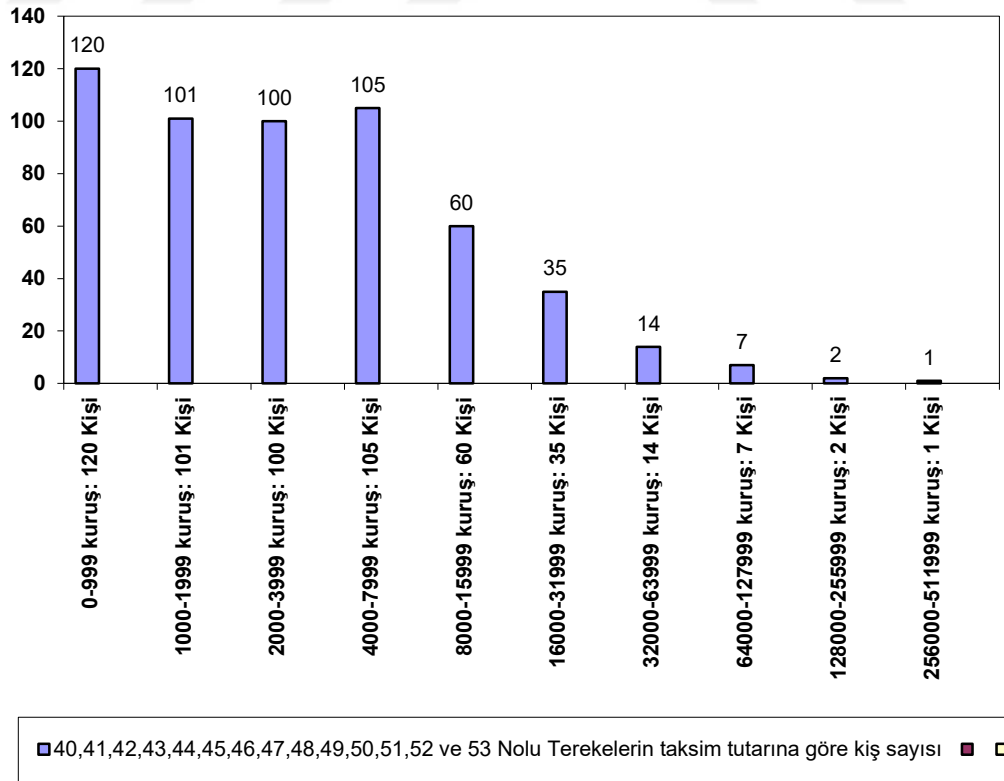
⁷³⁴ AŞS, 53, 174/419.

incelemede evin oturulacak nitelikte olduğunun tespit edilmesiyle Rağbiye Hatun'un kocasının gösterdiği eve dönüp zevciyet hukukunu yerine getirmesine karar verilmiştir⁷³⁵.

3.4.6. Ailenin Ekonomik Durumu

Antakya ailesinin ekonomik durumu hakkında genel bir kanaat oluşturması bakımından aşağıdaki grafikte yer alan bilgilere bakmak faydalı olacaktır. Öncelikle grafik oluşturulurken 1876 yılı ile 1918 yılları arasında bulunan bütün Antakya şer'iyeye sicilleri taranmış ve bu siciller içerisindeki 547 adet tereke tespit edilmiştir. Bu terekelere göre 547 aile içerisinde vefat eden şahısların geriye bıraktığı tereke miktarlarının belli aralıklarla kuruş cinsinden sınıflandırmaları yapılmıştır. Buna göre grafiğe bakıldığında genel olarak tereke toplamı miktar yönünden arttıkça aile sayısında bir azalma göze çarpmaktadır. Bu durumun tek istisnası ise gelir durumu 4.000 kuruş ile 7.999 kuruş arasında olan aile grubudur. Bu gelir grubunda 105 aile tespit edilmiştir.

Grafik 4.
*Antakya Şer'iyeye Sicillerinde Bulunan Terekelerinin Gelir Grubuna Göre Kişi Sayısı Grafiği*⁷³⁶

⁷³⁵ AŞS, 53, 213/513.

⁷³⁶ 40 ile 53 arasında olan bütün Antakya Şer'iyeye Sicillerinde mevcut terekeler.

Halep vilayetinin Antakya kazasında bulunan ailelerin ekonomik durumlarını tespit etmek için şer'iyye sicillerinde bulunan tereke kayıtları önemli bilgiler içermektedir. Şer'iyye sicilleri belli bir metot üzere, uzun süreli ve devamlı güncel olduklarından, fiyatların sürekli olarak takip edilmesinde kıymetli kaynaklardır. Yine bu kaynaklarda birçok emtiaya ait fiyat bilgisinin yanında, yöre esnafı ile yöre insanları arasındaki etkileşime dair birçok vesika da bulunmaktadır. Ayrıca yöredeki fiyat hareketleri bakımından çok zengin bilgiler ihtiva eden siciller emtia fiyatlarının tarih içerisindeki seyrinin değerlendirilmesi açısından da önemli verilere sahiptir ⁷³⁷.

Araştırmada kullanılan Antakya şer'iyye sicilleri içinden 40, 45, 50, 52 ve 53 numaralı defterlerde bulunan tüm terekeler incelendiğinde toplam 137 tereke bulunmaktadır. Bu terekelerden ilki 14 Ekim 1876 tarihli, sonuncusu ise 29 Mart 1910 tarihlidir. Bu terekelerden ölen kişilerin geriye bıraktıkları, varisler arasında taksim edilecek miras toplamı üzerinden Antakya ailesinin bu tarihler arasındaki ekonomik durumuna bakacak olursak Antakya'nın köylerinde 73 terekede taksim edilen toplam miktar 212.523 kuruş 30 paradır. Bu duruma göre her aileye ortalama olarak 2.911 kuruş 27 para düşmektedir. Antakya'nın kaza merkezinde ise 64 terekede taksim edilen toplam miktar 664.814 kuruş 21 paradır. Bu duruma göre her aileye ortalama olarak 10.387 kuruş 72 para düşmektedir ⁷³⁸. Bu sonuçlara göre ailelerin ekonomik durumunun köy ve kaza merkezi arasında bariz şekilde farklı olduğu sonucu çıkmaktadır ⁷³⁹.

Bu terekeler içerisinde Antakya'nın köylerinde en az taksim edilecek miras miktarı 92 kuruş 20 para ile Antakya kazasına bağlı Mışrakiye köyünden Mustafa Ahras'a aittir ⁷⁴⁰. En fazla taksim edilecek miras miktarı ise 18.604 kuruş ile Antakya kazasına bağlı Seldiran köyüne tabi İkizköprüler köyünden Muhammed Koca'ya aittir ⁷⁴¹.

Antakya'nın kaza merkezinde ise en az taksim edilecek miras miktarı 138 kuruş 20 para ile Antakya'nın Şeyh Ali Mahallesi'nden Hüseyin oğlu İsmail'e ait

⁷³⁷ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Belleten*, C. 55, S. 212, 1991, s. 100.

⁷³⁸ Bu eserin fiyat ve oran karşılaştırması için bölüm 4, Antakya'da fiyatlar ve ücretler kısmına bakınız.

⁷³⁹ AŞS, 40, 45, 50, 52, 53 no.lu defterlerdeki tüm terekeler.

⁷⁴⁰ AŞS, 52, 320/286.

⁷⁴¹ AŞS, 40, 140/6.

olduğu görülürken⁷⁴², en fazla taksim edilecek miras miktarı 108.208 kuruş 16 para ile Antakya'nın Meydan Mahallesi'nden Hacı Mollazâde Mustafa Efendi'ye aittir⁷⁴³.

Varisi belli olmayan vefat edenlerin mal varlığı ve sahip oldukları eşyalar yahut bunun gibi kıymetli ziynetler doğrudan hazinenin gelirleri arasına dâhil edilirdi. Bu şekilde alınan mallar beş sene içerisinde varisi hak talebinde bulunmazsa mal sandıklarına devredilirdi. Varisi bulunup hak talep edenlerden ise mal tesliminde kırkta bir (%2,5) "resm-i eminiye" alınırdı⁷⁴⁴.

Antakya kazasında arkasında miras bırakacak kimsesi bulunmayan terekeler devlet hazinesine bırakılmıştır. 17 Şubat 1880 tarihli bir terekede Antakya'da Kapu Bölüğü Mahallesi'nden Manastır Belediyesi süvari taburunun üçüncü bölüğünün birinci çavuşu iken Halep eyaletinin Antakya kazasında vefat eden Canban Artuk Hasan adlı kişinin 481 kuruş 16 parası Beytülmal'a devredilmiştir⁷⁴⁵. Yine 1 Şubat 1882 tarihli başka bir terekede aslı Tırnovi ahalisinden olup 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Antakya kazasına hicret edip Bedirge köyünde iken vefat eden ve tereke geliri mirasçıları öldüğünden ya da ortada olmadığından Beytülmal'a devredilmiştir⁷⁴⁶.

3.4.7. Ailede Miras Paylaşımı

Osmanlı toplumunda ve ailesinde miras meselesi İslam dini esaslarına göre ele alınmıştır. Müslümanlar arasında kız çocukları erkek çocukların mirasının yarısı kadar mirastan pay almışlardır. Ölen kişinin karısının hissesi ise daha az miktardadır. Ölen kişinin hanımına ait olan mehir ve nafakası hesabı yapılarak tereke miktarından ayrılarak paylaşırma yapıldı. Eğer ölen kişinin çocuk ve torunu mevcut ise yakın ve uzak akraba mirasa dâhil edilmezdi. İslam miras hukukuna göre mecburiyet prensibi vardır. Mirası bırakan ve miras kalanların özgür iradeleri dışında miras konusunda korunmuş hakları vardır. Bunun yanında ölen kişinin anne ve babası ihtiyaç sahibi iseler mirasçılardan nafaka talebinde bulunabilirlerdi. Ancak torunların nafaka verme konusundaki sorumluluğunun şaibeli olduğu belirtilmiştir⁷⁴⁷.

⁷⁴² AŞS, 50, 7/89.

⁷⁴³ AŞS, 53, 229/478, 340/841, 346/863, 365/923. (Alacakları tahsil edildikçe taksimat toplamda 4 kere yapılmış.)

⁷⁴⁴ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. Basım, TTK Yay., Ankara 1989, s. 181.

⁷⁴⁵ AŞS, 42, 66/19.

⁷⁴⁶ AŞS, 42, 194/1.

⁷⁴⁷ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 70-71.

Antakya şer‘iyye sicilleri içerisinde yapılan çalışmalar sonucunda Antakya’da Kanavat Mahallesi’nde oturan Hacı Derviş kızı Papalı isimli kadın, Şeyh Ali Mahallesi’nde ikamet eden Şevki bin Durmuş’tan nafaka almak için mahkemeye başvurmuş, tarafların rızası ile mahkeme kadına aylık 15 kuruş nafaka verilmesine hükmetmiştir⁷⁴⁸.

1858 tarihli Arazi Kanunnamesi’nde arazilerle ilgili miras meselelerinde cinsiyet arasında eşitlik öngörülmüştür. Bu kanunnameye göre vefat eden kişinin, erkek kardeşi olmayan kız çocukları mirasa söz konusu olan arazi üstünde erkek pay sahipleri ile aynı oranda miras alacaktır. Ancak XIX. yüzyıl şer‘iyye sicilleri incelendiğinde kız çocuklarının yarım hisse aldığı çoğu kez vaki olmuştur⁷⁴⁹.

1708 -1777 yılları arasında Antakya terekeleri içinden tespit edilen 155 adedinin 40 tanesi Beytülmal’a kalmıştır. Varisi bulunan 115 terekede toplam 352 şahsa miras bırakılmıştır. Bu terekelerde mirasçı olan çocuk sayısı 222 olarak tespit edilmiştir⁷⁵⁰.

1876-1918 yılları arasında Antakya kazasına ait şer‘iyye sicilleri içerisinde 547 tereke kaydı tespit edilmiştir. Bunlardan 12 tanesinin varisi bulunmayıp tereke toplamı Beytülmal’a devredilmiştir. Bu geriye kalan 535 terekede mirasçı vardır. Bu tarihler arasında çocuk ve eş sayısının toplamı 2.474’tür.

1876-1918 arasında Antakya kazasına ait tereke defterlerinden elde edilen verilere göre vefat eden kişilerin ardında bıraktıkları varisler hususunda bilgiler şunlardır; Ölen kişinin varsa önce borçları ödenir, ödemek için de terekesinde tafsilatlı şekilde izah edilen eşyalar satılırdı. Kalan meblağ daha sonra varislere pay edilirdi. Eğer ölen kişinin varisi bulunmuyorsa Beytülmal’a devrolunacak bu miras önce müzayede yoluyla pazarda satılır “*techiz, tekfin, kaydiye, varak baha, hamaliye, tabip ücreti, hüddamiye, çukadariye, dellaliye, ihzariye, bargir ücreti, defter-i kassam harcı*” gibi harçlar düşüldükten sonra kalan miktarın tamamı vasi tayin edilmemişse Beytülmal’a aktarılırdı⁷⁵¹.

17 Nisan 1901 tarihinde, Antakya’nın Meydan Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Hacı Ali Efendi’nin tek eşine, bir oğluna, bir kızına ve henüz doğmamış çocuğa bıraktığı miras miktarı, techiz, tekfin, çukadariye, huddamiye, ihzariye,

⁷⁴⁸ AŞS, 53, 2/6.

⁷⁴⁹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 129.

⁷⁵⁰ Gün, *18. Yüzyılda Antakya*, s. 107.

⁷⁵¹ AŞS, 1876-1918 tarihleri arasında 547 adet 40-53 numaralı defterlerde geçen tereke kayıtları.

kâtibiye, irsaliye ve benzeri masraflar düşüldükten sonra geride kalan 3.425 kuruş 10 para mirasçılar arasında söyle paylaştırılmıştır;

Hisse-i zevce-i mezbure Elmas (Zevcesi Elmas'a): 428 kuruş, 6 para.

Hisse-i ibn-i sagir-i mezbur İbrahim (Oğlu İbrahim'e): 1.198 kuruş, 33 para.

Hisse-i bint-i sagire-i mezbure Zahide (Kızı Zahide'ye): 599 kuruş, 16,5 para.

Hisse-i haml-i mevkuf (Doğmamış çocuğa): 1.198 kuruş 33 para.

Küsürda kalan: 12 para⁷⁵².

Yukarıdaki terekenin taksiminde görüldüğü gibi, erkek çocuklar mirastan kız çocukların bir kat fazlası pay almışlardır, hatta anne karnındaki çocuğun bile erkek doğacağı hesap edilerek, miras paylaşımında ona hayattaki erkek çocuk kadar pay ayrılmıştır.

3.5. Antakya'yı Etkileyen Sosyal ve Siyasi Olaylar

3.5.1. Şehirdeki Asayiş Olayları

Antakya şehri genellikle sakin bir şehir yaşamına sahip olsa da zaman zaman emniyet ve asayiş ile ilgili bazı olaylarla karşılaşmıştır. Şehirde günlük hayat devam ederken küçük çaplı hırsızlık, yaralama, gasp gibi olayların yanında bazen şehir için büyük sayılabilecek bazı toplumsal olaylar da yaşanmıştır. Örneğin 1885 yılında Antakya'nın Ferferi köyünde meydana gelen bir olayda bazı kişilerin katledildiği ve bazı kişilerin de yaralandığı *Furat* gazetesinde yazılıdır. Gazetede yer alan habere göre Ferferi köyü ahalisi arasında yaşanan kavgada bazı kişiler katledilmiş ve bazı kişiler yaralanmıştır. Cinayetle suçlanan 14 kişinin isimleri ve kişisel özellikleri gazetede yayımlanmıştır. Bu kişiler Firar Vadisi'ne kaçmış ve mahallî hükûmet bunlara 10 gün süre vermiştir. Eğer bu süre zarfında teslim olmazlarsa haklarında kamu davası açılacak, medeni hukuktan faydalanamayacaklar ve malları haczedilecektir. Son olarak bunları görenler varsa kolluk kuvvetlerine bilgi vermesi gerektiğine dair haber bulunmaktadır⁷⁵³.

Bunlardan başka yaşanan yangınlar da Antakya'da büyük maddi hasara sebebiyet vermiştir. 8 Ocak 1887 tarihinde Antakya'nın Dülger Çarşısı yanında yer alan Hacı Ahmed Ali'nin evinde kazayla meydana gelen yangın başka mahale sirayet etmeden söndürülmüştür. İki gün sonra yani 10 Ocak 1887 gecesinde Debbağhane yanında Tüccar Kostantin'in üç yüz sandık gaz ve eşyalarla dolu olan dükkânı alev

⁷⁵² AŞS, 51, 112/514.

⁷⁵³ *Furat*, no. 824, Halep Vilayet Matbaası, 29 Ramazan 1302 / 12 Temmuz 1885, s. 2.

almıştır. Bu yangın da derhal söndürülmüş ise de ilk yangında 20.000, ikinci yangında ise 50.000 kuruşluk maddi hasar meydana gelmiştir. Gazetenin muhabirine göre bu yangınlar mahallî hükümet ile Redif Kolağası Esad Bey ve Jandarma Yüzbaşı Mehmed Ağa'nın gayretleri sonucunda kontrol altına alınmıştır⁷⁵⁴.

Antakya kazası kozmopolit yapısından dolayı yabancı tüccarları da bünyesinde barındırmıştır. Şehirde bulunan yabancıların mal emniyeti için merkezi hükûmet kazada bulunan görevlilerle yazışmalar yapmıştır. Osmanlı hükûmeti bu konularda ortaya çıkan problemlerin kısa sürede çözülerek sonucun bildirilmesini istemiştir. Bu konu ile ilgili olarak 10 Haziran 1909 tarihli Dâhiliye Mektubi Kaleminden Basra vilayetine çekilen telgrafta Fransa ve Almanya tebaasından bazı tüccara ait eşyayı gasbeden Antakyalılar hakkındaki tahkikatın neticesinin iki güne kadar bildirilmesi istenmiştir⁷⁵⁵.

Antakya kazasında asayiş olayları içerisinde yer alan diğer bir konu da misyonerlik faaliyetleridir. Bu faaliyetlerle ilgili tedbirler alındığı belgelerdeki yazışmalardan tespit edilmiştir. Örneğin Antakya'da Protestan Mezhebi'nin misyoneri İngiliz Don Narmazin, Antakya'nın Affan Mahallesi'ndeki bir meydana etrafına topladığı Nusayrilerle çocuklara Protestanlık propagandası yaptırmıştır. Yanında bulunan Cebel-i Lübnanlı Yakub'un da Protestanlığı anlatan kitaplar satmasının uygun olmadığından bunun önlenmesi için Halep Valiliğine gönderilmiştir⁷⁵⁶.

Antakya kazasında ele geçirilen sahte paralar asayiş olayları içerisinde değerlendirilmiştir. Belgelerde bu konuya sıkça tesadüf olunmuştur. Antakya'da sahte para olaylarıyla sıkça karşılaşılmasının sebebi belki de bölgenin kozmopolit yapısından ileri gelmekteydi. Bu olayla ilgili ilk örnek 1898 tarihinde karşımıza çıkmaktadır. 1900 senesinde Dâhiliye Nezaretinden bütün vilayetlere, livalara ve

⁷⁵⁴ *Furat*, no. 895, Halep Vilayet Matbaası, 28 Rebiü's-sani 1304 / 24 Ocak 1887, s. 1.

⁷⁵⁵ BOA, DH. MKT, 2839/27, 21 Cemaziyelevvel 1327 / 10 Haziran 1909.

⁷⁵⁶ BOA, DH. MKT, 1899/101, 7 Cemaziyelevvel 1309 / 9 Aralık 1891; Belgede: "Halep vilâyetine Antakya'da Protestan Mezhebi'nin misyoneri İngiltereli Don Normazin'in bazı günlerde Antakya'nın Affan Mahallesi'nde bir meydana giderek ve başına Nusayrî tâifesinden bir takım eşhâs ile çocuk toplayarak elindeki bir kitâbdan Protestanlık âyinine mahsûs va'az etmekte ve maiyyetindeki Cebel-i Lübnanlı Yakub nâm kimesne dahi çarşılarında âyîn-i mezkûra dair kitâb satmakda oldukları ve bunların şu hareketleri fırka-i İslâmiyye'den ma'dûd olan Nusayrî tâifesini iğfâl fikrine müstenid olduğu beyânıyla mûmâ-ileyh misyoner hakkında istizân-ı mu'âmeleyi hâvî savb-ı vâlalarından bi'l-vürûd tevdi' olunan telgrafnâme üzerine Adliye ve Mezâhib Nezâret-i Celîlesi'yle muhâbireyi şâmil tezkire cevâbının bir fıkrasında gösterildiği vechile teşebbüsât-ı vâkı'anın mahallî konsolosuyla bi'l-muhâbere men'i esbâbının istihsâline bakılması tensîb kılındığı beyân-ı âlisiyle icrâ-yı icâbı bâ-tezkire-i sâmiye emr ü iş'âr buyurulmuş olmağla ona göre iktizâsının ifâ ve inbâsına himmet buyurulması bâbında.; 8 Cemaziyelahir 1309 (9 Ocak 1892) tarihli Halep Vilâyeti'ne yazılan tezkire."

bunlara bağılı yerlere, İstanbul Şehremanetine ve Zabtiye, Telgraf ve Posta nezaretlerine bilgi yollanmıştır. Bu bilgiye göre Manisa Dâhilinde kunduracı esnafından biri elinde bulunup İstanbul'a gönderilen kalp akçelerinden iki mecdidi, bir iki kuruşluk ve iki metelik taklitlerinin bakır ve kalay karışımı ve az da gümüşten oluşmaktadır. Bu paralar Antakya Mal Sandığından gelen akçe arasındakilerden olduğu ve buna benzer kalp akçelerinin piyasaya sürülmesine çalışılma ihtimali olduğu beyanıyla buna benzer kalp meskûkâtın tedavülünün yasaklandığı Maliye Nezaretinin 6 Mayıs 1898 tarihli tezkeresi ile bildirilmiştir⁷⁵⁷.

Bir başka örnek 14 Haziran 1901 tarihinde Halep Valisi Mehmed Enis tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen belgede anlatılmıştır. Buna göre Antakyalı Hacı Ahmed'de ele geçirilen iki adet Fransız lirasının sahte olduğu anlaşılmıştır. Yapılan araştırmada Büyükkuyulu köyünden İbrahim Halil rençberlik ücreti olarak bu paraları aldığını beyan etmiştir. İbrahim Halil'in yanında bu paralardan olup olmadığı araştırılmış başka bir paraya ulaşılammıştır⁷⁵⁸.

Dâhiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine 29 Temmuz 1901 tarihinde gönderilen tezkerede Antakyalı Hacı Ahmed elinde tutulan iki adet sahte Fransız lirasının postaya teslim edilip alınan biletinin gönderildiği Halep vilayetinden gelen 3 Haziran 1901 tarihli tezkeresi ile bildirilmiştir⁷⁵⁹. Daha sonra Maliye Nazırı Reşad tarafından 23 Ocak 1903 tarihli Dâhiliye Nezaretine gönderilen belgede Meskûkât-ı Şahane Müdiriyetinden alınan tahlil raporunda altınların karışımının altın ile yaldızlanmış pirinçten yapıldığı belirtilmiştir. Bu paraların tedavülde olmasının ve dışarıdan memlekete sokulmasının önlenerek bu gibi paraları piyasaya sürenlerin takip edilerek yakalanması ve haklarında gereken kanunî muamelenin yapılması istenilmiştir⁷⁶⁰.

Maliye Nazırı tarafından 14 Ocak 1903 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen tahriratta Osmanlı Bankası veznesine gösterilen 5 liralık bir adet altının renk, ses ve yazıları tedavülde olan eski ve yeni aynı liradan farklı olduğu tahlil raporunda altını, tuğrası, defne yaprakları, kurdele bağı tedavüldeki emsali altınlara benzemediği gibi altınların mal sandıklarınca kabul edilmeyip getirenlerin mahalli hükümete teslim ve sürücüleri hakkında takibat yapılması istenmiştir⁷⁶¹. Bu rapor

⁷⁵⁷ BOA, DH. MKT, 2353/25, 1 Safer 1317 / 11 Haziran 1899.

⁷⁵⁸ BOA, DH. MKT, 652/12, 26 Safer 1319 / 14 Haziran 1901.

⁷⁵⁹ BOA, DH. MKT, 2515/103/1 12 Rebiülahir 1319 / 29 Temmuz 1901.

⁷⁶⁰ BOA, DH. MKT, 652/12, 14 Zilkade 1320 / 12 Şubat 1903.

⁷⁶¹ BOA, DH. MKT, 652/12, 14 Şevval 1320 / 14 Ocak 1903.

rüsumat, şehremaneti, zabtiye nezaretine, posta ve telgraf nezaretleri ile bütün vilayet ve livalara tebliğ edilmiştir⁷⁶².

Son örnek olarak Halep Valisi Tevfik Bey'in 5 Şubat 1918 tarihli Dâhiliye Nezaretine gönderdiği tezkerede İdare-i Dâhiliye Müdürü'nün 2 Aralık 1917 tarihli tahriratine verdiği cevapta anlatılmıştır. Buna göre Antakyalı Hacı Yusuf Eskif ile eşinin akçeler arasında fark olan bazı işlerle uğraşıp karaborsacılık yaptıkları anlatılmıştır. Antakya Kaymakamlığının yaptığı araştırma sonucunda Hacı Yusuf'un aynı muameleden dolayı Halep'ten Adana'ya gönderildiği bilgisine ulaşılmıştır⁷⁶³. Bunun sonucunda İdare-i Dâhiliye Müdürü Lütfü Bey ve Nezarete gönderilen tezkerede Hacı Yusuf'un zevcesi Fatma imzası ile Antakya'dan gelip Meclis-i Mebusana gönderilen 21 Aralık 1917 tarihli arzuhal kaleme alınmıştır. Bu arzuhale cevap olarak bu işi yapanların sonradan affedilerek Antakya'ya dönmelerine izin verildiği belirtilmiştir⁷⁶⁴.

Aşayiş olayları ile ilgili gördüğümüz önemli bir husus da Antakya kazasında Fransız Konsolos Vekili Mösyö Buton ile ilgili belgelerdir. Mösyö Buton konsolos vekilliği görevini yerine getirirken aynı zamanda şehirdeki ticari faaliyetlerin içerisinde aktif bir konumda bulunmuştur. Hatta bu faaliyetlerde ortaya koyduğu ürün ve üretim ile ilgili öncü bir rol üstlendiği bile söylenebilir. Bu durum ile rekabet edemeyen ticaret erbabı Mösyö Buton'un ticari faaliyetleri ile ilgili tepki ortaya koymuş ya da fiyatların yüksekliğinden dolayı olay çıkarmışlardır. Bu konunun tam detaylı hâli tezin sanayi bölümünde yer alan "Mösyö Buton Un Fabrikası" kısmında açıklanmıştır.

Yukarıda açıklaması verilen bireysel olayların yanı sıra Antakya'nın geneli ile ilgili suç istatistiğine ve hapishane bilgilerine de ihtiyaç vardır. Antakya ile ilgili istatistiklerde kazada çokça cinayetin gerçekleşmediği ve bu haliyle "sakin" denilebilecek bir yapıya sahiptir. Örneğin R. 1328 (M. 1913) senesinin Şubat, Mart, Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında kazada hiçbir cinayet olayı meydana gelmemiştir⁷⁶⁵.

⁷⁶² BOA, DH. MKT, 652/12, 14 Zilkade 1320 / 12 Şubat 1903.

⁷⁶³ BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ.UM. EK), 109/52, 5 Şubat 1334 / 5 Şubat 1918.

⁷⁶⁴ BOA, DH. İ. UM. EK, 109/52, 18 Şubat 1334 / 18 Şubat 1918.

⁷⁶⁵ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye, Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN), 20/3, 20 Kanunısani 1328 / 2 Şubat 1913, lef, 18; BOA, DH. EUM. EMN, 25/2, 2 Mart 1329 / 15 Mart 1913, lef, 3; BOA, DH. EUM. EMN, 25/8, 20 Kanunısani 1328 / 2 Şubat 1913, lef, 5; ; BOA, DH. EUM. EMN, 28/9, 20 Kanunısani 1328 / 2 Şubat 1913, lef, 25; BOA, DH. EUM. EMN, 29/1, 20 Kanunısani 1328 / 2 Şubat 1913, lef, 25. Son olarak R. Nisan 1329 (M. Nisan 1913) tarihinde de Antakya'da

Antakya şehrinde cinayet vakalarına da rastlanmaktadır. Bununla ilgili olarak Antakya kazasında 26 Nisan 1902 tarihinde Kişkinit köyünde 30 Nisan 1902 tarihinde Süveydiye nahiyesinde ve 6 Mayıs 1902 tarihinde Mağdele köyünde cinayet işlenmiştir⁷⁶⁶.

Cinayet ve cinayet haricinde meydana gelen olaylarda ise yine istatistiklerden yararlanmak gerekmektedir. R. Mayıs 1328 (M. Mayıs 1912) tarihli cinayet cetvelinde iki olay gerçekleşmiştir. Biri hırsızlık, diğeri tecavüz vakasıdır. İki şüpheli de yakalanmıştır⁷⁶⁷. R. Kanunısani 1328 (M. Ocak 1913) tarihli cetvelde bir hırsızlık olayı meydana gelmiştir. Yapan kişi Yusuf'un oğlu İbrahim'in karısıdır. Hırsızlıktan bir gün sonra yakalanmıştır⁷⁶⁸. R. Mart 1329 (M. Mart 1913) ayında bir cinayet gerçekleşmiştir. Meydan Mahallesi'nde altmış beş yaşında bir dilenci boğazı sıkılarak öldürülmüştür. Öldüren bir gün sonra adliyeye teslim edilmiştir⁷⁶⁹. R. Mayıs 1329 (M. Mayıs 1913) ayında bir cinayet gerçekleşmiş ve zanlı bir hafta sonra yakalanmıştır⁷⁷⁰. R. Temmuz 1329 (M. Temmuz 1913) ayında yalnızca bir cinayet meydana gelmiştir. Mehmed Efendi'nin gelini Semra Hanım, kayınvalidesi Nazime Hanım'ı kurşunla öldürmüş ve ertesi gün yakalanmıştır⁷⁷¹. R. Ağustos 1329 (M. Ağustos 1913) ayında biri kadın kaçırmak, diğeri de katl olmak üzere iki olay meydana gelmiştir⁷⁷². R. Eylül 1329 (M. Eylül 1913) ayında beş olay meydana gelmiştir. Bunlardan ikisi katl, biri yol kesme, biri silah çekme ve diğeri de yaralamadır. Bütün şüpheliler yakalanmıştır⁷⁷³.

Kanunievvel 1329 (M. Aralık 1913) tarihli, aranmakta olan suçlularla ilgili istatistikte, 35 kişinin durumu verilmiştir. Bunların işlediği suçlar arasında yaralama, hırsızlık, darp, tecavüz, katl, kaçak tütün işi ve silah çekme bulunmaktadır. Suçluların neden yakalanamadığı kısmında ise ilginç bilgiler bulunmaktadır. Adresinde bulunamayanlar hariç, suçlulardan altısı Amerika'da, on üçü ise askerde olduğu bilgisi vardır⁷⁷⁴. R. Kanunievvel 1329 (M. Aralık 1913) tarihli başka bir istatistikte Antakya'nın Sofiler köyü yakınlarında Reji İdaresi kolcuları ile tütün

herhangi bir cinayet gerçekleşmemiş ama sadece Süveydiye'de bir cinayet olayı meydana gelmiştir. Bk. BOA, DH. EUM. EMN, 29/19, 20 Kanunısani 1328 / 2 Şubat 1913, lef, 17.

⁷⁶⁶ BOA, Zabtiye Nezareti (ZB), 306/10, 2 Mayıs 1318 / 15 Mayıs 1902.

⁷⁶⁷ BOA, DH. EUM. EMN, 27/22, 20 Kanunısani 1328 / 2 Şubat 1913, lef, 11.

⁷⁶⁸ BOA, DH. EUM. EMN, 25/30, 21 Kanunısani 1328 / 3 Şubat 1913, lef, 5.

⁷⁶⁹ BOA, DH. EUM. EMN, 43/16, 2 Nisan 1329 / 15 Nisan 1913.

⁷⁷⁰ BOA, DH. EUM. EMN, 38/11, 1 Haziran 1329 / 14 Haziran 1913, lef, 15.

⁷⁷¹ BOA, DH. EUM. EMN, 55/19, 2 Ağustos 1329 / 15 Ağustos 1913, lef, 18.

⁷⁷² BOA, DH. EUM. EMN, 68/9, 21 Ağustos 1329 / 3 Eylül 1913, lef, 19.

⁷⁷³ BOA, DH. EUM. EMN, 50/12, 1 Teşrinievvel 1329 / 14 Ekim 1913, lef, 20.

⁷⁷⁴ BOA, DH. EUM. EMN, 102/16, 3 Kanunısani 1329 / 16 Ocak 1914.

kaçakçıları arasında meydana gelen olayda Reji kolcularından biri hayatını kaybetmiş, iki tane Reji kolcusu ve iki jandarma da yaralanmıştır. Şüphelilerden sadece bir tanesi bilinmeyen bir yere gittiği belirtilirken, diğerleri iki gün sonra yakalanmıştır⁷⁷⁵.

Aranılan mahkûmlarla ilgili diğer bir istatistik R. Kanunısani 1329 (M. Ocak 1914) tarihli'dir. Bu istatistiğe göre toplam 32 suçlu aranmaktadır. Bunların hapis süresi ve nerede olduklarına dair bilgi bulunmaktadır. Bunların 7'si askerdeyken, 5'i de Amerika'dadır. Amerika'da olanların üçü Müslüman, ikisi gayrimüslimdir. Yakalanmaya çalışılan diğer suçlulardan bazıları yerlerinde bulunmazken, bazılarının da yakın kazalara veya nahiyelere çalışmaya gittiği not olarak düşülmüştür⁷⁷⁶. Yakalanmaya çalışılan şüphelilerle ilgili son istatistik R. Şubat 1329 (M. Şubat 1914) tarihli'dir. Buna göre altı kişi için yakalama çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bunların biri Amerika'da, biri askerde, diğer dört kişiden sadece birinin yeri meçhuldür⁷⁷⁷.

Hapishanelerin durumu ise düzenlenen raporlar üzerinden izlenebilmektedir. Halep ve Halep'e bağlı kazalarda bulunan hapishanelerin durumu Dâhiliye Nezaretine bildirilmek üzere raporlar düzenlenmiştir. Bu raporlara göre Antakya'da 1914 yılı itibarıyla biri kadın diğeri de erkekler için olmak üzere iki hapishane bulunmaktaydı. Kadınlara ait hapishane Antakya Hükûmet Konağının avlusundaydı. Hükûmet Konağı'nın avlusunda olduğu için güvenlidir. 30 metrekare gibi küçük bir ebata sahip olduğu halde güvenlik sebebiyle kullanılmaktadır. Hapishane'de 1913 Ocak ayında toplamda 7 tane hükümlü kadın vardır. Hükümlü 50, tutuklu 27 erkeğin olduğu erkek hapishanesi ise iki kısımdan oluşmaktaydı. Birinci kısım Hükûmet Konağının alt katında ve 125 metrekareden ibaretti. Diğer bölüm Hükûmet Konağına bitişik halde bulunan müştemilattı ve hapishane olarak kullanılıyordu. 97 metrekareden ibaret bu hapishaneye, Hükûmet Konağından bir dehlizle ulaşılabilmekteydi. Rutubetsiz ve ışık alan bu hapishane tamire muhtaçtır. Antakya'da bulunan yetkiliye göre mevcut hapishanenin yanında iyi bir hapishane yaptırılabilir. Tamir ve yeni hapishane için 35.000 kuruş gerekmektedir. Yeni yapılacak hapishanede kadınlar için de ayrı ve ufak bir bölüm yaptırılabilirdi. Raporun sonunda yetkiliye göre tutuklu ve hükümlü sayısı bu aylarda (1 Kanunısani

⁷⁷⁵ BOA, DH. EUM. EMN, 65/15, 9 Kanunısani 1329 / 22 Ocak 1914.

⁷⁷⁶ BOA, DH. EUM. EMN, 102/17, 4 Kanusısani 1329 / 17 Ocak 1914, lef, 1 ve lef 3.

⁷⁷⁷ BOA, DH. EUM. EMN, 69/7, Şubat 1329 / Şubat 1914.

1329 / 14 Ocak 1914) biraz az görünüyorsa da diğer aylarda bu sayı 140'a kadar çıkmaktadır⁷⁷⁸.

1917 yılının Ocak ayında Antakya'da bulunan idarecilerin kazada bulunan hapishanelerle ilgili Dâhiliye Nezaretine gönderdiği başka bir açıklama raporu mevcuttur. Bu rapora göre kazada iki hapishane iki de tevkifhane vardır. Biri kadın diğeri erkekler içindir. Müdürleri bulunmamaktadır. Sadece maaşlı bir memura ihtiyaç vardır. Erkekler hapishanesinde iki gardiyan, kadınlar hapishanesinde bir gardiyan çalışmaktadır. Erkekler tevkifhanesinde 45 tutuklu, 8 hükümlü; kadınlar kısmında ise hapishanede sadece bir hükümlü bulunmaktadır. Bunların yemekleri hapishanenin kendi mutfağında hazırlanmaktadır⁷⁷⁹.

Hapishanelerin fiziki varlığı haricinde Antakya hapishanelerinde bulunan tutuklu ve hükümlülerin sayılarıyla ilgili Dâhiliye Nezaretinin farklı yıllara ait dört aylık istatistikleri mevcuttur. Örneğin 1911 yılı Kasım'ında Antakya Hapishanesinde 19 tutuklu ve 24 hükümlü vardır. Bunlardan 4'ü cinayetten, 20'si ise cünhadan hüküm giymiştir⁷⁸⁰. Antakya kazası hapishanesinin 1914 Eylül'ünde hapishanenin dört aylık yoklama cetvelinde cinayetten 1, cünhadan 14, kabahatten 1, toplamda 16 erkek hükümlü ve 1 tutuklu kadın vardır⁷⁸¹.

R. 1333 (M. 1917) senesi Temmuz'undan Teşrinievvel (Ekim) sonuna kadarki istatistiğine göre cinayetten tutuklu 45 erkek, 5 kadın; cünhadan tutuklanan 248 erkek ve son olarak cünhadan hükümlü 29 erkek ve 7 kadın bulunmaktadır. Yani toplamda 334 hükümlü ve tutuklu vardır⁷⁸². Dâhiliye Nezaretinin sicill-i nüfus fonunda da aynı aylara ait istatistiğinde cünhadan hükümlü 29 erkek ve 7 kadın bulunurken, tutuklu sayısı ise 293 erkek ve 5 kadın olmak üzere toplamda 298 kişidir⁷⁸³.

⁷⁷⁸ BOA, Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti, Mütferrik, (DH. MB. HPS. M), 10/40, 21 Rebiülevvel 1332 / 17 Şubat 1914, lef, 1-4; Civar kazalardaki ve Halep vilayetindeki hapishanelerin durumlarının kötü olduğuyla ilgili bk. Gültekin Yıldız, *Mapusâne, Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012, s. 113-114.

⁷⁷⁹ BOA, DH. MB. HPS. M, 27/46, 27 Kanunievvel 1332 / 9 Ocak 1917, lef, 7.

⁷⁸⁰ BOA, Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS), 143/74, 17 Zilkade 1329 / 9 Kasım 1911.

⁷⁸¹ BOA, DH. MB. HPS. M, 16/34, 21 Şevval 1332 / 12 Eylül 1914.

⁷⁸² BOA, DH. MB. HPS. M, 32/45, 17 Teşrinisani 1333 / 17 Kasım 1917, lef, 10.

⁷⁸³ BOA, DH. SN. M, 38/26, 11 Ramazan 1335 / 1 Temmuz 1917, lef, 17.

3.5.1.1. Musa Dağı Olayları

Halep vilayetinin Antakya kazasına bağlı Süveydiye nahiyesi sınırları içerisinde yer alan Musa Dağı civarında oturan Ermeniler ara ara isyan çıkarmışlardır. Bu isyanlardan bir tanesi Taşnak örgütünün desteğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı yaklaşık bir ay sürmüştür. Bu isyan Ermenilerin teslim olmasıyla sona ermiştir. Ardından isyan edenler silah ve cephanelerini imha ederek bir İngiliz gemisi ile kontrol altında bölgeyi terk etmişlerdir. 25 Mart 1897 tarihinde itibariyle Müslüman köylerine tecavüz hazırlığında olan Musa Dağı'ndaki Ermeniler Osmanlı hükûmetinin aldığı askerî önlemler sayesinde bir olay vuku bulmadan dağılmıştır⁷⁸⁴.

Yine 21 Nisan 1906 tarihli Encümen-i Mahsus tarafından oluşturulan mazbatada Antakya ve Süveydiye Ermenileri arasında gizli işler olduğu bunların zararlı komitalara teşvik edilmekte olduğu Almanya Konsolos Geçici Vekili Mardiros Ağa'nın hanesinde cemiyetler kurulmakta olduğu ve bir oğlunun Mısır'a gönderildiği diğer iki oğlunun da Antakya'da devlete karşı zararlı faaliyetler içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bu durum karşısında hükûmet gizli olarak kişiler hakkında tahkikat yapılmasını istemiştir⁷⁸⁵. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başladığında bölge Fransız donanması tarafından bombardımana tabi tutulmuştur. Bu bombardıman sonucunda Müslüman nüfus bölgeden tahliye edilmiştir. Bu durum ile ilgili olarak 5 Eylül 1915 tarihli Vali Bekir Sami tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta bir Fransız zırhlısının Antakya'nın Süveydiye nahiyesinin Kebusiye köyünü bombaladığı bildirilmiştir⁷⁸⁶. Bir gün sonra 6 Eylül 1915 tarihli Vali Bekir Sami imzalı Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta Kebusiye köyü bombardımanı bir gün önceye göre daha fazla haneleri tahrip etmekte olduğundan orada bulunan Müslüman muhacirlerin merkez nahiyyeye çekilmesi mecburiyeti hasıl olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bölgeye altmıştan fazla mermi düştüğü Antakya Kaymakamlığından alınan haberle ifade edilmiştir⁷⁸⁷.

Fransız zırhlılarının bölgeden ayrılmasının ardından Ermenilere ait bazı hanelerin hasara uğradığı Antakya Kaymakamlığına bildirilmiştir⁷⁸⁸. Bu olayların ardından bölgede yaşayan Ermeniler güvenlik açısından bazı sıkıntılar çıkarmışlardır.

⁷⁸⁴ Mustafa Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2013, s. 124.

⁷⁸⁵ BOA, İ. DH, 1444/4, 29 Safer 1324 / 24 Nisan 1906.

⁷⁸⁶ BOA, DH, ŞFR, 487/66, 23 Ağustos 1331 / 5 Eylül 1915.

⁷⁸⁷ BOA, DH, ŞFR, 487/111, 24 Ağustos 1331 / 6 Eylül 1915.

⁷⁸⁸ BOA, DH, ŞFR, 488/76, 28 Ağustos 1331 / 10 Eylül 1915. (Vali Bekir Sami imzalı Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgraf).

6 Eylül 1915 tarihli Vali Bekir Sami imzalı Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafa göre Antakya'nın Süveydiye nahiyesinde bulunan Ermeniler emirlere muhalif davranarak bölgeye sevk edilen askerlere karşı mukavemet gösterip onları yaralamışlardır. Bu tarihte Antakya kazasında 5.386 Ermeni yaşamaktadır. Bunlardan 2.009'u başka bölgeye sevk edilmiştir. Antakya'da yaşayan 29 Ermeni ailenin erkek evladı askerde olup bu askerlerin 87 akrabasına bakacak kimse olmadığından (*muinsiz efrad*) bunlar yerinde -kasaba ve köylerde- bırakılmıştır. Son olarak Antakya'da bulunan 47 Ermeni ise dağa çıkmıştır⁷⁸⁹.

3.5.1.2. 1909 Adana Ermeni Olayları'nın Antakya Kazasına Etkileri

Osmanlı Devleti bünyesinde barındırdığı tüm unsurları “millet sistemi” olarak isimlendirilen bir sistem ile idare etmiştir. Bu sistem Osmanlı toplumunu ırk esası yerine din esaslı olarak ele almıştır. Bu sistem içerisinde Osmanlı Devleti'nde yaşayan insanlar farklı inançlara sahip olsalar da devlet çatısı altında inançlarına saygılı ve adil bir şekilde yönetilmişlerdir. Bu anlayış Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar devam ettirilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında güç kaybetmesi sonucunda Osmanlı toplumu içerisindeki gayrimüslim vatandaşlar Batılı devletlerin amaçları doğrultusunda Osmanlı Devleti aleyhinde kullanılmışlardır⁷⁹⁰.

Bu durumun bir yansıması 1909 Adana Ermeni Olayları ve sonuçları olarak zikredilebilir. 31 Mart Olayı'ndan (M. 13 Nisan 1909) bir gün sonra başlayarak 10 gün boyunca Ermenilerin isyanı devam etmiştir. Bu kalkışmanın amacı Adana merkezli Çukurova'da Ermeni devleti kurmaktır⁷⁹¹. Bu ayaklanmalar Adana'dan başlayarak çevre illere yayılmıştır. Beraber yaşama kültürü konusunda farklı din, mezhep ve etnik kökenleri bakımından yıllarca örnek olan Antakya kazasında Adana Olayları'nın etkisiyle birlikte bu durum değişmiştir. Bu olaylar Antakya'ya kısa bir süre sonra sıçramıştır⁷⁹². Halep vilayetinden alınan bilgilere göre olayları

⁷⁸⁹ BOA, DH. ŞFR, 489/103, 6 Eylül 1331 / 19 Eylül 1915.

⁷⁹⁰ Faruk Söylemez, “Osmanlı Devleti'nin Gayri Müslimlere Karşı Tutumu”, *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Kahramanmaraş 2002, s. 78-79.

⁷⁹¹ Adem Ölmez, “1909 Adana Ermeni Olayları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 173, 2008, s. 130.

⁷⁹² Salâhi Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)”, *Belleten*, C. LI, S. 201, 1987, 1274; Aydın Efe, “1909 Adana Ermeni Olaylarının Halep Vilayetine Etkisi: Kırıkhan Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 42, 2016, s. 607; Olayın arka planında sosyo-ekonomik sorunların olduğuna dair iddialar için bk. Sinan Dinçer, “1909 Adana Ermeni Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, *Ermeni Ayaklanmaları*

çıkaranların belirlenemediği, bazı kişilerin gözaltına alındığı, bu konuda askerî ceza mahkemeleri olan, yani Divan-ı Harb-i Örfî kurulması gerektiği bildirilmiştir. Bunlardan başka olayla bağlantılı olarak kaymakam görevden el çektirilerek merkeze gönderildiği için yerine münasip bir vekil tayin edileceği belirtilmiştir⁷⁹³.

Adana Olayları'nın ardından Osmanlı toplumu içerisinde yer alan farklı topluluklarda da birtakım karışıklıklar görülmüştür. 1909 yılında Halep Mebusu Bereketzade Rıfat Bey'in Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'e rahatsızlığından dolayı gönderdiği mektupta bu durum şu şekilde ifade edilmektedir; Meclis toplantısına katılamadığından kardeşi, yeğeni ve oğlundan dünkü posta yoluyla aldığı bilgilerle Antakya ile alakalı bazı yalan haberlerin çıktığını bu durumun kendisini üzdüğünü ve bu durumu ifade etmekten başka çaresinin de olmadığını beyan etmiştir. Kendisine gelen mektuptan anlaşıldığına göre bazı Kürt ve Arap gruplarının Antakya'ya hudut olan Cısır yönünde bulunan köylere yürümek niyetinde olduklarını ifade etmiştir. Bugünlerde var olan sessizliğe itimat edilmemesi gerektiği, Adana'ya gönderilen askerlerin güvenlik konusunda Antakya'yı korumada yetersiz kalacağını özellikle belirtmiştir. Kazadaki İdare-i Örfiyye'nin yeterli olmadığı da mektubunda yer almıştır⁷⁹⁴.

Bu arada Ermenilerle ilgili 2 Mayıs 1909 tarihinde Beyrut Valisi Ethem Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgraf bölgedeki nüfus hareketini konu edinmiştir. Buna göre Kesep dolaylarında Lazkiye'ye iltica etmiş olan Ermenilerin 2.000 kadarının dün, 400 kadarının ise barındırılmak üzere Sebit (Bayat-Sept) İskelesi'ne çıkarılmış olduğu mahalli idare tarafından bildirilmiştir⁷⁹⁵.

6 Mayıs 1909 tarihli Halep Valisi Reşid Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgraf Adana olaylarının bölgeye yansımalarını göstermesi bakımından önemli bilgiler vermektedir. Bu telgrafa göre Kozan, Osmaniye ve Dört Yol'da Ermeniler tarafından bölgede yaşayan Müslüman halka karşı vilayette karışıklık ortaya çıkınca şiddet eylemlerinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine aşiretler ve Türkmenler Belen kazasına tabi Kırıkhan köyündeki Ermenilere müdahalede bulunmuşlardır. Bölgede yaşayan Ermeniler de kendilerini müdafaa edince taraflar

(1894-1909) *Sempozyumu*, 23 Ocak 2014 Ankara Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 281.

⁷⁹³ BOA, DH. MKT, 2823/57, 4 Cemaziyelevvel 1327 / 24 Mayıs 1909. (Dâhiliye Mektubi Kaleminden Harbiye Nezaretine.)

⁷⁹⁴ BOA, Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.), 2-1/3, 16 Safer 1327 / 9 Mart 1909: (Halep Mebusu Bereketzade Rıfat tarafından Meclisi Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'e gönderilen mektup.)

⁷⁹⁵ BOA, DH. MUİ, 2-1/3, 16 Safer 1327 / 9 Mart 1909.

arasında birkaç ölü ve yaralılar olmuştur. Kazadan memur ve asker sevk edilerek durum kontrol altına alınmıştır. Bölgede bulunan Mürselzade Mustafa Paşa'nın konağına iltica eden 142 Ermeni erkek ve kadın Paşa tarafından misafir edilip ihtiyaçları giderildikten sonra merkez kazaya gönderilmiştir. Ayrıca hükûmetin yardımı ile ihtiyaçları temin edilmiştir. Bu duruma sebep ve ön ayak olanlar tespit edilerek kaymakamlık ve askerlere haber verilmiştir. Bu olaydan bir gün sonra da durum tespiti için Heyet-i Tahkikiye'nin olay mahalline gideceği bildirilmiştir⁷⁹⁶.

Halep vilayetindeki karışıklıkta birçok insan ölmüştür. Bazı evler yakılarak malvarlıkları yağma edilmiştir. Bazı yerlerde emniyet sağlanamamıştır. Müslim ve gayrimüslim vatandaşlar arasındaki sıkıntılar tam olarak ortadan kaldırılamamıştır. Bu konu ile ilgili yalan haber yapanlar cezalandırılmıştır. Bu olaylarda yeterli tedbir alınmadığından Babiali müşkül durumda kalmıştır. Bu olayda mutasarrıfın tecrübesizliği ve kumandanın tedbirsizliği de bu durumun yaşanmasında etkili olmuştur⁷⁹⁷.

Halep Valisi Reşid Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine 31 Mayıs 1909 tarihli çekilen telgrafta Antakya Hadisesi esnasında Ermeni ve Protestan kiliselerinin ve kilise havalisindeki mezarların tamiri için 6.350 kuruş, Almanya konsolos memurlarından birinin zevcesinin mermer taştan yapılan sandukası için 1.000, rahiplere ait harap ve kadim inşaat için ise 1.460 kuruş toplamda 8.821 kuruş masraf olduğu belirtilmiştir. Yine Halep Valisi Reşid Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine çekilen 10 Haziran 1909 tarihli telgrafta ise Antakya Hadisesi esnasında 6 Haziran 1909 tarihinde Antakya'da bulunan evlerin tamirat ve iltica eden Ermenilerin masrafları için dâhiliye tahsisatı olan 300.000 kuruştan kullanılacağı ve ayrıca tamirat işine önce evlerden başlanacağı bildirilmiştir⁷⁹⁸.

Halep Valisi Fahri Bey tarafından 6 Şubat 1910 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafa göre Antakya'daki Ermeniler için Antakya İane Komisyonu yardım yapmadığı gibi bu hadiselerden dolayı zarar gören Ermenilere ekmek dağıtımını yapmamıştır. Yalnız Antakya Kaymakamlığından bildirildiğine göre büyüklere 60 kuruş, küçüklere 40 para, evli çiftlere toplam 1.142 kuruş, kimsesiz dul kadınlara 7.830 kuruş dağıtılmıştır⁷⁹⁹. Yine 6 Şubat 1910 tarihli Dâhiliye Nezareti

⁷⁹⁶ BOA, DH. MUİ, 2-1/3, 16 Safer 1327 / 9 Mart 1909.

⁷⁹⁷ BOA, DH. MUİ, 2-1/3, 16 Safer 1327 / 9 Mart 1909: (Dâhiliye Mektubî Kaleminden Halep vilayetine gönderilen belge.)

⁷⁹⁸ BOA, DH. MUİ, 2-6/6, 15 Rebiülahir 1328 / 26 Nisan 1910.

⁷⁹⁹ BOA, DH. MUİ, 2-6/6, 15 Rebiülahir 1328 / 26 Nisan 1910.

Mektubi Kaleminden Halep vilayetine gönderilen belgede Antakya kasabası ve civarındaki köylerde Ermeni muhtarlar tarafından tecavüzlerle ilgili mektup gönderildiği belirtilmiştir. Buna cevap olarak da Ermenilerin beslenme ve barınmalarına özen gösterilmesi istenmiştir⁸⁰⁰. Antakya Kaymakamı İbrahim Paşa'nın Antakya Hadisesi'nde iyi hizmetleri Divan-ı Harb-i Örfi'ye bildirilmiş kendisi takdirname ile mükâfatlandırılmıştır⁸⁰¹.

Adana'da vuku bulan olaylardan bir gün sonra yani 19 Nisan 1909 tarihinde Antakya'da da gerilim devam etmiş ve Antakya'da Bedevi Bahçesi'nde ipek böceği beslemekle meşgul olan Yoğunluk köyünden Ermeni Kunduracı Kigork ve küçük oğlu ile eşleri Honan, Begos, Nişan ve Bedros öldürülmüştür. Bu olaya karışanlar kürek cezasına çarptırılmışlardır⁸⁰². Antakya'daki olaylarda birinci derecede sorumlu olanlar idam diğerleri ise yine kürek cezasına çarptırılmışlardır⁸⁰³.

Bazı Müslüman ahali de bu olaylarda dahli olmayarak mağdur olduklarını resmi makamlara bildirmişlerdir. 2 Ekim 1909 tarihli Harbiye Nezaretine Bereketzade Salih tarafından verilen şikâyet dilekçesinde birçok Ermeni'nin hayatını kurtardığı halde mahkûm edildiğini ifade etmiştir⁸⁰⁴. Yine 27 Ekim 1909 tarihinde Meşihate Antakya'dan çekilen Halit imzalı telgrafta emlaklarının ve arazilerinin sahihsiz kaldığını, kadın ve çocuklarının oralarda perişan olduklarını iletmiştir. Antakya Kırıkhan hadiselerinde altı aydır mağdur olarak tutuklanmış olduğunu ve Antakya Divan-ı Örfisinin şahitsiz ve evraksız olarak kendilerini mağdur ettiklerini orada bulunanlar adına beyan etmiştir⁸⁰⁵.

Osmanlı Devleti Ermeni vatandaşlarının bu olaylar sırasında çıkan bazı problemlerine kolaylıklar sağlamaya çalışmıştır. Örneğin 20 Nisan 1909 tarihinde Defter-i Hakani Nezareti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen belgede Antakya hadisesi sırasında tapuları kaybolan Ermenilerden bir defaya mahsus olmak üzere tapu ve harç pulu alınmaması istenmiştir⁸⁰⁶.

⁸⁰⁰ BOA, DH. MKT, 2841/86, 24 Cemaziyelevvel 1327 / 13 Haziran 1909.

⁸⁰¹ BOA, DH. MUİ, 2-3/26, 20 Ramazan 1327 / 5 Ekim 1909.

⁸⁰² BOA, İrade Askeriye (İ. AS), 92/45, 25 Ramazan 1327 / 10 Ekim 1909 (Harbiye Nazırı imzalı mazbata.).

⁸⁰³ BOA, İ. AS, 89/13, 28 Recep 1327 / 15 Ağustos 1909.

⁸⁰⁴ BOA, DH. MUİ, 18-1/37, 19 Ramazan 1327 / 4 Ekim 1909.

⁸⁰⁵ BOA, DH. MUİ, 2-3/56, 16 Şevval 1327 / 31 Ekim 1909.

⁸⁰⁶ BOA, DH. MUİ, 2-6/6, 15 Rebiülahir 1328 / 26 Nisan 1910.

3.5.2. Salgın Hastalıklar

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda yaşanan en mühim hastalıklardan biri kolera salgınıdır. Hindistan'ın Ganj Nehri kıyılarından yayıldığı düşünülen ve kirli sular yoluyla çoğalan bu mikrop Osmanlı Devleti'nde de birçok şehri etkisi altına almıştır⁸⁰⁷.

1890-1891 tarihli kolera salgını 1881'deki büyük kolera salgınının bir uzantısıdır. Bu pandemi, Mısır'ı yoğun bir şekilde etkileyerek buradan deniz ve kara yoluyla tüm dünyaya yayılmıştır. Mısır-Filistin-Suriye güzergâhını takip ederek Halep vilayetine ulaşmış ve birçok kenti etkisi altına almıştır⁸⁰⁸. Bu kolera salgını Halep vilayetinde ve Antakya'da birçok can kaybına neden olmuştur. 22 Ekim 1890 tarihli Halep vilayetinden Mabeyn-i Hümayuna ve Sıhhiye Nezaretine gönderilen telgrafta koleradan Pazartesi günü saat ondan ertesi günü saat ona kadar Halep'te 20, Harim kasabasında 6, İdlib ve Antakya'da birer kişi vefat etmiştir. Ayrıca Halep Valiliğinden alınan telgrafa göre Hama'da 13 kişi ve bunun yanı sıra Suriye Valiliğinden alınan bilgiye göre Antakya kaymakamı da koleradan vefat etmiştir⁸⁰⁹. 29 Ekim 1890 tarihinde Antakya'da 32 kişi vefat etmiştir⁸¹⁰.

Bu salgın Halep vilayetinde öyle vahim bir hal almıştır ki 30 Ekim 1890 tarihli bir telgrafname bu durumu izah eder içeriğe sahiptir. Buna göre Teşrinievvel'in on altıncı günü koleradan Halep'te 6, Antakya'da 31, Urfa'da 1, Hama kasabasında 42 kişi vefat etmiştir. Suriye Valiliğine hastalığın önlenmesi için 25.000 kuruş sarf edilmesi konusunda izin verilmiştir. İlave olarak Suriye'den istenen tabiplerin ve eczacıların gönderilmesi için Seraskerliğe tebligat yapılmıştır⁸¹¹. Salgının Antakya kazasında en şiddetli yaşandığı döneme denk gelen 1 Kasım 1890

⁸⁰⁷ Sacit Uğuz, *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Tarsus (1876-1926)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 279.

⁸⁰⁸ İsmail Yaşayanlar, "Bir Kent, İki Salgın: Antep'te 1848 ve 1890 Kolera Epidemeleri", *Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep, Bildiri Metinler Kitabı*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2018, s. 276.

⁸⁰⁹ BOA, DH. MKT, 1774/7, 8 Rebiülevvel 1308 / 22 Ekim 1890. Belgede: Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbet ve Sıhhiye Nezâret-i Celîlelerine: Pazartesi günü sâat ondan ertesi günü ona kadar Halep'de yirmi ve Harim kasabasında altı ve İdlib'de bir ve Antakya'da dahi bir vefayât olduğu Halep ve yevm-i mezkûrda Hama kasabasında sekiz musâb ve bunlardan dört ve evvelki musâbından dokuz telefât vukû' bulduğu Suriye vilâyetlerinden alınan telgrafnâmelerde gösterilmiş ve keyfiyyet Sıhhiye Nezâret-i Celîlesi'ne de bildirilmiş olmağla ol bâbda. İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu'na: Antakya kaimmakamının kolera illetinden vefât eylediği Halep vilâyetinden alınan 9 Teşrîn-i evvel sene [1]306 târihli telgrafnâmenin bir fıkrasında gösterilmiş olmağla komisyonca ma'lûmât olmak üzere işbu müzekkere i'tâ kılındı." Bu dönemde Antakya kazası kaymakamı Ahmed Sedad Bey'dir. Bk. II. Bölüm s. 68.

⁸¹⁰ BOA, DH. MKT, 1776/6, 15 Rebiülevvel 1308 / 29 Ekim 1890.

⁸¹¹ BOA, DH. MKT, 1776/79, 16 Rebiülevvel 1308 / 30 Ekim 1890.

tarıhli telgrafta göre Antakya’da 27 kişi daha koleradan vefat etmiřtir⁸¹². 13 Kasım 1890 tarihli telgrafta bir gün içerisinde Antakya’da koleradan 4 kişinin daha vefat ettiği bildirilmiřtir⁸¹³.

Bu tür salgınların yayılmasında etki eden sebeplerin başında toplumun bilinçsizliği, uyarıları dikkate almamak, eski ve ilkel yöntemlerin kullanılması, hasta olanların hastalığını saklaması, halkın bu salgınlara karşı bilinlendirilmemesi, önlem yerine dualarla hastalığı def etmeye çalışmak, karantinadan kaçmak vb. maddeler gelir. Bu tür faktörlere rağmen kolera hastalığına karşı alınan en büyük tedbir karantina oluşturmaktı. Fakat salgına yakalanan kişiler karantina altına girmemek için bulundukları yerden kaçmaya çalışmışlardır. Buna rağmen yine de en büyük tedbir karantinaydı⁸¹⁴. Nitekim Konya Valisi tarafından Dâhiliye Nezaretine 24 Eylül 1903 tarihli telgrafta *Sabah* gazetesinde Antakya yerine sehven Antalya yazılmıştır. *Sabah* gazetesinin 16 Eylül 1903 tarihli nüshasında Antakya ve civarında ve Payas’ta ortaya çıkan hastalıktan dolayı oralardan geleceklerin beş gün karantinaya tabi tutulması Sıhiyye Meclisi tarafından tekrar edilmiş ve gerekli yerlere tebliğ edilmiştir. Antakya sahillerinin güvenliği ve hastalık nedeniyle kontrol altında tutulan kıyı şeridi teftiş için çok iyi donatılmış olan Bandırma Vapuru’nun bir an önce ilgili yere sevki istenmiş ve yine aynı belgede hastalığın ithalat ve ihracatı olumsuz etkileyeceği belirtilmiřtir⁸¹⁵.

Antakya’da 1903 yılında görülen koleranın ne kadar etkili olduğu bir istatistikten anlaşılmaktadır. 15 Eylül 1903’te ortaya çıktığı söylenen koleranın 30 Kasım 1903’te ortadan kalktığı belirtilmiştir. Buna göre iki buçuk aylık sürede 174 kişi koleraya yakalanırken, 115 kişi hayatını kaybetmiş, 59 kişi ise iyileřmiřtir⁸¹⁶. Ayrıca aynı sene içinde Antakya’da görülen salgın sonucunda bazı askerlerin hastalanarak vefat ettikleri görülmüş bunun sonucunda da salgının Antakya, Harim, Ordu ve İskenderun redif taburlarında bulunan askere sıçrayabileceği endişesiyle gerektiğinde 3 gün içinde toplanmak kaydıyla bu taburlar daęıtılmıřtır⁸¹⁷.

Kolera salgınına karşı alınan bir diğer bir tedbir de Serkimyager ve Sıhhiye Umumiye Müfettişi Mirliya Bonkowski bölgeye görevli olarak gönderilmiştir. Onun

⁸¹² BOA, DH. MKT, 1777/17, 18 Rebiülevvel 1308 / 1 Kasım 1890.

⁸¹³ BOA, DH. MKT, 1781/50, 30 Rebiülevvel 1308 / 13 Kasım 1890.

⁸¹⁴ znr uha, “XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular”, *Belgi Dergisi*, S. 21, 2020, s. 431.

⁸¹⁵ BOA, DH. MKT, 779/61, 28 Recep 1321 / 20 Ekim 1903.

⁸¹⁶ BOA, DH. SN. M, 103/129, 24 Ramazan 1321 / 14 Aralık 1903.

⁸¹⁷ BOA, DH. MKT, 785/38, 11 şaban 1321 / 2 Kasım 1903.

imzalı 27 Temmuz 1903 tarihli telgrafına göre Halep vilayetinde özellikle de Hama ve civarında ortaya çıkan kolera hastalığına karşı gereken sıhhi tedbirlerin alındığı bildirilmiştir. Ayrıca vilayetin çeşitli mevkilerinde sıhhi kordonlar teşkil edilip yolcular beş gün süreyle karantinaya alınmışlardır. Hastalığın vilayete bağlı Antakya, Maraş, Bilan ve Antep kazalarına sirayetinin önlenmesi için seyyar ve sabit devriyeler oluşturulmuştur. Yolcuların karantinadan kaçışlarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Elde bulunan az sayıdaki doktor bu hastalığın önlenmesi için görevlendirilmiş ve İstanbul'dan gelecek doktorların da bölgeye sevk edilmesi ile hastalığın bir hafta içinde önünün alınacağı konusunda hükûmete bilgi verilmiştir⁸¹⁸.

Antakya'da yaşanan kolera salgını dolayısıyla bir hastane yapımı gerekli görülmüş ve ilgili çalışmalara başlanmıştır. 8 Kasım 1904 tarihli Serasker Rıza imzalı belgeye göre Padişah'ın himayeleriyle yapımına daha önce başlanan Süveydiye'de yirmi ve Antakya'da otuz yataklık iki adet hastanenin inşaatları bitirilmiştir. Padişah'ın doğum günü yıldönümünde törenle açılışları yapılmış, Padişah'a sıhhat ve uzun ömür dilekleriyle dualar yapılmıştır⁸¹⁹.

1 Kasım 1909 tarihli Halep vilayetinden Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemine Halep Valisi Fahri Bey tarafından gönderilen belgede Antakya Hadisesi ve sonrasında beş yüz kadar çocuğun ve kişinin öldüğüne dair söylentinin abartı olduğunu, bu kişilerin açlıktan değil sağlık temizlik kurallarına bağlı olmamaktan öldüklerini bildirmiştir. Ayrıca çocuklar üzerinde hüküm süren kızıl kızamık ve çiçek hastalığının yetmiş seksen kadar çocuğun ölümüne neden olduğu ve yine aynı sebeplerle hüküm sürmüş olan tifo hastalığının bazı kişilerin ölümüne yol açtığını ifade etmiştir⁸²⁰.

3.5.3. Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Asırlarca Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Müslümanlarla beraber yaşayan ve belli dönemde problemler olmuş olsa bile hoşgörü kültürünü sergileyen toplum, başta Fransız İhtilali (1789) olmak üzere Batı'daki değişim ve gelişimin Osmanlı Devleti'ne tesiriyle Osmanlı'daki Müslim ve gayrimüslimler muhtelif sebeplerden dolayı karşı karşıya gelmişlerdir.

⁸¹⁸ BOA, Yıldız Perakende Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Evrakı (Y. PRK. SGE), 10/6, 2 Cemaziyevvel 1321 / 27 Temmuz 1903.

⁸¹⁹ BOA, Yıldız Mütenevvi Marûzât (Y. MTV), 267/165, 29 Şaban 1322 / 8 Kasım 1904.

⁸²⁰ BOA, Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUİ.), 2-6/6, 15 Rebiülahir 1328 / 26 Nisan 1910.

Osmanlı Devleti 1839 yılında Tanzimat Fermanı ile kendi isteği doğrultusunda devlet düzeninde bünyesinde barındırdığı tüm toplumları kapsayacak düzenlemeler yapmıştır. Buna karşılık Avrupalı devletlerin siyasi ve ekonomik baskıları sonucunda bu baskıları azaltmak için 1856 yılında Islahat Fermanı'nı ilan etmiştir. Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı arasındaki en önemli fark ise Tanzimat Fermanı ortaya çıkış şartları itibariyle Osmanlı Devleti kaynaklı iken Islahat Fermanı kaynağını Batılı devletlerden almıştır⁸²¹. Takip eden süreçte Osmanlı'da idari sistemin Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla değişmesiyle birlikte gayrimüslim ahalî toplumda daha iyi bir noktaya ulaşmıştır. Böyle bir süreç içerisinde Müslim ve gayrimüslim vatandaşlar arasında iyi noktaya gelen haklarını kullanma alanlarında bir takım farklılaşmalar ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın son yüzyılda yaşadığı "huzursuzluk" Antakya kazasında Adana Olayları'na kadar yaşanmamıştır denilebilir. Özellikle Hristiyan toplumu açısından dinî kimliğiyle öne çıkan Antakya'da dinî birçok temsilci bulunmaktaydı. H. 1292 (M. 1875-1876) yılı itibariyle Antakya ve Şam Patriği Ratyus Efendi'dir⁸²². Antakya Ermeni Piskoposu ise Kazgancıyan Sukyas'tır⁸²³, Antakya Rum Katoliklerinin temsilcisi olarak da Piskopos Nimetullah Efendi şehirde bulunmaktadır⁸²⁴. Ayrıca Musevilerin temsilcisi olarak Antakya Hahamı Baruh Efendi'dir⁸²⁵.

Günlük hayatta Müslümanlar ile gayrimüslimlerin iyi bir şekilde yaşadıkları ve sosyal hayatın gereklerini yaptıkları mahkeme kayıtları üzerinden izlenebilmektedir. Örneğin 23 Temmuz 1878 tarihinde Antakya'nın Zeytuniye köyünden Kavvas Mehmed kızı Fatma, vefat eden Hârzâde Hacı Mustafa Efendi'nin büyük oğlu Ahmed ve küçük oğlu Kamil ile kızı Vesile'nin ortak oldukları Cerarye mezarındaki bağın Kastal Mahallesi'nden Mihail Gazal'ın kızı Katrine'ye satılacağından Hacı Mustafa Efendi'nin küçük çocuğu Kamil'in hissesiyle Vesile'nin hissesinin satışı için Ahmed'in vasisiyle Vesile'nin vekiline izin verilmiştir⁸²⁶.

Genel olarak Müslüman vatandaşlarla gayrimüslim vatandaşlar iç içe barış içinde yaşasalar da şehirde bazı şahsi problemler de görülmüştür. 8 Mart 1899

⁸²¹ Işıl Işık Bostancı, *19. Yüzyılda Filistin (İdari ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2006, s. 50.

⁸²² ODS, H. 1292, s. 211.

⁸²³ ODS, H. 1292, s. 216.

⁸²⁴ ODS, H. 1292, s. 216-7.

⁸²⁵ ODS, H. 1292, s. 217.

⁸²⁶ AŞS, 40, 244/795.(Bahçe üç bin üç yüz otuz kuruşa satılacak. Kamil'in hissesine 1.000 kuruş ve Vesile'nin hissesine de 500 kuruş düşecek)

tarhinde Makbel Mahallesi ahalisinden Hanna Marin veled-i Bitros'un evlatları İliyan, Circis ve Bitros Efendiler ile kız kardeşleri Müdevvel, babalarından kendilerine intikal eden bir arsanın gasbedilmesinden dolayı dava açmak ve haklarını korumak amacıyla Cemaliye Mahallesi ahalisinden Mehmed Lütü Efendi'yi her hususta vekil tayin ettikleri görölmektedir⁸²⁷.

20 Nisan 1899 tarihinde Kilise hanesinde misafiren oturan Nasra isimli kadın, vefat eden babası Sem'an'dan kalan bütün mal ve mülklerdeki hissesini biraderleri İskender ve Kaysar adlı kimselere kati satış ile sattığından ferağ muamelesini yapmak ve satış bedelini almak için İskenderun kasabasının Kilise Mahallesi'nden Tüccar Yasin Efendi'ye vekâlet verdiği görölmektedir⁸²⁸.

Nusayriler ile gayrimüslim vatandaşlar arasında birtakım anlaşmazlıklar da yaşanmıştır. Bununla ilgili olarak 12 Ekim 1890 tarihinde Antakya'nın Mahsen Mahallesi ahalisinden ve Rum milletinden Dükkâncı Basil'in aynı mahalleden Nusayri taifesinden Süleyman oğlu Mustafa'da kardeşi Şaban'ın nakit parası olan 84 kuruş, tömbeki ve pirinç bedellerinden 124 kuruş 30 para olmak üzere toplamda 228 kuruş 30 para alacağı vardır. Bu paradan 47 kuruşunu teslim alıp 161 para 30 kuruş alacağının ödenmesi talebiyle açtığı davada; Dükkâncı Basil'in 161 kuruş 30 para alacağı kaldığını mahalle ahalisinden Romanos oğlu Nikola ve Sünbül oğlu Hanna şahadetleriyle ispat etmiştir. Bunun sonucunda Nusayri Mustafa'nın 161 kuruş 30 parayı Dükkâncı Basil'e ödemesine karar verilmiştir⁸²⁹.

⁸²⁷ AŞS, 50, 23/119.

⁸²⁸ AŞS, 50, 35/145.

⁸²⁹ AŞS, 45, 139/287.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANTAKYA’NIN EKONOMİK YAPISI

Bu bölümde 1876-1918 yılları arasında Antakya’nın ekonomisi ve Antakya kazasında yaşanan iktisadi gelişmeler istatistiki verilerle birlikte ele alınacaktır. Antakya halkının, XIX. yüzyılın son çeyreğinde bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi temel geçim kaynağı ziraatti. Bu dönemde Anadolu’da nüfusun %75-80 civarı tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Antakya gibi ova kentler verimli toprağa sahipti. İkliminin uygun olması sebebiyle ürün çeşitliliği boldu. Bu sayede pamuk, tütün, üzüm gibi tarım ürünleri ihraç edebiliyordu⁸³⁰.

Antakya’nın iktisadi faaliyetleri içinde tarımdan sonra önemli bir başlık da sanayidir. Elbette bu dönemde sanayi henüz gelişmediğinden “modern sanayi” veya “ağır sanayi” kavramını kullanamıyoruz. Fakat bu tarihlerde Antakya’da küçük sanayi tezgâhları kurulmaya başlanmıştır. Gelişen bu sanayi kollarının hammaddesi kaza sınırları içerisinde yetişen zirai ürünlerdi. Buğdayla beraber un fabrikaları, ipekle beraber kumaş tezgâhları ve zeytinle beraber sabunhanelerin kurulması bu tür faaliyetlere örnek gösterilebilir.

Antakya kazasının ekonomik yapısında tarımsal faaliyetlerin ve hayvancılığın ne kadar önemli olduğunu gösteren bir veri R. 1307 (M. 1891-1892) tarihli Antakya bütçesini gösterir belgedir. Antakya kazasının bu bütçesi incelendiğinde aşar bedeli ve hasılatının 1.623.699 kuruş, yine ağnam vergisinin 164.850 kuruş, bütçedeki toplam gelirin ise 2.934.612 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Bu verilere göre bütçe gelirlerinin yarıdan fazlasını tarımsal faaliyetler oluşturmuştur. Bütçedeki diğer gelir kalemleri ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Ayrıca tabloda görüldüğü üzere gelirler giderlerden fazladır.

⁸³⁰ Baskıcı, *Anadolu’da İktisadi Değişim*, s. 121.

Tablo 15.*R. 1307 (M. 1891-1892) Mali Yılı Antakya Kazası Bütçe Kalemleri (Kuruş)⁸³¹*

Emlak ve temettu vergisi	Bedelât-ı askerîye	Aşar bedeli ve hasılatı	Ağnam rûsumu	Maarif hisse-i ianesi	Rûsum-ı mütenevvia	Vâridât toplamı	Masârif toplamı
948.088	143.181	1.623.699	164.850	14.625	30.167	2.934.612	678.862

4.1. Zirai Hayat

4.1.1. Tarım

Osmanlı Devlet ekonomisi genel itibariyle tarım ve hayvancılığa dayanır. Bu manada Osmanlı'nın toplumsal ve ekonomik düzeni içinde toprak mülkiyeti ve tarımsal üretim hayati bir öneme sahipti. Osmanlı Devleti, tarih olmuş devletler gibi ve kendi döneminde yaşayan benzer sosyo-ekonomik yapıya sahip diğer devletler gibi toprak mülkiyeti ve tarım üretimini birincil politikalar arasında değerlendirmiş ve bu minvalde gelişim göstermiştir. Ekonomisini tarım üzerine inşa eden Osmanlı Devleti, kendisinden evvel de kullanılan ve farklı toplumlarda farklı şekillerde uygulanan mirî toprak sistemini benimsemiştir.

Hiç şüphe yok ki Osmanlı Devleti, tarım politikalarını geliştirirken kendisinden önce yaşayan Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin yanı sıra fethettiği Bizans topraklarının, Balkan ülkelerinin, Akkoyunluların ve Memlûklerin devlet politikalarını göz önünde bulundurmuştur. Yer yer bu politikaları geliştirmiş ve uygulamaya koymuştur. Bu nedenle denilebilir ki Osmanlı Devleti, farklı tarımsal gelenekleri kendisinde harmanlayarak özgün bir düzen kurmuştur. Hiç şüphesiz Sanayi Devrimi'nden önce tarım devletleri arasında toprak yönetimi, taşra idaresi ve tertibi gibi konularda benzerlikler bulunmaktaydı. Bu benzerlik Osmanlı Devleti'nde de görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin genel manada ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılığa dayandığı yukarıda ifade edilmişti. Osmanlı'da şahısların toprak üzerindeki yetkileri Batı Avrupa'nın Orta Çağ'daki uygulamalarından farklıdır. Bu farklılık mülkiyet hakkından kaynaklanır. Osmanlı Devleti'nde farklı olarak toprak

⁸³¹ HVS, H. 1310, s. 203.

mülkiyeti yoktur. Toprağı devlet adına işleme hakkına ve tasavvuruna sahiptir⁸³². Bu topraklar mirî, mülk veya vakıf olarak tasnif edilmiştir. Mülk arazilerin mülkiyeti ve tasarrufu genelde şahıslara aittir. Vakıf arazilerinin mülkiyeti ise bir anlamda kamuya aittir. Vakıf arazilerinin kullanımı ve elde edilen gelir vakfa aittir ve mülkün kullanım hakkı sosyal hizmetlerde kullanıldığı için kamulaştırılmış sayılıyordu⁸³³.

Mirî toprakların has, zeamet ve timar olarak kullanım hakkı devlet tarafından tevcih edilen kişilere aittir. Bu kişiler bir takım görev ve sorumluluklar alarak toprak üzerinde olan şer'i ve örfî vergileri toplarlardı⁸³⁴. Mirî arazinin bir de çiftlik modeli vardır ki bu tür araziler parçalar halinde onları işleyebilecek olan köylülere tapu resmi denilen peşin bir kira karşılığında bırakılmıştır⁸³⁵.

XVIII ve XIX. yüzyıllara gelindiğinde tarım sektöründeki teknolojik gelişmeler Batı Avrupa'nın tarımsal verimliliğini arttırmıştır. Bu tarımsal verimlilik ekonomik gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan ticaret ve sanayi alanları ile uyum içerisinde ilerleyemeyen, teknolojinin gelişmemesi sebebiyle üretim fazlası oluşturamamış devletler aynı yüzyıllarda tarımsal alandan yeterince kazanç elde edememişlerdir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti de tarımsal ilerlemeyi sağlayamamış devletlerden birisi olmuştur. Bu durumun sebepleri arasında ekonomik kaynakların yetersizliği, tarım teknolojisinde geri kalma ve üretilen ürünlerin taşınması olarak sayılabilir⁸³⁶. Bu sebeplerle XIX. yüzyılda Osmanlı tarımını dış piyasalar şekillendirmiştir. Dış talebe bağlı olarak pamuk, tütün ve üzüm gibi zirai ürünlerde dönem dönem gerilemeler ve ilerlemeler yaşanmıştır⁸³⁷.

XIX. yüzyılda tarımsal yaşamla ilgili olarak söylenmesi gereken bir diğer konu ise tarım arazilerin genişliği ile işletilme biçimleridir. Anadolu'da küçük ve orta büyüklükte arazi mülkiyeti yanında büyük toprak mülkiyetine de rastlanmaktaydı. Bu yüzyılda iç ve dış ticarete ürün gönderen işletmeler küçük ve orta büyüklükteki işletmelere aitti. Büyük arazi sahiplerine bakıldığında "ortakçılık

⁸³² Mehmet Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara 2005, s. 122.

⁸³³ Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarih Kongresi 1961*, TTK Yay., Ankara 1961, s. 281.

⁸³⁴ Sertoğlu, "Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", s. 282.

⁸³⁵ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 789.

⁸³⁶ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul 1988, s. 63-69.

⁸³⁷ Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1557-1559.

yolu” ile işletme yapıyorlardı. XIX. yüzyılda köylünün elindeki küçük işletmeler de önemini korumuştur⁸³⁸.

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nde bulunan vatandaşlar ve Osmanlı iktisadi hayatı için daha önceki yüzyıllardan ciddi anlamda farklılıklar içeren bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı Devleti’ni oluşturan toplumsal ve ekonomik yapı ciddi bir değişime uğramadan kendi geleneksel yapısı içerisinde XIX. yüzyıl öncesindeki 200 yıllık sürede geleneksel yapısını muhafaza etmiştir. Osmanlı Devleti özellikle XIX. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren başlamak kaydı ile XX. yüzyıl başlarına kadar Batı Avrupa’nın ortaya koyduğu ekonomik düzene ayak uydurmaya çalışmıştır⁸³⁹. Bu zaman dilimi içerisinde bir taraftan taşrada merkezî otoriteyi sağlamaya çalışırken diğer yandan Balkanlarda ortaya çıkan bağımsızlık ayaklanmaları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Önceki dönemlerden daha farklı olarak rakiplerinin bilhassa Batı Avrupa’nın sürekli gelişen gücü dolayısıyla bir dizi önlemler almaya çalıştı. Böylece yaptığı yeni değişimlerle devlet erkini ve verimliliğini geliştirdi. Bu süreçler devlet kurumlarını, içtimai ve ekonomik yapıyı yeni bir yapıya sevk etmiş oldu⁸⁴⁰. Ayrıca XIX. yüzyılın sonlarından itibaren nüfusun yarısını barındıran Rumeli topraklarının elden çıkması sebebiyle devletin ekonomik kaynakları da daralmıştır⁸⁴¹.

Bu yüzyılda devlet, Avrupa’daki gelişmelere paralel şekilde tarımı geliştirmeye yönelik uygulamalara girişti. 1838 yılına kadar tarım ekonomisinin yönetimi ve denetimi için herhangi bir kuruluş yoktu. İngiltere’nin de hammadde için yüzünü Osmanlı’ya çevirmesi neticesinde 1838 yılında Hariciye Nezaretine bağlı Ziraat ve Sanayi Meclisi kuruldu. Bu meclis, profesyonel olmasa da yerel örgütlenmenin ilk temellerini attı. Her eyalete, sancağa ve kaymakamlığa, yerel meclislerce, ücretsiz ziraat müdürü; kaza ve nahiyelere de yine ücretsiz ziraat müdürleri ve vekilleri atanmasını sağlamıştır. Ziraat Meclisi, 1846 yılında Ziraat Nezaretine dönüştü, birkaç ay sonra da Ziraat ve Ticaret Nezareti birleşti. Zaman

⁸³⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1984, s. 98.

⁸³⁹ Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 83.

⁸⁴⁰ Pamuk, *İktisadi Tarihi*, s. 83.

⁸⁴¹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 742.

zaman farklı isimler almışsa da 1894 yılında Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti kurulmuş ve devletin yıkılmasına kadar varlığını sürdürmüştür⁸⁴².

Ziraat Meclisinin kurulmasından sonra 1845 yılında, tohumluğu, çift hayvanı ve tarımsal araç ve gereçlere sahip olmayan çiftçilere 3-4 sene vadeyle kredi verildi. 1863 yılında çiftçinin kredi ihtiyacı için Memleket Sandıkları kurulmuş, sonradan bu kurum Ziraat Bankasına dönüşmüştür. 1858 yılında Arazi Kanunu yayımlandı. 1862 senesinde Avrupa'nın etkisiyle pamuk, devletten destek gören ilk ürün oldu. Pamuk ekimi için çiftçilere bedelsiz arazi verilmiş, 1863'te pamuk ekenlere beş yıl aşar muafiyeti sağlanmış, pamuk ekiminde kullanılan makineler gümrük vergisinden muaf tutulmuş ve 1868 yılında bedelsiz pamuk tohumu dağıtılmıştır. Pamuk haricinde Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde zeytin, zehri (bitkisel boya yapımında kullanılan bir madde), dutluk ve ipek böcekçiliğinde özendirici gelişmeler yaşandı. Tarımsal ürünlerin tanıtımı için uluslararası sergilere katılım sağlanmış ve 1863 yılında İstanbul Atmeydanı'nda uluslararası bir sergi açılmıştır. Bu desteklere rağmen 1911 senesi istatistiklerine göre Osmanlı topraklarının % 4,9'u ekim için kullanılmaktaydı. Yunanistan ve Polonya'da bu oran % 20'lerin üzerindeydi. Tarımın en yaygın yapıldığı Anadolu'da ekili ve dikili alan, toprağın % 9,6'sını ancak buluyordu. En çok ekilen ürün olan buğday bile ülkenin ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. 1908-1913 seneleri arasında yılda 465.000 ton buğday ithal edilirken, 185.000 ton buğday ihraç edilmekteydi. Fakat yine de Osmanlı toplumunun % 90'ından fazlası tarımla uğraşmaktaydı. Tütün, pamuk, palamut, üzüm, incir, zeytin, fındık ve arpa önemli ihraç mallarıydı⁸⁴³.

Antakya, tarımsal üretim çeşitliliği bakımından oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. İklim şartlarına uygun olan birçok ürün XIX. yüzyılın sonlarına doğru Antakya'da üretilmekteydi. Bu dönemin sonlarına doğru, buğday, arpa, yulaf ve darı gibi tahıllar ile pamuk ve tütün gibi sanayi ürünleri Antakya kazasında üretilmiştir. H. 1290 (M. 1873-1874) tarihli salnameye göre, Antakya'da 90.500 kile⁸⁴⁴ buğday, 21.050 kile arpa, 30.000 kile yulaf, 7.600 kile darı, 220 kile pirinç, 1.500 kile bakla, 600 kile nohut, 3.000 kile mercimek, 1.200 kıyye yer elması, 1.400 kıyye pamuk kozası ve 4.112 kıyye tütün üretilmekteydi⁸⁴⁵. Aynı salnamede verilen bilgilere göre,

⁸⁴² Hayri R. Sevimay, *Cumhuriyete Gिरerken Ekonomi, Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul 1995, s. 50-52.

⁸⁴³ Sevimay, *Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, s. 52-55.

⁸⁴⁴ Bu ve devamındaki kilelerin hepsi Asitane-i keyl şeklinde geçmektedir.

⁸⁴⁵ HVS, H. 1290, s. 162.

100 kıyye mahmude otu, 20 kıyye çörek otu, 1.500 kıyye kırmızı biber, 100 kıyye mazı, 16.000 kıyye incir, 900 kıyye incir, 6.000 kıyye badem, 15.500 kıyye narenciye, 12.000 kıyye nar, 12.500 kıyye elma, 15.000 kıyye armut, 3.000 kıyye kavun, 15.000 kıyye karpuz, 400 kıyye üzüm ve 1.786 kıyye ipek kozası üretilmekteydi⁸⁴⁶.

Yukarıda verilen bilgilerde ve aşağıdaki tablolarda görüldüğü üzere Antakya oldukça verimli topraklara ve çok çeşitli ürün yelpazesine sahiptir. Bu verilere bakıldığında buğday, tahıl ürünleri üretim miktarı bakımından en başat üründür. Aradan geçen 16-17 senelik zamana göre buğdayda iki kat ve diğer ürünlerde de üretim önemli oranda artmıştır.

Tablo 16.
*Antakya'da 1890 Yılı Üretim Miktarları*⁸⁴⁷

Doğal Ürünler	Miktar	Doğal Ürünler	Miktar
Buğday	210.000 kile ⁸⁴⁸	Mahmude otu	100 okka
Arpa	65.000 kile	İncir	30.000 okka
Yulaf	50.000 kile	Badem	1.500 okka
Darı	30.000 kile	Limon ve portakal	80.000 okka
Pirinç	3.000 kile	Karpuz ve kavun	230.000 okka
Nohut	4.000 kile	Elma, armut ve kayısı vb.	100.000 okka
Mercimek	4.500 kile	Soğan	85.000 okka
Yer elması	1.000 okka ⁸⁴⁹	Zeytin	1.580.500 okka
Pamuk	5.000 okka	Üzüm	50.000 okka
Tütün	32.470 okka	Sumak	1.000 okka
Meyan kökü	1.000.000 okka	Kimyon	10.000 okka

Tarım üretiminde yaşanan artışlar beraberinde tahılın taşınması problemini de meydana getirmiştir. Osmanlı topraklarında demiryolunun gelişmesiyle tahıllar daha uzak bölgelere sevk edilebilmekteydi. Fakat demiryollarının gelişmesi, limanlardaki taşımanın büyük kısmının değişmediğini göstermektedir. Tahıl, uzak bir mesafeden

⁸⁴⁶ HVS, H. 1290, s. 162.

⁸⁴⁷ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 197.

⁸⁴⁸ Kile: 30 kg. gelen bir ölçü birimi *Türkiye Türkçesi Ağzıları Sözlüğü*.

⁸⁴⁹ Okka: 1,282 kg. ağırlık ölçüsü birimi. *Türk Dil Kurumu Güncel Sözlük*.

kervanla kıyıya getirilip oradan gemiye yükleniyor ve uzak bölgelere gönderilmesine rağmen yine en ucuz taşımacılık şekliydi⁸⁵⁰.

Tahılını İskenderun Limanı üzerinden sevk etmek isteyen çiftçi, hasat zamanı elde ettiği zahirelerin naklinde oldukça zorlanmış ve nakil çok ciddi bir problem halini almıştır. Bununla ilgili bireysel ve toplumsal sıkıntılar karar mercilerini sürekli meşgul etmiştir. Örneğin Halep vilayeti ahalisinden Muntazırzâde Mahmud'un Sadaret makamına 17 Mayıs 1873 tarihli çektiği telgrafta, buğday nakli konusunda gerekenin icra edilmediğini bildirmiştir. Bundan dolayı borç senedinin birkaç kere arz ettiğini ve müspet bir cevap alamadığını bildirmiştir⁸⁵¹. Antakya kazası aşarının toplanması ile ilgili nakliye konusuna bir düzen verilmediği görülerek dilekçe bu işlerle ilgili birim olan Şura-yı Devlete havale edilmiştir⁸⁵².

Antakya'daki yol meselesi yabancı girişimcilerin de gündemindeydi. 1873 yılında İskenderun, Halep ve Antakya arasındaki mahsul ve eşya naklinin kolaylaştırılması maksadıyla bir demiryolu inşası için İngiltere Askeri Zabiti Mösyö George Varvich ve Mühendis Arthur Vernon Lanson, Londra Sefareti aracılığıyla imtiyaz talebinde bulunmuşlardır. Bu durum Şura-yı Devlet ve Nafia Nezareti arasında değerlendirildikten sonra, imtiyazın verilmemesine karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin uzak olmayan şehirleri arasında yapılabileceği cevabı verilmiştir. Bu sebeple mesafe olarak uzak olmayan İskenderun, Halep ve Antakya gibi ticaret güvenliğinin sağlandığı yerlerde düzgün ve mükemmel yollara ihtiyaç olduğundan dolayı bu durumun demiryolu inşasına engel olacağı bildirilerek imtiyaz başvurusu reddedilmiştir⁸⁵³. Böylece bu yabancı girişim akamete uğramıştır. Ancak Antakya kazasında üretilen ürünlerin bir yerden bir yere nakli konusunda dönem içerisinde büyük zorluklar yaşanmaya devam etmiştir. Nitekim 1894 yılında Antakya kaza merkez nüfusuna oranla zirai faaliyetlerin az olmasından dolayı ihtiyaçlarını görece zahireyi Amik Ovası'ndan satın almışlardır. Kış mevsiminde yağmurun çok yağmasından dolayı yol güzergâhında bataklıklar meydana gelmiştir⁸⁵⁴. Bu durum

⁸⁵⁰ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 181.

⁸⁵¹ BOA, ŞD, 256/26, 7 Mayıs 1289 / 19 Mayıs 1873.

⁸⁵² BOA, ŞD, 256/26, 28 Rebiülahir 1290 / 26 Mayıs 1873.

⁸⁵³ BOA, Hariciye Nezâreti, Londra Sefareti (HR. SFR. 3), 171/16, 18 Teşrinisani 1289 / 30 Kasım 1873. Şûrâ-yı Devlet'in Nafia Dairesi'nin mazbata sureti.

⁸⁵⁴ Amik gölü ve çevresindeki bataklık alanlarının kurutulması ve sonuçları hakkında bkz. Hüseyin Korkmaz, "Antakya – Kahramanmaraş Graben Alanında Kurutulan Sulak Alanların (Amik Gölü, Emen Gölü ve Gâvur Gölü Bataklığı) Modellerinin Oluşturulması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, s. 9, 2008, s. 19-37.

araba ve hayvanların geçmelerine engel olmuştur. Zahire sevkiyatındaki bu zorluk sebebiyle zahire fiyatları birden iki üç misline çıkmıştır. Bu durum sonucunda sadece zahire naklinde değil başkaca birçok ticari ürünün naklinde sıkıntılar yaşanmıştır. Böylece hem ahali hem de tüccar kazanç ve kârlarını kaybetmişlerdir. Bu sıkıntılı durumda halk perişan olmuştur. Antakya ahalisi bu sıkıntının giderilmesi için Antakya'dan, Amik Ovası'na bitişik olan Cısr-i Cedid mevkiine kadar üç saatlik yolun yapılmasını istemiştir. Bu yolun yapım masrafının ise vilayete ödedikleri “amele-i mükellefe varidatından (zorunlu çalışma gelirinden)” karşılanması talebinde bulunmuşlardır⁸⁵⁵.

Bir yıl sonra yani 1895 yılında bu konu yeniden gündeme getirilmiştir. Ahalinin Amik Ovası'ndan mahsullerini getirmek için çektikleri sıkıntının çözümü için Ticaret ve Nafia Nezareti arasında yapılan yazışmalar sonucunda inşası istenilen yol güzergâhının Halep'ten Antakya'ya inşasına karar verilen yolun kısımlarından olduğu bildirilmiştir. İlk önce yolun bu kısmının inşası için keşif işlemleri başlatılmıştır⁸⁵⁶.

Antakya kazasında meydana gelen aşırı yağış, çekirge akını, su taşkınları ve kuraklık gibi doğal afetler tarım üretimini ve sosyal yaşamı büyük ölçüde etkilemiştir. Bu konuda Dâhiliye Mektubi Kaleminden Sadarete gönderilen 19 Eylül 1900 tarihli belgede de Antakya'da etkili olan yağmurun on altı ev ve bir cami duvarını tahrip ettiği bildirilmiştir. Bu afet sonucunda yaklaşık 1.000 liralık zarar meydana gelmiştir. Ancak bu afet sırasında insan kaybı yaşanmamış bazı haneler yıkılmış yada zarar görmüştür. Kaymakamlık zarar görenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli çalışmaları yapmıştır⁸⁵⁷.

Antakya şehrinde tarımsal faaliyetlerde kuraklık da ayrı bir sorun olmuştur. Bu sorun Dâhiliye Mektubi Kaleminden Sadarete gönderilen 3 Nisan 1902 tarihli belgede geçmektedir. Yoğunluk köyü ve çevresinde bulunan Ermeni ahalisinden gelen bir dilekçede önceki sene kuraklıktan dolayı ziraat yapılan yerlerde çiftçiliğin durma noktasına geldiği bildirilmiştir. Sene başında kuraklık durumunu tahmin edemediklerinden dolayı yiyecek ihtiyaçlarını bile karşılayamadıkları gibi arazilerini de ekememişlerdir. Bu durumu telafi etmek için Ziraat Bankası şubelerinden borç

⁸⁵⁵ BOA, Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 570/42687, 15 Teşrinisani 1310 / 27 Kasım 1894. Antakya kazası ahalisinin Sadarete gönderdiği arzual.

⁸⁵⁶ BOA, BEO, 570/42687, 15 Şaban 1312 / 11 Şubat 1895. Sadareten Halep vilayetine gönderilen 412 numaralı belge.

⁸⁵⁷ BOA, DH. MKT, 2404/62, 24 Cemaziyelevvel 1318 / 19 Eylül 1900.

para ve bir miktar tahıl almışlardır. Bu çareye rağmen köylerde yaşayan halk yarı aç yarı tok bir halde arpa ekmeği ile yetinmek zorunda kalmıştır. Hatta kasabalardaki esnaf dahi ihtiyaç içinde olduğundan vergi borçlarını ödeyememiştir. Vergi borçlarını ödeyemeyen ahali emval ve gayrimenkulleri hacze düşünce bu konuda devlet makamlarından yardım istemek zorunda kalmıştır⁸⁵⁸.

Antakya şehrinde yağmur ve kuraklık haricinde başka doğal afetler de ortaya çıkmıştır. Antakya şehri iki sene üst üste çekirge akınına uğramış, bu durum tarımsal üretimi azalttığından zahire ihtiyacı çok şiddetli bir hale gelmiştir. Hatta şehirde bu ihtiyaç nedeni ile bazı yağma hareketleri bile olmuştur. Bu durum Halep Valisi Mustafa Bey'in Dâhiliye Nezaretine çektiği 15 Mart 1916 tarihli şifreli telgrafta ifade edilirken köylerdeki muhtaç durumdaki insanlara yemeklik arpa satın almak üzere en azından Ziraat Bankasından 1.000 lira kullanım izni verilmesi istenmiştir⁸⁵⁹.

Yukarıda Antakya'da tarım ürünlerinin miktarı ve nakliyesi gibi konulara değinildi. Antakya halkının tarımla ilgilenme oranı da oldukça önemli bir başka konudur. Nitekim bununla ilgili bazı salnamelerde kısa bilgiler verilmiştir. Örneğin, H. 1316 (M. 1898-1899), H. 1317 (M. 1899-1900) ve H. 1319 (M. 1901-1902) tarihli salnamelere göre Antakya kazasında 1.520 ambar ve samanlık, 3.110 bağ, 2.420 bahçe, 49.339 tarla ve 523.608 ekilen ve ekilmeyen arazi bulunmaktadır⁸⁶⁰.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda tarımda modernleşme girişimlerine başlamıştır. Bu bağlamda özellikle istatistiğe önem verilmiş, istatistik ilk olarak nüfus sayımında kullanılmıştır. Tarımda ise ilk istatistik 1909 (1325) yılında kayda alınmıştır. Bunun haricinde de 1913 (1329) ve 1914 (1330) senelerinde de düzenli bir şekilde kayda geçirilmiştir. Bu istatistiklerin ilki olan 1909 yılı tarım istatistiklerine göre Antakya kazasında 6.500 hane tarım işleri ile uğraşmaktadır. Buna göre 10 dönümden küçük 2.200, 10 ile 50 dönüm arasında 3.500, 50 dönümden büyük 1.000 adet işletme kaydı bulunmaktadır. Ayrıca her bir aile ortalama 10 dönüm arazi ekmektedir. Kazada hububat ekili toplam arazi miktarı 63.805 dönümdür⁸⁶¹. 1909 istatistiğine göre tahıl haricinde toplam 8.639 dönümde bağcılık, baklagiller ve köklü

⁸⁵⁸ BOA, DH. MKT, 463/24, 21 Zilhicce 1319 / 31 Mart 1902.

⁸⁵⁹ BOA, DH. ŞFR, 667/47, 2 Mart 1332 / 15 Mart 1916.

⁸⁶⁰ HVS, H. 1316, s. 233; HVS, H. 1317, s. 233; HVS, H. 1319, s. 268.

⁸⁶¹ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 1327, s. ٣٥. (Bu bilginin yer aldığı sayfa, sayı yerine “س” harfi kullanılmıştır.). haz. Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913, 1914*, (Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003) isimli kitapta Hatay'ın istatistiği verilmiştir. Güran, çalışmanın girişinde Hatay'ın İskenderun ve Antakya'yı kapsadığını belirtmiştir. Bu sebeple sadece Antakya'ya ait bilgileri elde etmek amacıyla çalışmada orijinal kaynak olan ilgili ziraat istatistiklerine başvurulmuştur.

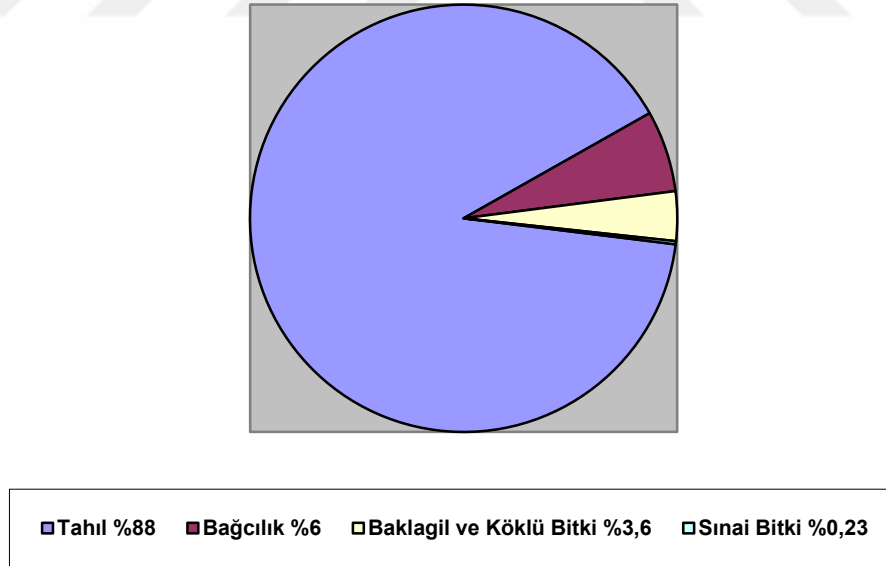
bitkiler ile sınai bitkiler ekimi yapılmaktadır⁸⁶². 1909 yılında toplamda 72.444 dönümde tarım ekimi –istatistikte meyve ağaçlarından sadece ne kadar verim alındığı yazılmış- yapılmaktadır.

Bir sonraki ziraat istatistiği 1913 tarihli dir. 1909 tarihli istatistiğe göre çok daha ayrıntılı ve farklıdır. Bu istatistiğe göre kazada ziraat yapılan arazinin toplam büyüklüğü 417.075 dönümdür⁸⁶³. Örneğin 1909’da meyve ağaçlarının sadece hasılatı verilirken, 1913’te meyve ağaçlarının bulundukları alanların dönümü de verilmiştir. Bundan başka 1909’da yer almayan pancar, havuç, soğan, sarımsak ve anason gibi bitkilerin ekim alanlarının ne kadar dönüm olduğu belirtilmiştir.

Osmanlı Devleti’nin 1914 tarihli ziraat istatistiğinde ise toplam ekilen arazi 204.883 dönümdür⁸⁶⁴. 1913 tarihli istatistikle karşılaştırıldığında tahıl alanlarının çok değişmediği görülmekle beraber çeşit olarak azalmıştır. Ayrıca, meyve ağaçlarının dönümleri verilmemiş, sadece ağaç adetleri belirtilmiştir. Bu sebeple tarım alanların ne kadar azalıp arttığına dair sağlıklı bir veri ortaya konulamamıştır.

Grafik 5.

Antakya’da 1909 Yılı Tarımsal Ürünlerinin Ekimi Yapılan Araziye Yüzdelik Dağılımı

⁸⁶² 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 54, 56, 143, 194, 230.

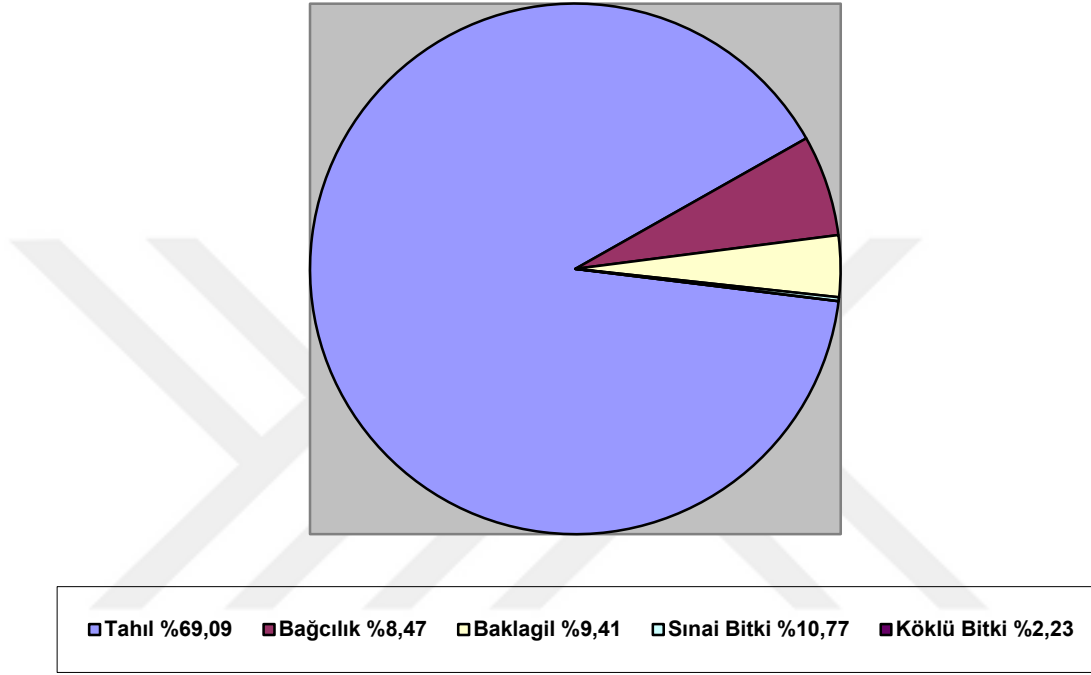
⁸⁶³ Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1332, s. 52-54, 138-140, 204-205, 256, 258, 322, 404-409, 506.

⁸⁶⁴ Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1335, hububat kısmında, s. 52, 54-57, 59; bakliyat kısmında, s. 22-25; köklü mevadd-ı gıdaiye kısmında, s. 12 ve 13. (1330 tarihli istatistiğinde sayfa sayıları müteselsil devam etmemektedir. Bunun yerine her bölüm baştan başlamaktadır. Bunun için de her bölümün kısa başlığı bu dipnotta olduğu sayfa sayısı verilmeden belirtilecektir.)

Gafîge göre Antakya kazasında 1909 yılı tarımsal ürünlerin ekimi yapılan araziye dağılımında ekim yapılan arazilerin büyük çoğunluğu tahıl tarımına ayrılmıştır. Bu bakımdan tahıl tarımının Antakya kazasında yer alan tarım faaliyetlerinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Grafik 6.

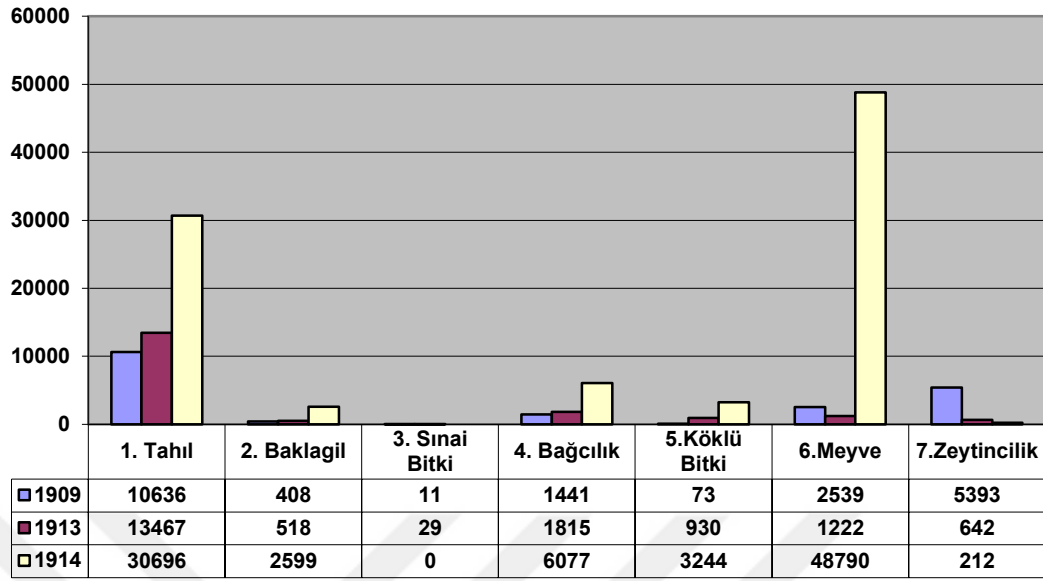
Antakya'da 1914 Yılı Tarımsal Ürünlerinin Ekimi Yapılan Araziye Yüzdelik Dağılımı

Yukarıdaki 6 numaralı grafikte de görüleceği üzere 1914 yılında Antakya kazasında ekimi yapılan ürünlerin araziye dağılımı incelendiğinde yüzde olarak tahıl tarımı en fazla paya sahiptir. Ancak 1909 ile 1914 istatistikleri karşılaştırıldığında ekimi yapılan arazi toplamında tahıl tarımında yaklaşık % 20'lik bir daralma olmuştur. Tahıl tarımının daraldığı % 20'lik alanda bağcılık yapılan alan % 2,7 baklagiller ve köklü bitki ekimi yapılan alan % 8,04 ve sınai bitki ekim alan ise % 10,54 oranında artış göstermiştir.

Grafik 7.

Antakya Kazasında Ekilen Ürünlerin Yıllar İçerisindeki Üretim Miktarı (ton)⁸⁶⁵

7 numaralı grafikten de anlaşılacağı üzere Antakya kazasında ekimi yapılan ürünlerin yıllar içerisinde üretim miktarı artmıştır. Tahıl tarımının yapıldığı arazi alanındaki daralmaya rağmen tahıl üretim miktarında ciddi bir artış olmuştur. Bunun yanında 1909 yılından 1914 yılına sınai alanda ekim yapılan alan miktarı %0,23'ten %10,77'ye çıkmıştır.

Antakya kazasında Düyun-ı Umumiye İdaresi, Reji İdaresi, Ziraat Bankası ve Ticaret Odası tarım üretimine etkisi olan kurumlar arasında idi. Bunlardan Reji İdaresi Osmanlı Devleti'nde tuz ve tütün alımı konusunda tekel konumunda işleve sahipti. 1883 yılında yapılan bir sözleşme sonucunda yabancı sermaye kaynaklı olarak 1884 yılında faaliyetine başlamış olan bu kurum 1887 yılından itibaren elde ettiği kârın belli bir kısmını Düyun-ı Umumiye İdaresine aktarmaya başlamıştır. Reji İdaresinin İstanbul, Samsun, İzmir gibi şehirlerde fabrikaları bulunmaktaydı. Ayrıca tütünden alınan vergi başlıklarının düzenlenmesi sonucunda elde edilen vergilerden sermaye sahiplerinden başka Osmanlı Devleti'nin de payı bulunmaktaydı⁸⁶⁶. 1895-1896 senesinde Düyun-ı Umumiye İdaresi tütün öşür bedelini ihale ederek 5 senelik olarak Reji İdaresine vermiştir. İleriki yıllarda tütün öşürünün bütçe geliri içindeki oranı gittikçe artmıştır⁸⁶⁷.

⁸⁶⁵ Güran, *Osmanlı Tarım İstatistikleri*, s. 32-211.

⁸⁶⁶ Quataert, *Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 217-226.

⁸⁶⁷ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 757; Reji İdaresinin uygulama alanı genişletilerek izni daha sonra uzatılmış ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına kadar bu şirket faaliyetlerine devam etmiştir.

Düyun-ı Umumiye ve Reji İdaresi Antakya kazasında önemli miktarda personel istihdam etmiştir. Nitekim H. 1326 (M. 1908-1909) tarihli salnameye göre Antakya Düyun-ı Umumiye İdaresinde bir müdür, başkâtip, sandık emini, ipek tezkire kâtibi, ipek öşrü tezkire muharriri, veznedar ve aşar kâtibi olmak üzere yedi personel yer almıştır. Reji İdaresinde ise bir müdür, muhasebeci, tahrirat kâtibi ve dava vekili, iki satış memuru, fabrika kâtibi, muhammen ve iki kontrol memuru olmak üzere dokuz personel kayıtlara geçmiştir⁸⁶⁸.

Her türlü tütün üretimi, işlenmesi ve satışı halk arasında kısaca Reji İdaresi olarak bilinen fakat gerçekte ismi “Memâlik-i Şahâne Duhanları Müşterekü’l-Menfaa Reji İdaresi” olan şirkete verilmişti. Reji İdaresi teşkilatı Doğu Rumeli, Lübnan ve Girit hariç devletin bütün topraklarına yayılmıştı⁸⁶⁹. Memurları ve kolcularının 1.112’ye ulaşan sayıları ile âdeta devlet içinde devlet konumuna gelmişti. Tütün üreticileri karşısında Reji İdaresi, tütün üreticilerinin ürününü en düşük fiyattan almaya çalışıyordu. Üreticiler de bu duruma karşın ürününe üç dört kat daha fazla para veren yabancı tüccara satma yoluna gitmek istiyordu. Bu sebeple Osmanlı topraklarında kolcularla üreticiler arasında 1883-1902 yılları arasında kanlı çatışmalar yaşanmış ve yaklaşık 20.000 kişi hayatını kaybetmiştir. II. Abdülhamid, Reji İdaresinin tütün üreticilerinin üzerindeki baskısını kaldırmak istemişse de başaramamıştır⁸⁷⁰.

⁸⁶⁸ HVS, H. 1326, s. 283.

⁸⁶⁹ Erdoğan Keskinlik, “Reji İdaresi ve Kuruluşu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 4-5, 2000, s. 669.

⁸⁷⁰ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, “Düyun-ı Umûmiyye”, *DİA*, C. 10, 1994, s. 60; Reji İdaresi ile tütün üreticileri arasındaki problemleri ele alan çalışmalar için bk. Mehmet Akpınar, “Reji Uygulamasına Trabzon Örneği”, *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998)*, *Bildiriler*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1999, s. 541-552; Gazi Giray Günaydın, “Canik Mutasarrıflığı’nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri (1908)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 7, 2009, s. 105-116; Filiz Dıgıroğlu, “Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 43, 2014, s. 227-272; Fliz Dıgıroğlu, “Samsun Reji İdaresi”, Samsun Sempozyumu 13-16 Ekim 2011, C. III, Samsun Valiliği Yay., Samsun 2012, s. 393-400; Mehmet Akpınar, “Akçabat’ta Tütün Üretimi ve Reji İdaresi’nin Tütün Üreticilerine Yönelik Uygulamaları”, *Dünden Bugüne Akçabat Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2013, Akçabat Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2014, s. 227-247; Cafer Çiftçi, “Düzce’de Tütün Üretimi ve Reji İdaresi”, *Düzce’de Tarih ve Kültür*, Düzce Belediyesi Kültür Yayınları, Düzce 2014, s. 172-181; Erol Karıcı, “Reji İdaresi’nin Tokat ve Çevresindeki Usulsüz Uygulamalarına Dair Bazı Tespitler (1886-1911)”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 25-26 Eylül 2014 Tokat, *Bildiriler*, C. I, Tokat Valiliği İl Özel İdaresi yay. 2015, s. 513-526; Muhsin Altun, *Osmanlı Tütün Tekeli, Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek’ül Menfaa Reji İdaresi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995; Mehmet Akpınar, *Reji İdaresi (1908-1925)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 1998; Zümrüt Üskül, *Hudâvendigâr Vilâyeti’nde Tütüncülük ve Reji İdaresi*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019.

Antakya’da da Reji İdaresi ile tütün üreticileri arasında benzer problemler yaşanmış ve tütün üreticileri konunun çözümü için Maliye Nezaretine başvuru yapmıştır. Örneğin 13 Şubat 1890 tarihli bir belgede Hacı Paşa köyünde üretilen H. 1303 (M. 1885-1886) senesi mahsulatının 30 tondan fazla olan tütün bedeli Antakya Reji idaresi tarafından ödenmemiştir⁸⁷¹. Yine aynı köy ahalisi tarafından Maliye Nezaretine 11 Mart 1890 tarihli müracaatta Reji İdaresinden alacaklarının 100.000 kuruşa yakın olduğu bildirilmiştir. Bu durumdan dolayı aşar vergisinin yanında diğer borçlarını ödemekte zorluk yaşayacaklarını ifade etmişlerdir⁸⁷². Aynı ay içerisinde Maliye Nezaretine gönderilen 27 Mart 1890 tarihli başka bir belgede Antakya Reji İdaresine teslim edilen 127 ton tütün bedelinin alınamadığı Hüseyin adlı bir kişi tarafından bir kere daha şikâyet edilmiştir⁸⁷³. Bu durumlar sonucunda Dâhiliye Mektubi Kaleminden Maliye Nezaretine gönderilen 12 Nisan 1890 tarihli belgede Hüseyin adlı şahsın çektiği telgraftan bahisle Antakya Reji İdaresine 120 ton tütün bedelinin ödenmesi ile ilgili gerekli bilgilendirmenin yapıldığı geçmektedir⁸⁷⁴. Anlaşıldığı üzere Antakya Reji İdaresi ile tütün üreticileri arasında alacakların tahsil zamanı konusunda anlaşmazlıklar yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti ekonomisinde önemli bir paya sahip olan tarımın gelişimine destek olmak amacıyla Ziraat Bankası kurulmuştur⁸⁷⁵. Tarım faaliyetleri ile geçimlerini sağlayan çiftçilere destek olmak amacıyla kurulan Ziraat Bankası, çiftçilerin bütün ihtiyaçlarını karşılamasa da geleneksel yöntemlerle halka kredi açan tefeci sınıfına karşı bir alternatif oluşturmuştur. Belirli bölgelerdeki çiftçileri harekete geçirmek amacıyla kredi veren Ziraat Bankasının faaliyetlerinden hükûmet kâr sağlamadı. Ama daha çok Anadolu’daki tarımsal sermaye dağılımıyla ilgili yenilikçi bir yatırım politikası sergiledi. Osmanlı Devleti, zirai reform programının tüm sermayesinin XX. yüzyıla kadar tek yerli bankası olan Ziraat Bankasının kârıyla oluşturdu. Böylece banka Türk ekonomisinin gelişiminde doğrudan rol oynadı ve Osmanlı sınırları içerisinde 400 şube açtı⁸⁷⁶. Bu şubelerden biri olan Antakya

⁸⁷¹ BOA, DH. MKT, 1698/71, 22 Cemaziyelahir 1307 / 13 Şubat 1890.

⁸⁷² BOA, DH. MKT, 1707/33, 19 Recep 1307 / 11 Mart 1890.

⁸⁷³ BOA, DH. MKT, 1712/9, 6 Şaban 1307 / 28 Mart 1890.

⁸⁷⁴ BOA, DH. MKT, 1717/53, 22 Şaban 1307 / 13 Nisan 1890.

⁸⁷⁵ Ziraat Bankası’nın kuruluşunun kökeni hakkında bir çalışma için bk. Seçil Akgün, “Midhat Paşa’nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası’nın Kökeni”, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984*, TTK Yay., Ankara 1986, s. 185-211.

⁸⁷⁶ Donald Quataert, “Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiyesi’nde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, çev. Salih Kış, S. 29, 2011, s. 464.

kazasındaki Ziraat Bankasının R. 1307 (M. 1891-1892) mali senesi sermayesi 2.220.298 kuruş iken aynı yıl 206.869 kuruş geliri, 11.434 kuruş masrafı olmuştur⁸⁷⁷.

Çiftçiler kuraklık veya başka sebeple problem yaşadıklarında kısa süre içerisinde Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçilerin durumuna müdahale edilmiştir. Bununla ilgili Antakya kazasında Ziraat Bankasının çiftçilerle yakın temas içerisinde olduğu ve gerektiğinde destek olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Örneğin 6 Kasım 1909 tarihli belgede Halep'in Antakya, Antep, İdlib, İskenderun, Beylan, Cebel-i Seman ve Münbic kazaları çiftçilerinin ihtiyaçları olan tohumluk zahirenin alınıp dağıtılması istenmiştir. Ayrıca 11 Kasım 1909 tarihli belgede ise zahire olarak verilemeyen yerlerde zahire bedeli olarak Ziraat Bankası tarafından çiftçilere her hane başına 500 kuruşu geçmemek kaydıyla kredi verilmesi ve bu zahire veya bedelinin ekim mevsimi geçmeden bir an önce temin edilip dağıtılması gerektiği belirtilmiştir⁸⁷⁸.

Ziraat Bankasının Antakya şubesinde Antakya kazasında çalışan personel içerisinde bir reis, muhasebe kâtibi, refik-i evvel, refik-i sani bulunur iken Ziraat Bankası Meclisi içerisinde bir reis ve beş aza bulunmaktaydı⁸⁷⁹. Ayrıca Antakya kazasında bir reis ve iki azadan meydana gelen Ziraat ve Ticaret Odası da bulunmaktaydı⁸⁸⁰.

Osmanlı Devleti'nin iktisadi durumu önemli oranda tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Yine tarımdan alınan vergiler de ekonomisi tarıma dayalı Osmanlı Devleti için de gelir kaynağı olmuştur. Örneğin ağnam vergisinin 1887-1888 ve 1905-1906 senelerinde bütçedeki payı %10,80 iken, Birinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelen 1916-1917 senesinde bütçedeki payı %6,80'e düşmüştür⁸⁸¹. Tarım ürünlerinden alınan aşar veya öşür vergisinin devletteki payı Birinci Meşrutiyet Dönemi 1876-1877 bütçesinde %33,7, 1898-1899 bütçesinde %22,2 ve 1906-1907 bütçesinde %19,9'dur. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde de vasıtasız vergiler içinde en büyük pay yine aşar vergisine aittir⁸⁸².

⁸⁷⁷ HVS, H. 1310, s. 203.

⁸⁷⁸ BOA, DH. MUİ, 1-4/29, 22 Şevval 1327 / 8 Kasım 1909; Ziraat Bankası, Halep vilayetinde numune tarla 1908 yılında Ziraat İdaresine 86.288 kuruş aktarmıştır. bk. Ömer Yazan, "Ziraat Bankası'nın İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S. 4, 2017, s. 232.

⁸⁷⁹ HVS, H. 1326, s. 281.

⁸⁸⁰ HVS, H. 1326, s. 282.

⁸⁸¹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 751.

⁸⁸² Ahmet Tabakoğlu, "Öşür (Osmanlılar)", *DİA*, C. 34, 2007, s. 102.

Devletin vergi kalemlerinde geçerli olan bu durum Halep vilayetinde toplanan vergiler için de geçerli idi. Halep vilayetinin resmi gazetesi *Furat*'taki habere göre Antakya'da H. 1299 (M. 1881-1882) senesinde 169.480 kuruş ağnam vergisi toplanması gerekirken aynı miktarda para toplanmıştır. Buna göre hedefin gerçekleşme oranı %100'dür⁸⁸³. Bir sonraki sene, yani H. 1300 (M. 1882-1883) senesinde ise Antakya'da toplanması gereken ağnam vergisi miktarı ve hedeflenen miktarı önemli oranda düşmüştür. Buna göre 131.316 kuruş toplanması gerekirken, 123.019 kuruş toplanmıştır⁸⁸⁴. H. 1307 (M. 1892-1893) salnamesinde ihale olunan ağnam vergisi miktarı 164.850 kuruş olarak gösterilmiştir⁸⁸⁵. Yani verilen bu miktar toplanması gereken miktarı göstermiştir. Ne kadar toplandığı ise belirtilmemiştir.

Halep vilayetinde toplanan vergilerin önemli bir kısmını aşar vergisi oluşturmaktaydı. Aşar vergisi hem aynî hem de nakdî olarak topraktan elde edilen mahsulden alınan bir vergidir. Bu vergiyi Osmanlı Devleti doğrudan toplamaya çalışmış fakat başarılı olamayarak iltizam usulü ile toplamaya devam etmiştir. Yine topraktan elde edilen ürünler üzerinden alınan zekât da bu kapsamda değerlendirilmiştir⁸⁸⁶. Tarım faaliyetleri sonucunda elde edilen üretimden % 10 oranında alınan aşar vergisi, arazinin para karşılığında sulanmasına bağlı olarak % 5 oranına kadar üretici lehine düşürülerek alınabilmiştir⁸⁸⁷. Antakya kazasının kesin olarak ihale olunan aşar vergisi miktarı H. 1300 (M. 1882-1883) yılında on dört yük⁸⁸⁸ (1.400.000) kuruş iken⁸⁸⁹, H. 1310 (M.1892-1893) senesinde 1.623.699 kuruştur⁸⁹⁰.

⁸⁸³ *Furat*, no. 733, Halep Vilayet Matbaası, 10 Ramazan 1299 / 26 Temmuz 1882, s. 2.

⁸⁸⁴ *Furat*, no. 778, Halep Vilayet Matbaası, 20 Şaban 1300 / 26 Haziran 1883, s. 2.

⁸⁸⁵ HVS, 1310, s. 203.

⁸⁸⁶ Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 753-754.

⁸⁸⁷ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 173.

⁸⁸⁸ Bir yük 100.000 kuruştur. bk. Midhat Sertoğlu, "Yük", *Osmanlı Tarih Lûgatı*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 371.

⁸⁸⁹ *Furat*, no. 806, Halep Vilayet Matbaası, 15 Rebiülahir 1300 / 23 Şubat 1883, s. 1.

⁸⁹⁰ HVS, H. 1310, s. 203; Aşar vergisinin zaman zaman ödemelerinin gecikmesi sonucunda tahsil edilemeyen miktarın enflasyon oranında zamlı alınıp alınmaması görevlilerin merkezden cevabını aradıkları konular arasına girmiştir. Bununla ilgili olarak 1873 tarihli bir belgede bu durum şöyle ifade edilmiştir; Antakya'nın bir önceki sene zahire öşrünün bakayasının bir miktarı alınmış ve zahirenin fiyatının artması nedeniyle ahali ödeme yapamamıştır. Bir önceki sene zahirenin azlığından mazeret edildiği ve mültezimin ise verilen karar üzerine aynen talep eylediği ahaliden zamanın rayici üzere mi yoksa şimdi mahalli rayiç ile mi alınacağı sorulmuştur. bk. BOA, Sadaret, Mektûbî, Mühimme Kalemi (A. MKT, MHM), 465/59, 9 Şaban 1290 / 2 Ekim 1873: Halep vilayetinden telgrafla Sadarete yazılmış ve rayicin ne olacağının acilen bildirilmesi Sadaret tarafından Maliye Nezaretinden talep edilmiştir.

Antakya kazasında aşar vergisi halkın isteğine ya da toplandığı bölgenin durumuna göre nakdî ya da aynî toplanmıştır. Toplanan vergiler Halep merkezde toplanmıştır. Toplanan aynî vergileri kurulan komisyonlar, müzayede yolu ile nakde çevirmiştir. Vilayet genelinde toplanan aşar vergisi görevli memurların ehliyet ve liyakatsizliği yüzünden hem miktar olarak gerektiği gibi toplanamamasına hem de çürüyüp kullanılmaz hale gelmesine sebep olabilmekteydi. Bununla ilgili olarak 17 Ekim 1880 tarihli belgede çarpıcı bilgiler yer almaktadır. Bu belgeye göre Halep vilayetinde üretim fazla olmasına rağmen 500.000 lira olarak toplanması gereken aşar vergisi ancak yarı miktarda toplanabilmiştir. Önceki yıllara göre bu miktarın oldukça az olmasının en başta gelen sebebi mal ve öşür memurlarının görevlerini hakkı ile yapmamalarıdır. Aynı zamanda depolanan öşür mahsulünün rutubet nedeniyle çürütülmesi ve öşür vergisinin ahaliden hakkıyla tahsil edilememesidir. Bu duruma Antakya'da çözüm getirmek için Antakya Kaymakamı Mümtaz Efendi vazifelendirilmiştir. Kaymakam Bey'in bu konudaki görevleri arasında öncelikle havası rutubetli olan Antakya, Belen, İskenderun ve Cisir-i Şugur kazalarında daha sonrasında ise Halep vilayeti dâhilindeki tüm bölgelerde tahsil edilemeyen ve bakaya kalan öşür gelirlerinin ahaliden tahsilinin hızlıca yapılması ve depolanan öşür mahsulünün acil olarak satılıp gelirinin hazineye aktarılmasıdır⁸⁹¹.

⁸⁹¹ BOA, Y. EE. KP, 1/51, 13 Zilkade 1297 / 17 Ekim 1880. Belgede: Halep vilayetinde bu sene mahsûlâtın feyz ü bereket ve ulüvv-i kıyyetine nazaran vâridât-ı öşriyyesi beş yüz bin liraya bâlîğ olmak lâzım gelirken vilâyet-i müşârun-ileyhâdan alınan bir çok ma'lûmât-ı mevsûkeye göre a'sâr me'mûrlarının mübâlağasızcı killet-i istikâmet ve sû'-i idâreleri sebebiyle a'sârın nısfına karîb mikdârı heder olduktan başka cem' ve iddihâr olunan hubûbât a'sâr ve mâl me'mûrlarının kayıdsızlığından ve dirâyetsizliğinden vakt ü zamanıyla satılamamakda ve ahâlî zimmetinde kalan mahsûlât-ı öşriyye alınamamakda olduğundan Halep Sancağı'nda havası rutûbetli olan İskenderun ve Bilan ve Antakya ve Cisir-i Şugur kazâlarında ve diğer kazâlarda dahi bir takım nâhiyelerin umûmen Maraş sancağının müddehar olan zehâyiri bir iki mâh daha durdurulacak olursa bir mikdâr anbarlarda çürüyeceği ve ahâlî zimmetinde kalan a'sâr dahi şimdiden aranılması bakâyâda kalıp bunun da emsâli bakâyâ misillü ba'demâ istihsâli müte'assir zor olacağı şübhesizdir. Binâen-aleyh işbu telefâtın önü alınmak için serî'an bir tedbir-i mahsûs ittihâzı lâbüdd gerekli olmağın Hazîne-i celîlece tensib buyurulduğu takdîrde iffet ve istikâmet ve dirâyeti vilâyetce müselleme doğruluğu kabul edilen ve uhdesine havâle olunan her nevi' umûr ve mesâlihi lâyıkiyla icrâyâ iktidârı mücerreb tecrübe edilmiş olup el-yevm Antakya Kazâsı Kâimmakâmlığı'nda bulunan izzetlü Mümtaz Efendi bu sene a'sârının cem' ve fûrûhtuyla ahâlî zimmetinde kalan mahsûlâtın istihsâline bâ-ta'limât me'mûr buyurulduğu hâlde iki ve nihâyet üç ay zarfında vâridât-ı öşriyye sağlanıp ve satılıp kıymeti Hazîne-i celîleye yâhûd hazînece havâle buyuralacak mahalle vâsıl olunur. Mûmâ-ileyh Mümtaz Efendi'ye verilecek ta'limâtıdır. Antakya Kâimmakâmı Mümtaz Efendi Halep vilâyetinin bu sene emâneten idâde olunan müddehar yâhûd ahâlî zimmetinde kalmış bulunan a'sâr hâsılâtının bi'l-müzâyede bey'ine me'mûr edildiğinden ibtidâ rutûbet-i havası sebebiyle zahîrelerinin çürümesi muhtemel olan İskenderun ve Bilan ve Antakya ve Cisir-i Şugur kazâlarının hâsılât-ı öşriyyeleri mikdârını a'sâr me'mûrlarından bi't-tahkîk her nevi' hubûbâtıdan birer mikdâr numûnelerini Halep'e celb etdirip kendisi Antakya ve Cisir-i Şugur hâsılâtına nefsi-i Antakya'da bulacağı müşterilerin derece-i râğbetini anladıktan sonra Bilan ve İskenderun'a azîmet ve oralarca dahi mahalleri hâsılâtının iştirâsına râğb olanları öğrendikten sonra Halep'e gidip vilâyete yazıldığı vechile teşkil olunacak komisyon-ı mahsûsda bahâları nihâyet otuz bir günde îfâ olunmak şartıyla şerâit-i lâzime-i sâire ile müzâyede pusulaları tanzîm olunarak ve mezkûr

Aşar vergisinin toplanıp tahsil edilmesi konusunda eşraftan da yardım alınmıştır. Eşrafın aşar konusundaki hizmetleri teşvik edilmiştir. Örneğin Antakya eşrafından ve belediye azasından Mollazâde Mehmed Efendi aşar müzayedesinde ve diğer hususlarda geçen hizmetleri sebebiyle rütbe-i salise ile taltif edilmiştir⁸⁹². Yine aynı hususla ilgili olarak Antakya eşrafından ve kaza meclis idare azasından Balcızâde Hacı Emin Efendi miralaylık rütbesi ile taltif edilmiştir⁸⁹³.

4.1.1.1. Tahıl Üretimi

Osmanlı Devleti'nin bütün vilayetlerinde ekili toprakların üçte ikisi ile tamamı arasında değişen bir kısmı tahıl ekimine ayrılmaktaydı. Üretimi en çok yapılan ürün buğdaydı. Osmanlı'nın Batı Anadolu ve Rumeli topraklarında bu oran biraz daha düşerken, doğuya doğru gittikçe oran çok yüksek seyretmekteydi. Örneğin Aydın'da bu oran %46'da kalırken, Erzurum'da %82,5'a çıkmaktaydı⁸⁹⁴. Osmanlı Devleti'nin genelinde yaşanan bu durum Antakya kazasında da çok farklı değildi. Tahıl tarımının yapıldığı alanlarda buğday, arpa, yulaf, darı, mısır, burçak ve çavdar gibi ürünler ekilmiştir. Bu tahıl ürünleri içerisinde en fazla ekim alanına sahip olanı buğdaydır. Buğdaydan sonra en fazla ekim alanına sahip olan ürünler sırasıyla darı, yulaf, arpa, çavdar ve mısırdır. Aşağıda bununla ilgili 1909, 1913 ve 1914 yılları istatistikleri bulunmaktadır.

Tablo 17.

*Antakya Kazası 1909 Yılı Tahıl İstatistik Verileri*⁸⁹⁵

Tahıl cinsi	Tahılların ekilişi (dönüm)	Tahıl üretim miktarı (ton)	Tahıl fiyatları (kuruş/ton)	Tahılların verimi (kg/hektar)
Buğday	36.920	3.978	1.057	1.275
Arpa	9.800	1.050	663	1.702
Yulaf	7.705	890	727	1.255
Darı	9.750	1.126	752	1.255
Mısır	1.165	867	780	809
Burçak	465	83	701	1.950

kazâlarla nâhiyeler merkezleri dahi bâ-telgraf i'lân kılınarak icrâ-yı müzâyedeye mübâşeret edilecektir. 5 Teşrinievvel 1296 / 17 Ekim 1880.

⁸⁹² BOA, DH. MKT, 1132/1, 18 Teşrinisani 1322 / 1 Aralık 1907: Dâhiliye Nezaretinden Sadarete evrak.

⁸⁹³ BOA, DH. MKT, 1138/18, 19 Kanunievvel 1322 / 1 Ocak 1908: Dâhiliye Nezaretinden Sadarete evrak.

⁸⁹⁴ Güran, *Osmanlı Tarımı*, s. 75-76.

⁸⁹⁵ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 54-56.

Tablo 18.*Antakya Kazası 1913 Yılı Tahıl İstatistik Verileri*⁸⁹⁶

Tahıl cinsi	Tahılların ekilişi (dönüm)	Tahıl üretim miktarı (ton)	Tahıl üretim değeri (bin kuruş)	Tahıl fiyatları (kuruş/ton)	Tahılların verimi (kg/hektar)
Buğday	40.000	7.184	6.000	835	1.954
Arpa	9.700	1.120	720	643	1.256
Yulaf	5.250	707	771	727	1.465
Darı	12.500	1.732	1.274	736	1.507
Mısır	1.108	77	32	427	753

Tablo 19.*Antakya Kazası 1914 Yılı Tahıl İstatistik Verileri*⁸⁹⁷

Tahıl cinsi	Tahılların ekilişi (dönüm)	Tahıl üretim miktarı (ton)	Tahıl üretim değeri (bin kuruş)	Tahıl fiyatları (kuruş/ton)	Tahılların verimi (kg/hektar)	Üretim bölgesi dışında satılan tahıl miktarı (ton)
Buğday	38.498	5.222	4.438	850	1.475	-
Arpa	13.700	1.533	796,5	519	1.217	-
Yulaf	9.800	1.697	1.074	633	1.884	-
Darı	32.400	9.468	5.739	606	3.179	2.771
Mısır	4.500	428	246,5	576	1.034	-
Çavdar	7.500	1.533	1.194	779	2.225	-

Yukarıdaki tablolarda 1909, 1913 ve 1914 yıllarında Antakya kazasında ekilen tahılların cinslerine göre ekim alanı miktarları, üretim miktarları, üretim değerleri, fiyatları ve verimleri gösterilmiştir. Tablolardaki veriler incelendiğinde Antakya kazasında tarıma ayrılan arazi büyüklüğünün seneden seneye arttığı gözlemlenmektedir. Bu tür bir artış 1881-1914 yılları arasında Anadolu’da da yaşanmıştır. Verilerden artış oranını belirleyemsek bile kayıtlardan bu tür bir artışın olduğu anlaşılmaktadır⁸⁹⁸.

Tablolara göre, Antakya’da 1909 yılında en fazla yer ayrılan ve en fazla ürün alınan tahıl, buğday olmuştur. Bu durum 1913 ve 1914 yıllarında da değişmemiştir.

⁸⁹⁶ Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 52-54.

⁸⁹⁷ Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 52-59. NOT: İstatistikte “Haleb Vilayeti” başlığı altında Haleb kazaları sıralanmaktadır. Burada “Antakya” yazılacağına sehven “Antalya” yazılmıştır. Bu daha sonraki bazı bölümlerde tekrarlanmıştır. (Daha önceden de belirtildiği üzere, bu istatistiğin her bölümde sayfa sayısı yeniden başlamaktadır.) Bu bölümün alt başlığı; “Memalik-i Osmaniye’de 1330 Senesi Zarfında Hasıl Olan Hububatın Kaza İtibariyle Nev’i ve Miktarı” şeklindedir.

⁸⁹⁸ Mehmet Murat Baskıcı, 1800-1914 Yılları Arasında Anadolu’da İktisadi Değişim, Turhan Kitabevi, Ankara 2005, s. 133.

1909 yılında ekimi yapılan burçağın ise 1913 ve 1914 yıllarında da ekimi yapılmayarak üretilmediği anlaşılmaktadır. Tablolarda dikkati çeken önemli bir husus da 1909, 1913 ve 1914 yıllarında üretim bölgesi dışında satılan tahıllarla ilgilidir. Antakya kazasında 1909 ve 1913 yıllarında üretim bölgesi dışına satılan tahıl ürünü bulunmamaktadır. Ancak yıllar içerisinde ekim alanı sürekli genişleyerek ciddi bir şekilde artış gösteren darı bitkisi bu durumun 1914 yılı itibariyle dışında kalmıştır. Bu bitki 1909 yılında 9.750 dönüm ekilmiş ve ekilen alandan 1.156 ton darı üretimi elde edilmiştir. 1913 yılında ise 12.500 dönüm ekilmiş ve ekilen alandan 1.732 ton darı üretimine ulaşılmıştır. Darı bitkisinin ekim alanı 1913 ve 1914 yılları birlikte değerlendirildiğinde ise 1914 yılında 1913 yılına göre darı ekilen alan yaklaşık üç katına çıkarak 32.400 dönüme ulaşmıştır. Ekim alanındaki bu genişleme üretim miktarındaki artışı da beraberinde getirmiştir. Bu ekili alandan 9.468 ton darı üretimi gerçekleşmiştir. Bu durumun neticesi olarak 1914 yılında darı bitkisi 2.771 ton Antakya kazası dışına satılmıştır.

4.1.1.2. Baklagil ve Köklü Bitki Üretimi

Antakya kazasında 1909 yılında baklagil ve köklü bitki olarak nohut, fasulye, baklagiller ve mercimek üretilmiştir. Bu yıl için oluşturulan kayıtlara göre nohut 2.431 dönüm üretim alanında 273 ton, fasulye 250 dönüm üretim alanında 19 ton, bakla 138 dönüm üretim alanında 53 ton, mercimek 260 dönüm üretim alanında 63 ton, patates 120 dönüm üretim alanında 71 ton üretilmiştir. 1909 yılında üretim bölgesi dışına satılan baklagiller ve köklü bitki ürününe kayıtlarda rastlanılmamıştır⁸⁹⁹.

1913 ve 1914 yılları istatistiklerinde ürün çeşitliliği daha ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Yukarıda üretim değerleri verilen baklagiller haricinde burçak, pancar, havuç, soğan ve sarımsak gibi köklü bitkiler de listeye eklenmiştir. 1909-1913 arasındaki dört yıllık süreçte bu türler Antakya’da ekilmesine rağmen 1909 yılında kayda geçirilmediği saptanmıştır. Konunun daha iyi şekilde anlaşılabilmesi amacıyla aşağıdaki tablolarda 1913 ve 1914 senelerine ait baklagil ve köklü bitkilerin istatistikleri verilmiştir.

⁸⁹⁹ *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, s. 143.

Tablo 20.*Antakya Kazası 1913 Yılı Baklagiller ve Köklü Bitkiler İstatistik Verileri*⁹⁰⁰

Baklagil ve köklü bitki cinsi	Baklagil ve köklü bitki ekilişi (dönüm)	Baklagil ve köklü bitki üretim miktarı (ton)	Baklagil ve köklü bitki üretim değeri (bin kuruş)	Baklagil ve köklü bitki fiyatları (kuruş/ton)	Baklagil ve köklü bitki verimi (kg/hektar)	Üretim bölgesi dışında satılan baklagil ve köklü bitki miktarı (ton)
Bakla	160	62	31	641	4.188	-
Nohut	2.500	273	372	1.364	1.187	-
Fasulye	120	22	34	1.559	1.978	-
Mercimek	300	38	45	1.169	1.093	-
Burçak	480	99	67	682	2.233	-
Patates	135	151	118	779	12.167	-
Pancar	120	133	26	195	12.095	-
Havuç	149	266	52	195	19.403	-
Soğan	500	321	125	390	6.980	-
Sarımsak	61	6	9	1.364	1.145	-

Tablo 21.*Antakya Kazası 1914 Yılı Baklagiller ve Köklü Bitkiler İstatistik Verileri*⁹⁰¹

Baklagil ve köklü bitki cinsi	Baklagil ve köklü bitki ekilişi (dönüm)	Baklagil ve köklü bitki üretim miktarı (ton)	Baklagil ve köklü bitki üretim değeri (bin kuruş)	Baklagil ve köklü bitki fiyatları (kuruş/ton)	Baklagil ve köklü bitki verimi (kg/hektar)	Üretim bölgesi dışında satılan baklagil ve köklü bitki miktarı (ton)
Bakla	500	185	252	1.364	4.020	-
Nohut	12.500	1.248	1.946	1.559	1.086	475
Fasulye	350	53	124	2.338	1.635	-
Mercimek	2.800	346	337	974	1.346	-
Burçak	1.450	251	182	10.132	1.907	-
Patates	675	754	1.175	1.559	12.160	-
Pancar	360	400	78	195	12.095	-
Havuç	150	278	54	195	20.148	-
Soğan	1.500	962	281	292	6.979	193
Sarımsak	400	14	16	1.169	393	-

Yukarıdaki tablolarda 1913 ve 1914 yıllarında Antakya kazasında ekilen baklagil ve köklü bitkilerin cinslerine göre ekim alanı miktarları, üretim miktarları, üretim değerleri, fiyatları ve verimleri gösterilmiştir. Tablolardaki verilere göre en fazla ekim alanına sahip olan ürün nohuttur. Bu durum 1913 ve 1914 yıllarında da değişmemiştir. Tablolarda dikkati çeken önemli bir husus da 1913 ve 1914 yıllarında üretim bölgesi dışında satılan baklagil ve köklü bitkilerle ilgilidir. Antakya kazasında

⁹⁰⁰ Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 138-140, 204-205.

⁹⁰¹ Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 22-25 ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında hasıl olan bakliyatın kaza itibariyle nev'i ve miktarı" bölümü), s. 12-13 ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında hasıl olan köklü mevadd-ı gıdaiyenin kaza itibariyle nev'i ve miktarı" bölümündeki sayfalar.) Bu iki kısımda da Antakya yerine Antalya yazılmıştır.

1909 ve 1913 yıllarında üretim bölgesi dışına satılan baklagil ve köklü bitki cinsi bulunmamaktadır. Ancak yıllar içerisinde ekim alanı sürekli genişleyerek ciddi bir şekilde artış gösteren nohut ve soğan bu durumun 1914 yılı itibariyle dışında kalmıştır. Bu bitkilerden nohut 1913 yılında 2.500 dönüm ekilmiş ve ekilen alandan 273 ton nohut üretimi elde edilmiştir. 1914 yılında ise 12.500 dönüm ekilmiş ve ekilen alandan 1.248 ton nohut üretimine ulaşılmıştır. Nohudun ekim alanı 1913 ve 1914 yılları birlikte değerlendirildiğinde ise 1914 yılında 1913 yılına göre nohut ekilen alan beş kat artarak 2.500 dönümden 12.500 dönüme ulaşmıştır. Ekim alanındaki bu genişleme üretim miktarındaki artışı da beraberinde getirmiştir. Bu ekili alandan 1.248 ton nohut üretimi gerçekleşmiştir. Bu durumun neticesi olarak 1914 yılında 475 ton nohut Antakya kazası dışına satılmıştır. Soğan ise 1913 yılında 500 dönüm ekilmiş ve ekilen alandan 321 ton elde edilmiştir. 1914 yılında ise 1.500 dönüm ekilmiş ve ekilen alandan 962 ton üretilmiştir. Soğanın ekim alanı 1913 ve 1914 yılları birlikte değerlendirildiğinde ise 1914 yılında 1913 yılına göre soğan ekilen alan üç kat genişlemiş ve 1.500 dönüme ulaşmıştır. Ekim alanındaki bu genişleme üretim miktarındaki artışı da beraberinde getirmiştir. Bu ekili alandan 962 ton soğan üretimi gerçekleşmiştir. Bu durumun neticesi olarak 1914 yılında 193 ton soğan Antakya kazası dışına satılmıştır.

4.1.1.3. Sınai Bitki Üretimi

Antakya kazasında 1909 yılında 200 dönüm pamuk ekilmiştir. Aynı yıl bu ekim sonucunda 7.698 kg pamuk lifi ve 2.566 kg pamuk tohumu üretilmiştir. Pamuk lifinin ton fiyatı 1.559 kuruş, pamuk tohumunun ton fiyatı ise 779 kuruştur. Yine 1909 yılında hektar başına 419 kg pamuk lifi, 140 kg pamuk tohumu üretilmiştir. 1909 yılında üretim bölgesi dışına satılan sanayi bitki ürününe kayıtlarda rastlanılmamıştır⁹⁰². 1913 yılında sanayi bitkisi olarak 300 dönüm pamuk, 39 dönüm anason ekimi yapılmıştır. Aynı yıl 19.245 kg pamuk ve 680 kg anason üretilmiştir. Pamuğun ton fiyatı 3.118 kuruş, anasonun ton fiyatı ise 2.923 kuruştur. Yine 1913 yılında hektar başına 698 kg pamuk, 190 kg anason üretilmiştir. 1913 yılında üretim bölgesi dışına satılan sanayi bitki ürününe kayıtlarda rastlanılmamıştır⁹⁰³.

Pamuk ekimi yıllar içinde alan olarak genişlemiştir. 1914 yılında 1909 yılına göre pamuk ekimi beş katından daha fazla ekim alanına ulaşmıştır. Ancak bu

⁹⁰² *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, s. 194.

⁹⁰³ *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, s. 256 ve 258.

ürünlerin üretim miktarları, üretim değerleri, fiyatları ve verimleri yıllıklarda boş bırakılmıştır.

4.1.1.4. Meyvecilik

Antakya kazası meyve çeşitliliği bakımından oldukça zengindir. Antakya kazasında ceviz, erik, elma, armut, incir, kayısı, badem, portakal, limon, nar, dut, hurma ve fıstık meyveleri yetiştirilmiştir. Aşağıdaki tabloda 1914 yılında Antakya kazasında yetiştirilen meyvelerin ağaç sayıları, üretim miktarları, üretim değerleri ve fiyatlarına yer verilmiştir. 1909 ve 1913 yıllarına ait istatistikler ise ekler kısmında tablolar halinde verilmiştir. Aşağıda en ayrıntılı bilgileri içeren 1914 istatistiğine ait bilgiler verilmiştir.

Tablo 22.
*Antakya Kazası 1914 Yılı Meyve İstatistik Verileri*⁹⁰⁴

Meyve cinsi	Meyve ağacı sayısı (adet)	Meyve üretim miktarı (ton)	Meyve üretim değeri (bin kuruş)	Meyve fiyatları (kuruş/ton)	Kaza haricine ihraç olunan meyve miktarı (ton)	Kurutulan miktar (ton)
Ceviz	2.500	38	23	623		
Erik	4.300	327	128	390		128
Elma	16.670	718	561	781	257	
Armut	12.000	626	976	1.559	129	
İncir	270	3.464	2.025	585		
Kayısı ve Zerdali	72.500	934	366	390	24	385
Badem	2.300	86	151	1.754		
Portakal, Mandalina ve Turunç	3.200	192	19	97		
Limon	800	51	5	97		
Nar	53.000	393	306	779	180	
Dut	3.000	73	28	390		15
Hurma	500	32	13	390		
Fıstık	350	4,5	53	11.691		

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere ekimi en fazla yapılan meyve çeşidi kayısıdır. Kaza dışına en fazla ihraç edilen ürün elmadır. 257 ton elma kaza dışına ihraç edilmektedir. Ekimi en az yapılan ürün ise fıstıktır. Ağaç sayısı sadece 350 adettir. Antepfıstığı olduğu tahmin edilmektedir. Aynı zamanda en pahalı üründür.

⁹⁰⁴ *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, s. 52-59. ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında hasıl olan eşcar-ı müsmirenin kaza itibarıyla nev ve miktarı" bölümündeki sayfa sayıları verilmiştir.) Burada Antakya yerine Antalya yazılmıştır.

Kaza dışına ihraç edilen ürünler, elma, armut, kayısı ve nardır. Erik, kayısı ve dut ise kurutulan ürünlerdendir. En ucuz meyveler turunçgiller familyasına ait olan ürünlerdir. Tonu 97 kuruştur.

4.1.1.5. Zeytincilik

Antakya kazasında zeytin üretimi önemli bir yer tutmuştur. Bu üretimle ilgili aşağıdaki tabloda zeytin ağacı sayısı ve zeytin ekim alanı miktarı, zeytin üretim miktarı, zeytin üretim değeri ve zeytin fiyatları ile ilgili veriler bulunmaktadır. Tabloya göre Antakya kazasında zeytin üretim miktarında yıllar içerisinde dalgalanmalar olduğu tablodan anlaşılmaktadır.

Tablo 23.
*Antakya Kazası Zeytincilik İstatistik Verileri*⁹⁰⁵

Yıl	Cinsi	Zeytin ağacı sayısı (dönüm/adet)	Zeytin üretim miktarı (ton)	Zeytin üretim değeri (bin kuruş)	Zeytin fiyatları (kuruş/ton)
1909	Zeytin	100.000 ağaç adet	4.200	4.087	973
1913	Zeytin	175.500 zeytinlik dönüm	642	1.251	1.949
1914	Zeytin	72.500 ağaç adet	192	150	780

Tabloda yer almasa da ilgili istatistiklerde Antakya’da 1909’da 1.539 ton⁹⁰⁶, 1913 senesinde ise 218 ton, 1914’te ise 183 ton zeytinyağı üretimi gerçekleşmiştir. 1909’da tonu 2.727 kuruş iken, 1913’te bu miktar 3.898 kuruşa, 1914’te ise tonu 4.677 kuruşa çıkmıştır⁹⁰⁷. Bunun da sebebinin arz-talep ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Ayrıca 1914 senesinde kaza haricine 64 ton zeytinyağı satılmıştır⁹⁰⁸.

4.1.1.6. Bağcılık

Antakya kazasında tarımsal faaliyetler içerisinde bağcılık da yapılmıştır. Antakya kazasındaki bağcılık faaliyetleriyle ilgili aşağıdaki tabloda bağlık olan

⁹⁰⁵ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 194; Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 322; Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 48. (“Memalik-i Osmaniye’de 1330 senesi zarfında hasıl olan nebatat-ı sınaie ve zeytiyenin kaza itibariyle nev’i ve miktarı” bölümündeki sayfa Antakya yerine Antalya yazılmıştır.)

⁹⁰⁶ Üretimi yapılan zeytinyağının birimi kıyeye olarak verildiğinden litreye çevirilememiştir.

⁹⁰⁷ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 194; Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 322; Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 48.

⁹⁰⁸ Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 48

alanların miktarı, üzüm üretim miktarı, üzüm üretim değeri, üzüm fiyatları ve üzüm üretim miktarının yıllar içerisindeki verileri tabloda gösterilmiştir.

Tablo 24.

*Antakya Kazası Bağcılık İstatistik Verileri*⁹⁰⁹

Yıl	Cinsi	Bağlık dönüm	Üzüm üretimi miktarı (ton)	Üzüm üretim değeri (bin kuruş)	Üzüm fiyatları (kuruş/Ton)	Kuru üzüm miktarı (ton)	Üretilen şarap miktarı (ton)	Üretilen rakı miktarı (ton)
1909	Üzüm Bağ	5.000	1.283	562	390	51	16	18
1913	Üzüm Bağ	17.000	449	175	390	14	9	3
1914	Üzüm Bağ	17.000	5.115	2.557	390	103	9	4

Osmanlı Devleti'nin toplam ihracatı 1840-1913 yılları arasında cari fiyatlarla beş kat, sabit fiyatlarla da on kat artmıştır. Bu dönemde tarımsal ürünlerin ihracattaki payı % 90 ve daha yüksek düzeyde seyretmiştir. Tarım ürünlerinin ihracatı artarken, üretim de aynı şekilde artmıştır⁹¹⁰. Antakya'daki tarım ürünlerine ayrılan araziye bakıldığında Osmanlı Devleti'nin genelindeki tarımsal artışla paralellik taşıdığı gözlemlenmiştir.

Antakya'da üretilen birçok ürün Osmanlı Devleti'nin Avrupalı ülkelere ihraç ettiği ürünler arasında yer almaktadır. Örneğin Osmanlı Devleti'nin 1913 senesi istatistiklerine göre, hububatın ihracat içindeki payı % 7,7, üzümün % 4,4, incirin % 3,1 ve zeytinyağının % 3,2'dir⁹¹¹. *Şark Ticaret Yıllıkları*'na göre Antakya'dan buğday, nohut, darı, kuru incir, meyan kökü gibi ürünler ihraç edilmekteydi. Zeytinyağı ve defne bölgede önemli oranda üretiliyorsa da nadiren ihraç edilmekteydi. Bu iki ürün bölgede sanayisi gelişmiş olan sabun üretiminde kullanılmaktaydı. Bunlardan başka Kilis'e, İdlib'e, Antep'e, Birecik'e ve Urfa'ya da önemli oranda sebze ve meyve gönderilmiştir⁹¹².

⁹⁰⁹ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 230; Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 506; Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 8. (1330 Senesi İstatistiğinde Üzüm, "Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında bağlık arazisinden vukubulan hasılat" kısmında yer almaktadır.)

⁹¹⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 86.

⁹¹¹ Sevimay, *Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, s. 197.

⁹¹² *Annuaire Oriental du Commerce (Şark Ticaret Yıllıkları)*, 1880, s. 228, *Annuaire Oriental du Commerce*, 1881, s. 428; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1883, s. 619 ve *Annuaire Oriental du Commerce*, 1885, s. 503; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1888, s. 653 ve Birinci Bölüm'de kullanılan *Annuaire Oriental du Commerce (Şark Ticaret Yıllıkları)* Antakya ile ilgili sayfaları.

4.1.2. Hayvancılık

Hayvan yetiştiriciliği, en önemli zirai faaliyetlerden biridir. Tarım işletmeleri çeşitli amaçlarla hayvan yetiştirirler. Çekim ve yük taşımada hayvanların güçlerinden yararlanmak, gübre sağlamak, çiftçinin peynir, yağ, süt, et, deri ve yapağı ihtiyacını karşılamak ve son olarak üretilen ürünler için piyasa oluşturmak. Hayvancılık, tarımın ekonomik faaliyet olduğu sanayi öncesi ekonomilerin bir nevi birikmiş servetidir. Böyle ekonomilerde milli servetin büyük bir bölümü hayvan varlığından ibarettir⁹¹³.

Osmanlı Devleti'nin nüfus yoğunluğunun azlığı sebebiyle hayvancılık teşvik edilmiştir. Osmanlı ülkesinde tarım yapılmayan toprakların fazlalığı hayvan yetiştiriciliğine yönelimi arttırıyordu. İç bölgelerin ulaşımının yetersizliği ve dağlık alanlar çiftçiliğin gelişmesine engeldi. Ayrıca talep esnekliği düşük olan bölgelerde verimi fazla olan bir ürünün fiyatının düşmesi söz konusu olabilirdi. Bu sebeple geçimini tarımdan sağlayan nüfus, daha ekonomik olarak taşınabilen ve daha istikrarlı bir piyasası olan hayvancılıkla meşgul oluyordu⁹¹⁴. Ayrıca bitkisel üretim alanında nadas sürelerinin uzun olması ve tarım araçlarının ilkel olması, gübre ve iyi tohum gibi verimliliği arttırıcı etkenlerden de pek yararlanılmaması insanları hayvancılık yapmaya sevk etmiştir⁹¹⁵.

Osmanlı İmparatorluğu XX. yüzyıl istatistiklerine göre vilayetlerin çoğunda, zirai üretime nazaran hayvancılığın payı beşte bir gibi yüksek bir orana ulaşıyordu. Bu da %20 gibi bir oran demektir. Van'da bu oran %29 ve Diyarbakır'da %41 dolaylarında seyrederken, Anadolu'nun Aydın ve Adana ile Rumeli'nin Edirne ve Selanik vilayetlerinde bu oran %20'nin altına düşüyordu⁹¹⁶. Bu vilayetlerde hayvancılıkla uğraşanların oranı ile nüfus yoğunluğu arasında ters orantı söz konusuydu. Örneğin, nüfus yoğunluğu kilometrekarede 30,3 olan Aydın'da hayvancılığın tarım ürünleri içindeki payı %11,8'de kalırken, Diyarbakır vilayetinde kilometrekarede 8,4 kişi yaşarken, hayvancılığın tarım ürünleri içindeki payı % 41'e ulaşıyordu⁹¹⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvan sayısını gösteren istatistiklere bakıldığında küçükbaş hayvan sayısı büyükbaş hayvanlardan çok daha fazladır.

⁹¹³ Güran, *Osmanlı Tarımı*, s. 100.

⁹¹⁴ Güran, *Osmanlı Tarımı*, s. 101.

⁹¹⁵ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 77.

⁹¹⁶ Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi*, s. 88.

⁹¹⁷ Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi*, s. 90.

1909'daki istatistiğe göre İmparatorluğun Anadolu topraklarında koyun oranı %41,3, keçi oranı % 35,4 ve sığırın oranı % 15,4'tür. Geri kalan %7,9'luk oranda ise at, eşek, manda ve deve bulunmaktadır. Bu durumun en büyük sebebi Akdeniz iklim kuşağındaki meraların küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine daha uygun olmasıdır⁹¹⁸.

Kırsal kesimlerde hayvancılık tarımın sigortası durumundadır. Bu bakımdan tarım ve hayvancılık birbirini destekleyen faaliyet alanlarıdır. Başta et, süt, yumurta gibi gıda maddeleri olmak üzere insanların önemli ihtiyaçlarını karşılayan hayvancılık tarımın önemli alt sektörlerinden biridir. Fakat konunun önemine binaen Antakya kazası için bu mesele ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir.

Osmanlı Devleti'nde öküz ve manda gibi sığır cinsi hayvanlar önemli ziraat vasıtalarından kabul edildiğinden bunların üzerine ayrıca bir vergi konulmamıştır. Yalnız ihtisap resminin uygulanmasından sonra bu hayvanların alım ve satımlarındaki kıymetleri üzerinden belli bir oranda vergi alınmıştır⁹¹⁹. Küçükbaş hayvan denilince akla koyun ve keçi gelmektedir. Bu sınıf içerisinde yer alan koyunların, kıvırcık, karaman, dağlıç; keçilerin de tiftik ve kıl keçisi şeklinde cinsleri mevcuttur⁹²⁰.

Antakya kazasında 27 Ekim 1894 tarihinde vilayetin onayı alınarak mezbahada alınan 20 para vergi artırılarak 60 paraya çıkarılmıştır. Ayrıca kuzudan dahi 20 para vergi alınması için gerekli olan izin Halep vilayetinden talep edilmiştir⁹²¹. Yine Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 3 Nisan 1900 tarihli tezkereye göre Antakya kasabasının büyüklüğü ve belediye gelirlerinin azlığı nedeniyle yeterince yerine getirilemeyen aydınlatma, temizlik ve kaldırımların inşaa masrafına harcanmak üzere mezbahada kesilen koyunlardan biri mal sandığına diğeri belediyeye ait olmak üzere alınan iki metelik olan zebhiye vergisinin kuzu için beş ve koyun ile keçi için on ve sığır için on iki meteliğe yükseltilmesine ve eskisi gibi bir meteliğin mal sandığına ve kalanının belediyeye bırakılmasına dair karar Halep vilayeti meclis idaresinin mazbatasında yer alır⁹²².

Kazanın beledi ihtiyaçlarını karşılama yolunda masrafların giderilmesi için hayvan kesimi üzerine konulan vergilerin ciddi şekilde arttırılması dikkat çekicidir.

⁹¹⁸ Güran, *Osmanlı Tarımı*, s. 101.

⁹¹⁹ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi: 2. Kısım*, Kanaat Kütüphanesi, Dersaadet 1330, s. 312-313; Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. Basım, TTK Yay., Ankara 1989, s. 234.

⁹²⁰ Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi*, s. 175.

⁹²¹ BOA, DH. MKT, 214/66, 7 Rebiülahir 1312 / 8 Eylül 1894: Sadrazamın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği tezkere.

⁹²² BOA, DH. MKT, 2327/118, 2 Zilhicce 1317 / 3 Nisan 1900.

Ayrıca Antakya kazasının belediye masrafları için arttırılması önceden bildirilen zebhiye vergisinden⁹²³ başka maarif işlerinin iyileştirilmesi için kesilen hayvanlardan iane-i lahmiye adı altında vergi alınması kararlaştırılmıştır. Bu vergi ile Antakya kazasının eğitim kalitesini yükseltmek için iyi bir erkek ibtidai ve bir inas mektebi açılması amaçlanmıştır. Kazada maarif işlerini iyileştirmek için alınacak iane-i lahmiye vergisinin miktarı, her koyundan 30 ve her danadan 50 ve her kuzudan 20 para olarak kararlaştırılmıştır⁹²⁴.

Aşağıdaki grafikte Antakya kazasında bulunan hayvanlar küçükbaş, büyükbaş, tek tırnaklı ve diğer hayvanlar olarak sınıflandırılmıştır. Buna göre kazada en fazla küçükbaş hayvan bulunur. Akabinde büyükbaş ve tek tırnaklı hayvanlar gelmektedir. Kazada 1909 yılı itibariyle 56.280 adet küçükbaş, 14.568 adet büyükbaş ve 11.301 adet tek tırnaklı hayvan bulunmaktaydı⁹²⁵. 1913 yılında 77.530 adet küçükbaş, 14.500 büyükbaş hayvan ve 5.537 tek tırnaklı hayvan mevcut⁹²⁶ iken 1914 yılında ise 65.500 adet küçükbaş, 8.570 büyükbaş, 350 deve ve 6.270 adet tek tırnaklı hayvan vardır⁹²⁷.

⁹²³ Zebhiye Vergisi: Kent ve kasabalarda hayvan kesimi başına alınan bir tür vergidir.

⁹²⁴ BOA, DH. MKT, 602/48, 23 Recep 1320 / 26 Ekim 1902. Halep vilayetinden Dâhiliye Nezaretine 3 Ekim 1902 tarihli tezkere.

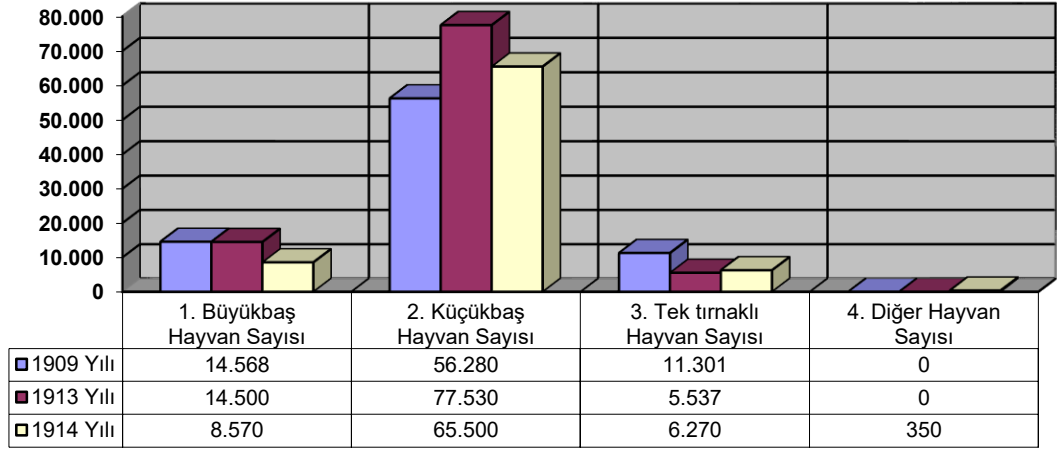
⁹²⁵ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 322-323.

⁹²⁶ Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 618-621.

⁹²⁷ Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 38-43.

Grafik 8.

Antakya Kazasında 1909, 1913, 1914 Yılları Arasında Hayvan Sayısı (Baş)⁹²⁸

■ 1909 Yılı ■ 1913 Yılı ■ 1914 Yılı

Yukarıdaki grafik değerlendirildiğinde Antakya’da da Anadolu topraklarında olduğu gibi küçükbaş hayvancılık ön plana çıkmıştır. Oransal olarak karşılaştırıldığında 1909 yılında küçükbaş hayvan sayısı, büyükbaş hayvan sayısının dört katıdır. Bu oran 1913 senesinde 5 katına çıkarken, 1914 yılında 7 kattan biraz fazladır.

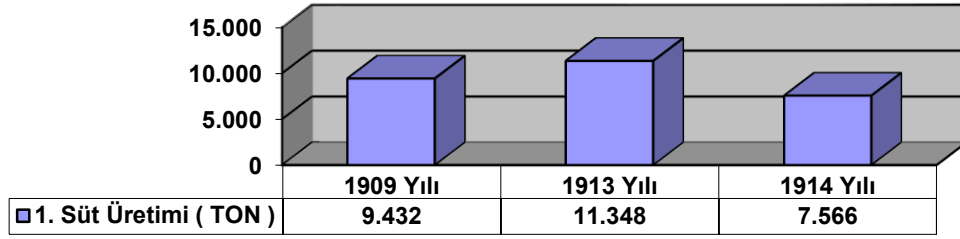
Osmanlı Devleti’nin farklı bölgelerinde değerler değişmekle birlikte bir yılda bir inek ortalama 192-770 kg. süt, bir koyun 51-77 kg. dolayında süt veriyordu. Avrupa ile karşılaştırıldığında bu sayılar çok düşük kalıyordu. Avrupa’da bir inekten ortalama 2.400-2.500 litre süt, bir koyundan 500 litre süt sağılıyordu⁹²⁹. Aşağıdaki grafikte Antakya kazasındaki yıllık süt üretim miktarları verilmiştir. Bu grafiğe göre süt üretiminin en fazla olduğu yıl 1913 yılı olarak tespit edilmiştir.

⁹²⁸ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 322-323; Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 618-621; Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 38-43.

⁹²⁹ Güran, *Osmanlı Tarımı*, s. 104.

Grafik 9.

*Antakya Kazasında Süt Üretimi*⁹³⁰

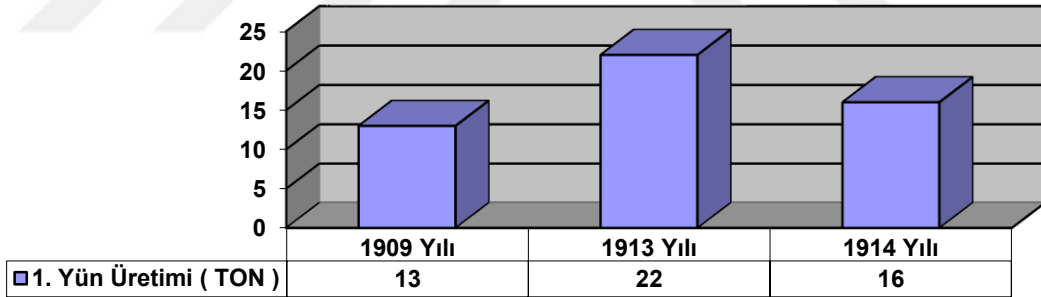

1. Süt Üretimi (TON)

Osmanlı dokuma sanayii için önemli bir malzeme olan koyun yünü istatistiklerine bakıldığında 1909 yılında Anadolu’da bir koyundan ortalama 1,4 kg. yün elde edilmekteydi⁹³¹. Koyunlardan elde edilen yün miktarı yıllar içerisinde artış göstermiştir. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere 1909 yılında 13 ton olan yün üretimi⁹³², 1913 yılında 22 tona çıkmış⁹³³, 1914 yılında ise 16 tona inmiştir⁹³⁴.

Grafik 10.

*Antakya Kazasında Yün Üretimi*⁹³⁵

1. Yün Üretimi (TON)

⁹³⁰ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 322-323; Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 618-621; Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 38-43.

⁹³¹ Güran, *Osmanlı Tarımı*, s. 104.

⁹³² 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 380.

⁹³³ Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 716.

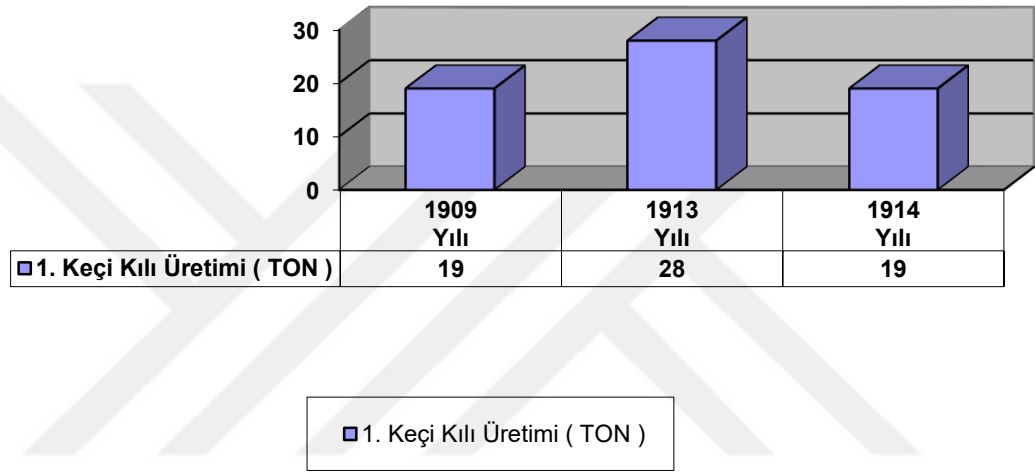
⁹³⁴ Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 27. (“Memalik-i Osmaniye’de 1330 senesi zarfında hayvanat-ı ehliyeden isti’cal olunan süt vesairenin kaza itibariyle nev ve miktarı” bölümünde yer almaktadır.)

⁹³⁵ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 380; Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 716; Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 27.

Dokuma sanayii için önemli bir diğer malzeme olan keçi kılı istatistiklerine göre Anadolu’da bir keçiden yılda 450 gram kıl elde ediliyordu⁹³⁶. Elde edilen keçi kılı miktarı yıllar içerisinde dalgalı bir seyir izlemiştir. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere 1909 yılında 19 ton olan keçi kılı üretimi, 1913 yılında 28 tona çıkmış, 1914 yılında ise 19 tona düşmüştür.

Grafik 11.

*Antakya Kazasında Keçi Kılı Üretimi*⁹³⁷

Osmanlı Devleti’nde büyükbaş ve küçükbaş hayvanların derileri tabakhane denilen işletmelerde işleme tabi tutulurdu. Bu şekilde ülkedeki insanların ayakkabı ve sarracıye gibi gereksinimleri karşılanırken ülke ordusunun da koşum takımı, ayakkabı ve eyer gibi malzemeleri hayvanların derilerinden üretilirdi⁹³⁸. Antakya’da bazı salnamelerde şehirde bulunan tabakhanelerin sayısı verilmiştir Buna göre H. 1303 (M. 1885-1886) yılında 6⁹³⁹, H. 1324 (M. 1906-1907) senesinde 1⁹⁴⁰ ve H 1326 (M. 1908-1909) senesinde yine 1 adet tabakhane bulunmaktaydı⁹⁴¹. Aşağıdaki

⁹³⁶ Güran, *Osmanlı Tarımı*, s. 104.

⁹³⁷ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 380; Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 717; Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 27. (“Memalik-i Osmaniye’de 1330 senesi zarfında hayvanat-ı ehliyeden isti’cal olunan süt vesairenin kaza itibariyle nev ve miktarı” bölümünde yer almaktadır.)

⁹³⁸ Melda Özdemir, “Türk Kültüründe Dericilik Sanatı”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 20, Ankara 2007, s. 71.

⁹³⁹ HVS, H. 1303, s. 181.

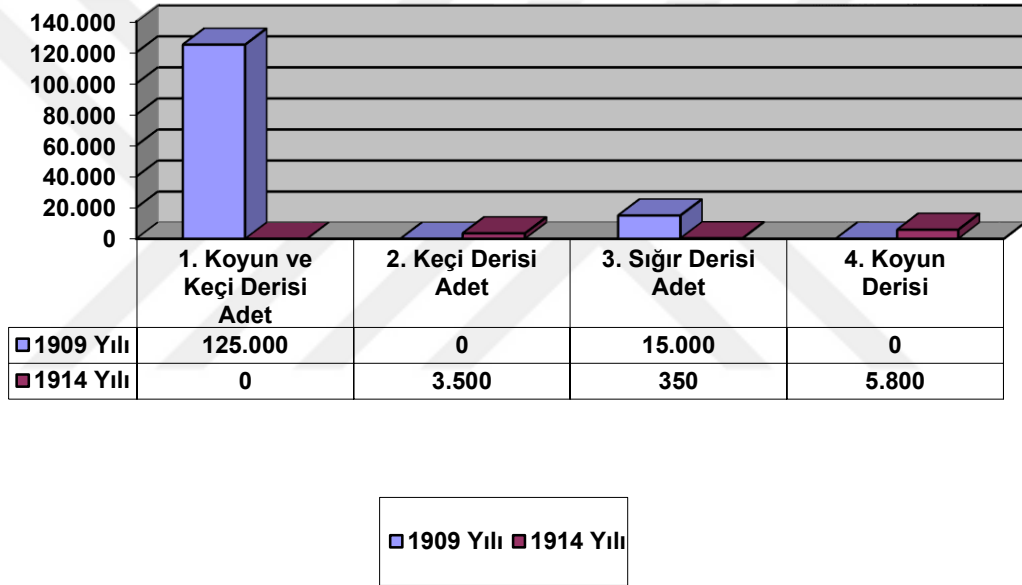
⁹⁴⁰ HVS, H. 1324, s. 293.

⁹⁴¹ HVS, H. 1326, s. 291; Osmanlı’nın Anadolu topraklarında 1909 senesinde 4 milyon deri işlenmekteydi. bk. Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi*, s. 90.

grafikte Antakya kazasında tabakhane bu işleme tabi tutulan deri üretim miktarı gösterilmiştir. 1909 yılı istatistiklerinde koyun ve keçi derisi adedi birlikte yazıldığı için ayrı ayrı sayıları saptanamamıştır. Buna göre 1909 yılında koyun ve keçi derisi birlikte 125.000, 15.000 adet de sığır derisi tabaklanmıştır⁹⁴². 1913 istatistiklerinde deri üretimi ile ilgili bir veri bulunmamaktadır. 1914 yılı istatistiklerinde ise üretimin çok büyük bir oranda düştüğü gözlemlenmektedir. Buna göre, 5.800 koyun derisi, 3.500 keçi derisi ve 350 sığır derisi üretilmiştir⁹⁴³.

Grafik 12.

Antakya Kazasında Deri Üretimi Adedi

Aşağıdaki grafiklerde Antakya kazasında yaş koza üretimi ile ilgili verilere yer verilmiştir. Bu verilere göre 1909 yılında 626 ton⁹⁴⁴, 1913 yılında 863 ton⁹⁴⁵ ve son olarak 1914 yılında 712 ton yaş koza üretilmiştir⁹⁴⁶.

⁹⁴² 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 381.

⁹⁴³ Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 28-29. ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında hayvanat-ı ehliyeden isti'cal olunan süt vesairenin kaza itibariyle nev ve miktarı" bölümünde yer almaktadır.)

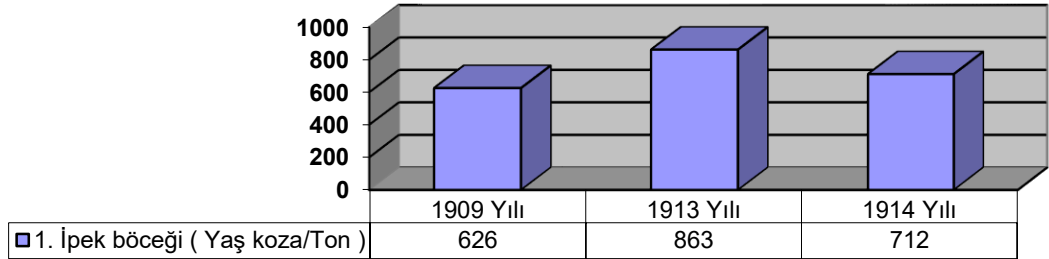
⁹⁴⁴ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 381.

⁹⁴⁵ Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 549.

⁹⁴⁶ Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 8 ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfındaki ipek böceği mahsulatı" kısmında yer almaktadır.)

Grafik 13.

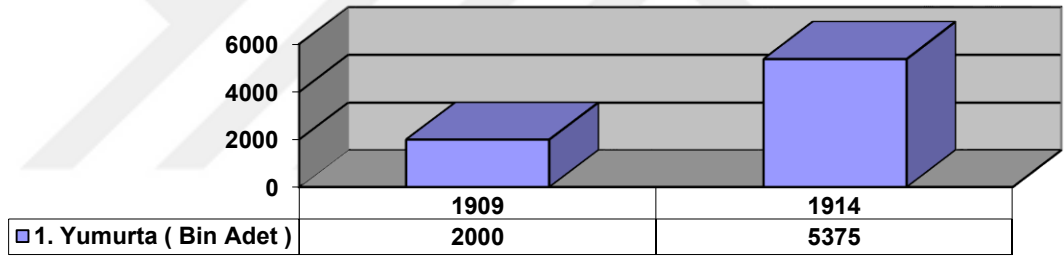
Antakya Kazasında İpek Böceği (Yaş Koza) Üretim Miktarı (Ton)

■ 1. İpek böceği (Yaş koza/Ton)

Grafik 14.

Antakya Kazasında Kümes Hayvanı Yumurta Üretim Miktarı (Adet)

■ 1. Yumurta (Bin Adet)

Antakya’da beş sene içinde yumurta sayısı 2,5 kattan fazla artmıştır.

4.1.2.1. Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvancılık

Çalışmamızın önceki bölümlerinde hayvancılığın halk arasında en önemli gelir kaynaklarından olduğu istatistikler eşliğinde verilmişti. Özellikle belli bölgelerde tarıma elverişli olmayan tarım arazilerinin varlığı, bölge halkını hayvancılığa itmiş olduğu söylenebilir. Antakya kazası hem tarımın, hem de hayvancılığın ilerleme gösterdiği bir bölgedir. Antakya kazasında kayda geçen hayvanlar şu şekildedir; büyükbaş hayvanlardan sığır, koşu öküzü, manda ve koşu mandası, küçükbaş hayvanlardan ise koyun ve kıl keçisi. Aşağıdaki tablolarda bu hayvanlardan elde edilen ekonomik çıktılar yer almıştır. Yine bu tablolarda 1909,

1913 ve 1914 yılları arasında Antakya kazasında bulunan hayvan sayısına yer verilmiştir. Bu verilere göre Antakya kazasında adet olarak en fazla kıl keçisi yetiştirilmiştir. Yine bu hayvanlardan elde edilen süt, yün, keçi kılı ve deri ile ilgili üretim ve parasal değerlere aşağıdaki tablolarda yer verilmiştir. Buna göre Antakya kazasında 1909 yılında en fazla yetiştirilen büyükbaş hayvan 6.530 adet ile çift öküzü olurken, aynı yıl en fazla yetiştirilen küçükbaş hayvan 39.300 adet ile kıl keçisi (teke ile birlikte) olmuştur. Yine 1913 yılında da en fazla yetiştirilen büyükbaş hayvan 7.800 adet ile öküz olurken, aynı yıl en fazla yetiştirilen küçükbaş hayvan 50.717 (keçi, teke, oğlak ve kısırlaştırılmış keçi ile beraber) adet mevcut ile keçi olmuştur. 1914 yılında ise koşu öküzü sayısında ve kıl keçisi sayısında bir önceki yıla göre düşüş yaşanmıştır. Ancak aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere küçükbaş hayvanlardan koyun sayısı yıllar içinde sürekli yükselme eğiliminde olmuştur.

Tablo 25.

Antakya Kazası Cinslerine Göre Hayvan Sayısı (Baş) İstatistik Verileri⁹⁴⁷

Büyük Baş Hayvanlar (Adet)					Küçük Baş Hayvanlar (Adet)	
Yıl	İnek	Öküz (öküz, çift öküzü, tosun, düğе, dana, boğa)	Manda (manda ineği, manda boğası, malak)	Koşu Mandası	Koyun (koyun, koç ve kuzu)	Keçi (keçi ve teke)
1909	2.465	6.836	755	482	16.890	40.300
1913	2.578	10.800	1.122	[ayrı verilmemiş]	26.813	50.717
1914	2.200	4.210	380	[ayrı verilmemiş]	30.800	34.700

Aşağıdaki tablolarda büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan elde edilen ürünlerin miktarı, üretim değerleri ve fiyatları gösterilmiştir.

Tablo 26.

Antakya Kazası Hayvan Ürünleri Üretim Miktarı İstatistik Verileri⁹⁴⁸

Yıl	Süt (Ton)	Yün (Yapağı) (Ton)	Keçi Kılı (Ton)	Tereyağı (ton)	Peynir (ton)	Koyun Derisi (Adet)	Keçi Derisi (Adet)	Sığır Derisi (Adet)
1909	9.432	13	19	87	94	125.000 (koyun ve keçi derisi birlikte)	-	15.000

⁹⁴⁷ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 322-323; Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 618-621; Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 38-40. ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında mevcut çiftlik hayvanatının kaza itibariyle nev ve miktarı" kısmında yer almaktadır.)

⁹⁴⁸ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 380-381; Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 716-717; Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 26-29. . ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında hayvanat-ı ehliyeden isti'cal olunan süt vesairenin kaza itibariyle nev ve miktarı" bölümünde yer almaktadır.)

Tablo 26. (Devamı)

Yıl	Süt (Ton)	Yün (Yapağı) (Ton)	Keçi Kılı (Ton)	Tereyağı (ton)	Peynir (ton)	Koyun Derisi (Adet)	Keçi Derisi (Adet)	Sığır Derisi (Adet)
1913	11.348	22	28	141	124	-	-	-
1914	7.566	16	19	129	86	5.800	-	350 (manda ve sığır derisi beraber yazılmış)

1914 yılında hemen her alanda bir düşüş yaşanmıştır. Özellikle deri adedinde büyük bir düşüş yaşandığı verilerden anlaşılmaktadır.

Tablo 27.

*Antakya Kazası Hayvan Ürünleri Üretim Değeri İstatistik Verileri (Bin Kuruş)*⁹⁴⁹

Yıl	Süt	Yün (Yapağı)	Keçi Kılı	Koyun Derisi	Keçi Derisi	Sığır Derisi	Peynir	Tereyağı
1909	11.028	60	75	625		750	220	680
1913	9.159	102	102	-	-	-	582	1.320
1914	5.651	96	94	69	22	21		

1913 yılında süt üretimi artmış olmasına rağmen elde edilen gelir düşmüştür. Sütün kıyyesinin birim fiyatının düşmüş olması nedeniyle elde edilen gelir düşerken, yün, keçi kılı, peynir ve tereyağından elde edilen gelirler artmıştır.

Tablo 28.

*Antakya Kazası Hayvan Ürünleri Fiyatları İstatistik Verileri (Bin Kuruş)*⁹⁵⁰

Yıl	Süt (Kuruş/Ton)	Yün (Yapağı) (Kuruş/Ton)	Keçi Kılı (Kuruş/Ton)	Koyun Derisi (Kuruş/Adet)	Keçi Derisi (Kuruş/Adet)	Sığır Derisi (Kuruş/Adet)
1909	1.172	4.677	3.897	5		50
1913	779	4.688	3.507	-	-	-
1914	585	5.456	3.897	8	12	25 (manda ve sığır derisi)

⁹⁴⁹ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 380-381; Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 716-717; Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 26-29. ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında hayvanat-ı ehliyeden isti'cal olunan süt vesairenin kaza itibariyle nev ve miktarı" bölümünde yer almaktadır.)

⁹⁵⁰ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 380-381; Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 716-717; Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 26-29. ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında hayvanat-ı ehliyeden isti'cal olunan süt vesairenin kaza itibariyle nev ve miktarı" bölümünde yer almaktadır.)

Aşağıdaki tabloda Antakya kazasındaki canlı hayvan fiyatları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Canlı hayvan fiyatlarına bakıldığında en pahalı hayvan 1.950 kuruş fiyatla manda boğası olurken, en ucuz hayvan ise 25 kuruşla oğlak olmuştur.

Tablo 29.

Antakya Kazası 1913 Yılı Canlı Hayvan Fiyatları (Kuruş)⁹⁵¹

Cinsi	Manda	Öküz	Manda Boğası	Dişi Manda	Boğa	İnek	Dana	Koç	Koyun
Fiyatı	1.700	1.200	1.950	1.500	1.600	800	300	120	110
Cinsi	Kuzu	Burma Koyun	Teke	Dişi Keçi	Oğlak	Burma Keçi	Katır	Bargir (At)	Eşek
Fiyatı	35	105	86	80	25	85	1.500	1.200	600

4.1.2.2. Yük ve Binek Hayvanları

Antakya kazasında tek tırnaklı hayvanlardan at, katır, eşek ile az sayıda deve kayıtlara geçmiştir. Aşağıdaki tabloda 1909, 1913 ve 1914 yıllarına ait yük ve binek hayvanlarının sayısal verilerine değinilmiştir. Buna göre 1909, 1913 ve 1914 yılları arasında Antakya kazasında bulunan yük ve binek hayvanları içerisinde en fazla mevcut at adedinde olmuştur. Bu mevcudun ardından eşek, katır ve deve gelmiştir.

Tablo 30.

Antakya Kazası Cinslerine Göre Hayvan Sayısı (Baş) İstatistik Verileri⁹⁵²

Tek Tırnaklı Hayvanlar (Adet)				Diğer Hayvanlar
Yıl	At (Aygır, Kısırak, İğdiş ve Tay)	Ester (Katır)	Merkeb (Eşek)	Deve
1909	7.396	865	3.040	-
1913	5.538	719	3.597	-
1914	3.400	620	1.950	350

⁹⁵¹ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 322-323; Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 618-622; Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 38-42. ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında hasıl olan hayvanatın kaza itibariyle nev ve miktarı" kısmında yer almaktadır.).

⁹⁵² 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 322-323; Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 618-621; Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 38-42. ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesi zarfında hasıl olan hayvanatın kaza itibariyle nev ve miktarı" kısmında yer almaktadır.).

Aşağıdaki tabloya göre Antakya kazasında yük ve binek hayvanları içinde fiyatı en yüksek olanı 1.800 kuruş ile aygır olurken, fiyatı en düşük olanlar ise 600 kuruş ile tay ve eşek olmuştur.

Tablo 31.

*Antakya Kazası 1913 Yılı Canlı Hayvan Fiyatları (Kuruş)*⁹⁵³

Cinsi	Aygır	Kısırak	Tay
Fiyatı	1.800	1.600	600
Cinsi	Beygir	Katır	Eşek
Fiyatı	1.200	1.500	600

4.1.2.3. İpek Böcekçiliği

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren ipeğin tekstil sanayii ve ticaret hayatında ayrı bir yeri vardı. Osmanlı Devleti, Bursa merkez olmak üzere ipekten iki şekilde istifade etmekteydi. Birincisi, ipekli dokumacılık ve ipekten üretilen ürünlerin ticaretiyle, ikincisi İran'dan gelen ham ipeğin Avrupa'ya satılması şeklinde gerçekleşmiştir. XIX. yüzyıl başında Avrupa'nın modern tekniklerle ucuz ve kaliteli ipek üretmesi, Osmanlı ipek dokumacılığını büsbütün olumsuz etkiledi. Bu sebeple kozaya olan rağbet arttı. 1850 yılına kadar devamlı bir gelişim gösteren kozacılık, bu yıllarda Fransa ve İtalya'da ortaya çıkan hastalıklar sebebiyle büyük bir darbe aldı. Fransa'da böcekçilerin daha fazla ürün elde etmek adına sağlıksız ortamlarda yetiştirilen ipek böceklerinde Pebrine (Karabatan) ve Flacherie (Baygınlık) gibi hastalıklar ortaya çıktı. 1857 yılına gelindiğinde Fransa'da üretim üçte iki oranında düştü. İpeğin eski dönemdeki gibi olmasa da biraz hareketlenmesi Pasteur'un (Pastör) çalışmaları sayesinde oldu⁹⁵⁴.

Osmanlı Devleti de Avrupa kozacılığının gerisinde kalmamak adına Bursa'da bir fabrikalaşma hamlesi başlatmıştır. İpek böcekçiliği konusunda yeni usullerin öğrenilmesi için 1844 yılında Fransa'dan bir usta getirtilmiştir. Bursa'nın yanı sıra civar illere (İzmit, Bilecik, İzmir) yayılmaya başlanan yeni usul fabrikalaşma, 1856 senesinde 85 fabrikaya ulaştı. Bu sayede Osmanlı ipeğinin şöhreti arttı. Modern usullerle yapılan üretim nedeniyle Fransa'da ortaya çıkan hastalık Osmanlı'ya da

⁹⁵³ *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, s. 619-622.

⁹⁵⁴ Mehmet Ali Yıldırım, "Dünyâ-ı Umûmiyye İdâresi'nin Kurulmasından Sonra Osmanlı'da Kozacılığın (İpekböcekçiliğinin) Gelişimine Dair", *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 22, 2013, s. 66-69.

sıçradı ve on yıllık sürede Bursa’da ipeğin üretimi altıda bire, koza üretimi ise onda bire düşmüştür. Bursa’dan sonra hastalık diğer üretim yerlerine sıçramış ve üretim önemli oranda düşmüştür. Pastör’ün keşfi de Osmanlı Devleti’ne çok geç ulaştı. Üstüne Süveyş Kanalı’nın 1869 yılında açılmasıyla Uzak Doğu’da üretilen ipek Avrupa piyasalarına kısa yoldan ulaştı. Böylece hastalık sebebiyle büyük bir darbe yiyen Osmanlı ipeği, Çin ve Japonya’dan gelen ucuz ipek sebebiyle de yerle bir oldu ve çoğu ipek fabrikası kapandı ve dutluklar tahıl tarlalarına dönüştürüldü⁹⁵⁵.

1879 yılına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti bir kısım Galatalı bankere bazı şehirlerin ipek öşrü kontrolünü verdi. İki yıl sonra H. 28 Muharrem 1299 (M. 20 Aralık 1881) tarihinde ilan edilen Muharrem Kararnamesi ile bu hak Düyun-ı Umumiyyeye devredildi. Bu durum sonucunda Düyun-ı Umumiye Osmanlı Devleti’ndeki hemen hemen bütün ipek öşrünü toplayarak Anadolu’da ipek üretimi konusunda söz sahibi oldu⁹⁵⁶. Düyun-ı Umumiye, gelirleri oldukça düşmüş olan ipek vergisini, üretimi canlandırarak yeniden arttırmak için harekete geçmiş ve ipekçiliğin kötü gidişini durdurmak için vakit geçirmeden çalışmalara başlamıştır. Bursa Harir Darü’t-Taliminin kurulması kozacılığın gelişmesi için en büyük adım oldu. 1893 yılında yayımlanan bir nizamname ile ipek böcekçiliği ile uğraşan kişilerin açılan bu okulun yapmış olduğu sınavda Pastör usulünce ipek böceği yetiştirebildiklerini ispat etmelerini zorunlu kıldı. Diploması veya sertifikası olmayanların yumurta üretmesi ve satması yasaklandı. Böylece burada eğitim alanlar memleketlerine dönüp bu işin bilinçli ve sağlıklı yapılmasını sağladıkları gibi, bölgelerindeki çiftçilere de yol göstermiş oldular. 1914 yılına kadar bu mektep, iki bine yakın mezun verdi. Bu okuldaki kısa sürede verim alan devlet, bu okulların devamını açmıştır. 1913 yılından itibaren Amasya, Antakya, Mamuratülaziz ve Beyrut’ta darülharirler açılmıştır. Bu okullar, Bursa’daki mektep kadar olmasa da ipek böcekçiliğinin gelişmesine katkıda bulundular. Merkezi hükûmet ve Düyun-ı Umumiye tarafından yürütülen bu politika sonucunda 1888’den 1912 tarihine kadar yaş koza üretimi %267 artarken, toplanan vergi artışı ise %414’ü bulmuştur⁹⁵⁷. Ancak yukarıda geçen ifadeye rağmen ileride ifade edilecek sebepler dolayısıyla Antakya’da darülharir açılmamıştır.

İpek böceği konusunda yaşanan bu gelişmeler Antakya kazasında da karşılığını bulmuştur. Antakya’da ipek üretimi için koza fabrikaları faaliyet

⁹⁵⁵ Yıldırım, “Osmanlı’da Kozacılığın (İpekböcekçiliğinin) Gelişimine Dair”, s. 68-69.

⁹⁵⁶ Quataert, *Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 205-217.

⁹⁵⁷ Yıldırım, “Osmanlı’da Kozacılığın (İpekböcekçiliğinin) Gelişimine Dair”, s. 70-71 ve s. 74.

yürütmüştür. 1908 yılındaki kayda göre sayıları otuzu bulmuştur⁹⁵⁸. İpekçilik, Antakya halkının önemli uğraş alanları içerisindeydi. Bu durum vefat eden kişilerin terekelerinden anlaşılmaktadır⁹⁵⁹.

Osmanlı Devleti'nde muhtemelen Düyun-ı Umumiyenin faaliyetleri sonucunda idare adına öşür talebi ortaya çıkınca halkta bir kısım rahatsızlıklar vuku bulmuştur. Bu rahatsızlık sonucunda Antakya'da ipek çekilen mancınık dolaplarından tahrir-i emlak⁹⁶⁰ usulünün icrasından önce alınmakta olduğu halde sonradan terk edilerek kaldırılmış olan ipek öşrünün Düyun-ı Umumiye tarafından talep edildiğini bildiren tutanak Halep Vilayeti İdare Meclisi tarafından 14 Aralık 1893 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir⁹⁶¹. Hatta yetiştirilmekte olan dut fidanlarından öşür talep edilmesini bazı kişiler Sadaret makamına şikâyet etmişlerdir⁹⁶².

Anadolu'da ipekçilik sanatının gelişmesi için çalışmalar yapılmasına rağmen yeterli derecede üretim gerçekleştirilememiştir. Buna rağmen Antakya kazası için ipekçilik önemli bir tarımsal üretim alanı olmuştur. Ülke genelini kapsamaya yönelik çalışmalar doğrultusunda Bursa'da tesis edilerek ve iyi sonuçlar elde edilen Harir

⁹⁵⁸ HVS, H. 1326, s. 291; bu fabrikalardan bir tanesi Verdoğlu'nun fabrikası olarak geçmektedir. bk. AŞS:49, 36/241.

⁹⁵⁹ "Darü'l-Maşa karyesi hudûdu dâhilinde vâki' ma'lûm'ül-hudûd ma'a dam-ı harîr Salih ibn-i Meryem sâkin olduğu bir kıt'a tut bahçesi 5500 kuruş." kaynak için bk. AŞS 43, 131/18, 20 Safer 1300 31 Aralık 1882; "Antakya'ya tâbi' Süveydiye Nâhiyesi kurâsından Levşiye karyesi hudûdu dâhilinde kâin tarafları tarîk ve Vehbizâde Süleyman Efendi ve sâhib-i mülk bağçeleriyle mahdûd derûnunda dört bâb harîr damını hâvî eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi muhtevî biribirine muttasıl dört kıt'a bağçenin tamâmı." kaynak için bk. AŞS 49, 36/241; 20 Zilhicce 1315 12 Mayıs 1898; "İşbu mezkûr Harbiye karyesi hudûdu dâhilinde kâin mezkûr bağçe derûnunda vâki' altı bâb harîr damı ile bir cüneyne ve bir odanın kezâlik sülûs hisse-i şâyi'ası." kaynak için bk. AŞS 49, 100/22, 15 Rebiülahir 1316 2 Eylül 1898; Cilliye karyesi hudûdu dâhilinde kâin etrâf-ı erba'adan Mahmud Sahilli ve Mahmud Esmer bahçeleri ve mecrâ-i mâ' ve tarîk-i âm ile mahdûd derûnunda bir bâb dam-ı harîri hâvî eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi muhtevî bir kıt'a bahçe 2000 kuruş." kaynak için bk. AŞS 52, 40/180 H. 9 Rebiülevvel 1322 24 Mayıs 1904.

⁹⁶⁰ "Tahrir-i Emlak Usulü, Tanzimat'ın ilanından sonra muhassıların en öncelikli görevleri arasında bulunmaktaydı." bk. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. Basım, TTK Yay., Ankara 1985, s. 226'dan naklen Nuri Adıyeke, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM*, S. 11, 2000, s. 770; "Emlak gelirlerinin vergilendirildiği bu uygulama ilk kez 1255 (1840) yılında başlatılmıştır. 1858 yılında Osmanlı topraklarında kapsamlı olarak yürütülmesi düşünülen yeni tahrir uygulamasını gerçekleştirmek üzere Tahrir-i Emlak Nezareti kurulmuştur. Osmanlı topraklarında tahrir-i emlak 1283 / 1867 tarihi itibarıyla ya tamamlanmış ya da sürmekteydi." bilgi için bk. Alp Yücel Kaya-Arzu Terzibaşoğlu, "Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlak", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9, 2009, s. 13, 20 ve 24.

⁹⁶¹ BOA, DH. MKT, 194/36, 2 Recep 1311 / 9 Ocak 1895: Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kaleminden 26 Kanunievvel 1309 / 7 Ocak 1894 tarihinde Maliye Nezaretine gönderilen tezkere.

⁹⁶² BOA, DH. MKT, 1508/29, 3 Ramazan 1305 / 14 Mayıs 1888: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kaleminden Halep vilayetine 3 Ramazan 1305 / 14 Mayıs 1888 tarihli tezkere; Antakya ahalisinden Mustafa Fehmi'nin şikâyet dilekçesinden bahisle.

Darü't-Talim⁹⁶³ bazı şehirlerle birlikte Antakya'da kurulması amaçlanmıştır. Kurulması düşünülen ve fizibilitesi çıkarılan bu tesis ile ipekçilik sanatı ile meşgul olanlara sağlam tohum yetiştirilmesi usulü ve detaylarının uygulamalı olarak öğretilmesi amaçlanmıştır. Bu işin masraflarının karşılanması konusunda Düyun-ı Umumiye ile yazışmalar yapılmış olmasına rağmen hazineye yapılan müracaatlardan netice çıkmamıştır⁹⁶⁴.

İpek böcekçiliğindeki gelişmelerin ülke ekonomisine katkıda bulunacağı düşünüldükçe ülkenin ipekçilik konusunda gelişmesi amacı ile ilgili bir diğer çalışma ise numune dutluklar oluşturulmasıdır. Numune dutlukların oluşturulması için yapılacak masraflar Doyçe Bank'tan (Deutsche Bank) alınan borç fazlasından karşılanacağı şeklinde planlanmıştır⁹⁶⁵. Bu plan Dâhilinde Selanik, Antakya ve Amasya'da açılacak Harir Darü't-Talimlerle Adana, Halep ve Konya Numune Çiftlikleri ve Selanik Ziraat Ameliyat Mektebi Numune Mektebi Çiftliği'nde tesis olunacak numune dutlukların başlangıç ve devamlı masrafı için gerekli miktara izin verilmesi istenmiştir⁹⁶⁶. Yapılan çalışma neticesinde Selanik, Antakya ve Amasya'da açılacak Harir Darü't-Talim'lerle Adana, Halep ve Konya numune çiftlikleri ile Selanik Ziraat Ameliyat Mektebi Numune Mektebi Çiftliği'nde tesis olunacak numune dutlukların başlangıç masrafları hesaplanmıştır. Bu hesaba göre dutlukların ve mekteplerin başlangıç masrafları için toplamda 9.300 kuruş, devamlı senelik masrafları için ise 19.300 kuruş masraf öngörülmüştür. Başlangıç masrafları içerisinde mektebin mefruşat masrafı 3.000 kuruş, alet ve edevat masrafı 6.300 kuruş olarak belirtilmiştir. Yine devamlı senelik masraflar içerisinde hizmetine karşılık 4.000 kuruş bölge ziraat müfettişine ve 6.000 kuruş muavin maaşına ayrılmıştır. Bunun yanında 3 ay müddetle istihdam edilecek iki amele ücretine ile bir ipekçi

⁹⁶³ İpek böcekçiliği Enstitüsü; Quataert, *Osmanlı Reformu*, s. 208.

⁹⁶⁴ BOA, ŞD, 354/46_3, 16 Zilhicce 1311 / 20 Haziran 1894: Maliye Nezareti Maliye Meclisinden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen 457 numaralı 16 Zilhicce 1311 20 Haziran 1894 tarihli tezkere.

⁹⁶⁵ BOA, ŞD, 354/46, 27 Muharrem 1312 / 31 Temmuz 1894: Bu konu ile ilgili 23 Zilkade sene 1311 ve fi 17 Mayıs sene 1310 / 28 Mayıs 1894 tarihli Maliye Nezaretinden Şûrâ-yı Devlet Riyâset-i Celilesi'ne gönderilen tezkirede: Ma'rûz-ı câker-i kemîneleridir ki; Memâlik-i mahrûse-i şâhânede ipekçilik san'atının terakkîsiyle bu yüzden devletce edilmekde olan istifâdenin tezyîdi yolunda Duyûn-ı Umûmiye İdâresi'nin mukaddemâ Ticâret ve Nâfi'a Nezâret-i Celilesi'ne tebliğ kılınan teklîfâtına binâen idâre-i mezkûreden i'zâm olunan me'mûr-ı mahsûs ile bi'l-müşâvere ol bâbda Zirâ'at İdâresi'nce tanzim olunan müzekkerede beyân olunduğu üzere bu maksadın husûlû için Selânik ve Amasya ve Antakya'da teşkîli kararlaştırılan birer harîr dârü't-talîmi ile numûne dutlukları için sarfı lâzım gelen seksen sekiz bin altmış beş kuruş masârîf-ı ibtidâiyye ve altmış iki bin iki yüz elli kuruş masârîf-ı dâime-i seneviyyenin Daycebânk [Deutsche Bank] istikrâzına mukâbil Duyûn-ı Umûmiye İdâresi ma'rîfetiyle cibâyet olunan harîr a'sârından tesviyesi hazinece bilinecek mevâddan bulunduğu Orman ve Ma'âdin ve Zirâ'at Nezâret-i Aliyyesi'nden mukaddemâ vârid olan tezkirede iş'âr olunmasına...

⁹⁶⁶ BOA, ŞD, 354/46_4, 16 Zilhicce1311 / 20 Haziran 1894.

ücretine 900'er kuruş ayrılırken, senelik küçük giderler için ayrılan miktar ise 2500 kuruş olmuştur⁹⁶⁷.

İpekçilik sanatının geliştirilmesi hakkında kurumlar arasındaki yazışmalar devam etmiştir. Adı geçen şehirlerde oluşturulmak istenen Harir Darü't-Talim ile numune dutlukları için 88.065 kuruş başlangıç masrafı ve 62.250 kuruş okulun sürekli masrafı olarak Dayce Bank'tan Düyun-ı Umumiye aracılığıyla alınan ipek aşarından kaynak oluşturulması düşünülmüştür. Bunun yanında Bursa'da bulunan Harir Darü't-Talim imtihan usulünün güzel sonuçlarından birisi olarak ipek resmi hasılatının arttığı Bursa'da bulunan okula bedava olarak Bursa dışından da öğrencilerin kabul edileceği bildirilmiştir. Bütçe müsait olmadığından şimdilik Bursa Darü't-Taliminin yeterli olacağı ifade edilmiştir. Buna rağmen yeni mektep ve dutluklar açılması neticesinde tohum ıslahı ile üretim miktarının artacağı böylece dışarıya ödenen 120.000 akçenin ülkede kalacağı yapılması düşünülen mektep ve dutlukların parasal getirisi olarak hesaplanmıştır. Hatta Rusya ve diğer komşu memleketlere yapılan ihracat neticesinde 10.000 akçe fazladan Osmanlı Devleti'nin elinde para kalacağı öngörülmüştür. Ayrıca bu konudaki yapıcı çalışmalar neticesinde alınan sonuçlar açık şekilde ortaya konmuştur. Buna göre Düyun-ı Umumiye Varidat-ı Muhassasa İdaresi kayıtlarında ipek aşarının ilk hasılatı H. 1298 (M. 1880-1881) 1.941.827 kuruş iken, H. 1308 (M. 1890-1891) senesinde hasılatı 5.757.245 kuruşa çıkmıştır. Masraflar ise H. 1298 (M. 1880-1881) senesinde 398.692 kuruş iken H. 1308 (M. 1890-1891) senesinde 342.553 kuruşa gerilemiştir. Bu sonuçlara göre Selanik, Amasya ve Antakya'da Harir Darü't-Talimleri ile numune dutluklarının tesis ve teşkilinin faydalı olacağı belirtilmiştir. Bu iş için bütçelendirilecek paranın ise bankadan alınacak borç yerine ipek aşarı fazlasından tercih edilmesi istenmiştir⁹⁶⁸. Ancak Osman Devleti'nde ipekçilik sanatında önemli gelişmeler olmasına rağmen Bursa'da olduğu gibi Selanik, Amasya ve Antakya'da birer Harir Darü't-Talimi ve dutluk teşkili konusunda netice alınamamıştır⁹⁶⁹.

Antakya kazasında üretilen ihtiyaç fazlası kozalar Süveydiye İskeleyi'nden gemilere yüklenerek ihraç edilmiştir. Ancak gemilerle yapılan nakliye işlemi sırasında idareyi meşgul eden bazı problemler de olmuştur. Örneğin Halep Valisi Enis tarafından 9 Ekim 1900 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta

⁹⁶⁷ BOA, ŞD, 354/46, 16 Zilhicce 1311 / 20 Haziran 1894.

⁹⁶⁸ BOA, İ. ML, 11/40, 13 Safer 1312 / 16 Ağustos 1896.

⁹⁶⁹ BOA, ŞD, 526/26, 19 Recep 1317 / 23 Kasım 1899: Orman ve Maadin ve Ziraat ve Ticaret Nezareti Mektûbî Kaleminden Şûrâ-yı Devlet'e 3 numaralı ve 7 Zilkade 1316 / 19 Mart 1899 tarihli tezkere.

Antakya'da yetiştirilen koza mahsulünün Mesajeri Kumpanyası⁹⁷⁰ vapurları ile Süveydiye İskeleyi'nden ihracı yapılmış olmasına rağmen kumpanyaya ait vapurun hava muhalefeti yüzünden 50 ton kadar kozayı alamadan döndüğü bildirilmiştir. Yine gece vakti gelecek vapura herhangi bir kaçak yolcu alınmadan kozaların yüklenmesi konusu Antakya Kaymakamlığından istenmiştir⁹⁷¹. Kaçak yolcuların nakliye sırasında bir problem olduğu istenen tedbirden anlaşılmıştır. Nakliye işlemleri ile ilgili devam eden yazışmalarda Antakya kazası koza mahsulünün sürekli olarak Mesajeri vapuruyla taşındığı, nakil işlemlerini yapan insanlar konusunda hassas olunması, resmi olmayan izinsiz adamların nakil alanına girip ve çıkmalarına izin verilmemesi istenmiştir⁹⁷².

Düyun-ı Umumiye ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ipekçilik konulu sözleşmeden geçimlerini ipekçilik ile sağlayan bazı köylerdeki halk rahatsız olmuştur. Bu durum Dâhiliye Nezareti Mektubi Kaleminden Halep vilayetine gönderilen bir belgeye yansımıştır. Bu belgeye göre, başlıca mahsulatları dut fidanlarından ibaret olan Söbiye? ve Müstevli/Mustulu? adlı iki köyün iltizamı olan aşar vergisi içine dut fidanları da dâhil edilmiştir. Bu karar ile adı geçen köyler halkı zarara uğradıklarını ve fidanlara ait miktarın iltizamdan düşürülmesiyle bu mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdir⁹⁷³.

İpek kozasının üretimi ve nakli zaman açısından hassas birtakım uygulamalar gerektirmekteydi. Bu uygulamaların zamanın da yapılması için vilayetten ilgili birimlere uyarılar yapılmıştır. Koza üretimi ve nakli ile ilgili uygulamalar zamanında yapılmaz ise hem hazine hem de tüccar zarara uğrayabilirdi. 1908 yılında Halep Düyun-ı Umumiye İdaresince Antakya, Süveydiye, Arsuz ve İskenderun'da mizan mahallerinin teşkili konusunda geç kalınmıştır. Bunun üzerine Antakya Kaymakamlığı ipek kozasının yetiştigi yedi gün içinde satılarak boğulmaz ise hazine ve tüccarın zarar edeceğini, adı geçen yerlerde mizan mahallerinin oluşturulmadığını, tüccara haber verilmediğini, tüccarın alacağı kozaların konulması için yer olmadığını ve kozahanelerin uzak yerlerde olmasından dolayı naklinin mümkün olamayacağını

⁹⁷⁰ Mesajeri Kumpanyası hakkında ayrıntılı bir çalışma için bk. Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet: Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası 1851-1914*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.

⁹⁷¹ BOA, DH. TMIK. M, 95/72, 29 Cemaziyelahir 1318 / 24 Eylül 1900.

⁹⁷² BOA, DH. TMIK. M, 95/72, 29 Cemaziyelahir 1318 / 24 Eylül 1900: Halep Valisi Enis tarafından Dâhiliye Nezaretine çekilen 26 Eylül 1316 / 9 Ekim 1900 tarihli telgrafname.

⁹⁷³ BOA, DH. MKT, 2578/84, 11 Şevval 1319 / 21 Ocak 1902.

vilayete bildirmiştir. Bu durumun tedbiri için vilayet, bir sonraki senede mizan yerlerinin kurulmasını hükümetten istemiştir⁹⁷⁴.

Antakya kazasında aşağıdaki tabloya göre 1909 yılında 28.715 adet tohum kutusu açılmış 626 ton yaş koza üretimi yapılmıştır⁹⁷⁵. 1913 yılında ise açılan yerli tohum 217 kutu, açılan yabancı tohum 434 kutu olmuştur. Toplamda ise 684 ton koza üretimi gerçekleşmiştir⁹⁷⁶. 1914 yılında ipekçilik için 78.000 dönüm dutluk ayrılmıştır. Sadece 11.000 yerli tohum kutusunun bilgisi verilmişse de, toplamda 231 ton yerli ve 480 ton da yabancı yaş koza olmak üzere toplam 711 ton yaş koza üretilmiştir. İhraç olunan yaş koza ise 282 tondur⁹⁷⁷. Buna göre aşağıdaki tabloda veriler verilmiştir.

Tablo 32.
Antakya Kazası İpekçilik İstatistik Verileri

Yıl	Cinsi	Dutluk Dönüm	Açılan Tohum Kutusu (Adet)	Açılan Tohum Yerli Kutu	Açılan Tohum Yabancı Kutu	Yaş Koza Üretimi Yerli (ton)	Toplam Yaş Koza (ton)	Yaş Koza Üretimi Yabancı (ton)	Toplam Bin Kuruş	Fiyat Kuruş/Ton	İhraç olunan yaş koza (ton)
1909	İpek böcekçiliği		28.715				626		8.787	14.029	
1913	İpek böcekçiliği			217	434	278	683	-	8.790	12.860	
1914	İpek böcekçiliği	77.800		11.000	-	231	712	480	8.874	14.038	282

Şark Ticaret Yıllıkları’ndaki bilgilere göre Antakya’dan, Beyrut’a, Marsilya’ya ve Milano’ya yaklaşık 200 ton ipek kozası ve ipek ihraç edilmekteydi. Ayrıca Antakya’dan Süveydiye’nin iki köyüne ipek gönderilip orada kumaş hâline dönüştürülmekteydi⁹⁷⁸.

⁹⁷⁴ BOA, DH. MKT, 1255/31, 17 Rebiülahir 1326 / 19 Mayıs 1908: Dâhiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine 133 numaralı ve 17 Rebiülevvel 1326 / 19 Nisan 1908 tarihli belge.

⁹⁷⁵ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 381.

⁹⁷⁶ Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 549.

⁹⁷⁷ Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 8. (“Memalik-i Osmaniye’de 1330 senesi zarfındaki ipek böceği mahsulatı” kısmında yer almaktadır.).

⁹⁷⁸ *Annuaire Oriental du Commerce (Şark Ticaret Yıllıkları)*, 1880, s. 228, *Annuaire Oriental du Commerce*, 1881, s. 428; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1883, s. 619 ve *Annuaire Oriental du Commerce*, 1885, s. 503; *Annuaire Oriental du Commerce*, 1888, s. 653 ve Birinci Bölüm’de kullanılan *Annuaire Oriental du Commerce (Şark Ticaret Yıllıkları)* Antakya ile ilgili sayfaları

4.1.2.4. Arıcılık

Osmanlı Dönemi'nde Antakya gerek tarım, gerek hayvancılık konusunda tercih edilebilir bir bölgeydi. Antakya arıcılık konusunda da oldukça verimli bir kazadır. Bal ve balmumu üretimi arıcılıkla mümkün olan bir üründür. Dönemin resmî belgelerinde bu durum açıkça görülebilmektedir. Aşağıdaki tabloya göre Antakya kazasında arıcılık faaliyetleri sonucunda 1909 yılında 4.000 adet, 1913 yılında 5.089 adet, 1914 yılında ise 5.700 adet arı kovanı mevcut idi. Bu yıllarda sırası ile 10, 13 ve 17 ton bal üretimi gerçekleştirilmiştir. Yine Antakya kazasında 1909, 1913 ve 1914 yıllarında 2'şer ton balmumu üretilmiştir. İlgili yıllara ait bal ve balmumu üretim değeri ve fiyatı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Aşağıdaki tabloda ise Antakya'daki bal üretimi gösterilmiştir. 1909 yılında 10 ton⁹⁷⁹, 1913 yılında 13 ton⁹⁸⁰ ve son olarak 1914 yılında 17 ton bal üretimi gerçekleştirilmiştir⁹⁸¹. Tabloya göre bal üretiminde dalgalanmalar söz konusudur. Osmanlı toplumunda bal tüketiminin hayli yüksek olduğu söylenebilir. XX. yüzyılın başlarında Anadolu'da 1,3 milyon arı kovanı bulunmaktaydı. Bir kovandan ortalama 4-6 kg. bal ile 300-600 gr. balmumu alınabilmekteydi. Bir arı kovanının çiftçiye bir yılda katkısı ise Anadolu'da 18, Rumeli'de 24 kuruştur⁹⁸².

Tablo 33.

*Antakya Kazası Arıcılık İstatistik Verileri*⁹⁸³

Yıl	Cinsi	Arı Kovanı Adet	Bal Üretimi Miktarı (Ton)	Bal Üretimi Değeri (Bin/Kuruş)	Bal Üretimi Fiyatı (Kuruş/Ton)	Balmumu Üretimi Miktarı (ton)	Balmumu Üretimi Değeri (bin/kuruş)	Balmumu Üretimi Fiyatı (Kuruş/ton)
1909	Arıcılık	4.000	10	40	3.897	2	15	7.794
1913	Arıcılık	5.089	13	75	3.897	2	20	9.353
1914	Arıcılık	5.700	17	67	3.971	2	17	8.500

⁹⁷⁹ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 381.

⁹⁸⁰ Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 529.

⁹⁸¹ Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 8 ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesinde mevcut kovanlar ile hasıl olan bal ve balmumunun kaza itibariyle nev ve miktarı" kısmında yer almaktadır.)

⁹⁸² Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi, s. 128.

⁹⁸³ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 381; Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 529; Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 8. ("Memalik-i Osmaniye'de 1330 senesinde mevcut kovanlar ile hasıl olan bal ve balmumunun kaza itibariyle nev ve miktarı" kısmında yer almaktadır.).

4.1.2.5. Kümes Hayvancılığı

Anadolu’da XX. yüzyılın başında yaklaşık 29 milyon kümes hayvanı bulunurken, 834 bin ton da yumurta  retilmiřtir⁹⁸⁴. Antakya kazasında kümes hayvanları ile ilgili bilgiler de istatistik verilere yansımıştır. Bu veriler aşağıdaki tabloda ele alınmıştır. Tabloya göre 1913 yılı için herhangi bir veri bulunmamaktadır. 1909 yılında kümes hayvanı sayısı 1914 yılına göre daha az olmasına rağmen yumurta üretim miktarı, yumurta birim fiyatı ve elde edilen toplam gelir daha fazladır.

Tablo 34.

*Antakya Kazası Kümes Hayvancılığı İstatistik Verileri*⁹⁸⁵

Yıl	Cinsi	Kümes Hayvanı Adet	Yumurta �retimi Miktarı	Yumurta �retimi Değeri (Bin Kuruş)	Yumurta �retimi Fiyatı (Kuruş/Bin Adet)	Bölge Dışına Satılan (Bin Adet)
1909	Kümes hayvanı	34.500	2.000.000	400	200	-
1914	Kümes hayvanı	44.400	1.775.000	133	75	-

4.1.3. Antakya ve Asi Nehri

Asi Nehri⁹⁸⁶, Lübnan sınırları içerisinde bulunan Lübnan Dağları’nın doğu yamaçlarından kaynağını alır. Kuzeye doğru akışa geçen nehir, Suriye sınırlarına girer. Karkur civarında Gharb Ovası’ndan çıkan nehir, Etun (zambakiye) köyü yakınlarından itibaren Türkiye-Suriye sınırını oluşturur. Eşrefli köyü yakınlarında ise tamamen Türkiye topraklarına girer, Amik Ovası’na ulaştıktan sonra güney yönünde ilerleyerek Akdeniz’e dökülür. Asi Nehri toplamda 556 km uzunluğa sahiptir⁹⁸⁷. Nehir, Osmanlı Devleti döneminde Antakya şehrini ziraî ve ekonomik yapısı üzerinde önemli bir işleve sahiptir. Özellikle Nehir üzerinde kurulan dalyan, değirmen ve bentler bu durumun en önemli göstergelerindendir. Ayrıca balık avcılığı

⁹⁸⁴ Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi, s. 127.

⁹⁸⁵ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 381; Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 29. (Memalik-i Osmaniye’de 1330 senesi zarfında hayvanat-ı ehliyyeden isti’cal olunan süt vesairenin kaza itibariyle nev ve miktarı” bölümünde yer almaktadır.)

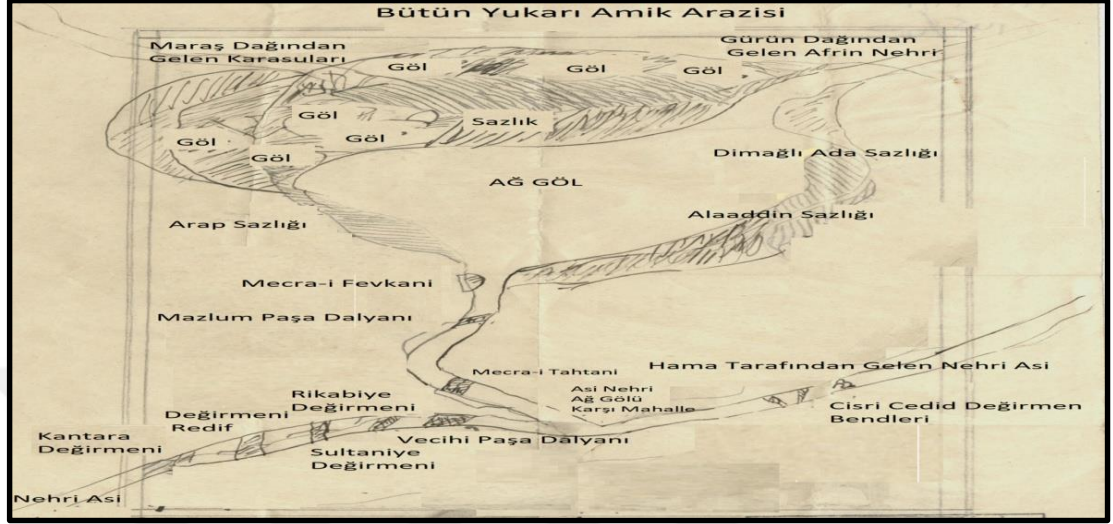
⁹⁸⁶ Asi Nehri’nin isminin kaynağı üzerine bir çalışma için bk. Nurg l Yıldırım, “Asi Nehri’nin Adı  zerine Bir İnceleme”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, C. 11, S. 2, 2017, s. 77-87.

⁹⁸⁷ Hüseyin Korkmaz-Atilla Karataş, “Asi Nehri’nde Su Yönetimi ve Ortaya  ıkan Sorunlar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2009, s. 20-22.

ve nehir üzerinde bulunan mukataaların⁹⁸⁸ kiralanması da dönemin ekonomik yapısı üzerinde ırmağın etkili bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

Kroki 2:

Antakya Kazası Asi Nehri Üzerinde Bulunan Değirmenler, Bentler ve Dalyanlar⁹⁸⁹

4.1.3.1. Dalyanlar

Asi Nehri üzerinde ve havzasında birçok dalyan⁹⁹⁰ bulunmaktaydı. Nehir üzerinde bulunan Mazlum Paşa Dalyanı bunlar içerisindeki en önemli dalyan olarak görülmektedir. Bu dalyanın dışında Vecihi Paşa ve Arslanoğlu Manuk dalyanlarının da isimleri belgelerde geçmektedir. Asi Nehri havzasında kurulan bu dalyanların şehrin ekonomisine balık yetiştiriciliği başta olmak üzere pek çok katkı sağlamıştır. Ancak Antakya’da balıkçılık için oluşturulan bu dalyanlar şiddetli yağmurlarda su taşkınlarına sebep olmuş ve şehirdeki tarımsal faaliyetlere ciddi zararlar vermiştir. Bu zararların sürekli ortaya çıkması kurumlar arasında yazışmalara konu olmuştur. Yöneticiler ve halk bu durumdan mustarip iken dalyan sahipleri, ekonomik kazançlarını kaybetmemek için, bu duruma sessiz kalmayı tercih etmişlerdir. Bununla ilgili olarak Meclis-i Valadan Halep vilayetine gönderilen tezkerede merhum Mazlum Paşa’nın Amik Gölü’nde olan dalyan setlerinin seneler içinde yükselmesinden dolayı gölün civarındaki araziye su bastığı bunun araziye zarar verdiği bildirilmiştir. Ayrıca bu dalyan hakkında Sadarettin tahrirat gönderilmiş ve

⁹⁸⁸ Mukataa: Devlete âit bir gelir veya arâziyi kirâ karşılığında ve başkasına satmamak şartıyla geçici mülk olarak bir kimseye devretme, kesime verme.

⁹⁸⁹ BOA, Hazine-i Hassa Nezareti Tahrirat (HH. THR), 140/45, 29 Recep 1308 / 10 Mart 1891.

⁹⁹⁰ “Dalyan; deniz, göl ve ırmakların kıyılara yakın yerlerinde ağ ve kazıklarla oluşturulan, büyük balık avlanma yeri anlamındadır.” Bk. “Dalyan”, (erişim tarihi: 15/12/2019, <https://sozluk.gov.tr>.)

dalyan kullanıma kapatılmıştır. Ancak Paşa'nın İstanbul'da bulunan oğulları Tevfik ve Memduh beyler haklarını muhafaza etmek için karara itiraz etmişlerdir. Meclis-i Vala, gölün etrafındaki zarar hakkında verilen kararın ertelenmesini uygun görmemiş bir düzenleme ile zararın karşılanması istemiştir. Bu işleminden sonra dalyanın yıkılmasına gerek kalmayacağı ifade edilmiştir⁹⁹¹.

Asi Nehri havzasında bulunan bu balık dalyanlarının set yüksekliği zamanla yedi arşını bulmuş, bu durumdan dolayı nehrin akışı bozulmuş ve sular yeniden Amik Ovası'na akmıştır. Amik Ovası'nda bulunan arazi sular altında kalarak tarım yapılamaz hale gelmiştir. Bunun sonucunda da şehrin havasıyla birlikte halkın sağlık durumu olumsuz etkilenmiştir. Hatta bu durum bölge halkı arasında ölümlere neden olmuştur. Çare olarak set uzunluğunun bir buçuk arşına çekilmesi düşünülmüştür. Bu setler düzenlendiğinde Antakya kazasında binlerce dönüm arazinin tarıma kazandırılması ve hava muhalefeti ile ortaya çıkan vefat sayısının azalması öngörülmüştür⁹⁹².

Yağan yağmurlar sonucunda Asi Nehri'ndeki taşkınlar tarım arazilerini sular altında bırakmaya devam edince dalyanlar ile ilgili düzenlemeler tekrar gündeme gelmiştir. 1886 tarihli *Furat* gazetesindeki habere göre, Asi Nehri ve Amik Ovası'nda Asi Nehri ile birleşen Karasu Nehri üzerinde mevcut olan dalyanları Şurayı Devlet tarafından belirlenen tazminat bedelleri sahiplerine ödenerek yıkım kararı alınmıştır. Bundan sonra Nafia Nezaretince belirlenecek şekle göre iki dalyan yapmak ve söz konusu iki nehrin uygun mahallerine setler inşa etmek gerekmiştir. Böylece bataklıklar kurutulup yaklaşık üç yüz bin dönüme yakın arazi zirai faaliyetlere açılmış olacaktır. Bu işe talip olanların Nafia Nezaretine başvurmaları istenmiştir⁹⁹³.

Alınan bu kararlara rağmen sorunların devam ettiği görülmüştür. Sadaretten Ticaret ve Nafia Nezaretlerine gönderilen 11 Temmuz 1893 tarihli belgede, yağan yağmurlardan dolayı sular Amik Ovası'nı basarak Murat Paşa Köprüsü ile üç kaza ahalisinin ekinlerini sular altında bıraktığı ifade edilmiştir. Bunun sebebi olarak Antakya kazasında bulunan ve suların akmasına mani olan dalyanların su seviyesine uygun olarak düzenlenmemesi olarak gösterilmiştir. Bu durumdan kaynaklanan zararı ortadan kaldırmak için Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından alınan karar çeşitli

⁹⁹¹ BOA, MVL, 502/20, 4 Rebiülahir 1283 / 17 Temmuz 1866; Aydın Efe, "19. Yüzyılda Amik Gölü ve Dalyanları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 4, 2016, s. 939.

⁹⁹² *Furat*, no. 674, Halep Vilayet Matbaası, 4 Rebiülahir 1299 / 23 Şubat 1882.

⁹⁹³ *Furat*, no. 887, Halep Vilayet Matbaası, 23 Safer 1304 / 21 Kasım 1886.

tarikhlerde nezaretlere gönderilmiştir. Bu dalyanları yıkarak yerlerine fenne uygun dalyanlar yapacak talipli müteşebbisler aranmıştır. Konu ile ilgili mahalli bir çalışma yapılmış, yapılacak iş için bölgenin haritası ve iş bedeli çıkarılmıştır⁹⁹⁴.

Bu dalyanlar içerisinde önemli bir yere sahip olan Mazlum Paşa Dalyanı ile ilgili olarak 1896 tarihinde Tahsin Paşa tarafından padişaha sunulan arzda önemli bilgiler verilmiştir. Buna göre Halep vilayetinin Antakya kazasında merhum Mazlum Paşa mirasçılarının mutasarrıf oldukları vakıf, dalyan, çiftlik ve arazi elli sene müdahale edilmeden mirasçıların idaresinde kalmıştır. Ayrıca dalyandan yıllık 1.150 lira gelir elde edildiği halde mezkûr arazi Hazine-i Hassa tarafından iki dalyan yapılarak dokuz seneden beri mirasçıların gelirlerine dokunulmamıştır. Bu nedenle dalyana Nafia Nezareti ve Şura-yı Devlet tarafından 8.500 lira kıymet takdir edilerek alınmasının kararlaştırıldığı bilgisi sunulmuştur⁹⁹⁵.

Asi Nehri üzerinde Mazlum Paşa Dalyanı'ndan başka Vecihi Paşa ve Arslan Oğlu Manuk dalyanları bulunmaktaydı. Mazlum Paşa Dalyanı ve diğer dalyan, değirmen ve bentler zamanla Şura-yı Devlet ve Encümen-i Mahsus tarafından görüşülüp karara bağlanması gereken çok ciddi bir problem haline gelmiştir. Asi Nehri üzerinde bulunan dalyanlarla ilgili süratle Şura-yı Devlet ve Encümen-i Mahsus tarafından verilen karar gereğince suyun akmasını engelleyen değirmenlerin kaldırılarak devletçe bir-iki dalyan yapılmasına ilişkin fenni tedbir alınması istenmiştir. Dalyanların sahiplerinden olan Mazlum Paşa varisleri, Vecihi Paşa ve Arslan Oğlu Manuk Efendi dalyanları için tazminat verilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca düşünülen iş için 36 bin liranın hazineye mal edilmesinin uygun olmayacağı ve imtiyazla ihale yapılmasının gerekliliği belirtilmiştir. Vecihi Paşa ve Manuk Efendi dalyanları gibi yıkılan dalyanların bazılarının sahipleri tarafından tamir edilerek işletilmekte olduğundan, alınan kararın icrasına dek Mazlum Paşa varisleri, Vecihi Paşa ve Arslan Oğlu Manuk Efendi dalyanlarının bilinen yüksekliğinden fazla olmamak şartıyla tamir edilerek geçici olarak işletilmesine ruhsat verilmesi kararlaştırılmıştır⁹⁹⁶. Daha sonra Mazlum Paşa Dalyanı hasta çocukların tedavisi için İstanbul'da yapılan hastaneye vakıf edilmek için padişah adına satın alınmıştır⁹⁹⁷.

⁹⁹⁴ BOA, BEO, 222/16650, 4 Zilhicce 1310 / 29 Mayıs 1894; Efe, "Amik Gölü", s. 943.

⁹⁹⁵ BOA, Yıldız Perakende Başkıtabet Daire Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 45/18, 18 Şaban 1313 / 3 Şubat 1896.

⁹⁹⁶ BOA, DH. MKT, 1436/99, 2 Zilhicce 1317 / 3 Nisan 1900: Dâhiliye Nezaretinden Halep vilayetine 23 Temmuz 1302 tarihli tezkere.

⁹⁹⁷ BOA, Y. A. RES, 119/66, 4 Zilhicce 1320 / 4 Mart 1903: Sadrazam [Avlonyalı Mehmed] Ferid Paşa'dan Mabeyn-i Hümayun'a 4 Zilhicce 1320 tarihli yazılan tezkere.

H. 1316 (M. 1898-1899) ve H. 1317 (M. 1899-1900), H. 1319 (M. 1901-1902) tarihli salnamelere göre Antakya’da 2⁹⁹⁸, H. 1324 (M. 1906-1907) ve H. 1326 (M. 1908-1909) salnamelere göre 3 dalyan bulunmaktadır⁹⁹⁹.

4.1.3.2. Değirmenler

Osmanlı Devleti’nde değirmenlerin önemli bir kısmında su gücü kullanılıyorken hayvan gücü ve rüzgar gücü ile çalışan değirmenler de vardır¹⁰⁰⁰. Osmanlı kaynaklarında “asiyab” olarak da isimlendirilen su değirmenleri, genellikle düzenli olarak akan su kenarlarına veya onlara yakın yerlere kurulmuştur. Bir su değirmeninin kurulabilmesi için de kenarında kurulduğu suyun yeterli debiye sahip olması gerekirdi. Osmanlı’da her köyde değirmenler bulunmuyordu. Şehirlerde ise fırıncı esnafının çoğu kendilerine ait değirmenlere sahipti. Su değirmenlerinin sahipleriyle değirmen yakınında bulunan bağ ve bahçe sahipleri ile değirmen sahipleri arasında su yüzünden sıklıkla anlaşmazlıklar çıktığı bilinmektedir. Değirmenlerde buğday öğütülürken % 14 fire verildiği, ayrıca her kile buğday (32 kg) için de 18 akçe öğütme ücreti ödenmekteydi¹⁰⁰¹.

Anadolu’da su değirmenleri yalnızca buğdayı öğütmek için kullanılmamış, hızarlara itici güç olarak kereste üretiminde, mobilya yapımında, kumaş ve kâğıt üretiminde ve dokuma ile deri imalinde kullanılmıştır. Bu nedenle değirmenlere birer basit işletme değil dönemin fabrikaları gözüyle bakmak gerekir¹⁰⁰².

Halep vilayet salnamelerine bakıldığında Antakya’nın değirmen sayıları ve içinde değirmen olduğu tahmin edilen fırınlarla ilgili veriler şöyledir; H. 1303 (M. 1885-1886) senesinde 5 değirmen, 25 fırın¹⁰⁰³, H. 1316 (M. 1895-1896) senesinde 122 değirmen ve 32 fırın¹⁰⁰⁴, H. 1317 (M. 1899-1900) senesinde 122 değirmen ve 32 fırın¹⁰⁰⁵, H. 1319 (M. 1901-1902) senesinde 122 değirmen ve 32 fırın¹⁰⁰⁶, H. 1324 (M. 1906-1907) senesinde 123 değirmen ve 32 fırın¹⁰⁰⁷ ve son olarak H. 1326 (M.

⁹⁹⁸ HVS, H. 1316, s. 233; HVS, H. 1317, s. 233; HVS, H. 1319, s. 268,

⁹⁹⁹ HVS, H. 1324, s. 293; HVS, H. 1326, s. 291.

¹⁰⁰⁰ İbrahim Solak, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Değirmenler”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3* (İzmir, 25-27 Nisan 2019), İzmir 2019, s. 166-167.

¹⁰⁰¹ Ruhi Özcan, “Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Asiyâb)”, *OTAM*, S. 40, 2016, s. 196-197.

¹⁰⁰² Yasemin Hamzaoğlu, “XIX. Yüzyılda Canik Sancağında Değirmenler”, *Near East Historical Review*, 10/2, 2020, s. 241.

¹⁰⁰³ HVS, H. 1303, s. 181.

¹⁰⁰⁴ HVS, H. 1316, s. 233.

¹⁰⁰⁵ HVS, H. 1317, s. 233.

¹⁰⁰⁶ HVS, H. 1319, s. 268.

¹⁰⁰⁷ HVS, H. 1324, s. 293.

1908-1909) senesinde 123 değirmen ve 32 fırın¹⁰⁰⁸ bulunmaktadır. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere sadece H. 1303 (M. 1885-1886) senesinde Antakya kaza merkezi verileri verilmiştir. Geri kalan senelerde ise Antakya ve bağlı bulunan köylerin de verileri aktarılmıştır.

Asi Nehri üzerinde Kantara, Rikabiye, Redif ve Sultaniye değirmenleri bulunmaktaydı. Bu değirmenlerden Kantara Değirmeni ile ilgili Hazine-i Hassa Nezaretine gönderilen 7 Mayıs 1901 tarihli belgede Tahrirat Müdürü Ali, Muhasebeci Hüseyin Hüsnü oğlu Alaeddin, Müfettiş Yusuf, Tahrirat Başkâtibi Seyid Abdülkadir ve Başmühendis Şevket Mustafa hazır olduğu halde Antakya'daki Kantara Değirmeni'nin üç çift taşından iki çiftinin kullanılamaz halde olduğu ve yeniden satın alınması gerektiği belirtilmiştir. Tamir mevsimi geçmeden tamir için gerekli olan iki çift taş, altına döşenecek dolapların tamiri ve takımlarının onarımı için 1.320 kuruş harcanmasına izin istenilmiştir¹⁰⁰⁹.

Yine Antakya Kaymakamı Rauf Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 7 Kasım 1907 tarihli telgraf, taşkınların sebebi ile ilgili önemli ipuçları verir. Buna göre Antakya'nın içinden geçen Asi Nehri'nin su yatağı taşlarla kapatılmış ve yirmi bir yerde değirmen inşası yapıldığından nehrin genişleme kapasitesi % 70 azalmıştır. Kış mevsiminde nehir iki taraftan taşıdığından fakir halkın 10 bin dönümden fazla arazisi ile Hazine-i Hassa arazisinin büyük kısmı sularla kaplanmış ve mahsuller büyük zarar görmüştür. Ayrıca yapılan müracaatlardan anlaşıldığı üzere değirmen bentlerinin yüksekliklerinin verilen karara uygun olması ve alınacak tedbirlerin gereği olarak Hazine-i Hassa'ya ait değirmen bentlerinin yüksekliği aynı seviyede olması gerektiğine dair karar bildirilmiştir. Bu konuda mahalli memurlara verilen vazifeler hatırlatılmış, dalyan sahiplerinin karara muhalefet etmemeleri istenmiştir¹⁰¹⁰.

Hazine-i Hassa değirmenlerinde çalışan müdür ve memurlar, Antakya kaymakamının değirmen bentleri ile ilgili tedbir kararlarına uymak konusunda bölge memurlarına güçlükler çıkarmışlardır. Bu da Dâhiliye Nezaretinden Hazine-i Hassa Nezaretine gönderilen 17 Aralık 1907 tarihli yazı ile uyarılmalarına sebep olmuştur¹⁰¹¹. Daha sonra bu konu ile ilgili 26 Aralık 1907 tarihli Hazine-i Hassa nazırının cevap yazısında Antakya Kaymakamlığının bu konudaki şikâyeti üzerine

¹⁰⁰⁸ HVS, H. 1326, s. 291.

¹⁰⁰⁹ BOA, ML. EEM, 373/45, 5 Haziran 1317 / 18 Haziran 1901.

¹⁰¹⁰ BOA, DH. MKT, 1219/10, 25 Teşrinievvel 1323 / 7 Kasım 1907.

¹⁰¹¹ BOA, DH. MKT, 1219/10, 4 Kanunievvel 1323 / 17 Aralık 1907.

şikâyet mahalline fen memuru gönderilmiş ve onun kararı üzerine Halep Emlak-i Hümayun İdaresine ait Kantara bendinin yüksekliğinin indirilmesi idarece uygun görülmüştür¹⁰¹².

Halep Emlak-i Hümayun İdaresi yetkisinde olan değirmenlerin tamir işleri birçok belgede geçmektedir. Bunun en önemli nedeni değirmenlerin kullanılmayacak hale gelmesi sonucunda halkın un sıkıntısı yaşama ihtimalidir. Bu nedenle hükûmet, bu değirmenlerin onarımında sorumluluk üstlenmiştir. Tamir edilmesi mümkün olanlara müdahale edilmiş; yapılamayacak durumda olan değirmenlerin yerine de yenisi inşa edilmiştir¹⁰¹³. Benzer sorunların yaşandığı Antakya’da da Maliye Nezaretinin Emlak-i Emiriye Müdüriyeti İkinci Kısmı’nın 25 Aralık 1916 tarihli yazısında Antakya’da bulunan Kantara Değirmeni, tamir edilmesi hâlinde 12.000 kuruş gelir getireceği aktarılmıştır. Tamiri için gereken 9.150 kuruş ancak Hazine Fen Heyetinin (Hazine-i Heyet-i Fenniye) araştırmasından sonra Antakya Mal Müdürlüğüne havale edileceği bildirilmiştir¹⁰¹⁴. Keşif belgesine göre Kantara Bahçesi’nde tamire muhtaç olan hanelerin 13.069 ve Kantara Değirmeni’nin 18.995 kuruşla tamiri mümkün olup ertelenmesi halinde keşifnamede gösterilen miktarın artacağı Antakya Mal Müdürlüğü tarafından Antakya kaymakamlığına yazılmıştır¹⁰¹⁵.

1916 yılı başından aynı yılın Şubat ayı sonuna kadar Antakya’dan Delioğlanzâde Sadeddin kendi iltizamında olan Kantara Değirmeni ile ilgili değirmenin dam ve duvarlarıyla bendi harap olduğundan şartname gereği maliye idaresinden tamir isteğinde bulunmuştur. Bu istek üzerine belediye kalfası Demirci Ali 10 Ağustos 1916 tarihinde yaptığı keşif sonucunda Kantara Değirmeni’nin hâlihazırda 9.175 kuruşa tamir olacağı, değirmen bendinin ortasında bir yarık açıldığı ve problem olarak gösterilen suyun oradan geldiğini belirtmiştir. Değirmenin tamir edilmemesi durumunda ileride iki kat masrafa neden olacağı verilen bilgiler arasında yer almıştır¹⁰¹⁶. Ardından tamirin ne kadara yapılacağı Halep Defterdarlığına 18 Eylül 1916 tarihinde bildirilmiş defterdarlığın vergisi ve senelik kirası 155.000 kuruş olan Kantara Değirmeni’nin tamiri için gerekli olan 19.000 kuruşun harcanmasını

¹⁰¹² BOA, DH. MKT, 1219/10, 13 Kanunısanı 1323 / 26 Aralık 1907.

¹⁰¹³ Solak, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Değirmenler”, s. 170.

¹⁰¹⁴ BOA, ML. EEM, 1249/7, 12 Kanunıvvel 1332 / 25 Aralık 1916.

¹⁰¹⁵ BOA, ML. EEM, 1249/7, 26 Temmuz 1333 / 26 Temmuz 1917.

¹⁰¹⁶ BOA, ML. EEM, 1249/7, 23 Temmuz 1332 / 5 Ağustos 1916.

Maliye Nezaretinden talep etmiştir¹⁰¹⁷. Bunun üzerine Kantara mevkiindeki tamire muhtaç mahalleden Böcekhane, Bahçeci, muhafaza duvarları ve değirmenin masraflarını içeren keşif belgeleri onaylanmıştır. Böcekhane ve Bahçeci haneleri ile duvarın masrafı 23.740 ve değirmenin masrafı da 31.100 kuruşa olduğu anlaşılmıştır. Ancak senenin son bulmasından dolayı yeni sene bütçesinden ödenmesine karar verilmiştir¹⁰¹⁸. Ardından Kantara mevkiinde bulunan bitişik bahçelerdeki haneler ve değirmenin tamiri için önceki keşifte 54.840 kuruş kabul görülmüş ve değirmen senelik 155.000 kuruş vergi (saydiye ve rüsum) vermesi karşılığında talipli olana verilmiştir¹⁰¹⁹.

4.1.3.3. Balıkçılık

Antakya kazasının tarımsal üretimi için en önemli faktörlerden birisi de Asi Nehri'dir. Nehir, bu dönemde sulama ve balıkçılık, değirmenler için hayati öneme sahiptir. Nehrin bu öneminden mülhem yapılacaklar Halep vilayetine bağlı Antakya kazasındaki yöneticilerin gündemindedir. Örneğin Suriye vilayetinde yapılan teftişler sonucunda Suriye vilayetine gönderilen 21 Eylül 1888 tarihli belgede Asi Nehri'nden Antakya ve Cisir-i Şugur kazaları faydalanamadığından oradaki seddin bir an önce tamamlanması gerektiği ifade edilmiştir¹⁰²⁰.

Antakya kazasında bulunan dalyanlarda balık avcılığı için avcılarla sözleşmeler yapılmıştır. Yapılan sözleşmelerde balık avcılarının yol harcamaları da hesaplarından borç kaydıyla Halep Emlak-ı Hümayun şubesi tarafından ödenmiştir¹⁰²¹. Konu ile ilgili olarak Bandırma Kaymakamı Osman Bey, Hazine-i Hassa Nezaretine 29 Eylül 1892 tarihli bir belge göndermiştir. Buna göre Antakya'da Emlak-ı Hümayun'dan olan Ağ Göl ve yukarı bölgelerinde balık avcılığı yapacak olan Kazak Vasil, Mihal, Simon, Vasil, Teodori, Teodori (2 kişi aynı isimde), Nikola, Takaveş ve Leon¹⁰²² adlı dokuz kişinin gerekli alet ve edevatlarıyla birlikte vapura binerek Antakya tarafına hareket etmişlerdir. Kaymakam, yetkililerden balık avcılarının Antakya'ya ulaştıklarında kolaylık sağlanmasını talep etmiştir¹⁰²³. Ağ Göl

¹⁰¹⁷ BOA, ML. EEM, 1249/7, 9 Teşrinievvel 1333 / 9 Ekim 1917

¹⁰¹⁸ BOA, ML. EEM, 1249/7, 10 Şubat 1334 / 10 Şubat 1918.

¹⁰¹⁹ BOA, ML. EEM, 1249/7, 16 Nisan 1334 / 16 Nisan 1918.

¹⁰²⁰ BOA, DH. MKT, 1549/26, 24 Muharrem 1306 / 30 Eylül 1888.

¹⁰²¹ BOA, ML. EEM, 161/43, 6 Temmuz 1308 / 18 Temmuz 1892.

¹⁰²² BOA, ML. EEM, 57/1, 16 Eylül 1308 / 28 Eylül 1892.

¹⁰²³ BOA, ML. EEM, 57/3, 7 Rebiülahir 1310 / 29 Eylül 1892.

ve yukarı bölgelerinde balık avcılığı yapacak olan bu dokuz kişinin harcırahı 1.000 kuruş olarak ödenmiştir¹⁰²⁴.

1893 yılında Antakya’da balık avcılığına mahsus olan dalyanların şiddetli yağmurlardan zarar görmemesi için suların akmasına yetecek şekilde setlerin geçici olarak uygun seviyelerde yıkılması kararlaştırılmıştır¹⁰²⁵.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Antakya’da balık avcılığı yapacak kişiler merkezi hükûmet tarafından görevlendirilmiştir. Bu konuda, Bandırma kazasında ikamet eden ve Kazak olduğu ifade edilen yabancı bir avcı ekibinin bölgede görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu balık avcılarıyla Osmanlı hükûmeti arasında ücret konusunda yaşanan anlaşmazlıklar belgelere de yansımıştır. Halep vilayetinden Ali Mansur tarafından Hazine-i Hassa’ya 10 Temmuz 1902 tarihinde acil olarak çektiği telgrafta Kazak avcılarının Bandırma kazasındaki reislerinin gönderdiği telgrafta 105 liranın on güne kadar peşin olarak ödenmediği takdirde grubunun dağılacağını yazmıştır. Bu suretle sözleşmenin iptal olup şart gereği hazinenin 150 lira zarara uğrayacağı Antakya’dan bildirilmiştir¹⁰²⁶. Antakya kazasındaki Ağ Göl ve Mazlum Paşa Dalyanı’nda balık avlamak için Halep Emlak-ı Hümayun İdaresine tabi Emlak-ı Hümayun Müdüriyeti’yle Bandırma kazasının Manyas nahiyesinde tabi Eski Kazaklar köyünden Anderya Ahaya, Luka oğlu Pavli ve Dimo oğlu Nikita arasında bir sözleşme yapılmıştır. 15 Nisan 1901 tarihli mukavelename gereğince avcılar, tuttukları balıkların hesabını günlük olarak kaydedecektir. Bandırma Kaymakamı Musa Kazım Bey, Hazine-i Hassa adına bu balıkçılara 105 Osmanlı lirası vermiştir. Balıkçılar, her ne olursa olsun işe 1318 senesi Eylülü başında (M. 14 Eylül 1902) başlayacaklarına dair senet vermiştir¹⁰²⁷.

¹⁰²⁴ BOA, ML. EEM, 57/2, 17 Eylül 1308 / 29 Eylül 1892.

¹⁰²⁵ BOA, MV, 74/77, 6 Şevval 1310 / 23 Nisan 1893. Belgenin çeviri metni: “Meclis-i Vükela Müzâkerâtına Mahsus Zabıt Varakasıdır. Târîhi: 6 Şevvâl sene [1]310, 11 Nisan sene [1]309 Hülâsa-i Meâli: Antakya’da balık saydına mahsûs olan dalyanlar sedlerinin şiddet-i nüzûl-i bârândan mütehassıl suların cereyânına mâni’ ve hasârât-ı külliye bâdî olacağından hasârât ve mazarrât-ı melhûzanın tahkiki zımnında mezkûr dalyanların cereyân-ı miyâha kâfi bir dereceye kadar muvakkaten hedmi lüzûmuna dâir Halep Vilâyet Vâliliği’nden Mâbeyn-i Hümayûn-ı Mülûkâne Başkitâbet-i Celîlesi’ne keşide olunup manzûr-ı âli olarak Bâb-ı Âli’ye havâle buyurulan telgrafnâme ile buna dâir vilâyet-i mezkûre idâre meclisinden Bâb-ı Âli’ye gelen telgraf mazbatası kırâet olundu. Karârı: Sûret-i iş’âra nazaran zikrolunan dalyanların cereyân-ı miyâha kâfi bir derecede muvakkaten hedmi taht-ı lüzûm ve ehemmiyetde idiği anlaşıldığından ber-vech-i iş’âr mezkûr dalyanlar sedlerinin def’-i mazarrâtına kifâyet edecek dereceye kadar tenzili zımnında vilâyet-i mezkûreye telgrafla me’zûniyet i’tâsı ve keyfiyetin atebe-i ulyâ-yı mülûkâneye bâ-tezkere-i husûsiye arzı müttehiden tezekkür kılındı.”

¹⁰²⁶ BOA, ML. EEM, 415/18, 29 Haziran 1318 / 12 Temmuz 1902.

¹⁰²⁷ BOA, ML. EEM, 415/18, 27 Temmuz 1318 / 9 Ağustos 1902.

Kazak avcılardan Kiriko Dipovis ve Vasil Pava'nın Halep Emlak-ı Hümayun İdaresine bağlı Antakya av yerlerinde avlanmak üzere o tarafa gitmek, şebeke kurmak ve yol masrafı etmek için yapılan sözleşme gereğince peşin olarak 105 Osmanlı lirası ve 110 adet gümüş mecdiye olmak üzere 12.590 kuruş ücreti Hazine-i Hassa Emlak-ı Hümayun İdaresinden teslim aldıklarına dair senet tespit edilmiştir¹⁰²⁸.

4.2. Ticaret

Osmanlı Devleti'nde ticari örgütlenmenin temelleri, iktisadi ve içtimai yapının diğer müesseselerinde olduğu gibi kendisinden önce gelen medeniyetlerden edindiği mirasa dayanıyordu. Osmanlı Devleti devraldığı bu mirası günün koşullarını dikkate alarak geliştirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin coğrafi konum itibarıyla toprakların doğudan ve batıdan gelen ticaret yollarının birleştiği konumda yer alması ticari faaliyetlerinin gelişmesine büyük imkân sağlamıştır. Ticari faaliyetler Osmanlı'da devlet tarafından teşvik edilmiştir. Bununla bağlantılı olarak ticari üründen alınan vergiler son derece düşük tutulmuştur. Ayrıca Osmanlı toprakları içinde vatandaşlarının yanı sıra, yabancı ülkelerin tüccarları da Osmanlı topraklarında rahat bir şekilde ticaret yapabilmıştır.

Anadolu coğrafyasından geçen ticaret yolları, Osmanlı'nın bu topraklara sahip olduğu dönemlerde de işlerliğini devam ettirmiş, doğudan batıya, güneyden kuzeye ticari yol güzergâhları ticari faaliyetlerin yoğun olarak gerçekleştiği yollar olmuştur. Anadolu'daki ticaret yollarının ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden birisi de bu coğrafyanın jeopolitik konumundan kaynaklanmıştır. Bu durum sonucunda dört ana yönde kıtalararası transit ticaretinin kesiştiği merkezi bir konum ortaya çıkmıştır.

Avrupa'nın Osmanlı dış ticaretine ağırlık vermesiyle, XIX. yüzyılın son dönemlerinde Osmanlı Avrupa için açık pazar konumuna düşmüştür. XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nden Avrupa ülkelerine hammadde olarak yapılan ihracatın artış göstermesiyle birlikte Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin sanayi kollarına hammadde deposu haline gelmiştir. Avrupalı devletlerin bu tarihlerde Osmanlı'dan en fazla ithal ettikleri ticari maddeler yün, pamuk ve ipek olmuştur. Bu maddeler XIX. yüzyılda kumaş, iplik ve hammadde olarak; yüzyıl sonlarına doğru

¹⁰²⁸ BOA, ML. EEM, 452/42, 12 Temmuz 1319 / 25 Temmuz 1903.

hammadde olarak ihraç edilmiştir. Pamuk, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ihracı en fazla artan ticaret ürünlerin başında gelir. Fakat Fransa ve İngiltere gibi ülkeler yünlü, ipekli ve keten dokuma sanayisini himaye etmek amacıyla pamuk kullanımını ve ithalatını kısıtlayıcı tedbirler almıştır. Bu doğrultuda çeşitli yasaklar ve yüksek vergiler konulmuştur. Öte yandan sömürge ülkelerinden yapılan pamuk ithalatının artış göstermesi ve dokuma tekniğinde gelişmeler yaşanması, pamuğun yalnızca hammadde olarak pazarlanabilmesine imkân sağlamış, iplik halinde ihracını zor hale getirmiştir¹⁰²⁹.

Yabancıların Osmanlı'daki ticari faaliyetlerini sınırlayan uygulamalar, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile ortadan kaldırılmıştır. Bu da Avrupa ürünlerinin Osmanlı pazarına hâkim olmasını kolaylaştırmıştır¹⁰³⁰. İngilizlerle yapılan Ticaret Antlaşması'nın benzerleri Avrupa ülkeleriyle de yapılmıştır. Bu durum kısıtlı ve belirli kalitenin üstünde üretim gerçekleştirmeyen Osmanlı'da küçük üreticilerin az kazanması, devletin vergi gelirlerinde ciddi azalmaya yol açmak gibi zincirleme sonuçları da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde sanayinin temeli küçük el zanaatları ve gedik usulüne dayalıydı. Çalışma yaşamını düzenleyen kurallar lonca teşkilatı tarafından oluşturulmuş ve uzun süre bu sistemle yürütülmüştür. Aynı zanaat dalında çalışanlar kendi loncalarına bağlı bir şekilde çalışmışlardır. Osmanlı sanayisini düzenleyen ve imal edilen malın kalitesini koruyan lonca sisteminin bozulması, gelişmeye müsait olmayan, rekabeti engelleyen kuralları ve yapısı sebebiyle Osmanlı sanayisinin gelişmesini önlemiştir¹⁰³¹.

Osmanlı Devleti'nde en çok gelişen sanayi kolu dokumacılıktı. XIX. yüzyıla gelinceye kadar bu sahada oldukça ileri bir konumda bulunuyor, iç pazarda devletin ihtiyacını karşılamakla kalmıyor, dış pazara da açılabilirdi. Fakat XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti, dokuma sanayisinde yeterli seviyede değildi. Avrupa'dan getirilen kumaşların toplam tüketim ile kıyaslandığında ise oranı yüzde üç kadardı¹⁰³². XIX. yüzyılda Avrupa'nın yaşamış olduğu Sanayi İnkılabı'nın olumsuz etkileri artmış, ancak Osmanlı sanayi kolları kendisini teknolojik olarak

¹⁰²⁹ Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II Özel Sayısı*, 1979-1980, s. 1-66.

¹⁰³⁰ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri: (1580- 1838), C. I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.

¹⁰³¹ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 57-58.

¹⁰³² Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi: (1820-1913)*, Yurt Yayınevi, Ankara 1984, s. 105.

yenileyememiş böylece rekabette geri kalmış ve ülkenin iktisadi olarak çökmesinde bu durum önemli rol oynamıştır.

Antakya kazasında ticari faaliyetlerin devam ettiği mekânlar çarşı olarak gruplandırılmıştır. Belli faaliyet kollarının toplu halde ticari faaliyetlerini devam ettirdikleri bu çarşılar içinde isimleri tespit edilenler Nalbant Çarşısı, Abacı Çarşısı¹⁰³³, Neccar Çarşısı¹⁰³⁴ Uzun Çarşı¹⁰³⁵, Attar Çarşısı, Sarrac Çarşısı, Köşker Çarşısı, Boyacı Çarşısı, Mutfak Çarşısı¹⁰³⁶, Sûk-i Cedid Çarşısı, Küçük Meydan Çarşısı ve Oturakçı Çarşısı olarak sıralanmaktadır¹⁰³⁷.

Şehir içerisinde ticari mekân olarak toplamda 20 han, 25 fırın, 1.456 dükkân, 35 mağaza, 14 kumaş tezgâhı bulunmaktaydı¹⁰³⁸. Ayrıca Antakya kazasına dışarıdan gelen kişilerin konaklaması için Belediye Hanı¹⁰³⁹, Kurşunlu Han ve Nakib Hanı¹⁰⁴⁰ önemli işlevler üstlenmiştir.

Antakya'da Müslüman ve gayrimüslim tüccarların yanında yabancı tüccarlar da yer almıştır. 1910 tarihli bir belgeye göre Salihye Mahallesi'nde oturan İngiliz tüccar Sipovadis bin Con bunlardan bir tanesi olarak Antakya'da ticari faaliyetler içerisinde bulunmuştur¹⁰⁴¹.

4.2.1. Ticari Faaliyetler

Ticari hayat içerisinde faaliyet yürüten yöneticiler ticari yönden usulsüzlük içinde olup olmadıkları konusunda tahkikata uğramışlardır. Örneğin Dâhiliye Nezaretinden 18 Haziran 1899 tarihli tezkerede Antakya Belediye Reisi Faik Ağa hakkında bazı tüccarlarla ortaklaşa karaborsacılık maksadıyla mevcut zahireyi ambarlarda biriktirmek gibi gayrimeşru işler yaptığına dair Antakya tüccarlarından Şabizade Mehmed Rıfat tarafından 30 Nisan 1899 tarihinde şikâyet edilmiştir.

¹⁰³³ AŞS, 52, 97/59.

¹⁰³⁴ AŞS, 47, 125/8.

¹⁰³⁵ Günümüzde de varlığını sürdüren bu çarşı hakkında yapılan iki çalışma için bk. Döndü Üçeçam Karagel-Hulusi Karagel, "Tarihi Bir Ticaret Merkezinin Pazarlama Coğrafyası Kapsamında Analizi: Uzunçarşı (Antakya/ Türkiye)", *European Journal of Research on Education*, S. 2 (Özel Sayı), 2014, s. 166-184; Selçuk Gündüz-Gönül Reyhanoğlu, "Kadim Kentin Kimliği Antakya Uzun Çarşı", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 15, 2018, s. 857-871.

¹⁰³⁶ AŞS, 43, 131/18.

¹⁰³⁷ AŞS, 49, 36/241.

¹⁰³⁸ HVS, H. 1300, s. 109.

¹⁰³⁹ AŞS, 52, 97/59.

¹⁰⁴⁰ AŞS, 49, 36/241.

¹⁰⁴¹ AŞS, 53, 156/373.

Yapılan araştırma sonucunda bu kişinin belediye reisine karşı kin ve öfke beslediği için şikâyetle bulunduğu anlaşılmıştır¹⁰⁴².

Posta yolundaki değişim Antakya ticari hayatında birtakım aksaklıklara yol açmıştır. Dâhiliye Nezaretinden 28 Şubat 1900 tarihinde Posta ve Telgraf Nezaretine gönderilen tezkereye göre Antakya kasabası ahalisi, ticari işlerinin posta yolunun başka bir bölgeden geçirilmesi sebebiyle bozulduğuna dair merkeze dilekçe yollamıştır. Antakya'dan geçen tatar postası bu dilekçeden 7 sene önce (tahminen 1893'te) başka yoldan geçirildiği için posta, kasabadan kaldırılmıştır. Bu sebeple ticari işlerin aksadığı ve gecikmelerin olduğu bundan dolayı posta yolunun kasabadan tekrar geçmesi hakkında Antakya kasabası ahalisi İstanbul'a dilekçe göndermiştir¹⁰⁴³.

Bu konuyla ilgili Dâhiliye Nezaretinden 6 Mayıs 1900 tarihinde Halep vilayetine gönderilen tezkerede yukarıda bahsedilen posta yolunun yeniden Antakya kasabasından geçmesi mümkün gözükmemektedir. Posta ve Telgraf Nezaretine göre İskenderun'la Halep arasındaki yolun 12 saatte gidilmesi mümkün olduğu halde bu yol kullanılmamıştır. Tatar postalarının mesafesi uzak ve köprüleri bozuk olan Antakya ve Harem taraflarına dolaştırılması sonucunda iki günden fazla vakitleri boşa gitmektedir. Yolda birtakım zorluklar yaşanmasından dolayı tatar postalarının gelecek seneden itibaren İskenderun'dan doğru Halep'e gitmesi ve Antakya ile İskenderun arasındaki sürücü postalarının ise Harem, Antakya ve İskenderun arasında haftada iki defa çalışmasının kararlaştırılması, vilayetin Posta ve Telgraf ve Posta Baş Müdüriyeti tarafından bildirilmiştir¹⁰⁴⁴.

Ticari alanda yeni meslekler ortaya çıkmasından kaynaklı Antakya Belediyesi bu mesleklerin düzen ve tertibiyle ilgilenmiş ve bu hususta birtakım yetkiler de kullanmıştır. Ticari alanda alıcı ile satıcı arasında aracılık faaliyetlerinin düzene konulması Antakya Belediyesinin ticari görevleri arasında yer almıştır. Bu konu ile ilgili Halep Valisi Mustafa Atıf Bey'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen 11 Ağustos 1918 tarihli tahriratta Antakya kasabasında ticari eşya vesairenin nakli için tüccarla nakliye sahipleri arasında "simsarlık" ederek yük başına her iki taraftan kırkar para alan "Deveci Şeyhi" namıyla yeni bir mesleğin ortaya çıktığından bahsetmiştir. Bu konudaki simsarlığın kaza belediyesi namına açık arttırma yoluyla emin ve güvenilir

¹⁰⁴² BOA, DH. MKT, 2212/32_1, 8 Safer 1317 18 Haziran 1899.

¹⁰⁴³ BOA, DH. MKT, 2311/98/1 27 Şevval 1317 / 28 Şubat 1900.

¹⁰⁴⁴ BOA, DH. MKT, 2341/60, 6 Muharrem 1318 / 6 Mayıs 1900.

bir adama yaptırılması neticesinde belediye sandığına oldukça yüksek bir gelir sağlayacağı üzerinde durulmuştur. Ayrıca ticari eşyanın sevkiyatının daha emin yapılacağı mahalli kaymakamlıktan bildirilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak vilayet muhasebesinden yazılan ek bir notta “belediye vergi kanununun (rûsum-ı belediye kanununun)” yazılı olmayan her çeşit verginin konulması ve tahsili özel kanun kullanmasına uygun olduğu da bildirilmiştir. Bunun haricinde tüccar ile nakliye sahipleri arasında olan simsarlığın belediye adına açık arttırma ve talibine ihalesi belediyelere gelir temin ettiği görülse de bu durumun ticari işleri kesintiye uğratma ihtimali üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu teşebbüse tüccarların razı olmalarının da şüpheli olduğu ifade edilmiştir. Buna ilave olarak tüccar ve nakliye sahibi arasındaki simsarlık işinin teamül gereği yapılmakta olduğu ve rûsumunun da belediyece tahsil edilmesinden dolayı ticari işleri sekteye uğratmayacak şekilde işin düzenlenmesinin uygun olacağı ve usule uygun olarak namına ihale yapılacak olan müteahhidin belediyenin nezaretinde iş görmek şartıyla gerekli muamelenin yapılması konusu tartışılmıştır¹⁰⁴⁵.

Daha sonra Dâhiliye Nezaretinden Halep vilayetine gönderilen tezkerede tüccar ve araba sahiplerinden alınan kırk paralık simsariyenin belediye taradından emaneten veya ihaleten idaresinin uygun olduğu 11 Ağustos 1918 tarihli tahrirat ile mütalaa edildikten sonra ifade edilmiştir. Ayrıca belediye ve rûsum-ı belediye kanunlarında bir açıklık olmamasına rağmen bunun ticari bir muameleden ibaret olduğu ve bu gibi işlere belediyenin karışabileceği bildirilmiştir¹⁰⁴⁶.

Antakya kazasında belediye tedavülden kalkan vergileri kaldırma konusunda yavaş davranmıştır. Hatta bu vergiler yeni vergiler ile birlikte alınmaya devam edilmiştir. Bu konuda Dâhiliye Nezaretinden yazılan 7 Şubat 1876 tarihli tezkerede başka kazalardan Antakya kasabasına gelip ve başka kazalara gönderilen çoğu Antakya ahalisinin zaruri ihtiyaçlarından pirinç, soğan, benzer erzak, bazı eşya ve ticari emtianın sahiplerinden “bac-ı bazar” adıyla her yükten beşer para resim alınmıştır. Bu vergi mahallî belediye dairesi tarafından metruk rûsumat adı altında yıllık 8.500 kuruş bedel ile ihale edilmiştir. Ancak H. 1291 (M. 1874-1875) yılında kaldırılması yönünde tebligat yapılmış ancak kaldırılmamıştır. Antakya’daki tahrirat işleminin yapılmasının on seneyi geçtiği halde Halep vilayetinden gerekenin yapılması bildirilmiş olmasına rağmen Antakya kasabası bac-ı bazar rûsumu

¹⁰⁴⁵ BOA, DH. UMVM, 110/59, 11 Ağustos 1334 / 11 Ağustos 1918.

¹⁰⁴⁶ BOA, DH. UMVM, 110/59, 4 Eylül 1334 / 4 Eylül 1918.

kaldırılmayarak mahallî belediye idaresine terk olunmuştur. Daha sonra tahrîr neticesi kaldırılması gereken rûsumattan olmadığı anlaşılmışsa da verginin erzak, eşya, koyun, keçi ve sair hayvanattan alındığı bildirilmiştir. Tahrir sonucu temettuat vergisi alınmasına rağmen böyle bir verginin alınması adalete aykırı olduğundan H. 1291 (M. 1874-1875) senesinden itibaren ortadan kaldırılması münasip olduğu ve Sadaretin iznine bağlı olduğu Divan-ı Muhasebat ve Varidat-ı Esham-ı Umumiye Muhasebesi'nden ifade edilmiştir¹⁰⁴⁷.

Kolera gibi salgın hastalıklar ticari hayatta birtakım kısıtlamaları da beraberinde getirmiştir. Bu sebeple Antakya'nın ithal ve ihraç ettiği ticari mallar sağlık açısından kontrolden geçirilmiştir. Özellikle bölgede var olan kolera salgını neticesinde bu iş sıkı tutulmuştur. Nezaretler arasındaki yazışmalardan konuya verilen önem anlaşılmaktadır. Örneğin 6 Kasım 1890 tarihli belgede Beyrut tüccarlarının Antakya İskelesi'nden Beyrut'a nakletmek istedikleri zahirenin nakline engel çıkarılmamasına dair Dâhiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine tezkire gönderilmiştir¹⁰⁴⁸. Yine Dâhiliye Nezaretinden 20 Kasım 1890 tarihinde Sıhhiye Nezaretine gönderdiği tezkerede Beyrut ticaretinin Antakya İskelesi aracılığıyla yapılması istenmiştir. Antakya İskelesi'nden zahirenin nakline engel olunduğu için bunun da tüccara zarar verdiğinden bahisle gereğinin yapılması istenmiştir¹⁰⁴⁹.

4.2.2. Antakya Esnaf Grupları

Sözlükte geride kalan; geriye bırakılan' anlamlarındaki muhallefetin çoğulu olan muhallefat kelimesi yerine belgelerde tereke (terike) ve metrukât kavramları da kullanılmıştır¹⁰⁵⁰. Osmanlı mahkeme kayıtlarının önemli belge türlerinden biri olan tereke, yukarıda da ifade edildiği gibi ölen kimselerin geride bıraktıkları malları ifade etmektedir. İslam hukukuna göre varisler arasında paylaşımını yapan kadıların, bu paylaşımı kayıt altına almak üzere bir tereke hazırladıkları bilinmektedir. Bu belge, vefat eden kişinin geride bıraktığı her türlü menkul, gayrimenkul, para, mal ve eşyaların tamamını ifade eden bir hukuk terimidir. Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal hayatın incelenmesi açısından önemli olan bu belgeler, araştırmacılara geniş bilgiler sunmaktadır. Sıradan insanların tereke kayıtlarının tutulmuş olması sebebiyle de Osmanlı coğrafyasındaki ailelerin büyüklüğü, çocuklar, çok eşlilik, köle ve cariyeler,

¹⁰⁴⁷ BOA, ŞD, 261/40, 11 Muharrem 1293 / 7 Şubat 1876.

¹⁰⁴⁸ BOA, DH. MKT, 1778/124, 23 Rebiülevvel 1308 / 6 Kasım 1890.

¹⁰⁴⁹ BOA, DH. MKT, 1783/39, 7 Rebiülahir 1308 / 20 Kasım 1890.

¹⁰⁵⁰ Tahsin Özcan, "Muhallefat", *DİA*, C. 30, 2005, s. 406.

sahip olunan serveti oluşturan ev ve mutfak eşyaları ile giysiler, silahlar, kitaplar vs. hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Araştırmacılara sunulan bu bilgilerle Osmanlı aile yapısı ve ailenin iç dünyası daha iyi yorumlanabilmektedir¹⁰⁵¹.

Tereke kayıtları, ailenin yanı sıra kişinin kökeni, unvanı, meslek ve görevini, servetinin miktarını ve dağılımını, borcunu, mehir ve nafakasını, para rayiçleri ile mal ve eşya fiyatları hakkında geniş bilgiler vermektedir¹⁰⁵². Tereke defterleri, Osmanlı maddi kültürü hakkında geniş bilgi aktaran yazılı kaynakların başında gelmektedir. Bu bakımdan tereke kayıtlarına alternatif olabilecek ikinci bir kaynak grubu bulunmamaktadır¹⁰⁵³.

Bu çalışmanın konusu olan Antakya kazasında, 1876 ile 1918 yılları arasında şer‘iyye sicilleri içerisindeki 547 tereke kaydından 48 adet esnaf terekesi tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda bu esnafların meslekleri, ikamet ettikleri mahalle, inançları, isimleri, tereke kaydının tarihi ve tereke yekûnu bulunmaktadır. Bu esnafların ekonomik durumlarını tereke kayıtlarında bıraktıkları menkul ve gayrimenkul toplamına göre değerlendirildiğinde en fazla tereke miktarına sahip olan ilk on sıradaki meslekler sırasıyla ma‘saracı, nalbant, değirmenci, debbağ, tüccar, neccar, keşşger (ayakkabıcı), kalaycı ve bacacıdır. Bu esnaflardan en fazla terekeye sahip ma‘saracılarından Hacı Mehmed Ağa oğlu Abdulkadir Ağa’nın 256.526 kuruş terekesi bulunmaktadır. Tespit edilen 48 esnafın tereke toplamı ortalaması ise 19.111 kuruştur¹⁰⁵⁴.

Esnaf zümresi, halkın ihtiyaçlarını karşılamak ve bunun karşılığında bir kazanç elde etmek amacıyla şehir ekonomisine katkı sağlamaktadır. Antakya kazasındaki esnaf zümresinin farklı iş kollarından olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tablolarda Antakya kaza merkezinde bulunan gayrimüslimlerin mahallelere göre meslek çeşitleri gösterilmiştir. Bu mahallelerden hangi meslekten kaç esnafın yaşadığı da ayrıca belirtilmiştir. Aşağıdaki tabloya göre Hristiyan vatandaşlardan Sarı Mahmud Mahallesi’nde 14 mimar, 9 terzi, Cenine (Cüneyne) Mahallesi’nde 9 abacı, 18 mimar, 5 terzi, 5 semerci vardır. Pazarcı esnafı Mahsen Mahallesi’nde 7,

¹⁰⁵¹ Bilgin Aydın, “Edirne Tereke Sicilleri”, *Uluslararası Sempozyum: ‘Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne’*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Edirne 2010, s. 176-177.

¹⁰⁵² Özcan, “Muhallefat”, s. 407.

¹⁰⁵³ Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 11, S. 22, 2013, s. 210.; Bu makale aynı zamanda Osmanlı tereke kayıtları ile ilgili yapılmış çalışmaların bir literatürünü vermektedir.

¹⁰⁵⁴ Antakya’da oturan Müslüman esnafının tereke miktarı, oturdukları mahalle, mesleği, isimleri, menkul ve gayrimenkulleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Ek 17.

Kastal Mahallesi'nde 3, Sarı Mahmud Mahallesi'nde 3 ve Makbel Mahallesi'nde 1 kişidir¹⁰⁵⁵.

Aşağıdaki tabloda ise Ermeni vatandaşlardan Sofular Mahallesi'nde 5 kuyumcu tespit edilmiştir. Diğer mahallelerle birlikte Ermeni vatandaşlar içerisinde bulunan kuyumcu sayısı 4 artarak 9 rakamına ulaşmıştır. Ermeni vatandaşlar arasında toplam 38 esnaf kayıtlara geçmiştir.

Tablo 35.

*Antakya Kaza Merkezinde bulunan Ermeniler'in Mahallelere Göre Meslek Çeşitleri*¹⁰⁵⁶

Millet	Meslek Sayısı	Mahalle	Meslek Sayısı	Millet	Meslek	Mahalle	Meslek Sayısı
Ermeni	Kuyumcu	Sofular	5	Ermeni	Lakacı	Dutdibi	1
Ermeni	Kuyumcu	Dört Ayak	3	Ermeni	Fail	Tabi-i Sofular	2
Ermeni	Kuyumcu	Kapı Bölüğü	1	Ermeni	Fail	Dört Ayak	1
Ermeni	Kazancı	Dutdibi	1	Ermeni	Avatani (?)	Rikabiye	1
Ermeni	Kalaycı	Kapı Bölüğü	2	Ermeni	Avatani (?)	Dört Ayak	1
Ermeni	Kalaycı	Tabi-i Sofular	2	Ermeni	Avatani (?)	Ömer Ağa	1
Ermeni	Kalaycı	Dört Ayak	2	Ermeni	Berber	Tabi-i Sofular	1
Ermeni	Kalaycı	Kalıcı Suğla	1	Ermeni	Çalma?	Dört Ayak	1
Ermeni	Kalaycı	Rikabiye	1	Ermeni	...	Tabi-i Sofular	1
Ermeni	Basmacı	Sofular	1	Ermeni	Hancı	Dört Ayak	1
Ermeni	Basmacı	Tabi-i Sofular	1	Ermeni	Abacı	Rikabiye	1
Ermeni	Basmacı	Dutdibi	2	Ermeni	Abacı	Kapıbölüğü	1

¹⁰⁵⁵ Antakya'da oturan Hristiyan esnafının tereke miktarı, oturdukları mahalle, mesleği, isimleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. Ek 18. (Belgede millet kısmında Hristiyan yazdığı için bu tezde de böyle isimlendirilmiştir. Aşağıda Ermeni esnafı da aynı gruba girmesine rağmen belgede "Ermeni" şeklinde geçmektedir.)

¹⁰⁵⁶ BOA, MAD. d, no. 20525, 29 Zilhicce 1300 / 31 Ekim 1883. (Bu belgenin tarihi Osmanlı Arşivi Otomasyon Sistemi'nde 29 Zilhicce 1300 tarihi şeklinde gösterilmektedir. Bizim yaptığımız incelemede defterde herhangi bir tarih bulunmamaktaydı. Fakat, Haydar Çoruh, yazdığı makalede bu defterin baş kısmını tespit etmiştir. Maliye Nezareti Varidat Cizye Muhasebesi Defter fonunda yer alan bu defter (ML. VRD. CMH. d, no. 215/02-3) parçasının baş kısmında 9 Zilhicce 1259 / 31 Aralık 1843 tarihi bulunmaktadır. Dolayısıyla esas tarih Haydar Çoruh'un zikrettiği tarihtir. Haydar Çoruh'un makalesi için bk.. Haydar Çoruh, "Cizye Tahrirlerine Göre Antakya'da Gayrimüslim Cemaatler", *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 5, S. 1, 2020, s. 74-124.

Aşağıdaki tabloya göre Yahudi vatandaşlar arasında pazarcı esnafı Kantara Mahallesi'nde 4, Dutdibi Mahallesi'nde 3, Kapı Bölüğü'nde 2, Koca Abdi Mahallesi'nde 2 ve Günlük Mahallesi'nde 1 kişi yaşamıştır.

Tablo 36.

*Antakya Kaza Merkezinde bulunan Yahudiler'in Mahallelere Göre Meslek Çeşitleri*¹⁰⁵⁷

Millet	Meslek Sayısı	Mahalle	Sayı	Millet	Meslek	Mahalle	Meslek Sayısı
Yahudi	Neccar	Kantara	3	Yahudi	Çerçi	Kantara	3
Yahudi	Bazargan	Kantara	4	Yahudi	Çerçi	Kapı Bölüğü	1
Yahudi	Attar	Kantara	4	Yahudi	Attar	Şenbek	2
Yahudi	Bazargan	Dutdibi	3	Yahudi	Attar	Günlük	4
Yahudi	Bazargan	Kapı Bölüğü	2	Yahudi	Bazargan	Günlük	1
Yahudi	Attar	Koca Abdi	2	Yahudi	Çerçi	Günlük	1
Yahudi	Bazargan	Koca Abdi	3	Yahudi	Çerçi	Mahsen	1
Yahudi	Attar	Şenbek	1	Yahudi	Bazargan	Şenbek	1
Yahudi	Attar	Dutdibi	5	Yahudi	Neccar	-	1
Yahudi	Çerçi	Dutdibi	4	-	-	-	-

4.3. Sanayi

XIX. yüzyılda Sanayi İnkılâbı'nı gerçekleştiren başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkeleri, sanayisini ilerletme başarısı gösteremeyen ülkelerdeki pazarları açık pazar olarak kullanmaya başlamışlardır. Bu duruma ilk maruz kalanlar, sanayideki devrimi gerçekleştiren İngiltere'ye karşı, Avrupa'daki diğer ülkeler olmuştur. Diğer Avrupa ülkeleri de sanayileşme adına gelişme göstermek için büyük çabalar sarf etmişlerdir. Bunun için de korumacı gümrük fiyatları oluşturarak; yerli sanayiye korumaya çalışmışlardır. Yüksek gümrük fiyat uygulaması Fransa ile başlarken Almanya ve Avusturya onu takip etmiştir. Bu dönemde Rusya da ithalata yüksek gümrük engeli koymuştur. Yaşanan bu durum İngiltere'yi Osmanlı'nın himaye politikası gütmeyen açık pazarına yönelten temel sebeplerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti hem saha alanı hem de zengin hammadde kaynaklarıyla da İngilizler için önemli ülkeler arasında yerini almıştır. Diğer taraftan, Avrupa devletleri kendi

¹⁰⁵⁷ BOA, MAD. d, no. 20525, 29 Zilhicce 1300 / 31 Ekim 1883.

sanayilerini muhafaza ederken, Osmanlı Devleti kapitülasyonlarla verdiği hakları koruyor ve giderek genişletiyordu. Bu nedenle Avrupa'daki ekonomik gelişmelerin dışında kalıyordu¹⁰⁵⁸. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın sonlarında açık pazar konumuna gelince Osmanlı Devleti'nden Avrupa'ya ihraç edilen hammadde miktarı artmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin sanayi kollarına hammadde kaynağı haline gelmiştir¹⁰⁵⁹.

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren sanayi kolları içerisinde en gelişmiş olanı tüm dünyada olduğu gibi dokumacılıktı. XIX. yüzyıla gelinceye kadar dokumacılık alanında oldukça ileri bir seviyede bulunuyordu. Üretilen mamuller iç tüketimi karşılarken, aynı zamanda ihracat da yapılabiliyordu¹⁰⁶⁰. Fakat, yerli dokumacılar XIX. yüzyılın son çeyreğinde yabancı malların rekabetine dayanamayarak birçok alanda faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmışlardır. Ortaya çıkan bu boşluk mevcut girişimciler tarafından doldurulamayınca Osmanlı Devleti birçok sanayi dalında dışarıdan gelen sanayi mamullerinin pazarı olmuş, ardından dışa bağımlı hale gelmiştir. 1913 yılı itibariyle bazı sanayi faaliyetlerinde dışa bağımlılık oranları şu şekilde idi: gıda sanayi %39,2, toprak sanayi %57,2, deri sanayi %64,1, tahta sanayi %42,2, tekstil sanayi %76,5 ve kimya sanayi %85,7 olmak üzere toplamda ortalama %59,2'dir¹⁰⁶¹.

Osmanlı Devlet adamları III. Selim (1789-1807) döneminden itibaren bu duruma karşı çeşitli önlemler almaya ve bazı sanayileşme girişimlerine başvurmuşlardır. Yapılan bu girişimler, var olan tesisleri genişletme ve yeni fabrikaların kurulmasıyla sınırlı kalmıştır. Tanzimat'ın ilanına kadar askeri ve savunma bazlı fabrikalar kurulmuşsa da bu gelişmeler süreç içerisinde yetersiz kalmıştır. Tanzimat'tan sonra ise devlet adamları ekonominin önemini çok iyi kavradıkları gibi sanayi alanında da köklü değişikliklere başvurmuşlardır. Başta Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) olmak üzere bu amaçla “sanayii güçlendirme operasyonu” denilebilecek bir dizi çalışmalar başlatmışlardır. Bu çalışmalarını iki devreye ayırmak mümkündür. İlk dönem 1840-1860 tarihleri arasında devletçilik politikasının ağır bastığı dönemdir. Bu yapılan bilinçli bir tercihten çok Avrupa'daki

¹⁰⁵⁸ Haluk Ülman, *1. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Yayınevi, Ankara 2002, s. 20-25.

¹⁰⁵⁹ İncalcık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı”, s. 1-66.

¹⁰⁶⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 715.

¹⁰⁶¹ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 10.

gelişmeler karşısında Osmanlı bürokrasisinin artık bir şeyler yapılması gerektiğini düşünceleri sonucudur. 1860'dan sonra ise Tanzimat'ın yetiştirdiği aydın grubu artık ekonomi ve sanayiinin toplum hayatı üzerindeki rolü üzerine düşünmeye, Avrupa'daki tartışmaları izlemeye ve bundan sonuç çıkarmaya ve çözüm önerileri üretmeye başladıkları görülmektedir¹⁰⁶².

Avrupa'yı tanıyan aydınlar, fikirlerini çıkardıkları gazeteler aracılığıyla ifade etmişlerdir. Özel girişimciliğin ve özel şirketlerin Osmanlı'da bulunmamasını geri kalmanın en büyük nedeni olarak gören aydınlar, sanayileşmede özel teşebbüsten yana olmuşlardır. Mekteb-i Mülkiye'de verilen eğitimin de etkisiyle iktisat konuları daha çok tartışılır olmuştur. Bu tartışmalar sonucunda sanayileşme girişimleri başladı. 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'yla kabul edilen gümrük vergilerinde ithalat oranı yükseltilirken, ihracat vergisi düşürülmüştür. Her yıl kademeli olarak yükseltilecek ithalat vergisi %5'ten %8'e çıkarılmıştır. Böylece yerli sanayinin rekabet gücü artırılması amaçlanmıştır. Ayrıca Osmanlı topraklarında üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarının belirlenmesi amacıyla sanayi sergilerine katılım sağlanmıştır. Bu amaçla 1863'te İstanbul'da açılan sergi ikinci önlem olarak sayılmıştır. Üçüncü önlem olarak sanayi kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu kalifiye eleman ihtiyacı için İstanbul'da 1868'de Sanayi Mektebi açılmıştır. Dördüncü ve son önlem ise 1860 sonrasında Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmasıyla alınmıştır. 1873'e kadar faaliyetlerine devam eden bu komisyon özel teşebbüsü geliştirmek amacıyla esnafı şirketler halinde birleştirme çalışmalarına rehberlik etmiştir¹⁰⁶³.

Osmanlı topraklarında özel sermayenin de devreye girmesiyle fabrika sayısı hızla artmıştır. Bu fabrikalarda şeker, sigara kâğıdı, un, buz, bira, demir, boya ve tütün gibi maddeler üretilmiş; hem iç piyasa hem de dış piyasaya satışları yapılmıştır¹⁰⁶⁴.

Osmanlı'nın bir kazası olan Antakya'da da sanayileşme çabalarının merkezi hükûmetin uygulamış olduğu politikalarla paralel ilerlediğini söylemek mümkündür. Aşağıda örnekleri görüleceği gibi 1860'lardan sonra müteşebbisler fabrika kurmak için çalışmalara başlamışlardır.

¹⁰⁶² Seyitdanlıoğlu, "Osmanlı Sanayii", s. 719-720.

¹⁰⁶³ Seyitdanlıoğlu, "Osmanlı Sanayii", s. 720-721.

¹⁰⁶⁴ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, C. II, ed. Halil İnalcık, çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç-Serdar Alper, Eren Yay., İstanbul 2004, s. 1014.

Antakya’da kazasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında fabrika ya da atölyelerde üretilen en önemli ürünler ipekten gömlek, meşlah¹⁰⁶⁵, Trablus kuşağı, nesc ve çarşaf, pamuktan bez, yün ile aba olarak sıralanmaktadır. Ayrıca sabunhanelerde sabun yapımı da önemli bir faaliyet koluydu. Bunun yanında kuyumculuk ve demircilik alanında da sanayi faaliyetleri yapılmıştır¹⁰⁶⁶. XX. yüzyılın başlarında ise bu faaliyetlerin yapıldığı mekân sayısı artarak çeşitlenmiştir. Buna göre 1 un fabrikası, 12 kiremithane, 30 ipek fabrikası, 15 sabunhane, 1 debbağhane, 32 fırın ve 123 değirmen faaliyete geçmiştir¹⁰⁶⁷.

4.3.1. Sanayileşme Çabaları

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Antakya kazasında insan ve hayvan gücünün yerine makine kullanımı ile ilgili olarak önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle dokumacılık sektöründe iplik imali ile ilgili fabrikalar kurulmuştur. Fabrikaların kuruluş aşamaları ve bu aşamalarda yaşanan bürokratik faaliyetlerle fabrika girişimcilerinin yaşadıkları problemler bu bölümün temelini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında sanayi sektöründe girişime teşebbüs eden yatırımcılara karşı takındığı tutum ilgili dönemin aydınlatılmasında kilit rol oynamaktadır. Antakya kazasında daha yapılırken yanan bir iplik fabrikası bu tutumu göstermesi bakımından önemli veriler sunmaktadır. Kayıtlara göre Antakya kasabasının Felit köyünde yanmış ve harap durumda bulunan iplik fabrikasının inşa edildiği tarihten yandığı tarihe kadar birikmiş olan vergisi affedilmiş yalnızca arsasına biçilen 4.000 kuruş kıymet üzerinden arsa vergisi alınmıştır¹⁰⁶⁸. Ayrıca ilgili belgede bu yanan eski ve atıl kalmış iplik fabrikasının sahipleri kadın olduğu için fabrikanın başlangıcından H. 1302 (M. 1884-1885) senesine kadar biriken 29.500 kuruş vergisinin silinmesi ve 1302 senesinden itibaren arsasına tahmin edilen 4.000 kuruş kıymet üzerinden vergisinin alınmasına karar verilmiştir¹⁰⁶⁹. Aşağıda dönem içerisinde Antakya kazasında sanayi faaliyetleri içerisinde bulunan müteşebbisler ve faaliyetlerine değinilmiştir.

¹⁰⁶⁵ Meşlah: 1. Bir tür kadın elbise. 2. Arap ileri gelenlerinin giydiği, bütün vücudu örten uzun ve kolsuz üstlük, harmani. Bk. Kubbealtı Lugatı. <http://lugatim.com/s/maşlah> (Erişim tarihi: 20.03.2022)

¹⁰⁶⁶ HVS, H. 1295, s. 123.

¹⁰⁶⁷ HVS, H. 1326, s. 291.

¹⁰⁶⁸ BOA, İ. ML, 11/12, 27 Zilkade 1311 / 1 Haziran 1894. Mâliye Nezâreti’nden Şûrâ-yı Devlet’e havâle edilen 10 Zilkade 1311 / 15 Mayıs 1894 târihli tezkire.

¹⁰⁶⁹ BOA, İ. ML, 11/12, 19 Muharrem 1312 / 23 Temmuz 1894.

4.3.1.1. Hoca İbrahim Nas ve Oğulları İplik Fabrikası (Madambul Fabrikası)

Antakya kazasındaki sanayileşme çabalarından biri de Osmanlı tebaası Yahudilerinden Halepli Hoca İbrahim Nas'ın (Hoca Abraham) fabrika kurma teşebbüsüdür. Hoca İbrahim Nas'ın üzerinde çalıştığı ardından muvaffak olduğu iplik fabrikası; taşrada, özelinde ise Antakya kazasındaki sanayileşme çabaları açısından önemli bilgiler verir. Hoca İbrahim'in ortaya koyduğu fikirler dönemin ekonomik yapısındaki hammadde ve işlenmiş ürün fiyat oranlarını bildirmesi bakımından da oldukça önemlidir.

Hoca İbrahim Nas bir iplik fabrikası açma teşebbüsünde bulunmuş bu teşebbüsün her aşaması Osmanlı Devleti'nde sanayileşme çabalarının taşrada hangi aşamalardan geçtiğine ve bu konuda karşılaşılan güçlüklerle kadar birçok konuya açıklık getirmiştir. Hoca İbrahim Nas açmak istediği iplik fabrikasını niçin açmak istediğini şu şekilde açıklamaktadır. Ona göre ecnebi tüccar tarafından düşük ücretle satın alınan, işlendikten sonra pahalıya satılan ve önemli fayda ve kâr elde edilen pamuğun okkasını ecnebi 8-10 kuruşa aldığı halde iplik ve bez imalatından sonra yine bize dört beş kat fiyatla satmaktadır. Ayrıca ithalat ve ihracat şartları da eşit değildir. Bu şartlarda kendisine gerekli teşvik ve destek verildiği takdirde bölgenin ticaret hacminin artacağını ifade etmiştir. Bunun dışında kuracağı fabrikanın Arabistan topraklarında tek olacağını belirtir ve nihayetinde dokumalık bez ve iplikten iki sene gümrük vergisi alınmaz. Antakya ve çevresinde fabrika açma imtiyazı sekiz yıllığına sadece kendisine verilmiştir. Ayrıca pamuğu çekirdekten ayırdıktan sonra eğirip iplik ve bez yapabileceği bir fabrika kurmak istemektedir ¹⁰⁷⁰.

Avrupa karşısında Osmanlı Devleti'nin rekabet gücü zayıflamıştı. Kendi ürettiği pamuğun Avrupa'da işlenip ürün olarak yüksek fiyata tekrar ithal etmenin önüne geçmek için fabrika kurmak istemesi Osmanlı sanayisinin Avrupa karşısındaki durumunu gözler önüne sermektedir. İbrahim Nas Efendi, şartları kabul edilince kuracağı fabrika için teminat vermekten geri durmamıştır. Bu konu ile ilgili belgede; imal olunacak bez ve iplikten iki sene sonra gümrük alınmaması ve Antakya kazasında sekiz sene için iki taraftan bu işi yapan fabrika açılmaması şartıyla pamuğu çekirdeğinden ayırmak ve bez ve iplik imal edecek bir fabrikanın inşasını taahhüt etmiştir. Bir seneye kadar fabrika inşa etmez ise anlaşmanın feshine razı

¹⁰⁷⁰ BOA, İ. MVL, 569/25579, 5 Zilkade 1282 / 22 Mart 1866: Antakya İdare Meclisinden Halep vilayetine gönderilen 5 Zilkade 1282 / 22 Mart 1866 tarihli mazbata.

olduğunu beyan eden bir senedi hükûmete sunmuştur. Ayrıca belgede ismi okunamayan bir şahıs Hoca İbrahim Nas'a ruhsat verildiği halde bir seneye kadar fabrikayı inşa etmez ise hazineye 300 lira borcu olmak üzere kefil olduğunu beyan etmiştir¹⁰⁷¹.

Bu faaliyetler Osmanlı Devleti tarafından Antakya kazasında teşvik edilmiştir. Örneğin İbrahim Paşa'nın oğlu Abdullah'ın 20 Ekim 1869 tarihinde Şurayı Devlete gönderdiği arzuhâlde Antakya'da bir adet ipek ve bez fabrikası kurarak aletlerini kendisinin karşılayacağını bildirmiş ve fabrikanın kurulmasına öncülük etmiştir. Bunun üzerine kendisine ikinci rütbeden bir kıta nişan verilmesi Divan-ı Ahkam-ı Adliye Reisi Ahmed Cevdet Paşa tarafından tasdik edilmiştir¹⁰⁷².

Yine Meclis-i Mekabir tarafından Dâhiliye Nezaretine takdim edilen 14 Ocak 1867 tarihli mazbatada Hoca İbrahim Nas, pamuk ve iplik fabrikası için istediği makinelerin zirai faaliyetlerin artışı sağlayacağından bu makinalara gümrük resmi verilmeksizin ecnebi devletlerden ithaline müsaade istemiştir. Fabrikaya ruhsat verildiği Nafia Nezaretine bildirilmiştir. Pamuk tathiri (yıkama) için makine başına yıllık beş Osmanlı lirası vergi vermek üzere makine kurmasına hiçbir engel olmadığı belirtilmiştir. İlk defa olarak ecnebi memleketlerden getirilecek makine ve aletler için gümrük resmi verilmeksizin ithaline ve ileride yapılacak düzenleme ile vapur makinesi konulduğunda nizama tabi olması her kazan için on Osmanlı altınının Nafia Nezareti veznesine ödenmesi mecliste uygun görülmüştür¹⁰⁷³.

Bütün bu çalışmalar sonucunda Hoca İbrahim Nas fabrikayı açmak için izin almıştır. Böylece fabrikanın inşası, fabrikaya yabancı memleketlerden gümrük resmi verilmeksizin makina getirtilmesi ve fabrikalar hakkında yürürlükte olan makine nizamına tabi olmak şartıyla ve her kazan için ödeme yapmak ve imtiyazın tekel olmamak şartıyla fabrikanın inşasına izin verilmiştir¹⁰⁷⁴.

Antakya'da İbrahim Nas ve oğulları tarafından tesis edilen fabrikanın işletilmesi için oluşturulan şirketin nizamnamesinde şu bilgiler tespit edilmiştir. Şirketin kuruluş amacı dokuma ve saireye mahsus bir fabrikanın işletilmesidir. Şirketin adı "Şirket-i Sanayi-i Osmaniye" olarak nizamnamesinde yer almıştır. Yine teşkil edilen şirketin nizamnamesine göre şirketin sahibi İbrahim Nas ve oğullarıdır. Şirket, fabrikanın işletilmesi amacıyla anonim şirket olarak kurulmuştur. Fabrikada

¹⁰⁷¹ BOA, İ. MVL, 569/25579, 7 Zilkade 1282 / 24 Mart 1866.

¹⁰⁷² BOA, ŞD, 2856/18, 18 Şaban 1286 / 23 Kasım 1869.

¹⁰⁷³ BOA, İ. MVL, 569/25579, 8 Ramazan 1283 / 14 Ocak 1867.

¹⁰⁷⁴ BOA, İ. MVL, 569/25579, 22 Zilkade 1283 / 22 Mart 1867.

270 adet İngilizkârî eğirici makinesi ile dokumak ve pamuğu açıp atmak ve delikleri sıkamak için makine ve hızar ve tamirat için alet edevat vardır. Bu makinelerin hareket gücü yaz mevsiminde 600 beygir olarak ölçülmüştür. Fabrika binasının 2.000 arşından uzun çatısı vardır. Ayrıca fabrikanın eski bir binası olup alt katı eğirici makineleri ile kısmen inşa olunmuş üst katı dokuma tezgâhlarına mahsus direktör, amele, makinist ve sairenin ikametgâhı için ayrılmıştır¹⁰⁷⁵.

Hoca İbrahim Nas, kuruluş aşamasında çok ciddi paralar harcadığı, ciddi emek verdiği fabrikasına Madambul Fabrikası adını vermiştir. Bununla ilgili Hoca İbrahim Nas'ın Sadarete çektiği 30 Aralık 1868 tarihli telgraf önemlidir. Telgrafta Antakya'da inşasına izin verilen Madambul Fabrikası'nın bazı zaruri masrafı ve işlettilmesine sermaye olmak için 700 bin kuruşa ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Ayrıca İngiltere'den altı usta getirilmesine büyük para sarf ettiğini ve kalan az miktar para için padişah yardımına muhtaç olduğunu belirterek fabrikanın rehin edilmesi karşılığında hazineden borç verilmesini talep etmiştir¹⁰⁷⁶.

Ayrıca 20 Ekim 1869 tarihinde Şura-yı Devlet tarafından Antakya'da bir ipek ve bez fabrikası kurmuş olan İbrahim Nas oğlu Abdullah'a, emsallerine verildiği gibi fabrika kurmasından dolayı kendisine ikinci rütbeden bir nişan verilmesi istenmiştir¹⁰⁷⁷.

Hoca İbrahim Nas kurduğu fabrika için çok uğraşmış olmasına rağmen bazı şartları hesap edememiştir. Fabrikanın işlemesi ve rekabet edebilmesi için yeteri kadar sermayeye sahip olamadığından devletten seçenekler sunarak yardım talep etmiştir. Bununla ilgili olarak 19 Şubat 1873 tarihli arzuhalinde, Avrupa'dan fabrika için satın alınan makinelerin kurulması için 12.000 lira açıkları olduğunu belirtmiştir. Bu duruma sebep olarak hava muhalefetinden dolayı makinaların Suriye İskelesi'ne çıkarılması gerekirken İskenderun İskelesi'ne çıkarılmasını göstermiştir. Ayrıca bölgedeki tüccarın fabrikanın işlemesini istemediği için kendisine borç para vermediği ve İstanbul'da kendisini tanıyan tüccar ve sarraf bulunmadığı için mecburen Osmanlı Devleti'nden bazı şartlarla verilmesi için bir buçuk sene İstanbul'a geldiğini defalarca istida ve layiha verdiğini beyan etmiştir. Ayrıca Islahat Komisyonu ve bazı dairelerde vaziyet mahallinden sorulup ihtiyacın gerçek olduğu devletçe anlaşılmış olmasına rağmen isteği kabul edilmemiştir. Böyle bir durumdan

¹⁰⁷⁵ BOA, ŞD, 2874/28, 15 Rebiülahir 1290 / 12 Haziran 1873.

¹⁰⁷⁶ BOA, ŞD, 2212/28, 12 Kanunievvel 1284 / 24 Aralık 1868.

¹⁰⁷⁷ BOA, ŞD, 2856/18, 18 Şaban 1286 / 22 Aralık 1869.

sonra farklı seçeneklerle para talebinde bulunduğu arzuhalin devamından anlaşılmaktadır. Seçeneklerin birincisinde kendisine bir yük kuruşun nakden veya aynı miktarda pamuk verilerek kalanı sonra verilmek ve 12 bin liranın verilmesi için Asakir-i Şahane'ye gereği kadar Amerikan bezi %10 kuruş eksikle ara ara verilmesi veyahut fabrika her ne kadar mal ihraç ederse %10'u zikrolunan paraya mahsuben alınmasını sunmuştur. İkinci seçenek olarak fabrika bir şirketle işletilerek ve meblağı arz edilen şartlarla ödendikten sonra bu tarihten itibaren fabrika 20 sene sonra tamamıyla devlete terk olunmak olarak sunulmuştur. Bu seçeneklerden birine müsaade buyrulmadığı takdirde fabrikanın elden çıkarılacağını bu durumda fabrikayı başkasının alamayacağını belirtmiştir. Fabrikanın binası ve makinaları bazıları kurulmuş ve kurulmak üzere olan takdir baha ile kıymetinden %15 indirilerek devlet tarafından satın alınması ve karşılığında esham-ı cedide verilmesi veya verilecek paraya göre devletin hissedar olmasını talep etmiştir¹⁰⁷⁸.

Hoca İbrahim Nas devletten borç para almak için bir hayli uğraşmıştır. Tabiat olaylarını bile öne sürerek isteğini dile getirmiştir. Bununla ilgili olarak 6 Şubat 1873 tarihli arzuhalinde; depremde zarar gören depremzedelere devletin yardım ettiği gibi kendisinin bu hale benzer olduğu ve hal durumunu ve geleceğini muhafaza için bu uğurda bir kazazede olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca kurulan 12 makinenin işletilmesi için bir yük kuruşa ihtiyacı olduğu bu borç verilmediği takdirde fabrikayı tamamıyla devletin almasını istirham etmiştir¹⁰⁷⁹. Yine İbrahim Nas 13 Mayıs 1873 tarihli arzuhalinde fabrikasını Avrupa'dan makine getirerek 50 bin lira harcama ile kurduğunu fabrikanın işletilmesi için gerekli 12 bin lira paranın 22 aydır verilmesine muvaffak olamadığından perişan olduğunu belirtmiştir. Bu durum fabrikanın durmasına sebep olduğundan fabrikanın yarısının padişaha terk ve takdim edilerek meblağın padişahın şahsî kullanımına ayrılan paradan (ceyb-i hümayun) kendisine verilmesini talep etmiştir¹⁰⁸⁰.

Halepli İbrahim Nas, fabrikayı kurarken ekonomik yönden yıpranmış ve bu konunun çözümü için birçok mektup yazarak niyazda bulunmuştur. 6 Temmuz 1873 tarihli arzuhalinde 60 bin lira sarfıyla Antakya'da inşa etmiş olduğu fabrikasına sermaye eklenmesinin mümkün olmadığını ve Halep tüccarından Sacati isimli tüccara müracaat edip fabrikayı bir müddet işletmesine razı olduğunu fakat zararını

¹⁰⁷⁸ BOA, ŞD, 2874/9_7, 21 Zilhicce 1289 / 19 Şubat 1873.

¹⁰⁷⁹ BOA, ŞD, 2874/9, 21 Zilhicce 1289 / 19 Şubat 1873.

¹⁰⁸⁰ BOA, ŞD, 2875/29, 15 Rebiülevvel 1290 / 13 Mayıs 1873.

gördüğünü beyan etmiştir. Memlekette emsali görülmeyen böyle bir fabrikanın durmasına devletin razı olmayacağını merhamet edilerek fabrikanın işlettilmesinin bir çaresi veya tamamen elden çıkaramadığından muhtaç olduğu 20 bin lira sermaye için fabrikanın 20 bin liralık hissesini satmak ve üzerinde kalacak 60 bin liralık hissenin dahi teminat gösterilerek bankaların birisinden sermaye ödemesiyle fabrikanın işlettilmesi talebinde bulunmuştur¹⁰⁸¹.

Hoca İbrahim Nas'ın bir zaman için her tür vergiden muaf tutulması hakkındaki arzuhalı Rüşumat Emaneti'ne 12 Ocak 1874 tarihinde gönderildiğinde Gelibolu'da imal edilen yelken bezlerinin on sene müddetle gümrük vergisinden muafiyeti hususu bildirilmiş ve Antakya'da imal olunacak bez ve iplik için de muafiyet verildiği ifade edilmiştir¹⁰⁸².

İbrahim Nas'ın 15 Temmuz 1875 tarihli arzuhâlinde İstanbul'da kendisinin han köşelerinde perişan ve yirmi nefer ailesinin de aynı şekilde olduğunu fabrikanın işletilmesi için Babıali'nin merhamet etmesini ve özel şartlar ile verilecek paranın ileride elde edilecek kazançtan ödenmesi ve teminat için görevlendirilecek memurun maaşının kendi tarafından verilerek bir an önce gereğinin yapılmasını istirham etmiştir¹⁰⁸³. İbrahim Nas'ın arzuhalı üzerine 13 Şubat 1875 tarihinde Şura-yı Devlete havale olunan ve sermaye için Hazine'den istediği paranın verilmesinin kabul edilmediği ifade edilmiştir¹⁰⁸⁴.

İbrahim Nas ve oğulları Antakya'da inşa ettikleri bez ve iplik fabrikasının eksikliklerinin tamamlanması ve idaresi için anonim bir şirket teşkiline ruhsat verilmesi ve fabrikada üretilen mamullerden on sene müddetle gümrük vergisinden muaf tutulmasını istemiş ancak vergi ve gelirlerin azalmasına sebep olacağı ve yenilenen tarifeden ümit olunan menfaate sekte vuracağından gümrük vergisinden muaftan vazgeçilmesi kararı verilmiştir. İbrahim Nas daireye çağrılmış karar kendisine tebliğ edilmiştir. Bu isteğinin kabul edilmemesine karşılık fabrikası için Avrupa'dan getirecekleri makine ve aletlerin gümrük vergisinden muaf tutulması isteği Meclis-i Hass-ı Meşveret'te mütalaa edilmiş ve bir defaya mahsus muaf tutulmasına karar verilmiştir¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁸¹ BOA, ŞD, 2874/28, 10 Cemaziyelevvel 1290 / 6 Temmuz 1873.

¹⁰⁸² BOA, ŞD, 2874/28, 24 Zilhicce 1290 / 12 Şubat 1874.

¹⁰⁸³ BOA, ŞD, 2888/8, 11 Cemaziyelahir 1292 / 15 Temmuz 1875.

¹⁰⁸⁴ BOA, ŞD, 2881/8, 8 Rebiülevvel 1292 / 14 Nisan 1874.

¹⁰⁸⁵ BOA, İ. MMS, 134/5707, 10 Cemaziyelevvel 1291 / 25 Haziran 1874.

İbrahim Nas'ın şirketi idare etmeye gücü yetmeyince ortaklık arayışına girmiştir ancak bu durumdan da istediği sonucu alamamıştır. 5 Şubat 1875 tarihli arzuhalinde bu durum ile ilgili fabrikasını işletmeye gücü yetmediğinden Halep vilayetinden Naum Sacati 4.000 lira vererek kontrato ile şirkete ortak olmuştur. Naum Sacati, kontrat hükümlerine muhalefetle fabrikayı ele geçirmeye kalkışmıştır¹⁰⁸⁶.

Yine Hoca İbrahim Nas'ın 23 Haziran 1875 tarihli arzuhalinde on sene önce Antakya'da kurdukları fabrikayı artık işletmeye kudreti olmadığı ve Halep vilayetinde Naum Sacati'nin fabrikaya para verip sonra da şartlara uymaması sonucunda daha fazla mağduriyet yaşadığını, verdiği parayı mahallinde tahsile çalışmasından dolayı zor durumda olduğunu ifade etmiştir. Paranın ödenmesine mühlet verilerek taksitle ödenmesi ve iki veya üç sene zaman tanınmasını talep etmiştir¹⁰⁸⁷. Bu çabalar sonucunda 29 Ekim 1876 tarihli belgede Antakya'da iplik fabrikası kurmuş olan Antakyalı İbrahim Nas Efendi'ye fabrikanın eksikliklerini tamamlamak için yardım edecek olan bazı tüccarların Seraskerlik, Tophane ve Darphane'deki alacaklarına mahsuben 300 bin kuruş verilmesi için Maliye Nezaretine yazı yazıldığı bildirilmiştir¹⁰⁸⁸.

4.3.1.2. Naum Sacati İplik Fabrikası

Naum Sacati (Nimetullah Sahati) XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Antakya'daki sanayileşme çabaları içerisinde yer alan önemli bir kişidir. Naum Sacati aynı zamanda İtalyan konsolos vekilliği de yapmıştır. Özellikle İbrahim Nas ile olan ticari münasebetleri dikkat çekmektedir. Hoca İbrahim Nas, 7 Haziran 1870 tarihinde Antakya Kaymakamlığına gönderdiği arzında, Antakya yakınında Çavlin Bahçesi isimli mahalde çeşitli malların üretileceği bir fabrika inşa etmiştir. Bu fabrika için Avrupa'dan çeşitli aletleri İskenderun Limanı üzerinden getirtmiştir. İbrahim Nas, Avrupa'dan çeşitli zamanlarda getirttiği çeşitli alet ve edevatın kolay taşınması ve ürettiği malların İskenderun'a taşınması amacıyla Suriye yolunun onarımını yapmak veya yaptırmak amacıyla Antakya'daki devlet yetkilileriyle görüşmüştür. Antakya hükûmetinin ve İbrahim Nas'ın girişimleri sonucu İngiltere'den Mühendis Hoca Tamsilis ile yanında beş mühendis bu işe başlamıştır.

¹⁰⁸⁶ BOA, ŞD, 2881/22, 28 Zilhicce 1291 / 5 Şubat 1875.

¹⁰⁸⁷ BOA, ŞD, 2882/55, 19 Cemaziyelevvel 1292 / 23 Haziran 1875.

¹⁰⁸⁸ BOA, MF. MKT, 43/129, 10 Şevval 1293 / 29 Ekim 1876: Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi imzalı Mâliye Nezâretine.

Fabrikada üretilen pamuk ipliklerin iyi kalitede olduğundan İngiliz bezleri gibi değer görmüştür. Fabrikanın üretime başlamasında Antakya hükûmetinin de payı olduğu belirtilerek üretilen ipliğin bir kısmı numune olarak Sadarete ve Halep Valiliğine gönderilmiştir¹⁰⁸⁹.

Halep Valiliği, Antakya'da Hoca Naum Sacati'nin yeniden inşa ettiği iplik fabrikasında üretimi yapılan iplik numunesinin Osmanlı mahsulatından olduğunu bildirmiştir¹⁰⁹⁰. 8 Haziran 1870 tarihinde Antakya İdare Meclisi tarafından Dâhiliye Nezaretine yazılan mazbatada Antakya civarında yeniden inşa ve tamir edilen iplik fabrikasının ne şekilde kurulduğu Naum Sacati tarafından kaymakamlık tezkeresinde anlatılmıştır. Fabrikaya, İdare Meclisi heyeti ile gidilip iplik imalatına başlanmıştır. Ve hatta fabrikada çıkan iplik numunesi dahi görülmüştür. Fabrikanın eski sahibinin (muhtemelen Hoca İbrahim Nas) ikmal edemediği fabrikayı, durma noktasına gelmiş olduğu halde Naum Efendi'nin zikrolunan yeri satın alarak meydana getirdiğinden teşekkürle şayan olduğu belirtilmiştir¹⁰⁹¹. İbrahim Sacati'nin olumlu girişimi sonucunda Halep İdare Meclisinin 31 Aralık 1870 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği mazbatasında Halep İtalya Konsolosu tercümanı Naum Sacati Efendi'nin Antakya'da inşa ettiği iplik fabrikasının mamulü olan ipek numuneleri incelediği ve beğendiği ifade edilmiştir. Yeniden fabrika inşa edenlere verilecek mükâfatı fabrikanın menfaati nispetinde olacağı da belirtilmiştir. Ayrıca yeniden inşa edilen fabrikanın özellikleri şu şekilde ifade edilmiştir; Fabrika, Asi Nehri üzerinde yapılmış olup, binası bir su bendinden ve dışarıdan kâtip, mühendis, memur ve müşteri ikamesine mahsus 8 odadan oluşmaktadır. Büyüklüğü 4.000 arşın olan fabrikada Avrupa'dan 8.000 İngiliz lirası sarf olunarak getirilen bez tezgâhları bulunmaktadır. Ayrıca bu bez tezgâhlarında 35 kise iplik çıkarılmaktadır. Bu fabrikada pamuk hasadında 48 makine işlediği halde günlük 1.000 kıyye pamuk işleyerek 280 kise iplik çıkarılabilmektedir. İşlenen bez günlük 250 kıyyeden ibaret olup 100 top işlenebilmektedir. Şu anda fabrikada 150 amele olup ileride bazı makine tezgâhlarının çalışmasıyla birlikte fabrika içinde 600 ve hariçte dülger, demirci ve pamuk ve ipek nakli ve ihracı ve masura imaline mahsus olmak üzere 400-500 ameleye daha ihtiyaç olacağı ifade edilmiştir. Antakya'da böyle bir fabrikanın varlığının Arabistan hattınca pamuk ve ziraatın çoğalmasına sebep olacağı

¹⁰⁸⁹ BOA, İ. DH, 627/43599, 7 Rebiülevvel 1287 / 7 Haziran 1870.

¹⁰⁹⁰ BOA, İ. DH, 627/43599, 8 Rebiülevvel 1287 / 8 Haziran 1870.

¹⁰⁹¹ BOA, İ. DH, 627/43599, 8 Rebiülevvel 1287 / 8 Haziran 1870.

ve iplik ve bezce ortaya çıkacak umumi ucuzluk sonucunda ciddi faydaları olacağı da belirtilmiştir. Fabrika'nın günlük gelirinin 2.000 kuruş miktarında olduğu yeni makinalardan sonra günlük pamuk dışında 5-6 bin kuruş masrafı bulacağı ifade edilmiştir¹⁰⁹².

4.3.1.3. Mösyö Buton Un Fabrikası

Antakya kazasında sanayileşme çabaları içerisinde İbrahim Nas'ın iplik fabrikası süreç açısından önemli bilgiler içermektedir. Fransız Konsolos Vekili Mösyö Buton'un değirmen, fırın ve mağazası eski usul üretim tekniklerinden yeni usule geçerken eski usulü kullanan esnafların bu duruma tepkisini ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir. Bu durum ile ilgili olarak Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkirede Antakya Fransız Konsolosu'nun kasaba civarında sahibi olduğu un fabrikasına erkek ve kadın büyük küçük insanların hücum etmek istedikleri haber alınmıştır. Kaza kaymakamı ile mahalli jandarma kumandanı asker ile birlikte fabrikaya giderek kalabalığı dağıtmış ve kalabalık hükûmet avlusuna gelerek bazı olumsuz gelişmelerden sonra dağılmıştır. Kasabada ise meydan denilen yerde konsolosun fabrikasına ait mağaza ve fırına hücum edilerek un, ekmek ve parası yağma edilmiştir. Askerin müdahalesi sonucunda kalabalık dağıtılmıştır. Bu olaya ön ayak olanlar ise tutuklanmıştır. Hükûmet tarafından istenen araştırma sonucunda merkez vilayetten özel görevli gönderilmiş; gizli ve açık incelemeler yapılmıştır. Olayın konsolosun değirmenci ve fırıncılarla rekabetinden ileri geldiği anlaşılmıştır. Yine olay sonucunda 20 bin kuruş zarar olduğu tespit edilmiştir. Bu işe sebep olanların cezalandırılması için görevli memura talimat verilmiştir. Alınan talimat Halep vilayetine 27 Haziran 1899 tarihinde telgrafla gönderilmiştir. Bu olayda kadınların ileri sürülmesinin taşrada nüfuz erbabının eski adetlerinden olduğu belirtilmiştir. Bu olaya sebep olanların cezalandırılmalarının gerekli olduğu ve hasarın ibret olması için bu kişilere ödettirilmesi istenmiştir. Ayrıca yağmaya cüret edenlerin eş ve akraba hadisede birlikte bulunmamış olsalar bile onların zararın tazminine ortak olmaları gerektiği belirtilmiştir. Yine bu durum ile ilgili konsolostan münasip bir lisan ile özür dilenmesi cevaben vilayetten istenmiştir¹⁰⁹³.

Olayın devamında Halep Valisi Raif Bey'in 2 Ağustos 1899 tarihli telgrafnamesinde Antakya Fransız Konsolosu Buton'un un fabrikası, mağazası ve

¹⁰⁹² BOA, İ. DH, 627/43599, 7 Şevval 1287 / 31 Aralık 1870.

¹⁰⁹³ BOA, DH. MKT, 2217/82, 22 Safer 1317 / 2 Temmuz 1899.

fırınına olan yağma meselesinde bugüne kadar gerek mahalli hükûmetten ve gerek merkez vilayetten gönderilen meclis idare azasından Nesip Paşa ile yapılan haberleşme neticesinde yapılan yağma fiilinden dolayı 84 erkek ve 15 kadın toplam 99 kişi sorgulanmıştır. İthama dair bir şey bulunamamıştır. Bundan başka 34 erkek 3 kadın üstünde suç sabit olup soruşturma evrakı adliyeye teslim edilmiştir. Bunların haklarında gerekli işlemler yapılmış ve konsolosun zararının tazmini için çalışmalar yürütülmüştür¹⁰⁹⁴.

Halep Valisi Raif Bey'in 2 Ağustos 1899 tarihli telgrafname suretinde Antakya'daki konsolosun fabrika, mağaza ve fırınına saldıranlardan talep edilen 200 lira zararın tahsili için suçluların vergi ve tapu kalemlerine bakıldığı ve çoğunun bir şeyi olmadığı tespit edilmiştir. Tahkik memuru başkanlığında teşkil olan komisyon tarafından tazminat bedelinin saldırganların her birinden eşit şekilde tazmine başlandığı bildirilmiştir. Ayrıca tazmin edilmeye çalışılan paranın tamamıyla alınıp konsolosa verilemeyeceği, verilse dahi sefaret ve konsolosun şikâyetinin arkasının kesilmeyeceğinden bahsedilmiştir. Bu sebeplerle bu meblağın devlet tarafından ödenmesi istenmiştir. Para tahsil edilemeyenlerin yerine parayı devletin tazmin yoluna gitmesinin zaruri bir yol olduğu vurgulanmıştır. Yine tahsilde fevkalade çalışılmasının farz olduğu dile getirilmiştir¹⁰⁹⁵.

Mösyö Buton'un fabrikasına ve mağazasına yapılan saldırıyla ilgili tahkikat ve tazminatın ayrıntıları 2 Ağustos 1899 tarihli telgrafnamede arz edilmiştir. Buna göre tahkik memuru yaptığı araştırma neticesinde Mösyö Buton'a verilecek tazminat için yetmiş seksen lira tahsil etmiştir. Bu parayı mahalli hükûmete vererek Halep'e geri dönmüştür. Konsolosun suçluların cezalandırılmasını istediği ve tazminatın hükûmetçe hala tazmin talebinde olmadığına ve tahsili zaman alacak tazminatın şikâyete neden olduğu meblağın devlet tarafından ödenip tahsil edilemeyenlerin parasının mal sandıklarınca tazmin ettirilmesi münasip olduğu Raif Bey tarafından belirtilmiştir¹⁰⁹⁶.

Halep Valisi Raif Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 21 Ağustos 1899 tarihli şifreli telgrafnamesine göre Mösyö Buton, mağazasına ve fırınına yapılan saldırı ve yağmadan 500 liradan fazla zararının olduğunu iddia etmiştir. Osmanlı Muhasebe Komisyonu da mağaza defterlerini mühür altına alarak bir inceleme

¹⁰⁹⁴ BOA, DH. MKT, 238/8, 21 Temmuz 1315 / 2 Ağustos 1899.

¹⁰⁹⁵ BOA, İ. DH, 1368/31, 21 Temmuz 1315 / 2 Ağustos 1899.

¹⁰⁹⁶ BOA, İ. DH, 1368/31, 5 Ağustos 1315 / 17 Ağustos 1899; BOA, DH. ŞFR, 239/84, 9 Ağustos 1315 / 21 Ağustos 1899.

başlatmıştır. Bu inceleme sonucunda mağazanın nakden ve mal olarak 200 Osmanlı lirası zayıyatı olduğunu tespit etmiştir. Komisyon tarafından onaylanan bu paraya konsolosun kanaat edip diğer iddiasından vazgeçmiş olduğu ve şu ana kadar 100 liraya yakın para tahsil olunduğu belirtilmiştir¹⁰⁹⁷.

Son olarak Halep Valisi Raif Bey'in 18 Eylül 1899 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şifreli telgrafnamede Antakya kaymakamının Fransız Buton'a tazminat meselesinin gündemde olduğu sıralarda sürekli hasta olmasından mülhem Antakya kaymakamının değiştirilmesini ve yerine uygun birinin tayin edilmesini istemiştir¹⁰⁹⁸.

4.4. Fiyatlar

XIX. yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) başlarına kadar, dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de bir fiyat istikrarı söz konusudur. Bu süre zarfında yaklaşık 35 yıl dünyada Sauebeck endeksinin verilerine dayanarak fiyatlar konusunda az miktarda artış yaşanmış fakat bu artış en zirvede olduğu zaman bile %25'i aşmamıştır. Detaya bakıldığında 1880 yılından 1896 yılına değin geçen süre zarfında fiyatlar konusunda aşağı doğru bir eğilim görülmüştür. Ancak bir süre fiyatlar duraklama eğilimi göstermiş olmasına rağmen asrın sonlarına doğru hafif şekilde yukarı doğru hareketlenmiştir. Yukarı doğru seyreden bu hareket Birinci Dünya Savaşı sırasında artmış savaş bittikten sonra kısa bir müddet devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ilk yarısında fiyatlar ile ilgili sistematik bir kayıt olmamakla birlikte bu yüzyılın ikinci yarısında ülkede yaşayan insanların alım gücü tedrici olarak düşmüştür. Özellikle bu etki 1913 yılında hissedilmiş savaş yıllarında ise ciddi bir şekilde artmıştır¹⁰⁹⁹.

Bu durum detaylandırıldığında zirai ürünlerin üretici tarafındaki fiyatlarda artış yaşanmıştır. Örneğin 1897/1898 yılında bir kilogram buğday 0,66 kuruş iken 1907/1908 yılında 0,69 kuruş ve 1913 yılında 0,68 kuruş civarında seyretmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914/1915 yılında 0,79 kuruşa çıkmıştır. Aynı tarihlerde arpa ve pamukta da ciddi bir yükseliş görülürken, tüketim için lüks olarak

¹⁰⁹⁷ BOA, DH. ŞFR, 239/84, 9 Ağustos 1315 / 21 Ağustos 1899; BOA, DH. MKT, 2240/123, 22 Rebiülahir 1317 / 30 Ağustos 1899.

¹⁰⁹⁸ BOA, DH. ŞFR, 240/84, 6 Eylül 1315 / 18 Eylül 1899.

¹⁰⁹⁹ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 131.

değerlendirilebilecek ipek kozası fiyatı 1897 yılında 12,9 kuruş iken, 1914/1915 yılında 6,3 kuruşa düşmüştür¹¹⁰⁰.

Aşağıda Antakya kazasına ait sicillerde yer alan tereke kayıtları ışığında taşınmaz, hayvan, tarım ürünleri, giyim eşyaları, tarım ürünleri, mutfak eşyaları, ev eşyaları, değerli maden ve taş ile mesleklere ait eşya fiyatları verilmiştir. Bu bilgilerden hareketle tereke kayıtlarında yer alan fiyatların güvenilirliği meselesine de değinmek gerekmektedir. Bozkurt'a göre, terekelerde geçen fiyatlar, fiyatlarla ilgili yapılan çalışmalar açısından pek sağlıklı değildir. Bunun nedeni terekelerde geçen fiyatların hakiki anlamda piyasa fiyatlarını yansıtmasından ziyade terekelerdeki fiyatlandırmanın özellikle kullanılmış eşyalar için yapılmış olmasındandır¹¹⁰¹.

Aşağıdaki tablolarda yer alan metalden bazı taşınmazların bu kapsama alınmadığını ifade etmek gerekir.

4.4.1. Taşınmaz Fiyatları

Antakya kazasında bulunan menzil (ev-konut), dükkân, dut bahçesi, zeytinlik, bağ ve mengene gibi taşınmaz malların fiyatları Antakya sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından elde edilmiştir.

Bir yerden bir yere taşınması mümkün olmayan taşınmaz mallar insan çabası sonucunda iki şekilde ortaya çıkar. Bunlardan birincisi insanların zirai faaliyetleri gerçekleştirmek için kullandıkları arazilerdir; ikincisi ise yine insanın çeşitli ihtiyaçlarını gidermek için arazi üzerine yaptığı mesken/binalardır. Yerleşim yerinde bulunan taşınmaz malların ihtivası orada yaşayan insanların geçim kaynakları hakkında önem taşımaktadır. Bununla birlikte taşınmazların değeri ile bu mallara sahip olma oranı arasında korelasyon vardır. Bu korelasyon kişinin servet sahibi olma sonucunu doğurur¹¹⁰². Aşağıda Antakya kazasında taşınmaz fiyatları ile ilgili örnekleri bulunmaktadır;

¹¹⁰⁰ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 133.

¹¹⁰¹ Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri", s. 209.

¹¹⁰² Gülser Oğuz, "17 Numaralı Manisa Şer'ie Sicilindeki Tereke Kayıtlarına Göre Manisa'da Taşınmaz Mallar", *Humanitas, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/11, 2018, S. 277-278.

Tablo 37.*Antakya Kazası Taşınmaz Fiyatları Örnekleri*

Taşınmazın Cinsi	Mevkii	Fiyatı/ Kuruş	Tereke Sahibi	Tereke Tarihi
Bir menzil (ev-konut) ¹¹⁰³	Antakya'nın Kastal Mahallesi	2.150	Nikol veled-i Corcis	6 Şevval 1295 (3 Ekim 1878)
Bir menzil ¹¹⁰⁴	Antakya'nın Dakikiye Mahallesi'nde	12.000	Neccar Samet ibn-i Halil Ekrem	6 Cemaziyelahir 1297 (16 Mayıs 1880)
İki dükkân ¹¹⁰⁵	Antakya'nın Köprübaşı Çarşısı	6.400	-	7 Cemaziyevvel 1299 (27 Mart 1882)
Selamlıklı bir menzil ¹¹⁰⁶	Antakya'da Şenbek Mahallesi	65.000	Ma'saracızâde el-Hac Mehmed Ağa	20 Zilhicce 1315 (12 Mayıs 1898)
Bir menzil ¹¹⁰⁷	Antakya'da Basilika köyü	1.000	Hüseyin bin Taze Mehmed	21 Recep 1316 (5 Aralık 1898)
Bir bağ ¹¹⁰⁸	Antakya'da Basilika köyü	300	Hüseyin bin Taze Mehmed	21 Recep 1316 (5 Aralık 1898)
Bir bab dam-ı harir ile birlikte meyveli ve meyvesiz ağaçlı bir kıt'a bahçe ¹¹⁰⁹	Antakya'da Salabiye köyü	1.500	Yunus Taşburun bin Yusuf Taşburun	9 Rebiülevvel 1322 (24 Mayıs 1904)
Uzun çarşıda bir dükkân* ¹¹¹⁰	Antakya kazası	4.000	Kundakçızâde Abdülhalim ibn-i el-Hac Abdurrahman Efendi	20 Safer 1300 (31 Aralık 1882)

Tabloda da görüldüğü üzere bir evin fiyatının değeri konumuna göre değişkenlik göstermektedir. Kaza merkezindeki bir mesken ile kırsal kesimdeki bir mesken arasında fiyat farkı vardır. Örneğin tablodaki en ucuz ev 1.000 kuruş olup Basilika köyündedir. En pahalı ev ise 65.000 kuruşla Şenbek Mahallesi'nde yer almaktadır. Yine merkezde Dakikiye Mahallesi'nde yer alan bir evin 12.000 kuruş olduğu görülmektedir. Bunun da sebebinin evin fizyolojik durumu olduğu açıktır. Aynı şekilde 18. yüzyılın sonuna doğru Trabzon'da fiyatlar üzerine bir araştırma yapan Mustafa Öztürk'ün de belirttiği üzere gayrimenkullerin fiyatları değerlendirilirken bunun bir serbest piyasa olduğu, menkulün yeri ve mevkiine, kullanışlı olup olmadığı ve alıcı ile satıcının o anda içinde bulundukları duruma göre

¹¹⁰³ AŞS, 41, 3/30.¹¹⁰⁴ AŞS, 42, 125/8.¹¹⁰⁵ AŞS, 43, 60/39.¹¹⁰⁶ AŞS, 49, 36/241.¹¹⁰⁷ AŞS, 49, 140/70.¹¹⁰⁸ AŞS, 49, 140/70.¹¹⁰⁹ AŞS, 52, 40/180.¹¹¹⁰ * İşaretili olanların hepsi AŞS, 43, 131/18 numaralı terekeden alınmıştır.

değiştirdiğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir¹¹¹¹. Aynı şekilde Muhammed Aydın, Sivas’ın 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarını (1792-1833) ev fiyatlarını konu edinmiş ve vardığı sonuca göre fiyatların evin özelliklerine göre değiştiği sonucuna ulaşmıştır¹¹¹².

4.4.2. Hayvan Fiyatları

Antakya kazasında tereke kayıtlarında geçen hayvanlar arasında bargir, kısırak, merkep, keçi ve öküz gibi hayvanlar yer almıştır. Bu kayıtlardan bunların fiyatları tespit edilmeye çalışılmıştır¹¹¹³. Hayvan fiyatları ile ilgili terekelerdeki bilgilerin “doğruluğunu” araştırmak için ve daha sağlıklı bir veri elde etmek için ilgili yıllardaki terekelerle ziraat istatistiklerindeki hayvanların adet fiyatları karşılaştırılabilir.

Tablo 38.

Antakya Kazası Hayvan Fiyatları Örnekleri

Hayvan Cinsi	Miktar	Değer/Krş.
Doru renkli bargir ile takımı*	1	800
Kula renkli bargir ile takımı*	1	700
Kısırak**	1	600
Merkep**	1	200
Keçi**	1	30
Siyah renkli ev danası öküz***	1	550
Atar renk ve alayan öküz***	1	400
Siyah renk öküz***	1	300
Siyah renk arap öküz***	1	200
Boz renk öküz	1	400
Sarı renk öküz***	1	500
Sarı renk dişi düğün***	1	150
Dişi keçi***	1	250
Erkek oğlak***	1	10

¹¹¹¹ Mustafa Öztürk, “19. Yüzyılın Başlarında Trabzon’da Fiyatlar”, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Osmanlı Devleti’nin 700. Yılında Trabzon Tarihi, İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, yay. haz. Kemal Çiçek vd., Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1999, s. 375.

¹¹¹² Muhammed Aydın, “Şer’iyye Sicilleri Işığında XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başlarında (1792-1833) Yılları Arasındaki Sivas Şehrindeki Ev Fiyatları”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 2, 2015, s. 46.

¹¹¹³ * İşaretli olanlar Antakya’da Şenbek Mahallesi’nde vefât eden Ma’saracızâde el-Hac Mehmed Ağâ’nın terekesinden AŞS, 49, 36/241. Tarihi: 20 Zilhicce 1315 / 12 Mayıs 1898, ** işaretli olanlar Antakya’da Şeyhköy köyünden Kadur ibn-i Mehmed Hatoşoğlu’nun terekesinden AŞS, 41, 224/6. Tarihi: 3 Zilkade 1296 / 19 Ekim 1879, *** işaretli olanlar Antakya’da Büyükbuc köyünden Hüseyin Ali İbn-i el-Hac İbrahim ibn-i Abdullah’ın terekesinden AŞS, 42, 219/91. Tarihi: 1 Rebiülahir 1298 / 3 Mart 1881 elde edilmiştir.

Antakya kazasına ait hayvan fiyatları sadece 1913 Ziraat İstatistiği'nde verilmiştir. “1913 Ziraat İstatistiği'ne Göre Hayvan Fiyatları” başlıklı tablodaki fiyatlarla bu tablodaki hayvanların fiyatları karşılaştırıldığında şöyle bir sonuç çıkmaktadır; ziraat istatistiğinde kısırağın fiyatı 1.600 kuruş, burada 600 kuruş; merkebin fiyatı istatistikte 600 kuruş, burada 200 kuruş; keçinin fiyatı istatistikte 80 kuruş, burada 30 kuruş, öküzün fiyatı istatistikte 1.200 kuruş, burada 200 ila 400 kuruş arasında değişmektedir. Son olarak bargirin istatistikte fiyatı 1.200 kuruş, burada ise takımıyla beraber 450 kuruş olarak gözükmektedir. İstatistiğin tarihinin 1913, bu tablodaki tarihlerin ise en erken 1879, en geç 1905 tarihli olduğunu unutmamak gerekir.

Mustafa Öztürk de 1808 tarihli terekelerden hareketle Antakya'da canlı hayvan fiyatlarını tespit etmiştir. Buna göre fiyatlar şu şekildedir; bir keçi 5,96, inek 20, çift öküzü 45, merkep 17,5 ve koyun 3 kuruş olarak değer bulmuştur. Öztürk, bu tarihten yirmi sene önceki bir terekede bir koyunun fiyatının 6 kuruş olduğunu, şimdi ise 3 kuruş olarak belirlenmesinin gerçek fiyatının yansıtmadığını, bu fiyatın takdir edilen bir fiyat olduğunu belirtir¹¹¹⁴. Yine Mustafa Öztürk, şer'iyye sicillerinden hareketle Ankara vilayetinde canlı hayvan fiyatlarını incelemiş ve şu sonuca ulaşmıştır; 1804 senesinde bir koyun 4 kuruş, 1807'de 8 kuruş, 1834'te 40 kuruş ve 1854'te sabit kalarak 40 kuruşa kalmıştır. 1800 yılında bir inek 8 kuruşken, 1843 senesinde 125 kuruşa çıkmıştır¹¹¹⁵.

4.4.3. Tarım Ürünleri Fiyatları

Tarım ürünlerinin fiyatları Antakya şer'iyye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarına göre verilmiştir¹¹¹⁶.

¹¹¹⁴ Mustafa Öztürk, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya'da Fiyatlar”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 2, 1989, s. 260.

¹¹¹⁵ Mustafa Öztürk, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'da Fiyatlar”, *Tarihte Ankara Uluslar Arası Sempozyumu, Bildiriler, Ankara 25-26 Ekim 2011, Cilt I*, ed. Yılmaz Kurt, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara 2012, s. 180.

¹¹¹⁶ * İşaretli olanlar Antakya'da Şeyhköy köyünde vefât eden Kadur ibn-i Mehmed Hatoşoğlu terekesinden AŞS, 41, 224/6. Tarihi: 3 Zilkade 1296 19 Ekim 1879, ** işaretli olanlar Antakya mahallatından Dakik Mahallesi'den olup Hac yaparken vefat eden Neccâr el-Hac Said ibn-i Halil Ebî Kesek'in terekesinden AŞS, 47, 125/8. Tarihi: 1 Cemaziyelahir 1297 11 Mayıs 1880, *** işaretli olanlar Antakya'da Meydan Mahallesi'nden Hacı Mehmed bin Ahmed Secerli'nin terekesinden AŞS, 52, 97/59. Tarihi: 17 Zilhicce 1322 22 Şubat 1905, **** işaretli olanlar Antakya'da Debbus Mahallesi'nden Hasırcı Halef ibn-i es-Seyyid İbrahim ibn-i Abdullah'ın terekesinden AŞS, 45, 106/8. Tarihi: 29 Cemaziyevvel 1308 10 Ocak 1891 elde edilmiştir.

Tablo 39.*Antakya Kazası Tarım Ürünleri Fiyatları*

Tarım Ürünü	Miktar	Fiyat/ Kuruş
Hınta* (buğday)	1 ulbe ¹¹¹⁷	30
Şa'ir* (arpa)	1 ulbe	15
Soğan**	1 batman ¹¹¹⁸	2
Zeytyağı***	1 batman	8
Mısır şekeri****	1 batman	8 kuruş 8 para
Bahar*****	1 batman	19
Karabiber*****	1 batman	31
Kimyon*****	1 batman	9
Günlük*****	1 batman	17
Fasulye*****	1 batman	6,5

Un yapımında kullanılan buğday ve arpa gibi tahılların da fiyatları oldukça değişkenlik gösterir. Antakya’da 1815’te buğdayın ulbesi 5,3 kuruş iken 1836’da 20 kuruşa çıkmıştır. Fakat 1847’de 12,5 kuruşa düşmüştür. Arpanın 1 ulbesi ise 5 kuruştur. 1847’de tahıl fiyatları düştüğü için arpa fiyatının ortalaması bilinmemektedir¹¹¹⁹. Aynı tarihlerde Çorum’da da bir kile buğdayın ücreti (1 kile: 200 kg.) genel olarak bir artış sergilemiştir. Örneğin 1842’de bir kile buğday 36,36 kuruş, 1844’te 33 kuruştur. Fakat bir sene sonra 1845 yılında bir kile buğday 130 kuruşa çıkmıştır. Bunun doğal afetlerden dolayı bu kadar yükseldiği tahmin edilmektedir. Çünkü 1852 yılında bir kile buğday 50 kuruşa inmiş, 1860 yılında tekrar 120 kuruş ile radikal bir yükseliş yaşamıştır. Çorum’da 1861 ve 1862 senelerinde bir kile buğday 70 kuruştur¹¹²⁰. İstatistiki verilerde ise Antakya’da 1909 yılında bir ton buğday (1.000 kg.) 1.057 kuruşken, 1913’te 850 kuruşa ve 1914 yılında 835 kuruşa düşmüştür.

¹¹¹⁷ 1 ulbe: 38,46 kg. bk. Öztürk, “Antakya’da Fiyatlar”, s. 256

¹¹¹⁸ “Batman’ın ağırlığı bölgeden bölgeye değişmekle beraber, Tanzimat’tan sonra 1881’de çıkan bir kararnameyle yeni batman, 10 kilograma eşitlenmiştir.” bk. Cengiz Kallek, “Batman”, *DİA*, C. 5, 1992, s. 199-200.

¹¹¹⁹ Öztürk, “Antakya’da Fiyatlar”, s. 254.

¹¹²⁰ Mehmet Beşirli, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Çorum’da Fiyatlar”, *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (TebliğleMüzakereler)*, Çorum 01-03 Ekim 2004, Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık, Çorum 2006, s. 56-58.

4.4.4. Giyim Eşyalarının Fiyatları

Giyim eşyalarının fiyatları Antakya şer'iyeye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından elde edilmiştir¹¹²¹.

Tablo 40.

Antakya Kazası Giyim Ürünleri Fiyatları

Giyim Eşyasının Adı	Miktar/Adet	Fiyat/Kuruş
Omuz havlusu*	1	350
Müsta'mel sırmalı başörtüsü*	1	150
Sırmalı cedit başörtüsü*	1	300
Müsta'mel şal yelek*	1	25
Sarı sandal hırka*	1	30
Sırmalı çuka cepken*	1	200
(.....) yelek*	1	100
Sırmalı şalvar*	1	160
Sırmalı çuka sako*	1	300
Palto*	1	50
Mor sevayi palto*	1	100
Fanilya palto*	1	15
Müsta'mel sevayi yelek*	1	15
Sevayi palto*	1	100
Sarı sandal palto*	1	30
Abani entari şalvar*	1	35
Mor sevayi entari*	1	200
Şal entari*	1	40
Mor kırmızı şitari entari*	1	90
Sarı sandal entari*	1	75
Şal kuşak*	1	75
Hamam peştemali*	1	50
Hassa don*	1	10
Yazma ve çevre*	1	5
İpekli uçkur*	1	3

¹¹²¹ * İşaretli olanlar Antakya'da Debbus Mahallesi'nden Hafize Hânım binti Halef Efendi ibn-i Abdülkadir Efendi'nin terekesinden AŞS, 42, 204/60. Tarihi: 23 Rebiülevvel 1298 / 23 Şubat 1881 elde edilmiştir.

Yukarıda yer alan fiyatların bir “süzgeçten” geçirildiğini unutmamak gerekir. Gülser Oğuz tereke kayıtları ile ilgili ortaya koyduğu eleştiride şu noktalara dikkat çekmiştir;

Birincisi bu kayıtlar toplumun genelini yansıtmaktan uzaktır. İkinci olarak bu kayıtların tutulması için belli şartlar gerekmekte olduğu gibi vefat eden her insanın terekesi tutulmamıştır. Örneğin kişi ticaret erbabı ise ya da hac vazifesini yerine getirirken vefat etmiş ise kayıt altına alınan mallar servetin tamamını kapsamayabilirdi. Nitekim vefat eden kişi hayatta iken sahip olduğu servetin bir kısmını çocukları arasında taksim etmiş ya da vakıf ederek bağışlamış olabileceği gibi vefat eden kişinin malları kayıt altına alınmadan kaçırılma ihtimalini de taşımaktadır. Fiyatlandırma hususunda farklılığın sebebine dair iki farklı görüş karşımıza çıkmaktadır. Bunların biri tereke içinde yapılan fiyatlamalar ile tereke toplamı arasındaki farkın yanlış işlemden kaynaklanmasıdır. Bir diğer görüş ise bazı kadıların yolsuzluğa bulaşmış olabileceğine dair görüştür. İkinci görüşe sebep olan durum ise kadıların maaşlarındaki sorunlardır¹¹²².

Bu durumda kadıların gelir sağladıkları kalemlerden biri miras taksimleridir. Kadı her ölümde kayıt tutmakla yükümlü değildir. Her tuttuğu kayıttan da belirli pay almaktadır. Mesela Osmanlı’nın ilk dönemlerinde kadıların miras taksiminden 1.000 akçede 25 akçe resim aldıkları belirtilmiştir. XVI. asrın sonları ile XVII. asırda 1.000’de 15 akçe resim aldıkları bilinmektedir. XIX. yüzyılın başında da kadıların 1.000 kuruşta 25 kuruştan fazlasını almamaları gerektiği açıklanmıştır.

XIX. yüzyılda bir fermenda askeri ve sivil kimselerin ölümünde terekeleri yazılırken borçları ödendikten sonra geriye kalan toplam gelirinden 1.000 kuruşta 25 kuruş hesabıyla ücret-i kassamiye, kâtibiyeye ve huddamiyye’den başka bir ücret alınmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca kadıların terekeden bazı malları düşük fiyatlandırarak satın alması yasaklanmıştı. Yine kadılarca küçük yaşta verese bırakarak ölenlerin çocukları için vasi tayin edilirken ‘Veraset Hüceti Harcı’ adı altında yetimin malında terekenin durumuna göre üç yüz, beş yüz, bin, bin beş yüz kuruş kadar ücret alındıktan sonra iki ay geçer geçmez, vasi bir töhmetle azledilip yerine diğeri atanıyor ve bu vesile ile yeniden terekeden harç alıyordu. Diğer yandan

¹¹²² Gülser Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, *Turkish Studies*, 9/1, 2014, s. 409-426.

her yıl yetim malının muhasebesi yapılırken ‘harc-ı muhasebe adı altında’ ‘...hariç akçe’ tahsil edildiği belirtilmiştir¹¹²³.

4.4.5. Mutfak Eşyalarının Fiyatları

Mutfak eşyalarının fiyatları Antakya şer’iyye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından elde edilmiştir¹¹²⁴. Mutfak eşyaları içerisinde yer alan eşyalar şehrin yeme içme kültürü bakımından önemli ipuçları sunması bakımından da önemlidir.

Tablo 41.

Antakya Kazası Mutfak Eşyaları Fiyatları

Mutfak Eşyası	Adet	Fiyat
Şerbet takımı*	8	40
Şerbet kâsesi*	1	15
Mavi açık çanak*	1	2
Sarı tepsi kebir*	1	250
Kahve takım fincan*	1	25
10 zarf 1 tepsi*	1	40
Şerbet sinisi*	1	18
Çorba çanağı*	1	18
Tencere**	1	10
Sahan**	1	3
Su tası**	1	3
Nühas kebir kazgan***	1	120
Nühas kurade kazgan***	1	60
Nühas tencere***	1	60
Hamur leğeni***	1	25
Kurade leğen***	1	35
Satıl kebir***	1	15
Sağım tası***	1	8
Kulplu tava***	1	6
İki kulplu tava***	1	12
Bakır ibrik***	1	3
Bakır süzek***	1	8

¹¹²³ Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği”, s. 409-426.

¹¹²⁴ * İşaretili olanlar Antakya’da Debbus Mahallesi’nden Hafize Hânım bint-i Halef Efendi ibn-i Abdülkadir Efendi’nin terekesinden AŞS, 42, 204/60. Tarihi: 23 Rebiülevvel 1298 / 23 Şubat 1881.** işaretili olanlar Antakya’nın Halisiye köyünden Yunus Taşburun bin Yusuf Taşburun bin Abdullah’ın terekesinden AŞS, 52, 40/180. Tarihi: 9 Rebiülevvel 1322 / 24 Mayıs 1904. *** işaretili olanlar Antakya’nın Büyükburç köyünden Hüseyin Ali ibn-i El Hac İbrahim ibn-i Abdullah’ın terekesinden AŞS, 42, 219/91. Tarihi: 1 Rebiülevvel 1298 / 3 Mart 1881 elde edilmiştir.

Terekeler ile ilgili eleştirel bir makale kaleme alan Orlin Sabev'e (Orhan Salih) göre yapılacak bir inceleme tereke kayıtlarına dayanıyorsa kapsam bakımından kadı ya da naibin bulunduğu yerleşim yeri ile hatta çoğu kez zengin ve erkek şahıslarla sınırlıdır. Bu da incelemenin kapsamını daraltmaktadır. Bunun yanında bu kayıtlar toplumların kültürünü aydınlatmak için önemli veriler sunmaktadır¹¹²⁵.

4.4.6. Ev Eşyalarının Fiyatları

Ev eşyalarının fiyatları Antakya şer'iyeye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından elde edilmiştir¹¹²⁶. Bununla birlikte tereke kayıtları bu eşyalara sahip olan tereke sahibinin ekonomik ve sosyal yaşantısı ile ilgili önemli veriler de sunmaktadır.

Tablo 42.

Antakya Kazası Ev Eşyaları Fiyatları

Ev Eşyaları	Adet	Fiyat/Kuruş
Basma yüzlü penbe müsta'mel yorgan*	2	50
Şal yüzlü pembe yorgan*	2	150
Sırmalı amudiye yüzlü yorgan*	2	150
Sevayi yüzlü penbe yorgan*	2	250
Basma ve dimi yüzlü yün döşek*	6	450
Sevayi yüzlü köşe minder*	2	70
Çuka seccade 1 adet, keçe seccade 1 adet*	-	110
Halı seccade*	1	96
Kilim*	1	170
Döşek**	1	20
Yorgan**	1	30
Yasdık**	1	5
Eski hasır**	1	2
Müsta'mel çuval***	1	50
Köhne harar***	1	25

¹¹²⁵ Orlin Sabev, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi Ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, 21-23 Kasım 2012 İstanbul, Bildiriler, C. I*, Ankara, Tapu Ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, s. 259-272.

¹¹²⁶ * İşaretli olanlar Antakya'da Debbus Mahallesi'nden Hafize Hânım bint-i Halef Efendi ibn-i Abdülkadir Efendi'nin terekesinden AŞS, 42, 204/60. Tarihi: 23 Rebiülevvel 1298 / 23 Şubat 1881. ** işaretli olanlar Antakya'nın Halisiye köyünden Yunus Taşburun bin Yusuf Taşburun bin Abdullah'ın terekesinden AŞS, 52, 40/180. Tarihi: 9 Rebiülevvel 1322 / 24 Mayıs 1904. *** İşaretli olanlar Antakya'nın Şeyhköy köyünden Kadur ibn-i Mehmed Hatoşoğlu'nun terekesinden AŞS, 41, 224/6. Tarihi: 3 Zilkade 1296 / 19 Ekim 1879. **** İşaretli olanlar Antakya'nın Büyükburç köyünden Hüseyin Ali ibn-i El Hac İbrahim ibn-i Abdullah'ın terekesinden AŞS, 42, 219/91. Tarihi: 1 Rebiülevvel 1298 / 3 Mart 1881 elde edilmiştir.

Tablo 42. (Devamı)

Ev Eşyaları	Adet	Fiyat/Kuruş
Balta 1 tarha 2 adet***	-	10
Tüfenk***	1	40
Basma yüzölü yün döşek***	2	60
Yün köhne döşek****	1	5
Basma yüzölü penbe yorgan 5 adet, yün memlü yasdık 5 adet****	-	225
Köhne çuval****	3	5
Cedid çuval****	2	35
İpek kilim****	1	20
Siyah harar****	2	20
Habiye****	1	10
Kazma atık****	1	2
Halı (...)****	1	10

4.4.7. Değerli maden ve Taş Fiyatları

Değerli maden ve taş fiyatları Antakya şer'iyeye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından elde edilmiştir¹¹²⁷. Değerli madenler ve taş fiyatları ile ilgili olarak bir mutasarrıf üzerinde yapılan tereke çalışmasında mutasarrıfın mücevherleri ile ilgili bir kayıt bulunamamıştır. Yazara göre bu durum mutasarrıfın nakdî parası ve kendisi ile eşine ait mücevhere sahip olmadığına işarettir. Buna göre görevliler terekeye daha el koymadan önce aile, yükte hafif pahada ağır şeyleri kolayca kaçırabilir ve saklayabilirdi¹¹²⁸.

Tablo 43.

Antakya Kazası Değerli Maden ve Taş Fiyatları

Değerli Maden ve Taşlar	Adet veya Miktar	1 Birim Fiyat Kuruş/Para	Toplam Fiyat Kuruş/Para
Altından ma'mul (...)*	23 miskal	75	1.725
Altından ma'mul menteşe 1 çift*	26 miskal	62	1653 (1612 olacak yanlış hesaplanmış.)
Altından ma'mul zencir*	23 miskal	40	920
Gerdanda bulunan altın eski gazi*	6 adet	30	180
İslambol (İstanbul) altını*	14 adet	36	504

¹¹²⁷ * İşaretli olanlar Antakya'da Debbus Mahallesi'nden Hafize Hânım bint-i Halef Efendi ibn-i Abdülkadir Efendi'nin terekesinden AŞS, 42, 204/60. Tarihi: 23 Rebiülevvel 1298 / 23 Şubat 1881 elde edilmiştir.

¹¹²⁸ Faruk Söylemez, "Malatya Mutasarrıfı Rışvanzade Abdurrahman Paşa'nın Terekesi", *History Studies*, 5/5, 2013, s. 253-271.

Tablo 43. (Devamı)

Değerli Maden ve Taşlar	Adet veya Miktar	1 Birim Fiyat Kuruş/Para	Toplam Fiyat Kuruş/Para
Memduhiye altını*	1 adet	26	26
Memduhiye altını*	6 adet	90	540
İnci*	12 miskal	150	1.800
Rub'iyeye*	2 adet	-	20
Altın hatem*	8 adet	-	137,5
Elmas küpe 1 çift*	-	-	850
Sağır elmas küpe 1 çift*	-	-	350
Sim gülabdan*	40 dirhem	3,5	140
Sim sürmedanlık*	15 dirhem	2	30
Sim çekmece*	259,5 dirhem	2,2	648 krş 30 para

4.4.8. Mesleklere Ait Eşya Fiyatları

Aşağıdaki tabloda bazı mesleklere ait eşyaların fiyatları verilmiştir. Bu fiyatlar meslek için gerekli olan malzeme ve ürünlerin tamamının ücretlendirilmesi sonucunda tereke kayıtlarında geçmiştir.

Tablo 44.

Antakya Kazası Mesleklere Ait Eşya Fiyatları

Meslek Adı	Mesleğe Ait Takım ve Edevat	Fiyat/Kuruş/Para
Tenekeci ¹¹²⁹	Tenekeci takımı ma'a örs 2 adet ve müdevver demir 1 adet ve zenbil 1 adet	63 Kuruş 20 Para
Hasırcı ¹¹³⁰	Bir mağaza dükkanının tamamı	5.000
Neccar ¹¹³¹	Neccar takımı ma'a (...) bahası	335
Sabuncu ¹¹³²	Sabunhane esmanı	17.000

¹¹²⁹ AŞS, 42, 227/33.

¹¹³⁰ AŞS, 45, 106/8.

¹¹³¹ AŞS, 47, 125/8.

¹¹³² AŞS, 52, 278/114.

SONUÇ

Uzun bir dönem Halep'e bağlı kaza statüsünde idare edilen Antakya; 1917 yılına kadar bu statüsünü korumuş, 1917'de ise sancak haline getirilmiştir. 1870'li yılların ilk dönemlerinde Antakya'nın Cevanib-i Antakya, Karamurt, Kusayr ve Süveydiye olmak üzere dört nahiyesi ve bu nahiyelere bağlı 145 köyü bulunurken Reyhaniye'nin 1878'de yeniden Antakya'ya bağlanmasıyla nahiye sayısı beşe çıkmıştır. Ancak Reyhaniye nahiyesinin Antakya'ya bağlılığı uzun sürmemiştir. Cevanib-i Antakya olarak isimlendirilen merkez nahiye'nin yerine de Harbiye nahiyesi kurulmuştur. Bu değişikliklerden sonra Antakya; Karamurt, Kusayr, Süveydiye ve Harbiye nahiyelerine ve bu nahiyelere bağlı toplam 173 köye sahip olmuştur.

Şehrin idaresi; kaymakam başta olmak üzere mal müdürü, tahrirat kâtibi ve sandık emini gibi idarecilerin yanında naip ve müftü tarafından gerçekleştirilmiştir. Yerel hizmetlerin karşılanması için 1876 tarihinden önce kurulan belediye teşkilatının hizmetleri, 1876 tarihinden sonra daha da genişletilmiştir. Belediyenin en önemli görevini temizlik işleri oluşturmuştur. Ayrıca ihtiyacı olan insanlara yardım ve bu insanların sağlık hizmetlerinin görülmesi gibi işler de belediye idaresinin sorumluluk alanına girmiştir. Belediye kurumu bu yönleri ile şehrin sosyal yapısının işleyişinde önemli bir rol üstlenmiştir.

Kozmopolit bir yapıya sahip olan Antakya şehrinde Müslümanların yanında Rum ve Ermeniler de yaşamıştır. Şehirde az da olsa İngiliz, Fransız ve İran vatandaşları da bulunmuştur. Nüfus, 1876 yılından 1918 yılına kadar devamlı artış göstermiştir. Balkanlardan gelen muhacirler şehrin demografik yapısını önemli oranda değiştirmiştir. Şehrin nüfusu içinde Müslüman nüfusun artış oranı gayrimüslim nüfusa göre fazla olmuştur. Gayrimüslimlerin toplam nüfus içerisindeki oranları %10 ile 13 arasında seyretmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarında muhacirlerin kazaya yerleştirilmesi ile nüfusun artması sonucunda şehrin yerleşim alanı olan Asi Nehri'nin Habibü'n-Neccar Dağı eteklerine bakan tarafı dışında, nehrin diğer tarafına da yeni mahalleler kurulmuştur. 1874 yılında 37 olan mahalle sayısı 1909 yılında 42'ye yükselmiştir. Bu mahallelerde Müslümanların ve gayrimüslimlerin ikametleri kesin çizgilerle ayrılmamış olmakla birlikte Tabi'i Mahsen-i Arap, Dörtayak-ı Ermeni, Sarı Mahmud-ı Hristiyan, Sarı Mahmud-ı Arap, Kastal-ı Hristiyan, Kanavat-ı Arap,

Günlük-i Arap, Günlük-i Hristiyan, Mahsen-i Arap, Mahsen-i Hristiyan mahallelerinde gayrimüslimler çoğunlukta yer almıştır. Diğer 32 mahallede ise Müslümanların nüfusu daha fazla olmuştur.

Müslümanlarla gayrimüslimler sosyal ve iktisadi yaşam içerisinde bir arada bulunmuş ve iyi ilişkiler kurmuşlardır. Ancak Adana'da yaşanan 1909 olaylarının Antakya'ya da sıçramasıyla Ermenilerle Müslüman ahali arasında birtakım gerginlikler yaşanmış, her iki taraftan da yaralanmalar ve ölümler olmuş, ayrıca bazı bina ve mekânlar da tahrip edilmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti gerekli tedbirleri almış, tarafsız bir şekilde suç işleyenleri cezalandırmış ve mağduriyetlerin giderilmesi için ciddi gayret göstermiştir. Buna rağmen Batılı devletler, Ermenilerle Müslüman ahali arasında yaşananları menfi yönde değerlendirmeye çalışmışlardır.

Antakya'nın gayrimüslim nüfus barındırmasını ve Hristiyanlık için önemli bir merkez olmasını da kendi lehlerine kullanmaya çalışan Batılı devletler, Müslümanlar arasındaki mezhepsel farklılıklardan da yararlanarak bölgede misyonerlik faaliyetlerine girişmişlerdir. Amerikalıların ve İngilizlerin açmış oldukları misyoner okullar bulunmakla beraber, İngilizlerin bir okulu faaliyetlerini ruhsatsız olarak sürdürmüştür.

Misyoner mekteplerinin dışında gayrimüslim ahali de kendi çocukları için okullar açmıştır. Müslüman ahaliye yönelik ise var olan eski usule göre eğitim veren mekteplerin yanı sıra Osmanlı eğitim sisteminde yaşanan modernleşme çabalarının etkisiyle yeni usule göre eğitim veren mektepler de açılmıştır. 1905 yılına gelindiğinde Müslüman öğrenciler için toplamda var olan 85 mektebin 17'si yeni usulde eğitim vermiştir.

1876-1911 yılları arasında Antakya'ya ait incelenen şer'iyye sicilleri ve bu siciller içerisinde yer alan 547 tereke kaydından Antakya'da özellikle kaza merkezinde bulunan ailelerin anne, baba ve çocuklardan meydana gelen çekirdek bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Evliliklerin %77,87'lik kısmı tek eşle yapılmış olup ailelerin çocuk ortalaması 3,54'tür. Antakya'nın merkezi ile köyleri arasında çocuk sayısı bakımından bariz bir farklılık görülmemektedir. Ailelerin ekonomik gelir düzeyi, kırsal kesime göre kaza merkezinde daha yüksek olmuştur.

İncelenen dönemde Antakya ekonomisinin temelini tarım sektörü oluşturmuştur. İklim ve toprak koşullarının uygun olması nedeniyle üretilen ürünler çeşitlilik arz etmiştir. Tahıl olarak buğday, arpa, yulaf, darı, mısır ve burçak;

baklagiller ve köklü bitki olarak nohut, fasulye, bakla, mercimek ve patates; meyve olarak ceviz, erik, elma, armut, incir, kayısı, badem, portakal ve limon yetiştirilmiştir. Ayrıca bölgenin tarımsal faaliyetleri içerisinde zeytincilik ve bağcılık da önemli bir yer tutmuştur.

Osmanlı yöneticileri tarafından tarımsal üretimin ülke geneline yayılması için çalışmalar yapılmış, özellikle ipekçilik konusunda birkaç şehirle birlikte Antakya’da da bu sanatın ilerlemesi için ipek darü’t-talimi açılması teşebbüsünde bulunulmuştur. Fakat bu teşebbüs sonuçsuz kalınca, Antakya’da dutlukların kurulması teşvik edilmiştir.

Hayvancılık sektöründe büyükbaş hayvanlardan sığır, koşu öküzü, manda ve koşu mandası tarımsal alanların işlenmesinde; at, katır, eşek taşımacılık konusunda kullanılmıştır. Küçükbaş hayvanlardan koyun ve kıl keçisinin ise etinden, sütünden, yününden, kılından ve derisinden faydalanılmıştır. Ayrıca Asi Nehri üzerinde faaliyet gösteren dalyanlarda balık yetiştirilmiştir. Bu dalyanların en önemlileri Mazlum Paşa ile Vecihi Paşa dalyanları olmuştur. Dalyanların dışında Asi Nehri kenarında ve üstünde bulunan değirmenler, su dolapları, bentler ve bahçeler şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel yaşantısında önemli bir yer tutmuştur.

İskenderun Limanı’ndan Halep’e giden yol güzergâhında bulunması nedeniyle ticari açıdan oldukça işlek bir konumda olan şehirde, birçok çarşı ve gelenlerin barınma ihtiyaçlarını karşılayacakları hanlar da mevcuttur. Osmanlı ticaretinin modernleşme araçlarından biri olan Ziraat Bankası, 1899 yılında Antakya’da ilk şubesini açmıştır. Şehirde 1908 yılında 2.553 dükkân, 330 mağaza ve 24 han faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu veriler Antakya’nın canlı ticari bir hayata sahip olduğunun göstergesidir.

XIX. yüzyılın son çeyreğine girilirken Antakya’da özellikle tarımsal sanayide de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde geleneksel sanayi faaliyetlerinden modern sanayi faaliyetlerine geçişin ilk örnekleri ortaya çıkmış, geleneksel yöntemlerle bu işi yapanlar yeni duruma uyum sağlamakta zorlanmışlardır. Bu durum bazen çatışma ortamına da dönüşmüştür. Ayrıca İbrahim Nas ve çocuklarının açmayı başardıkları iplik fabrikasının akıbeti Antakya’daki sanayileşme çabalarının istenilen durumda olmadığını göstermektedir.

Genel olarak 1876-1918 yılları arasında Antakya; muhacirlerin bölgeye yerleştirilmeleri nedeniyle nüfusun artış gösterdiği, daha çok orta gelir düzeyine

sahip ailelerin bulunduğu, tarım sektörünün geliştiği, ticari hareketliliğin yaşandığı, geleneksel sanayinin faaliyet gösterdiği orta ölçekli bir Osmanlı şehridir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Evrakı (BOA)

Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM)

465/59

Bâbiâli Evrâk Odası Evrakı (BEO)

222/16650, 570/42687

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Emniyet (DH. EUM. EMN)

20/3, 25/2, 25/8, 25/30, 27/22, 28/9, 29/1, 29/19, 38/11, 43/16, 50/12, 55/19, 65/15, 68/9, 69/7, 102/16, 102/17

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Memûrin Kalemi (DH. EUM. MEM)

95/53, 162/39

Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği (DH. HMS)

28/2, 3/131

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye (DH. İ. UM)

45-2/8, 45-2/38

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Ekleri (DH. İ. UM. EK)

87/51, 109/52, 112/95

Dâhiliye Nezâreti İdare (DH. İD)

39/95, 188/5

Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler İdaresi (DH. MB. HPS)

143/74

Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler İdaresi, Mütferrik (DH. MB. HPS. M)

10/40, 16/34, 27/46, 32/45

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT)

194/36, 214/66, 238/8, 463/24, 602/48, 652/12, 714/18, 779/61, 785/38, 956/77, 1004/5, 1123/52, 1132/1, 1132/6, 1138/1, 1138/18, 1138/20, 1147/2, 1219/10, 1255/31, 1436/99, 1449/90, 1467/81, 1508/29, 1549/26, 1693/78, 1698/71, 1707/33, 1712/9, 1717/53, 1774/7, 1776/6, 1776/79, 1777/17, 1778/124, 1781/50, 1899/101, 1912/94, 2016/66, 2212/32, 2217/82, 2240/123, 2311/98, 2327/118, 2341/60, 2353/25, 2404/62, 2434/124, 2435/79, 2515/103, 2578/84, 2782/ 64, 2784/58, 2823/57, 2839/27, 2841/86

Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi (DH. MUİ)

1-4/29, 2-1/3, 2-3/6, 2-3/56, 2-6/6, 18-1/37

Dâhiliye Nezâreti, Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi (DH. SN. M)

38/26, 83/99, 103/129, 104/15

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)

239/84, 240/84, 241/70, 297/33, 487/66, 487/111, 488/76, 489/103, 499/33, 667/42

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu, Muamelat (DH. TMİK. M)

95/72, 150/7

Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayât Müdürlüğü (DH. UMVM)

110/59

Evkaf Defterleri (EV. d)

27191, 28012, 29032, 30847, 30875

Hazine-i Hassa Nezareti, Tahrirat (HH. THR)

140/45

Hariciye Nezâreti, Hukuk Müşavirliği, İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO)

86/15

Hariciye Nezâreti İdari Kısım (HR. İD)

18/38

Hariciye Nezâreti, Londra Sefareti (HR. SFR. 3)

171/16

İrade Askerî (İ. AS)

89/13, 92/45

İrade Dâhiliye (İ. DH)

627/43599, 1056/82929, 1368/31, 1444/4

İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ. DUİT)

1/89.

İrade Mâliye (İ. ML)

11/12, 11/40, 41/59

İrade, Meclis-i Mahsus (İ. MMS)

134/5707

İrade, Meclis-i Vala (İ. MVL)

569/25579

İrade, Tekâüd Sandığı (İ. TKS)

9/5

İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi Sicil-i Ahval Dosyaları (İSTM,MŞH.SAİD),

52/30, 67/20, 218/4

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d)

4700, 20525

Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kalemi (MF. İBT)

55/123, 211/51

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF. MKT)

25/32, 38/119, 43/29, 77/35, 92/15, 176/95, 309/6, 446/15, 478/25, 862/8, 1065/56, 1225/54, 1226/70

Maliye Nezareti, Emlak-i Emiriye Müdüriyeti (ML. EEM)

57/1, 57/2, 57/3, 161/43, 373/45, 415/8, 452/42, 1249/7

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

74/77

Meclis-i Vala Evrakı (MVL)

502/20, 711/53

Şûrâ-yı Devlet (ŞD)

256/26, 261/40, 354/46, 526/26, 2212/28, 2686/41, 2856/18, 2874/9, 2874/28, 2875/29, 2882/55, 2881/22, 2888/8

Yıldız Sadaret Resmi Evrakı (Y. A. RES)

24/3, 24/21, 25/12, 26/31, 119/66

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE)

67/38

Yıldız Esas Evrakı, Kâmil Paşa Evrakı (Y. EE. KP)

1/51

Yıldız Mütenevvî Marûzât (Y.MTV)

267/165

Yıldız Perakende Başkitabet Daire Maruzatı (Y. PRK. BŞK)

45/18

Yıldız Perakende Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Evrakı (Y. PRK. SGE)

10/6

Zabtiye Nezareti

306/10

2. SALNAMELER

2.1. Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (SDAO)

1292, 1295, 1327, 1328, 1333/1334.

2.2. Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye

1321.

2.3. Salname-i Vilayet-i Haleb (HVS)

1286, 1290, 1293, 1299, 1300, 1302, 1303, 1305, 1306, 1307, 1309,1310, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1326.

3. ŞER'İYYE SİCİLLERİ

3.1. Antakya Şer'ıyye Sicilleri (kullanılan numaralar)

40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53.

4. ŞARK TİCARET YILLIKLARI (kullanılan seneler)

1880, 1881, 1883, 1885, 1888, 1889-1890, 1891, 1892-1893, 1893-1894, 1894, 1895, 1896, 1896-1897, 1898, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1908, 1909, 1910, 1912, 1913, 1914, 1915

5. GAZETELER

5.1. *Furat* (kullanılan sayılar)

646, 674, 677, 721, 729, 733, 745, 761, 778, 790, 802, 804, 805, 806, 815, 824, 828, 885, 887, 895

6. ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ

1325 *Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği*, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 1327.

[1]332 *Senesi İstatistik Cedveli* (İlk sayfasında şöyle bir yazı bulunmaktadır; *Memalik-i Osmaniye’de Tahriri İcra Edilmiş Vilayattaki Milletlerin Yerli Yabancı Olarak [1]332 senesi ibtidasında tahakkuk eden mikdar-ı nüfusunu irae eden icmal-i umumidir.*), Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları (Bel_Yz_B), no. 0036.

Acar, H. İbrahim, “İddet”, *DİA*, C. 21, 2000, ss. 466-471.

Acar, H. İbrahim, “Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 17, 2011, ss. 368-388.

Acar, H. İbrahim, “Talâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 39, 2010, ss. 496-500.

Adıyeke, Nuri, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 11, 2000, ss. 769-823.

Akbal, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, C. XV, S. 60, 1951, ss. 617-628.

Akbaş, Elif, *Tarihten Günümüze Sıbyan Mektepleri*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2018.

Akgün, Seçil, “Midhat Paşa’nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası’nın Kökeni”, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984*, TTK Yay., Ankara 1986, ss. 185-211.

Akpınar, Mehmet, “Akçabat’ta Tütün Üretimi ve Reji İdaresinin Tütün Üreticilerine Yönelik Uygulamaları”, *Dünden Bugüne Akçabat Sempozyumu*, 26-28

- Nisan 2013*, Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2014, ss. 227-247.
- Akpınar, Mehmet, “Reji Uygulamasına Trabzon Örneği”, *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998)*, *Bildiriler*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1999, ss. 541-552.
- Akpınar, Mehmet, *Reji İdaresi (1908-1925)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 1998.
- Aktar, Ayhan, “Şark Ticaret Yıllıkları’nda ‘Sarı Sayfalar’: İstanbul’da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938”, *Toplum ve Bilim*, S. 76, 1998, ss. 105-143.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993’e)*, 5. Basım, Kültür Koleji Yayınları 4, İstanbul 1994.
- Altun, Muhsin, *Osmanlı Tütün Tekeli, Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek’ül Menfaa Reji İdaresi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995.
- Arslan, Sezer, *Hatay’da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Kiliseleri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2012.
- Ateş, Hasan, *Osmanlı’dan Günümüze Antakya ve Yakın Çevresinde Zeytincilik Faaliyetleri*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay 2019.
- Ateş, Süleyman, “Habîb en-Neccâr”, *DİA*, C. 14, 1996, ss. 373-374.
- Ayçiçek, Mehmet, *33 Numaralı Antakya Şerhiye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1281-1283 / M. 1865-1866)*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2017.
- Aydın, Bilgin, “Salnâme”, *DİA*, C. 36, 2009, ss. 51-54.
- Aydın, Bilgin, “Edirne Tereke Sicilleri”, *Uluslararası Sempozyum: ‘Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne’*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Edirne 2010, ss. 176-183.
- Aydın, Mehmet Akif, “Osmanlı Toplumunda Aile”, *Günümüzde Aile, Uluslararası Aile Sempozyumu, 2005*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Aydın, Mehmet Akif, “Mehir”, *DİA*, C. 28, 2003, ss. 389.

- Bahadır, Gürhan, *636-1100 Arasında Antakya*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara – 2019.
- Bahadır, Gürhan, “Antakya Haçlı Prensligi’nde Foulque de Anjou Dönemii (M. S. 1131-1136)”, *Turkish Studies*, C. 9, S. 10, 2014, ss. 1221-1238.
- Bahadır, Gürhan, “Hristiyanlığın Antakya’da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 23, s. 209, ss. 207-214.
- Bahadır, Gürhan, “Farklı Medeniyetlerin ve Kültürlerin Bir Arada Yaşamalarına Örnek Olarak Antakya”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 38, 2011, ss. 397-422.
- Bahadır, Gürhan, Antakya ‘Kuruluşundan İslam Fethine Kadar’, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa-2003.
- Bahadır, Gürhan, “Kuruluşundan IV. Yüzyıla Kadar Antakya”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13, 2010, ss. 349-372.
- Bahçeci, Gönül, *H. 1284 / M. 1867-1868 (35 Nolu) Antakya Şerhiye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2014.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye’de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- Baskıcı, Mehmet Murat, *1800-1914 Yılları Arasında Anadolu’da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara 2005.
- Batun, Hasan, – M. Evren Kaya – Kenan Beşaltı, “Mescitler”, *Hatay Kültür Envanteri, C.I, Antakya*, (ed. M. Nalan Yastı), Hatay Valiliği Yayınları, Ankara 2011, ss. 145-152.
- Baykara, Tuncer, “Kaza”, *DİA*, C. 25, 2002, ss. 119-120.
- Bayraktar, Hilmi, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, İksad Yayınevi, Ankara 2021.
- Behar, Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalcık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, ss. 61-72.

- Beşirli, Mehmet, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Çorum’da Fiyatlar”, *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (TebliğleMüzakereler)*, Çorum 01-03 Ekim 2004, Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık, Çorum 2006, ss. 51-80.
- Bilici, Z. Kenan, *Antakya Saint Pierre Kilisesi Bazı Tespitler, Arazi Çalışmaları II*, Ankara 2010. (Bu çalışma basılı halde bulunmayıp 20.01.2020 tarihinde Kenan Bilici’nin <https://ankara.academia.edu/kenanbilici> isimli sitesinden indirilmiştir.)
- Binbaşoğlu, Cavit, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi: Yöneticilerin ve Eğitimcilerin Kendi Yazılarıyla*, Anı Yayıncılık, Ankara 2009.
- Bozkurt, Ersoy, “Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevi”, *Electronic Journal of Oriental Studies (EJOS)*, C. 16, S. IV, 2001, ss. 1-3.
- Bozkurt, Fatih, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 11, S. 22, 2013, ss. 193-229.
- Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2010.
- Budak, Hüseyin Fatih, *Osmanlı Aile Araştırmaları Bakımından Amasya ve Antakya Şerhiye Sicillerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi (1710-1780)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas – 2008.
- Camuz, Derya, *Conversation of Kuseyri Soap Factory as an Industrial Heritage in Antakya*, İzmir Yüksek Teknolojik Üniversitesi-Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2016.
- Carsten, Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien Und Andern Umliegenden Laendern*, ed. Fuat Sezgin, Strauss Offsetdruck, Frankfurt 1994.
- Cevdet Paşa, Ahmed, *Tezâkir: 21-39*, C. 3, 2. Basım, yay. haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1986.
- Nezif Cıkay, *Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850): Taşradan Saraya Adalet Arayışı*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa – 2019.
- Cin, Halil ve Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017.

- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure, C. II*, Ernest Leroux Editeur, Paris 1891.
- Çabuk, Mustafa, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2013.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2013.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- Çelenk Yavuz, *Sokullu Mehmet Paşa Hanı ve Restorasyonu*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.
- Çelik, Mehmet Yusüf, *50 No'lu Antakya Şer'iyye Sicili (H. 1316-1318 / M. 1898-1901)*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2012.
- Çelik, Mehmet Yusüf, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Nevşehir- 2020.
- Çiftçi, Cafer, “Düzce’de Tütün Üretimi ve Reji İdâresi”, *Düzce’de Tarih ve Kültür*, Düzce Belediyesi Kültür Yayınları, Düzce 2014, ss. 172-181.
- Çoruh, Haydar, “Cizye Tahrirlerine Antakya’da Gayrimüslim Cemaatler”, *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 5, S. 1, 2020, ss. 74-124.
- Çuha, Öznur, “XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular”, *Belgi Dergisi*, S. 21, 2020, ss. 419-444.
- Demir, Ataman, *Çağlar İçinde Antakya*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1996.
- Deniz, Rahime, *Antakya Haçlı Prensligi Tarihi (1119-1161)*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hatay – 2020.

- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat: Eski ve Yeni Harflerle*, 21. Basım, yay. haz. Aydın Sami Güneýçal, Aydın Kitabevi, Ankara 2004.
- Dığıroğlu, Filiz, “Samsun Reji İdaresi”, *Samsun Sempozyumu 13-16 Ekim 2011, C. III*, Samsun Valiliği Yay., Samsun 2012, ss. 393-400.
- Dığıroğlu, Filiz, “Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 43, 2014, ss. 227-272.
- Dinç, Yücel, *Antakya (Hatay) şehir Coğrafiyası*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2015.
- Dinçer, Sinan, “1909 Adana Ermeni Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu, 23 Ocak 2014 Ankara Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, ss. 265-281.
- Doğan, İsmail, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 5, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 371-396.
- Duymaz, Abdullah şevki, “II. Abdülhamid Dönemi İmar Sistemi: Teşkilat ve Nizamnameler”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu: Sosyo-Ekonomik Hayat-Eğitim: Bildiriler, C. II*, TTK Yay., Ankara 2014, ss. 79-99.
- Düstur*, zeyl, II. Cilt, İstanbul 1299.
- Efe, Aydın, *Antakya ve Çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı aşireti (XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum – 2012.
- Efe, Aydın, “1909 Adana Ermeni Olaylarının Halep Vilayetine Etkisi: Kırıkhan Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 42, 2016, ss. 605-616.
- Efendi, Ahmed Rıfat, *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, C. I*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, 3. Baskı, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004.
- Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara 1994.
- Emecen, M. Feridun, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2010.
- Erdem, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, TTK Yay., Ankara 2018.
- Erdem, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Kızların Eğitimi*, TTK Yay., Ankara 2013.
- Erdoğan, Berlin, *Salnâmelere Göre (1866-1908) Antakya*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri – 2014.
- Ergin, Osman Nuri, *Beledi Bilgiler*, Hamit Bey Matbaası, İstanbul 1932.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk İmar Tarihinde Vakıflar, Belediyeler, Patrikhaneler*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1944.
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I-II, Eser Neşriyat, İstanbul 1977.
- Ergün, Ahmet, Mehmet Akif Terzi (ed.), *Osmanlı Belgeleri Işığında Antakya*, Hatay Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Eroğlu, Cengiz ve Murat Babuçoğlu-Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2007.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- Esiroğlu, Gülsen, *H. 1283-1284 / M. 1866-1868 (34 Nolu) Antakya Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay-2015.
- Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 3, 1. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Eyice, Semavi, "Bedesten", *DİA*, C. 5, 1992, ss. 302-311.
- Eyice, Semavi, "Cami (Mimari Tarihi)", *DİA*, C. 7, 1993, ss. 91-92.
- Eyice, Semavi, "Kale", *DİA*, C. 24, 2001, ss. 234-242.
- Findley, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik, 1789-2007*, çev. Güneş Ayas, 2. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2012.
- Gedikli, Fethi, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyce Sicilleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALiD)*, C. 3, S. 5, 2005, ss. 187-213.

- Georgon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.
- Gül, Abdulkadir, *Antakya Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmış Doktora Tezi), Erzurum 2008.
- Gül, Abdulkadir, *Kültürlerin Kaynaştığı Şehir: Antakya*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.
- Güler, Ali, *Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Gün, Doğan, *18. Yüzyılda Antakya'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- Günaydın, Gazi Giray, "Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri (1908)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 7, 2009, ss. 105-116.
- Gündüz, Ahmet - M. Yusuf Çelik-İbrahim Akgül, "Salnamelere Göre Antakya Kazasının İdari, Demografik ve Ekonomik Yapısı (1867-1906)", *Hatay Araştırmaları-I*, ed. Ahmet Gündüz-Selim Kaya, Ankara 2010, ss. 76-101.
- Gündüz, Ahmet, "Osmanlı Döneminde Hatay Bölgesi", *Hatay Tarihi*, ed. Ahmet Gündüz, Hatay Valiliği Yay., Hatay 2013.
- Gündüz, Ahmet, *16. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya 2009.
- Gündüz, Selçuk-Gönül Reyhanoğlu, "Kadim Kentin Kimliği Antakya Uzun Çarşı", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 15, 2018, ss. 857-871.
- Güran, Tefik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s.112.
- Güran, Tefik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul 1988.
- Güran, Tefik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Güran, Tefik, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı: 1897*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1997.
- Güran, Tefik, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri: 1909, 1913 ve 1914*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003.

- Halis, İsa, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Serhat Kitabevi, Konya 2005.
- Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 9, haz. Mümin Çevik, Milliyet Gazetesi Yay., İstanbul 2010.
- Hamzaoglu, Yasemin, “XIX. Yüzyılda Canik Sancağında Değirmenler”, *Near East Historical Review*, 10/2, 2020, ss. 235-260.
- Hatipoğlu, Süleyman, “Cumhuriyet Dönemi Hatay Tarihi (1919-1985)”, *Hatay Tarihi*, ed. Ahmet Gündüz, Hatay Valiliği Yay., Hatay 2013, ss. 311-401.
- haz. Hatice Sevinç Tinç-Mehmet Mert Çam, *Osmanlı Jandarması ve İç Güvenlik Harekâtı: Binbaşı Ömer Fevzi (Mardin)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Işık, Abdulcelil, *Zengî Atabegliği; Haleb Kolu (1146-1181)*, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hatay 2018
- Işık Bostancı, Işıl 19. *Yüzyılda Filistin (İdari ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2006.
- İnalcık, Halil, “Eyalet”, *DİA*, C. 11, 1995, ss. 548-550.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II Özel Sayısı*, 1979-1980, ss. 1-66.
- İpek, Nedim, “II. Abdülhamid Devri Nüfus Politikası (1876-1908)”, *Sultan 2. Abdülhamid Sempozyumu, İç ve Dış Siyaset Bildiriler (2014 Selanik)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, ss. 171-182.
- İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.
- İpşirli, Mehmet, “Beylerbeyi”, *DİA*, C. 6, 1992, ss. 69-74.
- İpşirli, Mehmet, “Şeyhülislam”, *DİA*, C. 39, 2010, ss. 91-96.
- İpşirli, Mehmet, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer‘iyye Sicilleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, ss. 157-162.
- İstatistik: Deavi-i Cezaiyye Müteallik, bin üç yüz on yedi maliyesi zarfında Mahakim-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’ye re’sen ve devren vürud eden mevadd-ı cezaiyesi mutazammın olup Adliye Nezaretinde tertib ve tanzim*

- kılınmıştır.*, Dersaadet, 1323, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu, B/14.
- İstatistik: Deavi-i Cezaiyeye Müteallik, bin üç yüz on yedi maliyesi zarfında Mahakim-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye re'sen ve devren vürud eden Deavi-i Hukukiye ve Ticariye'yi mutazammın olup Adliye Nezaretinde tertip ve tanzim edilmiştir.*, Dersaadet, 1323, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kitapları, B/15.
- İstatistik: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, demirbaş no: NEKTY09051.*
- İzgöer, Ahmet Zeki, "Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALiD)*, C. 3, S. 6, 2005, ss. 539-552.
- Kallek, Cengiz, "Batman", *DİA*, C. 5, 1992, s. 199-200.
- Kara, Adem, *19. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri Antakya*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Kara, Adem, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya (1800-1850)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı-1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. 8, 7. Basım, TTK Yay., Ankara 2011.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı-1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995.
- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. Basım, TTK Yay., Ankara 1989.
- Karcı, Erol, "Reji İdaresinin Tokat ve Çevresindeki Usulsüz Uygulamalarına Dair Bazı Tespitler (1886-1911)", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempzyumu, 25-26 Eylül 2014Tokat, Bildiriler*, C. I, Tokat Valiliği İl Özel İdaresi yay. 2015, ss. 513-526.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006.

- Kaya, Alp Yücel ve Arzu Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlak”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9, 2009, ss. 7-56.
- Kaya, Selim, “Antakya’da Ortaçağ’da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2009, ss. 403-418.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. Basım, TTK Yay., Ankara 1985.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 18. baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2018.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *DİA*, C. 33, 2007, ss. 185-188.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Reji İdaresi ve Kuruluşu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 4-5, 2000, ss. 657-676.
- Kırmızı, Abdulhamit, *Abdülhamid’in Valileri (Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.
- Kinneir, John Mcdonald, *Journey Through Asia Minor*, John Murray, London 1818.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1988.
- Kolutek, Mikail ve İsa Kalaycı, “Salnamelere Göre Antakya Kazası’nda Eğitim (H. 1316-1326 / M. 1898-1908)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 66, 2019, ss. 357-368.
- Korkmaz, Hüseyin ve Atilla Karataş, “Asi Nehri’nde Su Yönetimi ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2009, ss. 18-40.
- Korkmaz, Hüseyin - Mehmet Gürbüz, “Amik Gölü’nün Kültürel Ekolojisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 17, 2008, ss. 1-26.
- Korkmaz, Hüseyin, “Amik Ovası’nda Kurak Devre ile Buğday, Pamuk ve Mısır Tarımı Arasındaki İlişki”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 11, 2009, ss. 56-68.
- Korkmaz, Hüseyin, “Antakya’da Zemin Özellikleri ve Deprem Etkisi Arasındaki İlişki”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, 2016, ss. 49-66.
- Korkmaz, Hüseyin, “Antakya – Kahramanmaraş Graben Alanında Kurutulan Sulak Alanların (Amik Gölü, Emen Gölü ve Gâvur Gölü Bataklığı) Modellerinin Oluşturulması”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, s. 9, 2008, ss. 19-37.

- Küçük, Cevdet ve Tefik Ertüzün, “Düvün-ı Umûmiyye”, *DİA*, C. 10, 1994, ss. 58-62.
- Küçük, Cevdet, “Cerîde Nezâreti”, *DİA*, C. 7, 1993, ss. 409-410.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri: (1580- 1838)*, C. I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.
- Masters, Bruce, “Halep”, *DİA*, C. 15, 1997, ss. 244-247.
- Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Darü'l-Muallimin Şubeleri, Mekatib-i Rüşdiye, İdadiye, Âliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadet'de Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği (1311-1312 sene-i Dersiyeye Maliyesine Mahsusdur)*, Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye (İstanbul), 1318,
- Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistikisi*, Helâl Matbaası, Dersaadet 1336.
- Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1332.
- Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1335.
- Meraki, Şakir, Özgür Sarıca-Tekin Süllü, *Hatay Kültür Envanteri*, C. I, Antakya, ed. M. Nalan Yastı, Basım Ofset, Ankara 2011.
- Mert, Özcan, “Âyan”, *DİA*, C. 4, 1991, ss. 195-198.
- Muhacir, Esra Karayel, “Tarihsel Bir Veri Olarak Şer'iyeye Sicilleri”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe, İsmail E. Erünsal'a Armağan*, C. II, haz. Hatice Aynur-Bilgin Aydın-Mustafa Birol Ülker, Ülke Kitapları, İstanbul 2014, ss. 1043-1068.
- Muhammed et-Tancı, *İbni Batûta Seyahatnamesi (Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garaibi'l-Emsâr)*, C. 1-2, sadeleştiren ve baskıya haz. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- Mutlu, Cihan Yüksel, *Osmanlılar ve Memluklar, İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 1993.
- Nakib, Bülent, *Eski Antakya'dan Görünümler: Tarihsel Yapılar ve Eski Ünlü Yerler*, Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, Antakya 2012.

- Oğuz, Gülser, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, *Turkish Studies*, 9/1, 2014, ss. 409-426.
- Oğuz, Gülser, “171 Numaralı Manisa Şer’iye Sicilindeki Tereke Kayıtlarına Göre Manisa’da Taşınmaz Mallar”, *Humanitas, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/11, 2018, ss. 273-299.
- Oldenburg, Wilbrand von, *Filistin ve Küçük Asya’ya Seyahat*, çeviren: Mehmet Ersan, İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi, İzmir 2000.
- Orman, İsmail, “Türbe”, *DİA*, C. 41, 2012, ss. 464-466.
- Ortaylı İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 6. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2017.
- Ortaylı İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik Kitap, İstanbul 2016.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2011.
- Ortaylı, İlber, “Belediye”, *DİA*, C. 5, 1992, ss. 398-402.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 9. Basım, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Ölmez, Adem, “1909 Adana Ermeni Olayları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 173, 2008, ss. 129-138.
- Önal, Ömer ve Işıl Işık Bostancı, “Şer’iye Sicillerine Göre Antakya’da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (19. Yüzyılın Sonlarından 20. Yüzyılın Başlarına Kadar)”, *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 2022, ss.76-91.
- Önen, Nizam, Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye, Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt, “Cami (Dinî ve Sosyokültürel Tarihi)”, *DİA*, C. 7, 1993, ss. 46-56.
- Örenç, Ali Fuat, “Mutasarrıf”, *DİA*, C. 31, 2006, ss. 377-379.
- Özcan, Ruhi, “Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Asiyâb)”, *OTAM*, S. 40, 2016, ss. 195-203.
- Özcan, Tahsin, “Muhallefat”, *DİA*, C. 30, 2005, s. 406-407.
- Özdemir, Melda, “Türk Kültüründe Dericilik Sanatı”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 20, Ankara 2007, ss. 71.

- Özdemir, Rifat, *Antakya Esnaf Teşkilatı (1709-1860)*, S. S. Antakya Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet Kooperatifi Yay., Antakya 2007.
- Özdemir, Rifat, “Osmanlı Döneminde Antakya’nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1709-1860)”, *Belleten*, C. 58, S. 221, 1994, ss. 119-157.
- Özkaya, Yücel ve Ali Akyıldız, “Muhassıl”, *DİA*, C. 31, 2006, ss. 18-20.
- Özkaya, Yücel, “Kaymakam”, *DİA*, C. 25, 2002, ss. 84-85.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyanlık*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2014.
- Öztürk, Cemil, “Eğitim Sistemi ve Eğitimde Yapılan Reformlar”, *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (1876-1918)*, ed. Ali Akyıldız, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013.
- Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili”, *Belleten*, C. 55, S. 212, 1991, ss. 87-100.
- Öztürk, Mustafa, “XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları”, *Belleten*, C. 54, S. 211, ss. 963-992.
- Öztürk, Mustafa, “19. Yüzyılın Başlarında Trabzon’da Fiyatlar”, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Osmanlı Devleti’nin 700. Yılında Trabzon Tarihi, İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, yay. haz. Kemal Çiçek vd., Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1999, ss. 369-377.
- Öztürk, Mustafa, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya’da Fiyatlar”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 2, 1989, s. 49-265.
- Özvar, Erol, “Voyvoda”, C. 43, *DİA*, 2013, ss. 129-131.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi: (1820-1913)*, Yurt Yayınevi, Ankara 1984.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1984.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

- Parsons, Abraham, *Travels in Asia And Africa: including a journey from Scanderoon to Aleppo, and over the desert to Bagdad And Bussora*, Longman, Hurst, Rees and Orme, Paternoster, London 1808.
- Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016.
- Quataert, Donald, "Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiye'sinde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, çev. Salih Kış, S. 29, 2011, ss. 461-482.
- Quataert, Donald, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1556-1562.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, C. II, ed. Halil İnalçık, çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç-Serdar Alper, Eren Yay., İstanbul 2004.
- Rifaioğlu, Mert Nezih, "Memlûk Dönemi Hamam Yapıları: Antakya Beyseri Hamamı Özelinde Yapısal-Mekânsal-İşlevsel Çözümleme" *Megaron*, C. 13, S. 4, 2018, ss. 545-558.
- Sahillioğlu, Halil, "Antakya", *DİA*, C. 3, 1991, ss. 228-232.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C. I, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.
- Sertoğlu, Midhat, "Yük", *Osmanlı Tarih Lûgatı*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Sertoğlu, Mithat, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarih Kongresi 1961*, TTK Yay., Ankara 1961, ss. 281-294.
- Sevim, Ali, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 2. Basım, TTK Yay., Ankara 2015.
- Sevim, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.

- Sevimay, Hayri R., *Cumhuriyete Girerken Ekonomi, Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul 1995.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, “Tanzimat Dönemi’nde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1876)”, *Adalet Kitabı*, ed. Halil İnalcık-Bülent Arı-Selim Aslantaş, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015, ss. 255-270.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlioğlu, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, ss. 711-728.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları: (Alfabetik Sırayla)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2006.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II*, çev. Mehmet Harmancı, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul 2010.
- Solak, İbrahim, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Değirmenler”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3* (İzmir, 25-27 Nisan 2019), İzmir 2019, ss. 165-177.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Sonyel, Salâhi, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)”, *Belleten*, C. LI, S. 201, 1987, ss. 1241-1338.
- Söylemez, Faruk, “Osmanlı Devleti’nin Gayri Müslimlere Karşı Tutumu”, *Kahramanmaraş’ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Kahramanmaraş 2002, ss. 78-79.
- Söylemez, Faruk, “Anadolu’daki Konar Göçer Aşiretlerde Orta Asya Türk Kültür İzleri”, *Osmanlı Araştırmaları-2, Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri, Edebiyat-Kültür-Sanat*, Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Konya 2018, ss. 225-238.
- Söylemez, Faruk, “Malatya Mutasarrıfı Rişvanzade Abdurrahman Paşa’nın Terekesi”, *History Studies*, 5/5, 2013, ss. 253-271.
- Şancı, Fuat, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

- Şeref, Abdurrahman, *Coğrafya-yı Umûmî*, C. I, 4. Basım, Karabet Matbaası, İstanbul 1323.
- Şeşen, Ramazan, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Öşür (Osmanlılar)”, *DİA*, C. 34, 2007, ss. 100-103
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 24. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- Tavernier, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi: Stefanos Yerasimos Anısına*, ed: Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunç Doğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Tecimen, Ülkü, *Antakya Ayanı: Hacı Fethullah Ağa ve Ailesi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta-2013.
- Tecimen, Ülkü, *İktidardan Sürgüne-Antakya’da Bir Ayan Ailesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.
- Tekin, Mehmet, *Antakya Tarihinden Yapraklar ve Halefzade Süreyya Bey*, Kültür Ofset Basımevi, Antakya 1993.
- Tekin, Mehmet, *Hatay Tarihi*, Hatay Kültür Turizm ve Sanat Vakfı Yayınları, Antakya 1993.
- Tekin, Mehmet, *Hatay’da Bakras Hasan Paşa Vakfı ve Karamurt Hanı*, Özirem Basımevi, Antakya 2000.
- Temiz, F. Mine, “Antakya Ulu Camii ve Külliyesi”, *DİA*, C. EK-2, 2016, ss. 630-631.
- Temiz, Fehime Mine, “Osmanlı Döneminde Antakya’nın Kentsel Gelişim Sürecine Bir Bakış”, *IX. Orta çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Erzurum 2006, ss. 425-438.
- Temiz, Mine, “Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Hatay”, *81 İlde Kültür ve Şehir: Hatay* (ed. Eriş, Metin ve Haydar Çoruh), Hatay Valiliği Yayınları, İstanbul 2015, ss. 99-117.
- Tozlu, Selahattin, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2009.
- Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1985.

- Tunç, Samiye, *Tanzimat'tan I. Meşrutiyet'e Antakya'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay-2020.
- Turan, M. Fatih, "Hanefilerin Kinâyeli Sözlerle Yapılan Boşamaları Bâin Talâk Sayması Üzerine Bir Analiz", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2016, ss. 421-442.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 12. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 23. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Tutar, Adem, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Nüfusu ve Dinî Yapısı (1860-1921)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, 2000, ss. 71-79.
- Türk, Muammer, *Ebu Ubeyde Bin Cerrah'ın (r.a.) Hediyesi Antakya*, Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, Antakya 2012.
- Türkmen, Faik, *Mufassal Hatay: 2 inci Cild: Tarih*, Reklam Basımevi, İstanbul 1937.
- Türkoğlu, Ali Ekber, *Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hristiyanlık*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2006.
- Uğur, Yunus, "Şer'iyce Sicilleri", *DİA*, C. 39, 2011, ss. 8-11.
- Uğuz, Sacit, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Tarsus (1876-1926)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB, Ankara 1964.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Basımevi, Ankara 1964.
- Usun, Çetin Furkan ve Yücel Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği ve Sabunhanelerin Endüstriyel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi: Antakya Örneği", *Coğrafya Dergisi*, S. 40, 2020. ss. 1-14.
- Uygun, Süleyman, *Osmanlı Sularında Rekabet: Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası 1851-1914*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. Basım, TTK Yay., Ankara 2014.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 2. Basım, TTK Yay., Ankara 1984.
- Üççam Karagel, Döndü ve Hulusi Karagel, “Tarihi Bir Ticaret Merkezinin Pazarlama Coğrafyası Kapsamında Analizi: Uzunçarşı (Antakya/ Türkiye)”, *European Journal of Research on Education*, S. 2 (Özel Sayı), 2014, ss. 166-184.
- Ülman, Haluk, *1. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Yayınevi, Ankara 2002.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 10. Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta 2013.
- Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, TTK Yay., Ankara 2015.
- Ürkmez, Naim - Aydın Efe, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayrîler Hakkında Genel Bilgiler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 54, 2010, ss. 127-134.
- Üskül, Zümrüt, *Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Tütüncülük ve Reji İdaresi*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019.
- Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.
- Vefik, Abdurrahman, *Tekâlif Kavaidi: 2. Kısım*, Kanaat Kütüphanesi, Dersaadet 1330.
- Yaşayanlar, İsmail, “Bir Kent, İki Salgın: Antep'te 1848 ve 1890 Kolera Epidemeleri”, *Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep, Bildiri Metinler Kitabı*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2018.
- Yazan, Ömer, “Ziraat Bankası'nın İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S. 4, 2017, ss. 221-237.
- Yel, Ali Murat - Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mahalle”, *DİA*, C. 27, 2003, ss. 323-326.
- Yıldırım, Mehmet Ali, “Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Kurulmasından Sonra Osmanlı'da Kozacılığın (İpekböcekçiliğinin) Gelişimine Dair”, *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 22, 2013, ss. 65-83.

- Yıldırım, Nurgöl, “Asi Nehri’nin Adı Üzerine Bir İnceleme”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, C. 11, S. 2, 2017, ss. 77-87.
- Yıldız, Gültekin, *Mapusâne, Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012.
- Yılmaz, Muhammed Fatih, *Salnâmelere Göre XIX. Asrın II. Yarısında Antakya’da İdârî ve Sosyo-Ekonomik Durum*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa – 2020.

EKLER

Ek 1.

*Antakya Kazası Güvenlik Güçleri*¹¹³³

Yıl ¹¹³⁴	Antakya Kazası Güvenlik Güçleri
1290	Antakya'daki Ordu Görevlileri Halep Vilâyeti 4. Redif Alayı Mîralay Rızâ Bey Antakya'da 1. Tabur Binbaşısı Talib Efendi Antakya'da Kolağası İbrahim Ağa Antakya'da Kâtib Mustafa Efendi Antakya'da
1299	Antakya'daki Ordu Görevlileri Halep Vilâyeti mukaddem redif taburları 5. Ordu, 16. Kolordu, 24. Fırka, 47. Livâ, 92. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Zühdü Efendi. (s. 71) Halep Vilâyeti mukaddem Tâlî redif taburları 5. Ordu, 18. Kolordu, 35. Fırka, 70. Livâ, 140. Alay, 9. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Nazif Efendi. (s. 72) Halep Vilâyeti mukaddem Tâlî Redif taburları 5. Ordu, 18. Kolordu, 35. Fırka, 71. Livâ, 141. Alay, 9. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Kaymakam Habib Bey. (s. 72)
1300	Antakya'daki Ordu Görevlileri Halep Vilâyeti redif taburları 93. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Zühdü Efendi. (s. 61) Halep Vilâyeti Redif taburları 141. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Ahmed Efendi. (s. 62)
1302	Antakya'daki Ordu Görevlileri Halep Vilâyeti redif taburları 93. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Zühdü Efendi. (s. 136) Halep Vilâyeti Redif taburları 141. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Ahmed Efendi. (s. 137) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Jandarma Yüzbaşısı Abdülkadir Ağa (s. 144) Mülâzım Hacı Halil Efendi (s. 144) Mülâzım Mehmed Garb Ağa (s. 144)
1303	Antakya'daki Ordu Görevlileri Halep Vilâyeti redif taburları 93. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Zühdü Efendi. (s. 137) Halep Vilâyeti Redif taburları 71. Livâ, 141. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Ahmed Efendi. (s. 146) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Jandarma Yüzbaşısı İsmail Bey (s. 146) Mülâzım Abdullah Ağa (s. 146) Mülâzım Hacı Halil Efendi (s. 146)
1305	Antakya'daki Ordu Görevlileri Halep Vilâyeti redif tâlî taburları 5. Ordu, 36. Fırka, 71. Livâ, 141. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Mehmed Hilmi Efendi Efendi. (s. 140) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Jandarma Yüzbaşısı Hacı Mahmud Ağa (s. 147)

¹¹³³ İlgili yıllara ait Halep Vilayet Salnameleri.

¹¹³⁴ Verilen tarihler Hicri seneleri göstermektedir.

Ek 1. (Devamı)

Yıl	Antakya Kazası Güvenlik Güçleri
1305	Mülâzım Mustafa Efendi (s. 147) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Polis Naim Efendi (s. 147) Süveydiye Nahiyesi Polis Ahmed Efendi (s. 147)
1306	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri Halep Vilâyeti mukaddem 24. redif Fırkası 47. Livâ, 93. Halep mukaddem Alayı, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Mehmed Arif Efendi (s. 130-131) Halep Vilâyeti Redif Tâli taburları 5. Ordu, 36. Fırka, 71. Livâ, 141. Alay: Merkezi Antakya, Kumandanı Kaymakam Hasib Bey. (s. 133) Halep Vilâyeti Redif Tâli taburları 5. Ordu, 36. Fırka, 71. Livâ, 141. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Binbaşı Ahmed Kâmi Efendi. (s. 133) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı İkinci Süvari Taburu Mülâzım-ı evvel Mehmed Efendi Antakya'da (s.125) Vilâyet Jandarma Alayı İkinci Süvari Taburu Mülâzım-ı evvel Bekir Efendi Antakya'da (s.125) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Polis Hafız Efendi Antakya'da (s.124)
1307	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri 93. Halep mukaddem Alayı, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Mehmed Arif Efendi (s. 100) Halep Vilâyeti Redif Tâli taburları 5. Ordu, 36. Fırka, 71. Tâli Livâ, 141. Halep Alayı: Merkezi Antakya, Kumandanı Kaymakam Hasib Bey. (s. 102) Halep Vilâyeti Redif Tâli taburları 5. Ordu, 36. Fırka, 71. Livâ, 141. Alay, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Binbaşı Ahmed Kâmi Efendi. (s. 102) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Piyade Taburu 2. Bölük Mülâzım-ı sânisî Mustafa Efendi Antakya'da (s. 93) Vilâyet Jandarma Alayı İkinci Süvari Taburu 3. Bölük Mülâzım-ı evvel Mehmed Efendi Antakya'da (s.94) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Polis me'muru İsmail Efendi Antakya'da (s.119) Polis Hafız Osman Efendi Antakya'da (s.119)
1309	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri 93. Halep mukaddem Alayı, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Mehmed Arif Efendi (s. 71) 141. Halep Tâli Alayı: Merkezi Antakya, Kumandanı Kaymakam Ali Bey. (s. 115) Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Piyade Taburu 2. Bölük Mülâzım-ı sânisî Mustafa E 141. Halep Tâli Alayı, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Binbaşı Ahmed Efendi. (s. 115) Efendi Antakya'da (s. 96) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı İkinci Süvari Taburu 2. Bölük Yüzbaşısı Hacı Mehmed Ağa Antakya'da (s.70) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Polis Sadık Efendi Antakya'da (s.73)

Ek 1. (Devamı)

Yıl	Antakya Kazası Güvenlik Güçleri
1310	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri 93. Halep mukaddem Alayı, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Kumandanı Binbaşı Mehmed Arif Efendi (s. 149) 141. Halep Tâli Alayı: Merkezi Antakya, Kumandanı Kaymakam Ali Bey. (s. 151) 141. Halep Tâli Alayı, 3. Tabur: Merkezi Antakya, Binbaşı Ali Bey. (s. 151) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Piyade Taburu 2. Bölük Mülazım-ı sânisî Mustafa Efendi Antakya'da (s. 136) Vilâyet Jandarma Alayı İkinci Süvari Taburu 4. Bölük Yüzbaşısı Tahsin Efendi Antakya'da (s.137) Vilâyet Jandarma Alayı İkinci Süvari Taburu 6. Bölük Mülazım-ı sânisî Abdülhalim Efendi Antakya'da (s.138) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Halep Polis Dairesi Polis Sadık Efendi Antakya'da (s.136)
1312	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Said Efendi, Antakya'da (s. 142) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 2. Bölük Mülazım-ı evvelî Mustafa Efendi Antakya'da (s.141) Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 2. Bölük Mülazım-ı evvelî Mehmed Kemal Efendi Antakya'da (s.141) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 6. Bölük Mülazım-ı evvelî Ahmed Rifat Efendi Antakya'da (s.142) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Halep Polis Dairesi Nefer Sofyalı Mehmed Kamil Efendi Antakya'da (s.139)
1313	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Mehmed Arif Efendi, Antakya'da (s. 144) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı İkinci Süvari Taburu 3. Bölük Mülazım-ı evvelî Mehmed Cemal Efendi Antakya'da (s.141)
1314	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Mehmed Arif Efendi, Antakya'da (s. 145) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Piyade Taburu 3. Bölük Yüzbaşısı Tahsin Efendi Antakya'da (s.134) Vilâyet Jandarma Alayı Süvari İkinci Taburu 2. Bölük Yüzbaşısı Hacı Mehmed Ağa Antakya'da (s.135) Vilâyet Jandarma Alayı Süvari İkinci Taburu 3. Bölük Mülazım-ı evvelî Mehmed Cemal Efendi Antakya'da (s.135)
1315	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Mehmed Arif Efendi, Antakya'da (s. 146) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri

Ek 1. (Devamı)

Yıl	Antakya Kazası Güvenlik Güçleri
1315	Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Piyade Taburu 3. Bölük Mülazım-ı evveli Mustafa Efendi Antakya'da (s.134) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Halep Polis Dairesi Polis Rifat Efendi Antakya'da (s.133)
1316	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Said Efendi, Antakya'da (s. 156) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 3. Bölük Mülazım-ı evveli Mustafa Efendi, 5. Mecidi nişanı 1309, Antakya'da (s.141) Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 6. Bölük Mülazım-ı evveli Mehmed Kemal Efendi, 4. Mecidi nişanı 1311, Antakya'da (s.141) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 6. Bölük Bölük Mülazım-ı evveli Ahmed Rifat Efendi Antakya'da (s.142) Vilâyet Jandarma Alayı Süvari İkinci Taburu 3. Bölük Mülazım-ı evveli Mehmed Cemal Efendi Antakya'da (s.135)
1317	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Said Efendi, Antakya'da (s. 156) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 3. Bölük Mülazım-ı evveli Mustafa Efendi, 5. Mecidi nişanı 1309, Antakya'da (s.141) Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 6. Bölük Mülazım-ı evveli Mehmed Kemal Efendi, 4. Mecidi nişanı 1311, Antakya'da (s.141) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 6. Bölük Bölük Mülazım-ı evveli Ahmed Rifat Efendi Antakya'da (s.142) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Halep Polis Dairesi Nefer Sofyalı Mehmed Kamil Efendi Antakya'da (s.139)
1318	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Said Efendi,3. rütbeden mecidi nişanı Antakya'da (s. 167) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 6. Bölük Mülazım-ı sani Mehmed Kemal Efendi, 4. rütbe Mecidi nişanı 1311, Antakya'da (s.152) Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 4. Bölük Mülazım-ı sani Mustafa Efendi, İftihar Madalyası, Antakya'da (s.152) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 6. Bölük Bölük Yüzbaşısı Bekir Ağa, 5. rütbe mecidi nişanı 1309, Antakya'da (s.153) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Polis Dairesi Antakya Kazası Üçüncü Komiser Ata Bey Polis Kilisli Abdülkadir Efendi (s.150)
1320	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri 20. Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Said Efendi,4. rütbeden Osmani nişanı Antakya'da (s. 176) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 4. Bölük Mülazım-ı sani Mustafa Efendi, İftihar madalyası, Antakya'da (s.158)

Ek 1. (Devamı)

Yıl	Antakya Kazası Güvenlik Güçleri
1320	Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 6. Bölük Mülazım-ı evvel Mehmed Efendi, İftihar Madalyası, Antakya'da (s.159) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 8. Bölük Bölük Yüzbaşısı Mahir Efendi, Antakya'da (s.161) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Polis Dairesi Antakya Kazası Serkomiser Mehmed Kazım Efendi, salise, 5. rütbe mecidiye nişanı (s.156) Üçüncü Komiser İsmail Efendi Bey(s.156) Polis Palulu Ahmed Hamdi Efendi (s.156) Süveydiye Nahiyesi Açıktan üçüncü komiser Hacı Mustafa Efendi, salise, 5. rütbe mecidiye nişanı, 21 Zilhicce 1315, (s.156) Polis Mehmed Rifat Efendi (s.156)
1321	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri 20. Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Said Efendi, 4. rütbeden Osmani nişanı, 3. rütbeden mecidi nişanı, Antakya'da (s. 178) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 4. Bölük Mülazım-ı sani Mehmed Efendi, Antakya'da (s.158) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 8. Bölük Bölük Yüzbaşısı Mehmed Mahir Efendi, Antakya'da (s.164) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Polis Dairesi Antakya Kazası Serkomiser Kazım Bey, salise, 5. rütbe mecidiye nişanı (s.158) Polis Hacı Ahmed Efendi (s.158) Polis Çemişgezekli Halil Efendi (s.158) Süveydiye Nahiyesi komiser-i salis Mehmed Reşit Efendi(s.158)
1322	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri 20. Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Said Efendi,4. rütbeden Osmani nişanı, 3. rütbeden mecidi nişanı, Antakya'da (s. 182) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 4. Bölük Mülazım-ı sani Mehmed Efendi, Antakya'da (s.164) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 8. BölükKumandanı Yüzbaşı Mehmed Mahir Efendi, Antakya'da (s.167) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Polis Dairesi Antakya Kazası komiser-i salis İsmail Bey, (s.161) Polis Ali Efendi (s.161) Polis Emin Efendi (s.161) Süveydiye Nahiyesi komiser-i salis Mehmed Tevfik Efendi(s.162) Polis Mehmed Rifat Efendi(s.162)
1323	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri 5. Ordu, 20. Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Said Efendi, 4. rütbeden Osmani nişanı, 3. rütbeden mecidi nişanı, Antakya'da (s. 192) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Birinci Merkez Piyade Taburu 4. Bölük Mülazım-ı sani Mehmed

Ek 1. (Devamı)

Yıl	Antakya Kazası Güvenlik Güçleri
1323	Efendi, Antakya'da (s.173) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 8. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Mehmed Mahir Efendi, Antakya'da (s.176) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Polis Dairesi Antakya Kazası komiser-i sani Hacı Mustafa Efendi, Rabia, 5. rütbeden mecidiye nişanı (s.170) Polis Ali Efendi (s.170) Polis Emin Efendi (s.170)
1324	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri 5. Ordu, 20. Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı Said Efendi, 4. rütbeden Osmanî nişanı, 3. rütbeden mecidi nişanı, Antakya'da (s. 179) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 6. Bölük Mülazım-ı evvel Ahmed Efendi, Antakya'da (s.163) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 6. Bölük Mülazım-ı sani Mehmed Efendi, Antakya'da (s.163) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 8. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Mehmed Mahir Efendi, Antakya'da (s.163) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Polis Dairesi Antakya Kazası Açıktan komiser-i sâlis Ahmed Hamdi Efendi, (s.157) Polis Çerkez İsmail Efendi (s.157) Polis Ahmed Hilmi Efendi (s.157) Süveydiye Nahiyesi Açıktan komiser-i sâni Ayıntablı Ahmed Efendi (s.157) Açıktan komiser-i sâlis İzzet Efendi (s.157)
1326	Antakya'daki Ordu Teşkilatı Görevlileri 5. Ordu, 20. Redif Fırkası, 80. İskenderun Alayı, 2. Tabur Binbaşısı münhal, Antakya'da (s. 175) Antakya'daki Jandarma Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 6. Bölük Mülazım-ı evvel Ahmed Efendi, Antakya'da (s.162) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 6. Bölük Mülazım-ı sani Mehmed Efendi, Antakya'da (s.162) Vilâyet Jandarma Alayı Merkez Süvari İkinci Taburu 8. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Mehmed Mahir Efendi, Antakya'da (s.162) Antakya'daki Polis Teşkilatı Görevlileri Vilâyet Polis Dairesi Antakya Kazası Açıktan Komiser-i Sâlis Ata Bey (s.157) Polis Şakir Efendi (s.157) Süveydiye'de Polis Cemil Efendi (s.157)

Ek 2.

*Antakya Kazası 1909 Yılı Baklagiller ve Köklü Bitkiler İstatistik Verileri*¹¹³⁵

Baklagil ve Köklü Bitki Cinsi	Baklagil ve Köklü Bitki Ekilişi (Dönüm)	Baklagil ve Köklü Bitki Üretim Miktarı (Ton)	Baklagil ve Köklü Bitki Üretim Değeri (bin kuruş)	Baklagil ve Köklü Bitki Fiyatları (Kuruş/Ton)	Baklagil ve Köklü Bitki Verimi (kg/hektar)	Üretim Bölgesi Dışına Satılan Baklagil ve Köklü Bitki Miktarı (ton)
Nohut	2.431	273	213	779	1.214	-
Fasulye	250	19	7,5	390	838	-
Bakla	138	53	41	779	4.173	-
Mercimek	260	63	49	779	2623	-
Patates	110	73	57	779	6631	-

¹¹³⁵ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 143.

Ek 3.*Antakya Kazası 1909 Yılı Meyve İstatistik Verileri*¹¹³⁶

Meyve Cinsi	Meyve Üretim Miktarı (Ton)	Meyve Üretim Değeri (Bin kuruş)	Meyve Fiyatları (Kuruş/Ton)
Ceviz	46	53	1.169
Erik	128	50	390
Elma	257	50	195
Armut	64	25	390
İncir	770	450	585
Kayısı	128	37	288
Badem	13	15	1.169
Portakal ve Mandalina	2.822	27.491	9.743
Limon	1.154	11.243	9.743
Diğer (Yenidünya, Ağaç Kavunu, Şeftali, Nar, Ayva)	674	263	390

¹¹³⁶ 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistiği, s. 266-267.

Ek 4.*Antakya Kazası 1913 Yılı Meyve İstatistik Verileri¹¹³⁷*

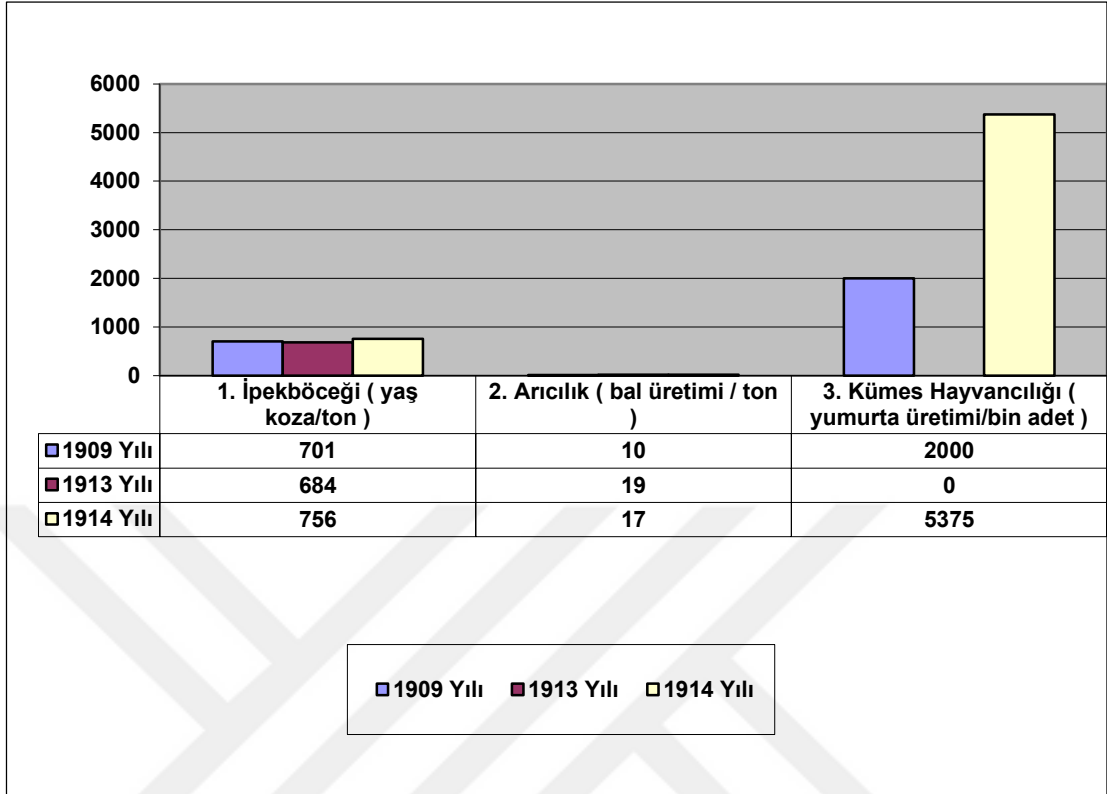
Meyve Cinsi	Meyve Ağacı Sayısı (Dönüm)	Meyve Üretim Miktarı-yaş (Ton)	Meyve Üretim Değeri-yaş-kuru (Bin kuruş)	Meyve Fiyatları (Kuruş/ Ton)	Kurutulan miktar (Ton)	Kurutulan miktar tutarı (Bin kuruş)
Ceviz	-	35	55	1.559		
Erik	3.264	180	144	390	51	84
Elma	5.667	167	130	779		
Armut	593	26	25	974		
İncir	12.500	321	681	585	219	493
Kayısı	3.272	96	174	390	64	138
Badem	2.175	29	45	1.559		
Portakal-Mandalina-Turunç	2.175	41 ¹¹³⁸	40	974		
Limon	1.123	13	1,5	117		
Nar	2.311	64	63	974		
Dut	117.890	2,3	2,4	390	1,25	1,5
Hurma	1.167	160	63	390		
Fıstık	93	-	42	11.691	3,5	42

¹¹³⁷ Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, s. 404-409.

¹¹³⁸ 1913 tarihli istatistikte portakal, mandalina ve turunç kısmında “alınan mahsul”un altında kıyye yazılacağına, sehven “adet” yazılmıştır. Burada birim olarak “kıyye” alındı ve metrik sistemdeki karşılığı olan “ton” yazıldı.

Ek 5.

*Antakya Kazasında 1909, 1913 ve 1914 Yılları Arasında İpek Böceği, Arıcılık ve Kümes Hayvancılığı Üretimi*¹¹³⁹

¹¹³⁹ Bu verilerin yer aldığı Ziraat İstatistiklerindeki sayfalar metin içinde verilmiştir.

Ek 6.

*Antakya Kasabasının Asi Nehri'nden Görünümü*¹¹⁴⁰

¹¹⁴⁰ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜ NEK), Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu, no. 90439/27.

Ek 7.

*Antakya Kazasında Redif Zabitanına Mahsus Mahallenin Resmi*¹¹⁴¹.

¹¹⁴¹ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜ NEK), Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu, no. 90429/63.

Ek 8.

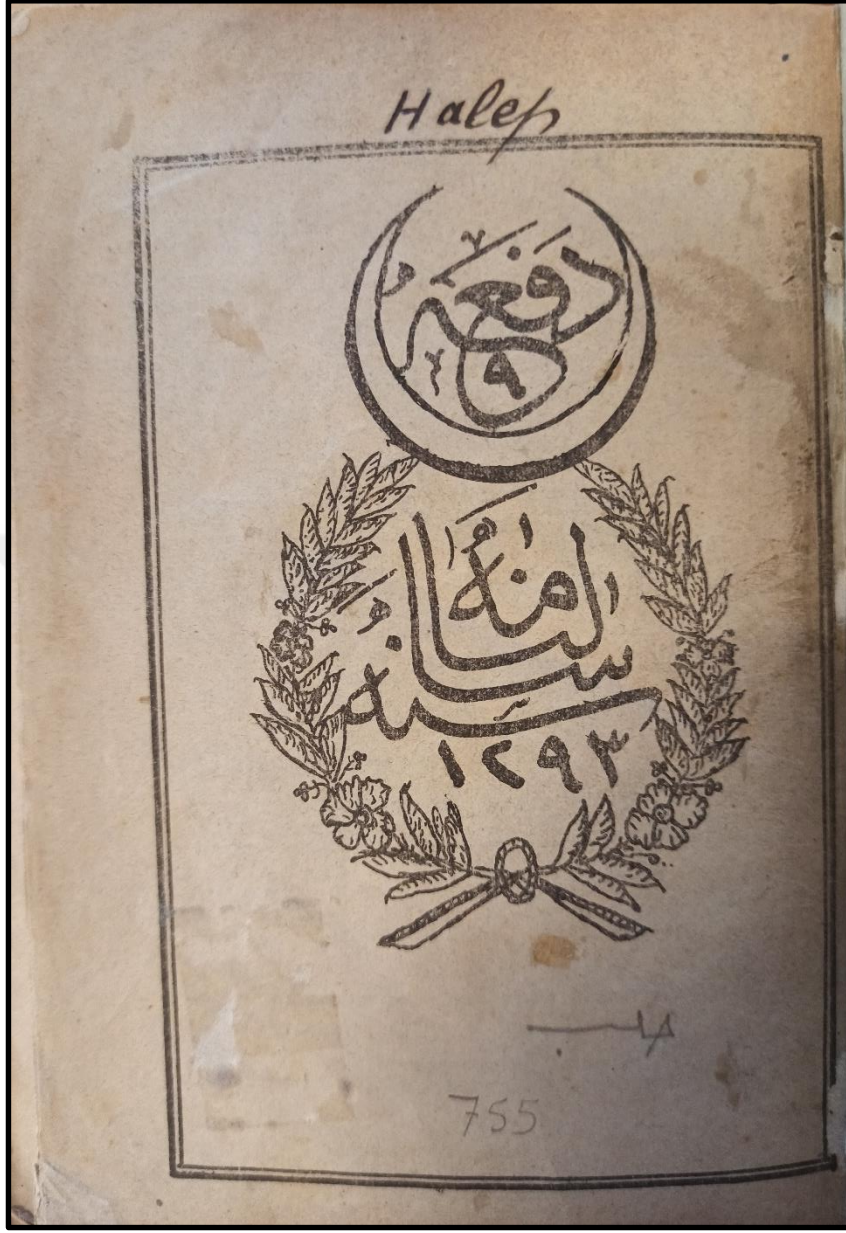
*Antakya Kasabası Haricinde Muhacir Mahallesinin Resmi*¹¹⁴².

¹¹⁴² İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜ NEK), Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu, no. 90439/24.

Ek 9.

1293 Tarihli Halep Salnamesi 'nin İlk Sayfası¹¹⁴³

¹¹⁴³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Kütüphanesi

Ek 10.

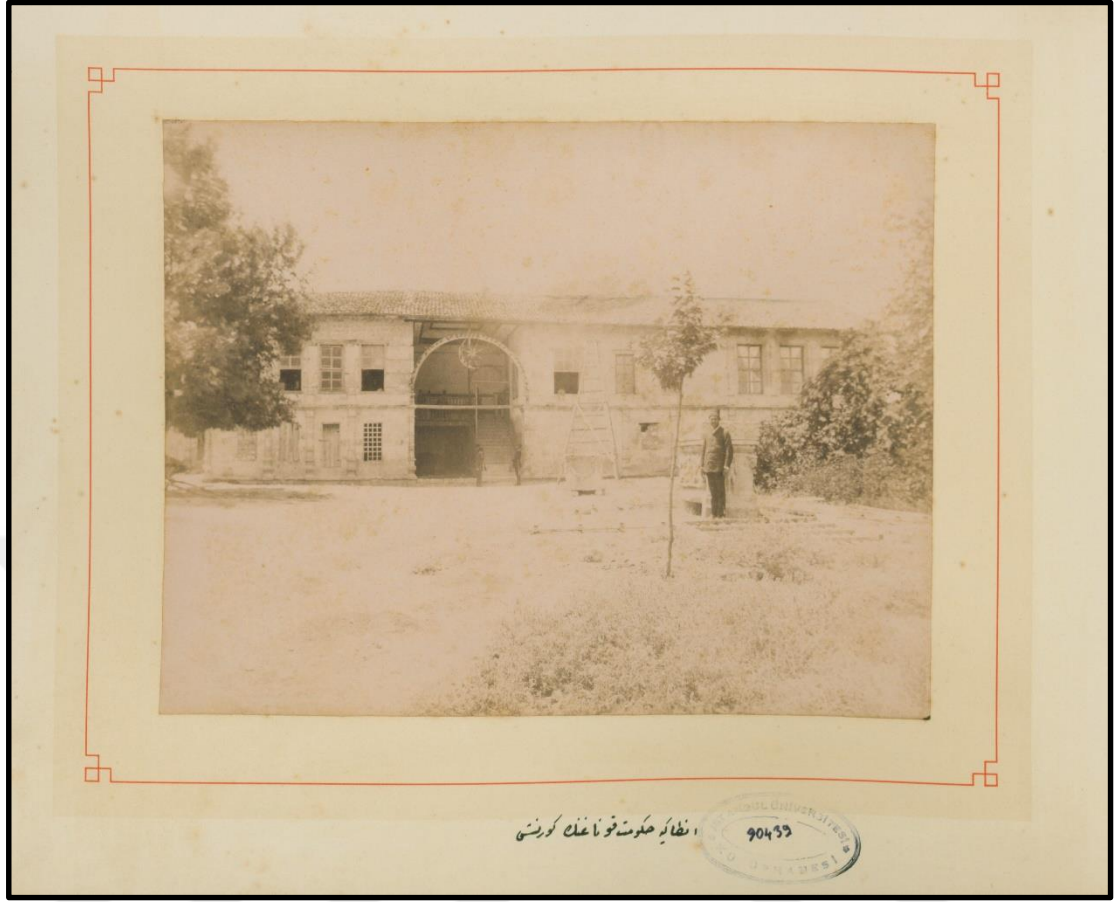
*Antakya Buğday Pazarı'ndan Bir Görünüm*¹¹⁴⁴

¹¹⁴⁴ SALT Araştırma.

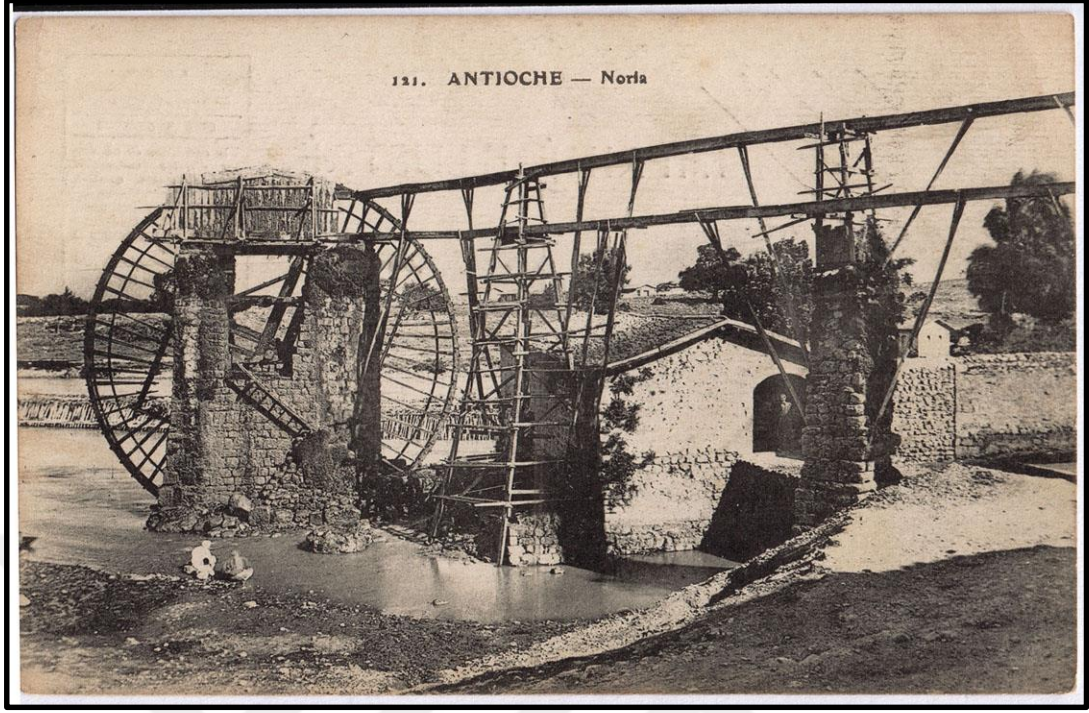
Ek 11.

*Antakya Hükümet Konağı'nın Görünüşü*¹¹⁴⁵

¹¹⁴⁵ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜ NEK), Sultan II. Abdülhamid Fotoğraf Koleksiyonu, no. 90439/35.

Ek 12.
*Antakya'da Su Çeken Dolaplar*¹¹⁴⁶

¹¹⁴⁶ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no. Krt 13999.

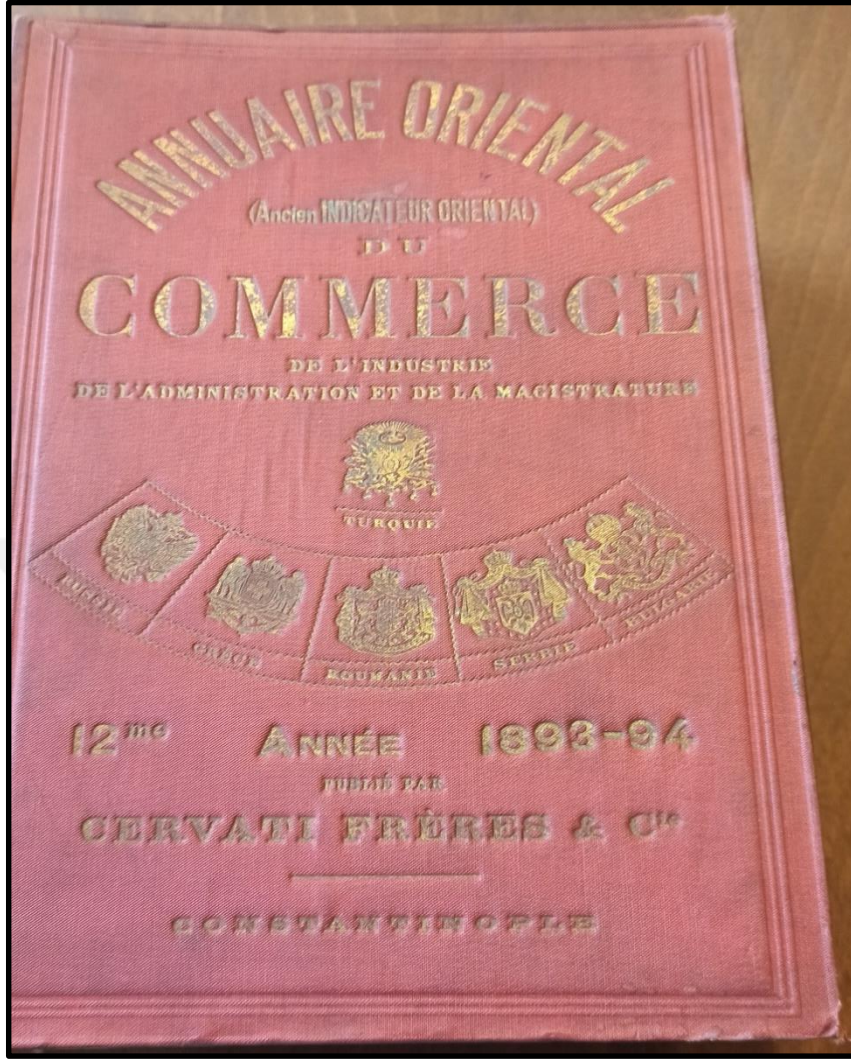
Ek 13.
*Antakya'da Bir Bahçenin Görünüşü*¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁷ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜ NEK), Sultan II. Abdülhamid Fotoğraf Koleksiyonu, no. 90439/18.

Ek 14.

1893-94 Yılına Ait Şark Ticaret Yılığı'nın Kapağı¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁸ Osmanlı Arşivi Kütüphanesinde bulunan bu sayının görüntüsü bu çalışmanın da sahibi olan Ömer ÖNAL tarafından çekilmiştir.

(برسته لك ايوتنه بدلي مع اجرت پوسته يارم اتق ايلقي برچارك)
(عثمانلي ليراعيدن حلب ايجون هر نيمه نيمه ۲۰ ياره حسابيله اخذ)
(بدل اولتور غزته به ايوتنه اولتق وياخود حوادث و بر ملك)
(استياترلك مطبعه اداره سته ممر اجتماعي لازمدور)

(اشيو غزته داخلي وخارجي هر نوع حوادثدن واديات)
(وقتونه متعلق مواددن باحث اوانق اوزره هفته ده بر كره)
(جمعه ايرنسي كولنري باصبلور اعلانات اوجوز قيتل)
(ايله طبع اولتور)

(سنه شمسيه) (آخرين اول)
۱۲۹۸ ۸

يوم
جمعه ايرنسي

(ذي الحجه) (سنه قمرية)
۱۲۹۹ ۶۹۹

(* حلب *)

وليك شانه چيدان مديح تقديسكارانه
تبريدنه اساساً امكان مساعد اولسه يله
او حق جليلي ياكيز بر تلخ درجه سنده
اولسون اعترافينده اهمال ابدوه كندى
و جدا نيك قارشوسنده مشول فائق الحسين
بر عاجزك ياه چي شى كه بر درجه به قدر
باني به توسلن صكره لك زياده معاني
جهته اعطاي اهميته او يولده مرتب عمده
اسان حال و قال اولان و طيفه في الزام
ابتك قصصه سي اولوب اشته عاجزك يله
بورايه قدر تفسير ماني الضمير صرف
مفلاطين صكره ارق و جسيه معنويه جهته
انتقال ايله لك حليه بر لكده و كتر و ده
مستفاده انلكه اولديغ اوقريضة في اكره
تماما دكسده مهمه ايك اديبه چاشنيده
بولنديك تايمته حصر كلام ايدر ومع
مايفيه كوكلان اقباس حقيقت ايدن بو
سياه بك لك لشده فصل بر نور اخلاصك
لمعان انلكه او ليدنيقه چشم عرفان
فاضلانك ليك اليه كورمكه و بولنديقه
فعلياً حكم و برده لك اعتقاد بازماله
اوزنده سوزي قطع ايلرم باق

مداهااته بر ستايش طرزنده دكل
(لازم فائده خير) حكيمه ملاس جدت
برورانه بر اعتراف حقيقت موقعنده اولق
اوزره بوكون حضور عايزكي شوي عرض
ايك ايتورمكه صبر و ثبات خصلت لندى
كاكزه طوغريسي بك شمله حزن اولوب
قالبورم : اكر محبت مسلكنه كيدوبده
بو كالكرى صافلاق صورتى الزام
بوروجق اولورس كر او حالده خصال
عاليه لك باني اولان (تسليم - حقيقت)
شعاري باعال انش اوله چيكي اليه سمر
بده كردن اوكرنكه احتياج كورم سكر :
اندرم حليه واصل اولديغ كودنيري
افندمز بلزديغ عرضنه لك قطعا همان
كوكده كي يله ترك عداوته مساوي ديله
يله چك قدر بي حساب ايكن بونلك هيچ
برنده جواب و برمان اوزنده كي صبر
و شاكز قدر متاتلي بر كال دها منصوره يدر ؟

طلب يورلغله اورايه كتيدي

مكتوبى

ولايت عرزلورعت اقدنك اناك
قليه لزندن كنده ۶۹۵ نومرولى غزته ممر
بر قاج پارچه شى درج ايتديگر زمان دها
دست استفاد ممره كجك اترليني دخي
درج ايله چيكي سونلش ايلك : اشته
بوكره المزه بكن بر قاج مسوده اديبه ليني
دخي طبع و تمثيل ايايورز

نجات

نجات و مروت خصلت لريك ماسر
فاضله سيله بيرايه داراولان شاعده حسن
الثقات سمجانه ليني هر بر زيارتمده بك
طاطلي بر نظر ايهاج ايله كورمك اولديغ
بوراده اولدت حيات افزاك تصور بزنه
سوق فكر و قلم ايله چك اولور ايسمده دها
مبدأ كلامده يله (نظر اشتياق كال ايتذاب
درون ايله مقنون اولديني بر اقباب حسنك
جبال هو شر باسسته تعلق ايدوبده نه
سويده چيكي شايروپ قلاتن برشورنده كي
مخير قاله چيكي يلدكم ايجون او صده
كريمكدن قطع نظره اتيق و جوهله عقل
و حكيمه موافق و بون قلوب عالي شوق
و محبتنه سائق بر طور دليستك صاحب
و مانكي بولسان طبع خيلريك علو
جنايه عائد حسيات مخصوصه مدن برخير
ويرمككه لطفاً مساعده بيورلور ايسه
حقايق صافيه قليه لك لك مهملرندن بر
حقيقت محضه اولق اوزره غايت شائلي
بر جمع فضائلك حضور فاضل التورلرينه
عرض ماني السويده ايلكده اولديغي
بالقدر كال صدق طوبيت نيتنده اوله ق
ليقندن افزون اثر مضاهرت عايله
سمجانه ليني كورمك بر بند و صادق
البالري بولنديغي اعتراف ايله كسب محفرت
ايلرم : مكارم خصاله شيراز اجتماع
و انتظام اولان بر فطرت سليم و بر سيرت
كرمه ايله ممتاز و بجم زمانه سعادات
ماديه و معنويه بي نامين اين صنف اخلاق
عاليه ايله بين اخلاقي لائق اولسدني
مريده سر فراز بولان او طبع نجيب

كتيده اولنه چي مثلاًو عساكر شاهانه
موسينه مي دخي حاضر بولندرق ترسماز
اوله چي - و تيمه ايدلان بر جوق صنايع ناريه
اشعاليه ده شور بوعين مفاخرت ايله چكدر
بو مجاشاده اهابلن دخي چوقلري كيدوب
بولق ايلنده در - اجرا لك اخيرا انديج
تفصيلاتي يده غزته ممره درج ايله تزيين
ستون افشار قاتق اوزره شديك بوندرجق
بر معلومات اعطاسيله اكثاف و ولايتك
توسيع مهوريني اوزرله كي هه مات جليله سنده
تسديه باعث حياتي ديتك صلاحيتي حاز
اولان ذات عاليه و لايتنا هيك اشيو اتر
جبل عمران برور بربيني كال شكران ايله
تبريك و تسعده ايله

سريان

سريان شاهانه سبك بخاري اولوب
برمقديري صفت روحانه سنده عائد بعض
ايشريك نسويه سي صحنه ديار بكر و ماردين
جهلمرله بولان ريتلو جورجس اقدن
حضرتلري يكن هفته حليه عودت ايلند
حليه مواصلاي ائاده طرف ولايت
جليله دن حفرلنده رسم و عات اجرا قلدن
كي كندى طافه سي و طواف سساره
معتراني طرفارندن ده بر صورت مكمله ده
استقبال اولنلردور

زور

زور مصرقي سعادتو حسين باشا
حضرتلري كنده رفه جهتمنده دور
وسااحت ايدر ايكن مسوايله برار كندوزي
نمرفراني فائق ايله كچر كدن صكره معينه كي
مقرنه عسكريه قابسز اوله ق حيوانلرله
صودن مروزى ائاده سكر نقر نظاميه
سواريسنك مفروق و نابنده اوله قلى مع
الأسف ايشيدلى

شرزان

شرزان خانلاندن واصل طيل عامره
ياه لوزندن حاجي عبد الفتاح بكه بوكره
رنيه رفيقه مرميرياني توجيه بيورلندور
موى ايله كردسناك خاندان قدمنندن
اولوب بوندن اوچ سنه اول ديكر بعض
امراي اكراد ايله ديار بكر قوسبرلري
طرقندن حليه كونه ليش و بوخرادر سعاده

ولايت اموال عموميه سي شايي عتيقه سبك
تقنينه مامور شوراي امور مالد اعطاي
كرامندن سعادتو سلك اقدن حضرتلري
كنده حليه مواصلا مامور بوننه
مباشرت بيورلندور : ايشار ايله ايله
برلكده استيف مدي : عمومى غرتلو تاجم
اقدن دخي كندور

ولايت

ولايتك عدليه مفتشى ايكن كنده بوندد
عدليه مفتشلكنه قبول ماموريت ايدن
عرزلور شديك اقدن يكن بهيشتيه كوني
چول طر قيله عازم ستم عراق اولسدر

حلب

حلب قرعه سبك معانيه سي ساسنه
نسبتله بر سرعت و سلامت خيجه ايله
جزبان ايتكده اولسند نفرا تمايت بكرى
كونه قدر ختامه رسنده اوله چي مامولدر
بو ايسه فضائل عسكريه و انسانيه ايله
منصف اولان قرعه ماموري قائم مقام عرزلو
علي بك اقدنك اثر هين اولوب شايسته
آفريندر : بوندن اولي سته لره قرعه
معانيه سبك اتق ايدن زياده مدت امتداد
اشته مقابل پوسته معانيه سبك بوله ايكي
اي بيله سور مائيش موى ايله علي بك
اقدنك فصل جالشان بر عسكرك اولديغ
استدلاله كايدير

عزيرين

عزيرين كوبريسى انشائى بو كره حد
ختمه ايرشدي : رسم كسادى بولمك
اوچي كوني مظنق بر صورتده اجرا
اولنه چندر

رسم

رسم كسادده ذات عاليه ولايتلهاى ايله
امراي عسكريه و مامورين ملكيدن
و جلب و جوه و علماندى اكريسى و دول
مجاهد قونسولونلرندن بعضلري حاضر
بولنه چي - و رباخود ايكي كون اوراده
قانه چندر

اشيو

اشيو جهيت محترمه به كوبريه حلب
داره رايه مي خار فدن بر مكمل ضيافت

41 No'lu Antakya Şer'iyye Sicili'nin İlk Sayfası¹¹⁵⁰

Ek 17.*Antakya'da Oturan Esnafın Mali Durumu*¹¹⁵¹

Sıra	Belge Tarihi	Esnafın İkamet Ettiği Mahalle	Esnafın Adı	Esnafın Mesleği	Menkul ve Gayrimenkul Toplamı	Esnafın Dini Yapısı
1	19 Şevval 1294 (27 Ekim 1877)	Dört Ayak	Ali ibn-i Kör İbrahim	Kasap	1.065 kuruş 15 para	Müslüman
2	23 Şevval 1294 (31 Ekim 1877)	Şirince	Kör Mustafa ibn-i Hasan	Kazancı	537 kuruş	Müslüman
3	5 Muharrem 1295 (9 Ocak 1878)	Kantara	Mehmed ibn-i Murtaza	Bıçakçı	1.114 kuruş 30 para	Müslüman
4	25 Muharrem 1296 (19 Ocak 1879)	Rikabiye	Tavilzâde el-Hac Şakir Efendi	Debbağ	4.8637,5 kuruş	Müslüman
5	27 Zilkade 1296 (12 Kasım 1879)	Kara Ali Bölüğü	Mehmed bin Emin	Kaşıkçı	2.057 kuruş	Müslüman
6	6 Cemaziyelahir 1297 (16 Mayıs 1880)	Dakikiye	El-Hac Samet ibn-i Halil Ekrem	Neccar	18.497 kuruş 20 para	Müslüman
7	8 Zilkade 1297 (12 Ekim 1880)	Meydan	Mehmed bin Ahmed Ebu Hasan	Basmacı	2.571 kuruş 20 para	Müslüman
8	17 Rebiülahir 1298 (19 Mart 1881)	Meydan	Haleplioğlu Halef ibn-i Sadık	Kefşger	7.076 kuruş 15 para	Müslüman
9	(1) Gurre-i Cemaziyelahir 1298 (1 Mayıs 1881)	Sofular-ı İslam	Mustafa bin Saidullah Efendi	Tenekeci	418 kuruş	Müslüman
10	12 Şevval 1298 (7 Eylül 1881)	Günlük-i Arap	Ahmed Bayram ibn-i Ali	Değirmenci	78.812 kuruş 5 para	Müslüman
11	5 Zilkade 1298 (29 Eylül 1881)	Kanavat-ı İslam	Ali ibn-i Mehmed	Bacacı	15.774 kuruş 5 para	Müslüman
12	1 Muharrem 1299 (23 Kasım 1881)	Dört Ayak-ı Kebir	Hüsnü ibn-i Ahmed	Kahveci	2.223 kuruş	Müslüman
13	13 Rebiülevvel 1299 (2 Şubat 1882)	Kapı Bölüğü	Ahmed Kara İbn-i Mehmed	Katırcı	1.511 kuruş 15 Para	Müslüman
14	15 Muharrem 1300 (26 Kasım 1882)	Rikabiye	Hacı Ahmed ibn-i el-Hac Ahmed Ali	Tüccar	24.993 kuruş 25 para	Müslüman
15	1 Zilhicce 1299 (14 Ekim 1882)	Sekakin	Esmarzade Ali ibn-i Mustafa	Kefşger	6.014 kuruş 35 para	Müslüman
16	Gurre-i Rebiülevvel 1301 (31 Aralık 1883)	Tut (Dutdibi)	El-Hac Ahmed bin es-Seyyid Mehmed Kadı	Kefşger	17.910 kuruş 20 Para	Müslüman
17	1 Rebiülevvel 1301 (31 Aralık 1883)	Cami-i Kebir	Abdo ibn-i Muharrem	Debbağ	7.626 kuruş 30 para	Müslüman
18	5 Muharrem 1301 (6 Kasım 1883)	Şirince	Hüseyn ibn-i Hacı Mehmed	Kefşger	2.396 kuruş 10 para	Müslüman
19	20 Recep 1301 (16 Mayıs 1884)	Dört Ayak-ı Kebir	Hamdi ibn-i Abdülhadi	Berber	1.861 kuruş 15 para	Müslüman

¹¹⁵¹ 40-53 numaralı Antakya şer'iyce sicilleri içerisindeki terekeler.

Ek 17. (Devamı)

Sıra	Belge Tarihi	Esnafın İkamet Ettiği Mahalle	Esnafın Adı	Esnafın Mesleği	Menkul ve Gayrimenkul Toplamı	Esnafın Dini Yapısı
20	5 Şaban 1301 (31 Mayıs 1884)	Oruç Bölüğü	Abdülvehap ibn-i Hüseyin	Nalbant	219.935 kuruş	Müslüman
21	Gurre-i Rebiülevvel 1302 (19 Aralık 1884)	Şirince	Uzun Bekir ibn-i Mehmed Harapyüzlü	Çerçi	5.383 kuruş	Müslüman
22	25 Rebiülahir 1302 (11 Aralık 1885)	Meydan	Halebi Mehmed ibn-i Osman Halebi	Kasap	3.177 kuruş 25 para	Müslüman
23	13 Cemaziyelahir 1302 (28 Şubat 1885)	Sofular-ı Arap	Hamal Hüseyin ibn-i Ahmed Gülavi	Hamal	7.433 kuruş 30 para	Müslüman
24	20 Safer 1303 (28 Kasım 1885)	Koca Abdi	El-Hac Abdülbaki ibn-i Mehmed Talip	Kefşger	7.599 kuruş 10 para	Müslüman
25	25 Rebiülahir 1303 (31 Ocak 1886)	Dört Ayak	Ali ibn-i Arpacı Diyab	Eskici	1.897 kuruş 10 para	Müslüman
26	3 Recep 1303 (7 Nisan 1886)	Meydan	Hacı Ali bin Ali Kurşuncuoğlu	Debbağ	40.739 kuruş	Müslüman
27	2 Zilkade 1303 (4 Temmuz 1886)	Rikabiye	Mustafa ibn-i İbrahim Durmuş	Kefşger	9.532 kuruş	Müslüman
28	18 Şevval 1304 (10 Temmuz 1887)	Kastal	Ahmed ibn-i Hacı Emin	Bakkal	8.928 kuruş	Müslüman
29	26 Safer 1305 (13 Kasım 1887)	Kanavat-ı Arap	Mehmed ibn-i Çıkrıkçı Şaban	Çıkrıkçı	2.339 kuruş 5 para	Müslüman
30	15 Recep 1306 (17 Mart 1889)	Dutdibi	Mustafa ibn-i el-Hac Mehmed Katırcı	Kunduracı	3.230 kuruş 30 para	Müslüman
31	29 Rebiülevvel 1307 (23 Kasım 1889)	Sofular-ı Arap	Hasan ibn-i Mehmed Küçük	Demirci	10.259 kuruş 30 para	Müslüman
32	25 Şaban 1307 (16 Nisan 1890)	Cami-i Kebir	Ali Efendi ibn-i Hacı Hüseyin	Neccar	12.764 kuruş 10 para	Müslüman
33	24 Cemaziyevvel 1308 (5 Ocak 1891)	Debbus	Halef ibn-i es-Seyyid İbrahim	Hasırcı	9.706 kuruş	Müslüman
34	Belgede yok.	Hamidiye	Hacı Salih ibn-i Ahmed	Arpacı	5.544 kuruş 30 para	Müslüman
35	27 Zilkade 1308 (4 Temmuz 1891)	Kanavat-ı Arap	Said ibn-i Mustafa	Kalaycı	15.863 kuruş 30 para	Müslüman
36	25 Safer 1309 (30 Eylül 1891)	Sofular-ı Arap	Hasan ibn-i İbrahim Nahit	Kalaycı	6.406 kuruş	Müslüman
37	1 Cemaziyelahir 1297 (11 Mayıs 1880)	Dakik	El-Hac Samih ibn-i Halil Elek	Neccar	18.497 kuruş 20 para	Müslüman
38	8 Zilkade 1297 (12 Ekim 1880)	Meydan	Mehmed bin Ahmed Ebu Hasan	Basmacı	3.553 kuruş 15 para	Müslüman
39	25 Muharrem 1298 (28 Aralık 1880)	Sofular-ı İslam	Ali Baba ibn-i Abdullah	Debbağ	4.269 kuruş	Müslüman
40	17 Rebiülahir 1298 (19 Mart 1881)	Meydan	Haliloğlu ibn-i Sadık	kefşger	7.076 kuruş 15 para	Müslüman

Ek 17. (Devamı)

Sıra	Belge Tarihi	Esnafın İkamet Ettiği Mahalle	Esnafın Adı	Esnafın Mesleği	Menkul ve Gayrimenkul Toplamı	Esnafın Dini Yapısı
41	1 Cemaziyelahir 1298 (1 Mayıs 1881)	Sofular-ı İslam	Mustafa bin Sa'dullah Efendi	Tenekeci	418 kuruş	Müslüman
42	25 Recep 1313 (11 Ocak 1896)	Kantara	El-Hac Mehmed ibn-i Berber Kadur	Berber	5.477 kuruş 10 para	Müslüman
43	5 Zilkade 1313 (18 Nisan 1896)	Dört Ayak-ı İslam	Sadat ibn-i Sadat	Kasap	966 kuruş 25 para	Müslüman
44	10 Muharrem 1315 (11 Haziran 1897)	Şeyh Ali	Sarı Ali ibn-i Süleyman	Pastacı	3.034 kuruş 35 para	Müslüman
45	20 Zilhicce 1315 (12 Mayıs 1898)	Şenbek	El-Hac Mehmed Ağa ibn-i Abdulkadir Ağa	Ma'saracı (?)	256.526 kuruş	Müslüman
46	15 Safer 1319 (3 Haziran 1901)	Rikabiye	El-Hac İbrahim Efendi ibn-i Dökmeci Yusuf	Hurdacı	4.965 kuruş 25 para	Müslüman
47	13 Safer 1320 (22 Mayıs 1902)	Meydan	Hacı Said ibn-i Sahir	Pastacı	531 kuruş	Müslüman
48	29 Şaban 1322 (8 Kasım 1904)	Şeyh Ali	Şerif ibn-i Hacı Halef	Nalbant	161 kuruş	Müslüman

Ek 18.*Antakya Kaza Merkezinde Bulunan Hristiyanların Mahallelere Göre Meslek Çeşitleri*¹¹⁵²

Millet	Meslek	Mahalle	Meslek Sayısı	Millet	Meslek	Mahalle	Meslek Sayısı
Hristiyan	Kazancı	Sarı Mahmud	1	Hristiyan	Mimar	Kantara	2
Hristiyan	Mimar	Sarı Mahmud	14	Hristiyan	Fail	Cenine	4
Hristiyan	Terzi	Cenine	5	Hristiyan	Terzi	Şenbek	1
Hristiyan	Terzi	Mahsen	2	Hristiyan	Kazzaz	Kastal	3
Hristiyan	Bazargan	Mahsen	7	Hristiyan	Kazzaz	Cenine	1
Hristiyan	Abacı	Cenine	9	Hristiyan	Tarakçı	Cenine	1
Hristiyan	Çerçi	Kastal	2	Hristiyan	Kalaycı	Sarı Mahmud	3
Hristiyan	Simsar	Kastal	2	Hristiyan	Tarakçı	Kantara	1
Hristiyan	Kalaycı	Kastal	6	Hristiyan	Fail	Kantara	1
Hristiyan	Mimar	Kastal	2	Hristiyan	Mimar	Mahsen	3
Hristiyan	Avatani	Kastal	1	Hristiyan	Halka	Kastal	1
Hristiyan	Bazargan	Sarı Mahmud	3	Hristiyan	Fail	Sarı Mahmud	2
Hristiyan	Nalbant	Kastal	1	Hristiyan	Kürkçü	Cenine	1
Hristiyan	Bazargan	Kastal	3	Hristiyan	Fail	Kastal	2
Hristiyan	Kalaycı	Cenine	4	Hristiyan	Terzi	Kantara	2
Hristiyan	Tütüncü	Cenine	1	Hristiyan	Abacı	Sarı Mahmud	3
Hristiyan	Kazzaz	Mahsen	2	Hristiyan	Çarıkcı	Kastal	1
Hristiyan	Avatani	Mahsen	1	Hristiyan	Peykar	Cenine	1
Hristiyan	Terzi	Kastal	3	Hristiyan	Eskici	Kastal	2
Hristiyan	Mimar	Cenine	18	Hristiyan	Simsar	Mahsen	1
Hristiyan	Mimar	Günlük	1	Hristiyan	Tütüncü	Sarı Mahmud	1
Hristiyan	Kiracı	Günlük	1	Hristiyan	Hüddan	Mahsen	1
Hristiyan	Terzi	Sarı Mahmud	9	Hristiyan	Peykar	Günlük	1
Hristiyan	Abacı	Mahsen	1	Hristiyan	Saraydar	Sarı Mahmud	1
Hristiyan	Kuyumcu	Kantara	3	Hristiyan	Culfa Dokumacı	Kantara	1
Hristiyan	Attar	Sarı Mahmud	1	Hristiyan	Peykar	Kastal	1
Hristiyan	Baytar	Kantara	1	Hristiyan	Kazzaz	Sarı Mahmud	1
Hristiyan	Neccar	Kastal	4	Hristiyan	Peykar	Kantara	1

¹¹⁵² BOA, Maliyeden Müdevver defterleri (MAD. d.), no. 20525, 29 Zilhicce 1300 / 31 Ekim 1883.

Ek 18. (Devamı)

Millet	Meslek	Mahalle	Meslek Sayısı	Millet	Meslek	Mahalle	Meslek Sayısı
Hristiyan	Bakkal	Mahsen	1	Hristiyan	Kalaycı	Kantara	1
Hristiyan	Kuyumcu	Sarı Mahmud	3	Hristiyan	Attar	Mahsen	1
Hristiyan	Fasl	Cenine	1	Hristiyan	Bazargan	Makbel	1
Hristiyan	Abacı	Kastal	4	Hristiyan	Semerci	Sarı Mahmud	1
Hristiyan	Baytar	Mahsen	1	Hristiyan	Çerçi	Cenine	1
Hristiyan	Attar	Kastal	1	Hristiyan	Saraydar	Kantara	1
Hristiyan	Neccar	Kantara	1	Hristiyan	Attar	Makbel	1
Hristiyan	Semerci	Kastal	2	Hristiyan	Tuzcu	Mahsen	1
Hristiyan	Kuyumcu	Mahsen	1	Hristiyan	Attar	?	1
Hristiyan	Semerci	Cenine	5	Hristiyan	Tütüncü	?	1
Hristiyan	Abacı	Kantara	4				

Ek 19.

43 Numaralı Şer'iyye Sicili'nde kişilerin bıraktıkları tereke toplamının yüzdelik dilim grafiği (parasal değer kuruluş cinsindendir)

